

COMMUNICATIONES
ARCHÆOLOGICÆ
HUNGARIÆ

2018

Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest 2020

Főszerkesztő

FODOR ISTVÁN

Szerkesztő

SZENTHE GERGELY

A szerkesztőbizottság tagjai

BÁRÁNY ANNAMÁRIA, T. BIRÓ KATALIN, LÁNG ORSOLYA
MORDOVIN MAXIM, SZATHMÁRI ILDIKÓ, TARBAY JÁNOS GÁBOR

Szerkesztőség

Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár
H-1088, Budapest, Múzeum Krt. 14–16.

Szakmai lektorok

Pamela J. Cross, Delbó Gabriella, Mordovin Maxim, Pásztókai-Szeőke Judit,
Szenthe Gergely, Szőke Béla Miklós, Tarbay János Gábor

© A szerzők és a Magyar Nemzeti Múzeum
Minden jog fenntartva. Jelen kötetet, illetve annak részeit tilos reprodukálni,
adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel közölni
a Magyar Nemzeti Múzeum engedélye nélkül.

HU ISSN 0231-133X

Felelős kiadó

Varga Benedek főigazgató

TARTALOM – INDEX

Polett KÓSA	Baks-Temetőpart. Analysis of a Gáva-ceramic style mega-settlement	5
	Baks-Temetőpart. Egy „mega-település” elemzése a Gáva kerámiastílus időszakából	86
Annamária BÁRÁNY– István VÖRÖS	Iron Age Venetian Horse of Sopron-Krautacker (NW Hungary)	89
	Venét ló Sopron-Krautacker vaskori lelőhelyről	106
Béla SANTA	Romanization then and now. A brief survey of the evolution of interpretations of cultural change in the Roman Empire	109
	Romanizáció hajdan és ma. A Római Birodalomban végbement kultúraváltást tárgyaló interpretációk fejlődésének rövid áttekintése	124
Zsófia MASEK	A Sarmatian-period ceramic tripod from Rákóczifalva	125
	Szarmata tripos Rákóczifalváról	140
Soós Eszter	Bepecsételt díszítésű kerámia a magyarországi Przeworsk településeken: a „Bereg-kultúra” értelmezése	143
	Stamped pottery from the settlements of the Przeworsk culture in Hungary: A critical look at the “Bereg culture”	166
GARAM Éva	Tausírozott, fogazott és poncolt szalagfonatos ötvöstárgyak a zamárdi avar kori temetőben	169
	Metalwork with metal-inlaid, <i>Zahnschnitt</i> and punched interlace designs in the Avar-period cemetery of Zamárdi	187
GERGELY Katalin	Avar kor végi település Északkelet-Magyarországon: Nagykálló-Harangod	189
	Endawarenzeitliche Siedlung in Nordost-Ungarn: Nagykálló-Harangod (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg)	211
Tomáš KÖNIG	The topography of high medieval Nitra. New data concerning the topography of medieval towns in Slovakia	213
	Az Árpád-kori Nyitra topográfiája. Adalékok a középkori városok topográfiájához Szlovákia területén	223
	Topografia vrcholnostredovekej Nitry. Príspevok k topografii stredovekých miest na Slovensku	224

MOJZSESZ Volodimir	A gerényi körtemplom	225
	The rotunda in Horyany	247
P. HORVÁTH Viktória	Középkori kések, olló és sarló a pesti Duna-partról	249
	Knives, scissors and a sickle from the coast of the Danube in Budapest	271

KÖZLEMÉNYEK

JUHÁSZ Lajos	II. Justinus follisa Aquincumból	273
--------------	--	-----

Polett Kósa

BAKS-TEMETŐPART ANALYSIS OF A GÁVA-CERAMIC STYLE MEGA-SETTLEMENT

This paper focuses on the analysis and interpretation of the ceramic material discovered in 2007 during the excavations of the site Baks-Temetőpart (Csongrád County). This was the first time when an excavation took place on this previously researched Late Bronze Age site, resulting a rather intense amount of finds. The most significant part of the material consists of ceramic fragments (approximately 4000 pieces), which are kept in the Móra Ferenc Museum in Szeged. The pottery as evaluated typologically and correspondence analysis as a statistical method was also applied. The results from these methods are specifically meant for this particular material, which indicates that a further study or a larger amount of ceramic fragments can in some extent affect the conclusions described below.

Jelen cikk a Baks-Temetőparton (Csongrád megye) végzett 2007-es tervásatás kerámiaanyagának elemzésére és értelmezésére összpontosít. Ez volt az első alkalom, hogy ezen a korábban már ismert és kutatott késő bronzkori lelőhelyen ásatás történt, mely meglehetősen intenzív leletanyagot eredményezett. A szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött leletanyag döntő többsége kerámiatöredékekből áll (körülbelül 4000 db). A kerámiák a hagyományos tipológiai értékelés mellett a korszak szempontjából új statisztikai módszerrel, korrespondencia analízissel is elemzésre kerültek. A módszerekből nyert eredmények kifejezetten erre a leletanyagra vonatkoznak, tehát egy további vizsgálat vagy egy nagyobb mennyiségű kerámiaanyag bizonyos mértékben befolyásolhatják az alábbiakban leírt következtetéseket.

Keywords: *Gáva-ceramic style, 'mega-settlement', ceramic typology, correspondence analysis, settlement analysis*

Kulcsszavak: *Gáva-kerámia stílus, „megatelepülés”, kerámia tipológia, korrespondencia analízis, telep elemzés*

Introduction

In 2007 a planned excavation was carried out in Baks-Temetőpart by the faculty members of the Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences, led by dr. Gábor V. Szabó. The site was previously researched by non-destructive investigations, such as minor fieldwalkings and several metal-detector reconnaissances (V. SZABÓ 2011a, 93–94). Five different sized trenches were marked out (Fig. 1), but due to time constraints, only four of them were fully excavated. The trenches were positioned on top of the previously found hoards, some 100 meters apart from each other.

Regardless of the size of the trenches, different amounts of features were found in them. Altogether 82 features were documented containing more than 4000 pieces of ceramic fragments. The

structures also included clay figurines, animal bones, burned seeds, daub pieces, stone artefacts and bronze objects (for each category, see below).

The comparative typological study of the ceramic material of Baks was executed in order to locate the site among other Gáva settlements and find assemblages of the region. With such a large amount of find material, it is apparent that Baks was an extremely dense site with outstanding pottery quality and also quantity. In addition, its location is unusual as well, since it is situated on the right side of the Tisza River, while research currently considers that all the settlements of the Gáva-ceramic style are concentrated in the Tiszántúl (Trans Tisza region).

After a short topographical introduction, I will briefly look at the cultural background of the site and the Gáva culture in the Great Hungarian Plain.

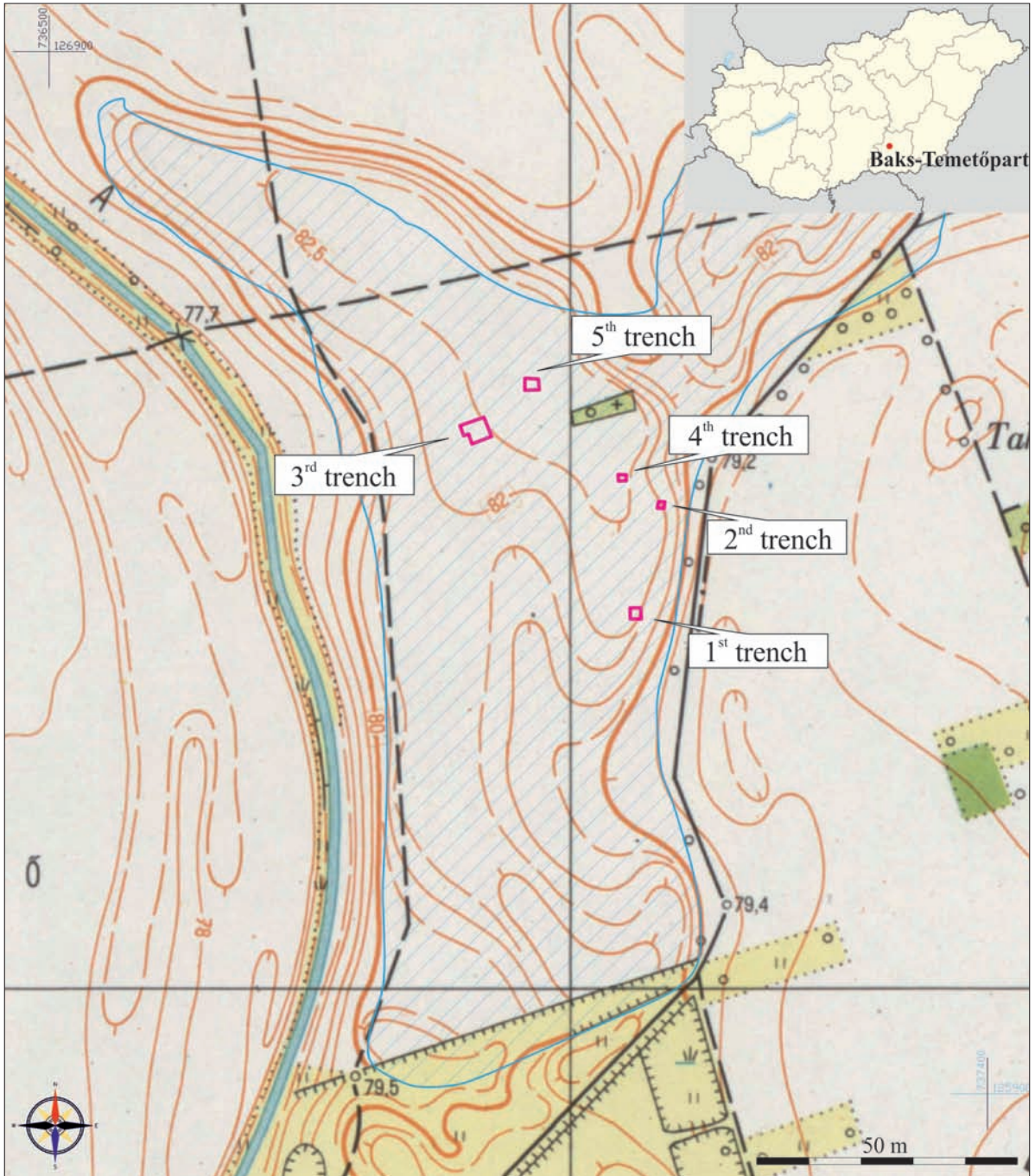

Fig. 1 The position of trenches at Baks-Temetőpart (purple) and the presumed extension of the site (light blue)
 1. kép A szelvények elhelyezkedése Baks-Temetőparton (rózsaszín) és a lelőhely feltételezett kiterjedése (világoskék)

Before analysing the find material, the excavation itself will be discussed, along with the examination of the features. Following the evaluation of the ceramic finds, the interpretation of the site will be attempted. Lastly, some details of the finds will be illustrated with a few tables and images as a non-exhaustive overview.

The location and characteristics of the site

Baks-Temetőpart is located in Csongrád County, between the villages of Baks and Dóc, on the right side of the Tisza River. The site lies about 82–83 m above sea level, so it stands out from the surrounding flat areas to some extent (V. SZABÓ 2011a, 91).

Since the site is quite close to the Tisza, the area was endangered by floods before the 19th century water regulations. On the maps of the first military survey (1782–1785) it is still clear that the immediate surroundings of the site was periodically covered with water. Following the water regulations the area became much drier.

The flora of the region was also determined by water. The most widespread vegetation could have been hardwood forest in prehistoric times (DÖVÉNYI 2010, 191). Reeds and bulrush types are characteristic for the wetlands. These could have been good source materials for house constructions, basket making or preparing other goods. The meadows and the nearness of water meet the requirements of animal husbandry, which is likely to be more common than agriculture at the end of the Bronze Age.

From the Late Bronze Age (LBA) no soil samples have been drilled from the site that could provide an answer on whether or not the area was endangered by flooding and what kind of vegetation can we exactly remodel. The archaeobotanical analysis is currently being carried out, which can give us an idea about the cultivated and consumed plants or about possible food ingredients. The analysis of animal bones was already performed by Anna Zsófia Biller. There is currently no information available on any further research concerning the site.

The state of research at the site

The first mention of the site is known from László Saliga's diary dating back to 1970 (V. SZABÓ 1996, 13, 11. footnote; V. SZABÓ 2011a, 91). As an employee of the Móra Ferenc Museum in Szeged, he was the first to visit this area. Later, Csilla Farkas completed a field survey here in 1995, collecting material for her thesis (FARKAS 1995). In addition to the most intense Temetőpart site, three smaller concentrations of finds were found in the area.¹ Gábor V. Szabó has been visiting the site annually since 1995 (V. SZABÓ 1996), and he has found bronze hoards and several metal stray finds with his metal-detector survey team (V. SZABÓ 2011a, 92). In 2007, he also conducted an excavation season for a couple of weeks for authentication and in the same time a metal detecting survey took place.

Brief research history of the Gáva culture

The first summary covering all aspects of the culture was published in 1984 by Tibor Kemenczei (KEMENCZEI 1984). His chronological system

was refined by Gábor V. Szabó. According to him only the classical Gáva-ceramic style can be dated to the HaA2–HaB1 phase, while we can count with individual pottery styles in the previous period that preceded the typical Gáva (V. SZABÓ 1996, 9; V. SZABÓ 1999, 87; V. SZABÓ 2004a, 81; V. SZABÓ 2017, 231–278). The Proto-Gáva-ceramic style spread in the north-eastern part of the Carpathian Basin. It can be characterized by different forms and decorations and it can be handled as a collectivble name for several ceramic style groups (PRZYBYŁA 2009, 134–136), which were probably closely connected to the later classical Gáva-style (V. SZABÓ 2017, 239). The Pre-Gáva-ceramic style concentrated on the middle and southern part of the Great Hungarian Plain and it existed at the same time as the Proto-Gáva style, that is, in the Rei. Br D–HaA1 period (V. SZABÓ 2004a, 84–85, 19. fn.; V. SZABÓ 2004b, 157, 17. fn.; V. SZABÓ 2017, 242). This pottery style is less of a source of the Gáva-style, but there are some noticeable formal and decorative features which connects it to the Transdanubian late tumulus and early urnfield cultures (V. SZABÓ 2017, 242). Similarly to the north-eastern region, the Pre-Gáva-ceramic style is also a composition of various style groups, continuously reforming by external impacts.

Therefore, in the last decades, research has become increasingly cautious about the term 'culture' and it is trying to use more comprehensive expressions, which are less restrictive for the communities with similar material cultures. Nowadays it is much more common to use the definition Gáva-complex (BUKVIĆ 2000, 31) or the Gáva-Holihradý cultural circle or cultural complex (BADER 2012, 9), or simply the Gáva-ceramic style.

At present, research dates the classical Gáva-ceramic style to the HaA2–HaB1 period, while in the previous period two pottery groups can be outlined, the Pre- and Proto-Gáva-style. The entire research history of the Gáva-culture was summarized by Tibor Bader in 2012 (BADER 2012, 7–22). In precise and full picture about the research history of all countries concerned.

Analysis of the site and the assemblage

Evaluation of features

A total of 82 features were found during the excavation.² In the four completely excavated trenches, pits of different sizes dominated, but in a very diverse proportion. In the first trench a total of 25 pits were discovered, in the second trench 7

pits, the third consisted of 33, while in the fourth trench only a single pit was found. In addition to the pits, a vessel (O57/S81) and a filling layer (O20/S34) was also documented by separate stratigraphic unit numbers. In four cases, parts or some sections of ditches were also documented (O147/S66; O147/S67; O147/S77; O147/S57), all of which were the result of modern earthworks. Furthermore, eight postholes (O13/S15; O43/S78; O43/S79; O43/S80; O48/S58A; O55/S73; O55/S74; O55/S75) and two smaller hoards (O1/S1; O1/S2) were also found, which were surrounded by ceramic shards.

The below described features (see in Appendix) can be sorted into four larger groups. Their quantity varies considerably between and within the excavated trenches. Among these features the focus will mainly concentrate on the pits as they have provided the vast majority of the find material. The separately documented layer will be discussed together with the pit that consisted of it. The alone standing vessel in trench 5 that was cut half while removing the topsoil, will be sorted into the group of large containers in the typological order and it will not be emphasized.

Besides the pits, postholes are the ones that allow some more space to interpret the daily life of the settlement. The modern-day ditches that cut through trench 3, cannot be used for any scientific analysis. The examination of the hoards are not part of this article, so they are briefly mentioned.

Hoards

Before the excavation, some metal-detector survey took place at the site in 2006 (V. SZABÓ 2011a, 92). Afore archaeological works has started, the trenches were drawn around the previously found hoards, like a 20×20 m trench (no. 3), which was positioned around the 1st hoard. Other artefacts that belonged to the earlier discovered hoard (O1/S1 and O1/S2) were found in this square. Another scattered hoard was unearthed in the area of the 5th trench and it was documented as the 2nd hoard. An additional hoard turned up in the 3rd trench, which consisted of a small mug with 14 gold rings inside (about the hoards: V. SZABÓ 2011a; V. SZABÓ 2011b). This hoard cannot be connected with any features, because there was no trace of a feature. In the territory of the site many stray metal finds were detected and a large amount was uncovered during the excavation, too. In every case, the stray finds were marked with GPS coordinates, which showed a higher concentration on the eastern side of the site.

The hoards found in this area can be linked to

the ‘Multidepotfundstelle’ phenomenon (V. SZABÓ 2016, 179–180). According to the definition, those hoards can be regarded as such that are closely placed to each other in time and space (VACHTA 2012, 180). These similarly dated hoards were located in a well-defined place, in Baks they were lying only a few meters apart in an extensive settlement. The detailed evaluation of the metal artefacts is not the subject of this paper. The ceramic fragments from the features O1/S1 and O1/S2 will be discussed in the typological section.

Ditch sections

The most extensive trench no. 3 was intersected by a modern-day ditch, which is the hole of a still operating gas pipeline. This longitudinal ditch³ have cut through several Bronze Age pits or even destroyed some parts of them. The affected fillings got mixed, but no find materials fell into the modern ditch. It cut across pit O45/S55, destroyed the edges of pit O41/S51 and O35/S45 and demolished the upper layers of pit O37/S47 and O37/S69 that made it impossible to reconstruct their connections.

Postholes

Eight postholes were documented from the excavated trenches. Six of them were located in the northern part of trench no. 3 that can be sorted into two groups. The remaining two postholes were found in the north-western direction of trench no. 1, next to two storage pits.

Posthole O13/S15 in trench no. 1 was completely empty, while the adjacent O48/S58A with a slightly narrower diameter contained a fine, well burnished cup with inner incised decoration, along with a bird of prey’s claw. The various decorated and ritual objects hidden in postholes raise the possibility of the *ritual posthole deposition* phenomenon. The cup belongs to the D.14. subgroup within the typological order, which contains the most finely made drinking vessels. This phenomenon of ritual vessel deposition has been known since the Early Bronze Age and it existed until the Iron Age. Peter Trebsche has studied and interpreted these ritual postholes and their find materials from the territory of Austria (TREBSCHKE 2008, 67–68, Abb. 1; TREBSCHKE 2017, 181–182). In his view, there are three basic conditions which must be met with the term: *ritual posthole deposition* (TREBSCHKE 2008, 69, Abb. 2; TREBSCHKE 2014; TREBSCHKE 2017, 181). First, the object must be placed directly to the bottom of the pit and the pole above. If an object fell into the pit by accident, then its pieces may be scattered with-

in several layers of the filling. The second condition is the completeness, so the vessel can almost completely be restored. The third principle is the arrangement, whether the objects were placed on top of each other or side by side.

In Baks almost an entire cup was discovered in the posthole. In addition, the fragments were located at the bottom of the pit. If we assume that the adjacent posthole O13/S15 may have belonged to the same building, it can be detected that there was a 20 cm difference between the depths of these two holes. It might mean that more space was left under the ritual pole. The documentation did not reveal how the bird of prey's claw and the cup were positioned, but the deposition of these two objects itself can be considered as special. It is likely that only one posthole with ritual importance was emphasized per house (TREBSCHÉ 2008, 70; TREBSCHÉ 2014, Abb. 4). If so, then possibly one of the corners or sides of a post-structured house was caught in trench no. 1, which cannot accurately be outlined as the further postholes are unknown.

There is another type of deposition, when the house is abandoned and the poles are being removed, a closing ritual can take place. To close the 'life-cycle' of the house, meaningful objects could have been placed in the empty hole (TREBSCHÉ 2008, 69, Abb. 2). In case of posthole O48/S58A, it was not possible to observe a difference between the filling layers, so nothing could confirm whether this deposition was associated with a founding or a closing ritual.

The postholes uncovered in trench no. 3 can be sorted in two different triple group, based on their size and location. The three larger (O43/S78, O43/S79, O43/S80) with the diameter of 25–30 cm were discovered around the large, round-edged pit O43/S53. None of these postholes consisted of any finds, but the pit in the middle contained the largest amounts of fragments on the site (433 pcs). Since all three, excavated sides of the pit had a deep posthole in the middle, it is possible that a simple constructed, roofed structure could stand here once. It cannot exactly be called a house, because its area is too small and only three (or perhaps four) postholes would not be able to hold a heavy roof, but it may have been a small workshop or a place for household industry. Since it has been transformed into a storage pit and the floor level was not noticeable, its exact function is unknown.

In the immediate vicinity of the above described object, another group of three postholes (O55/S73, O55/S74, O55/S75) was found with narrower, 20–

25 cm diameters. A semicircle can be drawn around the postholes that raises the question of what these thinner poles could have belonged to. The two outermost holes lied two meters apart, while the one in the middle was half a meter off their line. A very shallow pit was found next to them, which was only 10 cm deep and did not contain finds. No burnt spots were detectable around the postholes or in the directly adjacent area, so it is unlikely that a large hearth or fireplace could have stand here. Although it cannot be ruled out completely, as the site was exposed to intense ploughing for a long time, which destroyed the surfaces of all features, leaving only the postholes behind. At Poroszló-Aponhát a circular fireplace with similar dimensions (PATAY 1976, 197) was found. It had a 10 cm high plateau, which was followed by a 10–15 cm thick burned layer. However, no postholes that surrounded the hearths were discovered in Poroszló, so probably this explanation may be excluded. Another possible interpretation is that these thinner postholes could form the edge of some sort of livestock enclosure. The scientific analysis of the collected soil samples may help to clarify the function in the future.

Pits

This group is represented by 66 pits (Fig. 2). The size, extent, depth and the amount of finds found in the pits are rather diverse. A total of three pit-complexes were discovered in the trenches. In trench no. 1, two pit-complexes were found (no. 18 and 19), which were located directly next to one another. Pit-complex no. 40 was unearthed in trench no. 3. These pit-complexes were formed by the superposition of several pits.

Most of the pits have beehive shaped walls (67%), although in some cases straight, vertical and terraced walls can also be observed. Sometimes only half or three quarter of the pits were excavated (27%), because part of them fell under the section walls of the trenches. A very few, five pits did not contain any find material (7%).

The pits were categorised by the amounts of find materials found in them. The ones with less than 50 fragments formed the group of small volume pits. The ones with 50 to 150 fragments are in the group of medium density pits. Over 150 pieces it is high, while over 250 fragments it is a very high quantity within the pits. Analyzing the find material by the means of mathematical average calculations (Fig. 3), it can be noticed that most of the pits are roughly below the central value line, while in some cases there is an extremely high density of finds. All five pits with most

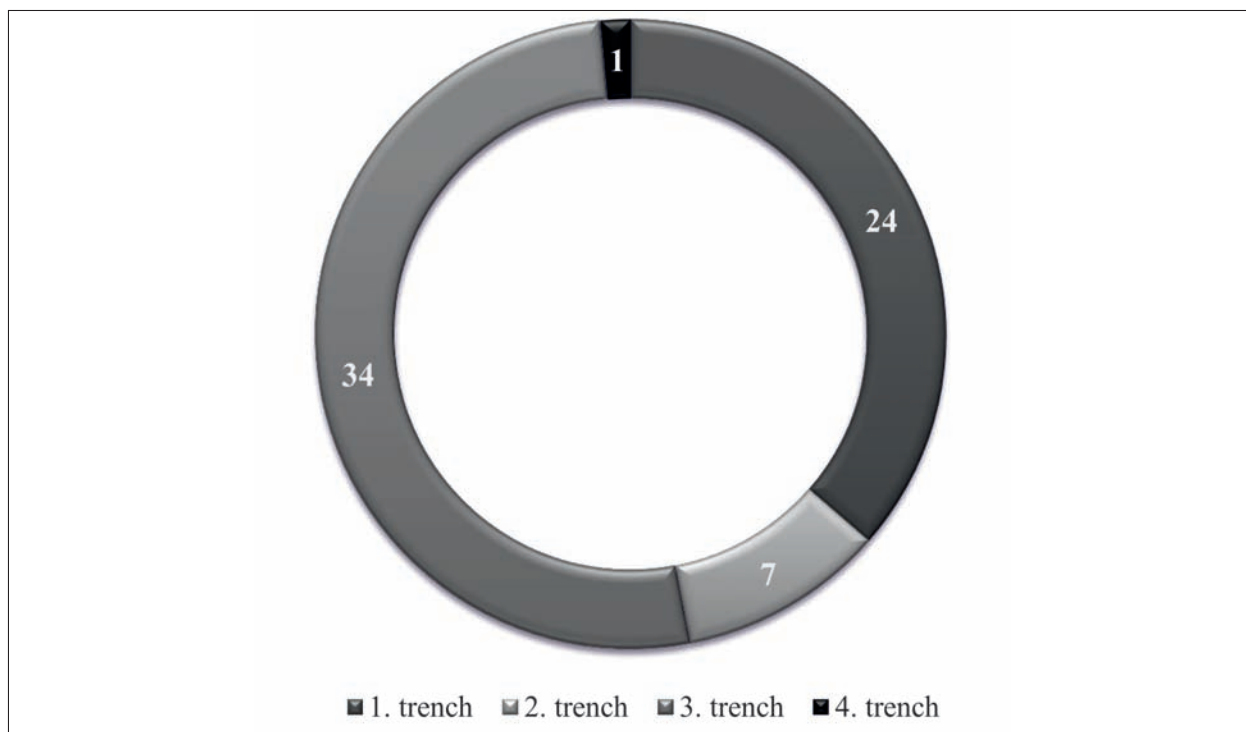

Fig. 2 The distribution of pits within trenches
2. kép A feltárt gödrök szelvényenkénti megoszlása

of the fragments were discovered in trench no. 3.

Besides, pits also contained animal bones, stone and bone tools, charred grain seeds and special clay objects. In some pits a larger amount of daub pieces were also found, which suggested that these may be related to a crisis horizon. However, during the comparison of section drawings, it turned out that only 10 pits had a distinctive daub layer and their arrangements also contain some important information. Through a more in-depth study of the layers, multiple interpretations could be outlined and it can be concluded that the life-cycle of the settlement was rather complex.

Trench no. 1

24 pits were discovered in *trench no. 1* and 17 out of them were beehive shaped, while the rest had vertical walls. The vast majority of pits can be characterized by loose fillings. Usually grey-brown and light brown sandy humus layers were alternating. At the bottom of the two intersecting pit-complexes, always a dark brown loose humus layer was covered with the above mentioned lighter layers. Except two storage pits, concave shaped layers were noticeable, which may indicate that they were left open for a longer period of time. In three cases, the wall of the pit was collapsed due to poor stabi-

lity as it can be observed on the section drawings. The filling of the deeper, lone standing pits consisted of three to four layers, while the shallow pits have the same thickness, but only a single layer. It suggests a relative uniformity and periodic filling processes at definite intervals (SCHIFFER 1996, 64–66; BORISOV 2010, Fig. 2). The layers had the same distribution of ceramic fragments, daub pieces and animal bones.⁴ Only two pits had a heavily mixed layer with lots of daub. This layer in pit O23/S25 was probably the result of a minor burning accident. By contrast, the layer of pit O26/S31 consisted of a much larger amount that can indicate a more severe fire. Apart from the pieces, which carried some information, about 30 kg of daub was discarded because of their small sizes. This amount rather gives the impression that something has burned down. On the other hand, the arrangement of the layers suggest that the refuse from the burning was deliberately cleaned up into an open pit and after it was accumulated, people tried to cover and level the surface of the pit. The find material from this pit was not burnt, so it was not affected by the fire and it lied probably in the humus layer. Originally the lone standing pits could have been storage-pits and after they were less suitable for storing, the waste around the house was put into them.

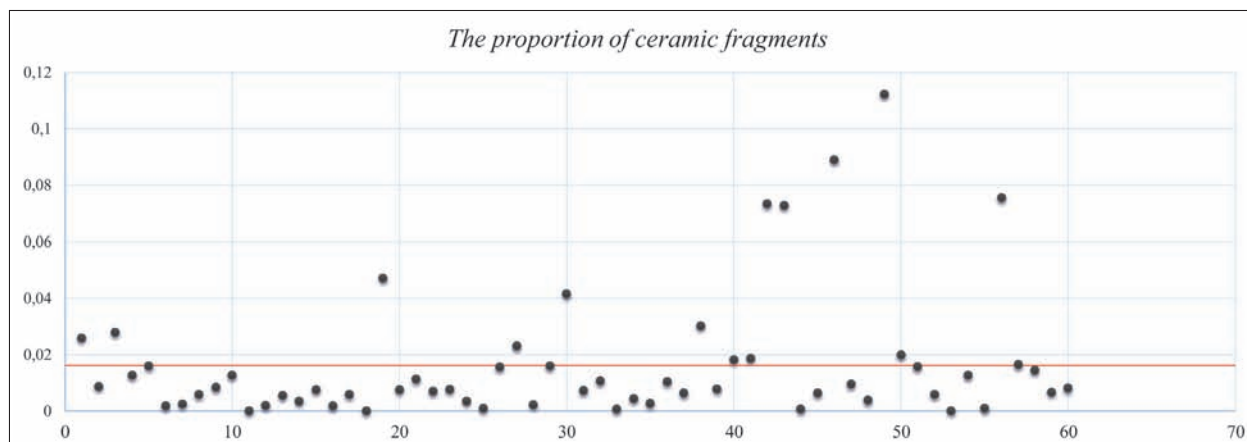

Fig. 3 The proportion of ceramic fragments
3. kép A kerámiák mennyiségi megoszlása a gödrökben

The filling layers of two pits were convex-shaped, which could mean that they were loaded at once. Both of them continued in the section wall of the trench, so they were partially excavated. One of them was pit O10/S12, which did not include any exceptional ceramic piece, so the layers may have been the final results of an extensive cleaning.

However, the other pit (O20/S22) was a more special one (Fig. 4). It stood out from the basic storage and waste pits because of its lowest layer. The ceramic material in it was also quite different. The artefacts of the bottom layer were documented on a separate number (O20/S34). On top of the fragments of several large storage vessels, an almost complete skeleton of a young deer was placed. After the analysis of animal bones,⁵ it turned out that almost every bone of a red deer were found in the pit, though the pit was not fully excavated. The skeleton was not placed in anatomical order and the skull and antler was much more fragmented, unlike the better preserved body parts (BILLER 2018, 9). One of the lumbar vertebrae had a deep cut, while one blade-bone or scapula was burned. Based on these, it is most likely that the deer was consumed, since the cut marks prove meat processing and the burnt bone suggests cooking. According to the ossification of the limbs and the size of recent animals, this deer could have been younger than 2 years old, which could mean 57–94 kg of consumable meat (BILLER 2018, 9). After restoration, it turned out that the fragments under the skeleton belonged to six separate, large storage vessels. In order to find additional ceramic pieces, the side wall of the trench was further excavated. If a connection is assumed between the large storage vessels and the deer, perhaps some

kind of ritual or feast related act could have been behind these finds. Wild animals were usually consumed on special occasions, as opposed to the easily accessible domestic animals, these animals first must have been hunted down by collective efforts (SPETH–SCOTT 2008). There are several ethnographic examples of hunting in small groups, but for consumption the participation of more people was needed. István Vörös calculated with half a kilogram of meat as a daily portion, when he examined the finds from the Polgár-Csőszhalom tell (VÖRÖS 1987, 28; KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 22–23). If this quantity is reflected back to the assumed weight of the deer, then up to 114–188 people could have taken part in such an event. Moreover, the six large storage vessels⁶ could contain more than 100 litres of liquid⁷, which could also satisfy the intake of many individuals. Since Baks is a rather large settlement, this number is not necessarily exceptional. If a non-ritual consumption was behind these finds, still a feast or a meal other than the everyday one can be suspected. The remains of consumption was covered with a uniform humus layer, on top of which a further mixed layer was found. The deliberate burying can be traced by the convex-shaped formation of the layers, which means that the pit was not filled up by natural processes (AERTS 2016, Tab. 1).

Trench no. 2

Only 7 pits were found in it, although this may be because of the small size of the trench or due to its location within the site. Five pits were beehive shaped, while two had straight walls. Pit O5/S6 was very shallow with a small diameter. Its filling was homogeneous humus without find material. In addi-

tion, the much larger pit O3/S4 did not contain any finds as well. The ashy humus layer of its filling did not have a lot of charcoal pieces, therefore it is likely to be the waste of a firing process, in which the organic material was sufficiently burned. Pit O6/S7 was also large with straight walls. It intersected the adjacent pit O7/S8. These pits had similar layers, so their filling up process was somewhat related. The lower part was grey-brown humus, which could have been filled up naturally based on its concave shape. The daub layer in the middle was followed by a humus filling, which was divided by two thin lines of charcoal with organic elements, covered by another daub layer. The alternation of layers suggests some kind of cyclic order (SCHIFFER 1996, 65), where the burnt non-organic and the less well-burned organic levels were changing. A similar arrangement can be detected in pit O2/S3. Thin layers of charcoal were situated in the middle of the pit and with its concave shape it can be assumed that some kind of burnt organic waste was occasionally swept into the pit during the process of its natural filling up (AERTS 2016, 25–26). Pit O4/S5 had a sharp beehive shaped wall, but its bottom

was broken by a cascading deeper pit. Like the previous ones, almost the entire filling was homogeneous humus, which was interrupted by 3 thin, ashy layers around the centre of the pit. Based on the position of the layers, it is likely that the remains of organic waste was burned and swept into the pit in a very short period of time.

Trench no. 3

It was the largest, therefore it contained most of the pits and had the biggest pit-complexes. A total of 34 pits were discovered, 21 of which had beehive shaped walls. Two pits were not completely excavated (O39/S49 and O44/S54), so there is no information besides their location. One pit (O48/S58B) contained the finds of the tumulus culture, without any finds that could be connected to the Gáva pottery style, so it is not part of the analysis. In three pits, no ceramic finds were discovered. The shallowest pits were just a few cm deep (O30/S39, O42/S52). They were filled with homogeneous, inseparable layers. The medium-sized pits (O27/S36, O28/S37, O32/S42, O34/S44, O38/S48, O46/S56) usually consisted of 3 or 4 thicker layers, which

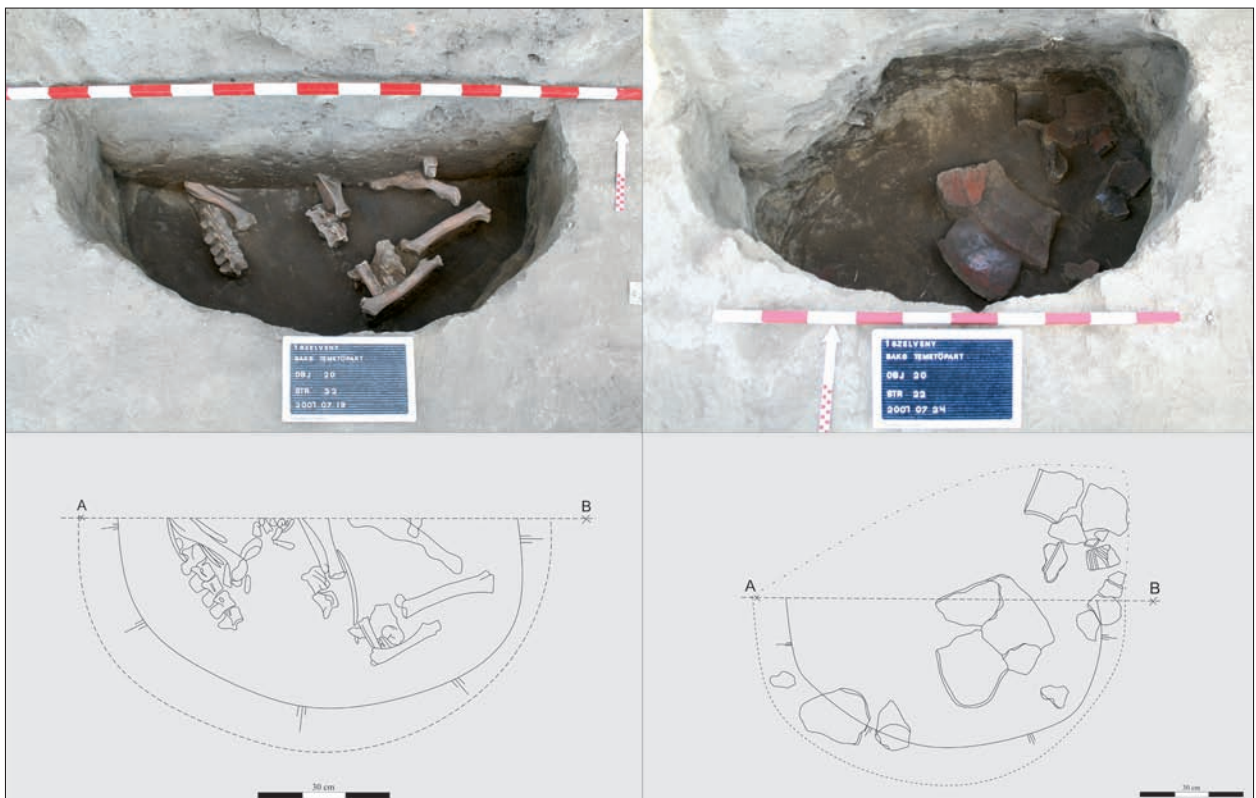

Fig. 4 Pit O20/S22: Fragments of several large storage vessels and the remains of a deer (Photo by Gábor V. Szabó)
4. kép A O20/S22-as gödör: Több nagyméretű tárolóedény töredéke és egy szarvas csontmaradványai
(V. Szabó Gábor fotói)

varied between natural or man-made fillings. Pits may indicate if they were open for a longer period of time, as in some cases a significant part of the side wall collapsed, frequently at the bottom of the pit, but sometimes in the middle, i.e. the pit could have remained open for a while after the first loading phase. Pit O33/S43 can be emphasised, as its layers were sloping, thus suggesting that it was filled up from one side.

Pit-complexes are not simply different because of their intersections, but their layers are much more complex, too. Pit O54/S71 had most of the layers, which was one of four closely established pits (O53/S70, O54/S71, O54/S72, O56/S76). Its layers formed a certain pattern or sequence that suggests some kind of repetition. A daub layer lied at the bottom of the pit, above which a thin natural fill could be observed, followed by light brown humus. A thin daub, a grey-brown, a light brown humus and a thin charcoal layer were alternating. This stratification was repeated, assuming cyclicity. It can also mean some kind of specific periodic cleaning or settlement landscaping work (SCHIFFER 1996, 64–66). Charcoal layers may indicate an organic material firing process, maybe the clearance of plant parts in spring or autumn. Daub layers could also mean season related settlement cleaning works, but in this case with a larger amount of non-organic elements. If the layers were repeating within a given period, then the pit shows a rather fast filling up. Pit O7/S8 had similar layers, where the daub layers were followed by humus with rich organic elements. Pit O54/S72 lied right next to pit O54/S71. It had also a frequently changing layer sequence, which can be compared to the stratigraphy of pit O45/S55. Furthermore, it can be observed by pits O54/S71 and O54/S72 that part of their side walls were collapsed, so after shaping them, they could have been opened for a certain period of time.

Pit-complex no. 40 consists of a dense row of pits dug together. These pits had a slightly different filling with thin sand patches here and there. The layers were roughly similar in thickness and varied evenly. There was only in pit O40/S61 a rather thin charcoal layer, as a result of a one-time burning of some organic waste. In many cases, the layers are concave, so they could have been opened for a long time.

Five more pits can be emphasized, which were covered with a very thick daub layer, thus it may be connected to the burning of a house or part of a building. In addition, these pits were very close to each

other (O37/S47, O37/S69, O31/S40, O31/S41, O32/S42). If a house was indeed burned down because of an accident, it would probably be cleared away into the nearest pits, restoring the destroyed part of the settlement as quickly as possible. Another assumption could be that simply a fire-related working process took place, maybe the burning of some non-organic waste. This large amount of daub suggests that it was a very active cleaning or landscaping work.

Trench no. 4

It contained only a single beehive shaped pit with a completely homogeneous, non-stratified humus filling. It was probably filled up immediately after shaping it, since no collapsed parts could be observed.

Characteristics of the pits

Where activity was more intense, logically more garbage was produced and consequently more frequent cleaning was required, resulting more layers and faster filling up (SCHIFFER 1996, 65). Besides the regular cleaning works, the phenomenon of ritual purification is also known from ethnographic examples (KOBAYASHI 1974; EKHOLM 1984; SCHIFFER 1996, 65–66). This is less conceivable in Baks, as the stratification, the composition of finds and the small number of plain daub layers, are not supporting this idea. Nothing refers to any deliberate or ritual activity or cleaning by fire, as it can be noted in the Early and Middle Bronze Age (SZEVE-RÉNYI 2011, 215–217).

Michael B. Schiffer has classified the filling layers of pits and other features into C- and N-transformations, i.e. cultural and non-cultural factors (SCHIFFER 1996). These two appear simultaneously by many pits and they are very difficult to separate, but they create the layers together (AERTS 2016, 22). The layers are the imprints of the last phases of various processes, but it cannot be reconstructed, what happened to the pit before that state. Pits are constantly affected by nature as well as by human activities (WALLACE et al. 1992, 3). In Baks, the worst damage was caused by modern deep ploughing, which destroyed the upper layers of the site, thus the chance of discovering floor levels, shallow postholes or other anomalies. In addition to these, some further digging has occurred in the era of the former pits in prehistoric times, which also affected positions. In some extent animals, like voles and other rodents has also bedded themselves into the layers, however it hardly affected the stratigraphic sequence of pits.

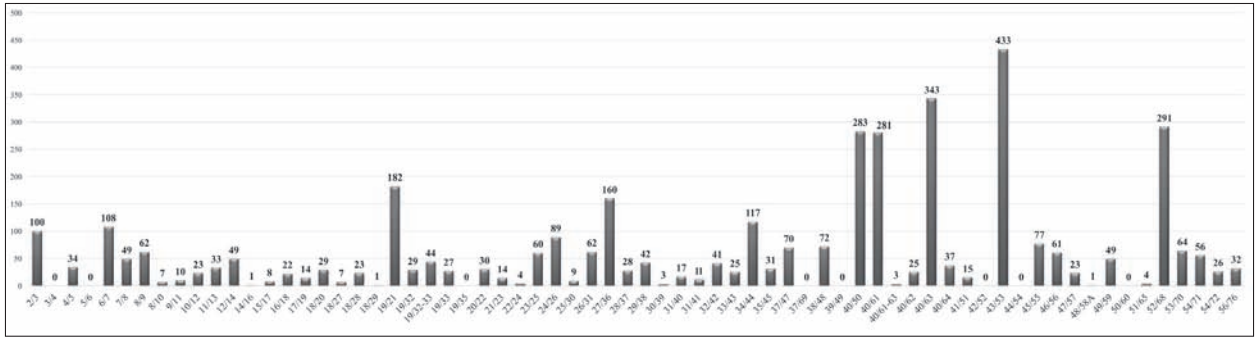

Fig. 5 The distribution of ceramic fragments within the pits
5. kép A kerámiatörödékek eloszlása gödrönként

Typology

Thousands of pottery fragments were found during excavation (Fig. 5). After pre-selection, a total of 3851 ceramic pieces of various sizes, spindle-whorls and loom weights got into the Móra Ferenc Museum, which were registered on 1322 inventory numbers (2008.5.1.–2008.5.1330.). The following typology was compiled specifically for the site, on the basis of verifiable and restorable ceramics. While creating the following groups, the data of other site analyses were also used (e.g. KEMENCZEI 1984; VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991; V. SZABÓ 2002; PANKAU 2004), based on which a simple and traceable system was outlined. The fine subgroups were categorised within five main groups. These major groups were drafted mainly by the sizes of the vessels and by their perceived functions. The first group includes all the large storage vessels (A1–A9) with vast dimensions. The second group contains all types of bowls (B1–B9). The finds of the third group are the jars and deep bowls (C1–C9) that are of medium size compared to other vessel types. This group was the most difficult to categorize, because in this case no exact functions can be connected to the objects. The fourth group includes all the so-called drinking vessels, which consists of mugs and the cups (D1–D16). Pots or cooking utensils were sorted to the fifth group (E1–E4). Because there were a lot of small fragments, the subgroups of ‘other ceramic fragments’ were created at the end of each main group. In this, all the indefinite pieces were sorted that could only be characterized by wall thickness, colour or in fortunate cases, some trace of usage to distinct them between bowls, cups or other pottery types.

The objects were grouped primarily on the basis of their formal features, since decorations can appear on several type of ceramics, regardless of their

form. In addition, on one ceramic multiple types of decorations can occur, in various combinations.

Large storage vessels

A.1. Oval shape vessel with two handles (Fig. 6; Fig. 34, 16)

The rim was broken, so it cannot be reconstructed with certainty. Its neck is curved in, therefore it may had an outcurving rim. Its body is oval-shaped. In the middle of the vessel’s belly, two rather thick, round-sectioned handles were placed. Only one piece could be reconstructed from the site, but due to its unique form it was subdivided into a separate subgroup. Its outer surface and colour is very similar to the pots, but the temper contains finer elements. Yellow coloured.

A similar piece was found in Tiszacsege-Sóskás (V. SZABÓ 2002, 12, 4. ábra X.25, 116. kép 2, 119. kép 2; V. SZABÓ 2004a, 103, 3. kép 2, 6. kép 2), which according to the description of G. V. Szabó, was better crafted and burned black, and it was completely undecorated. This type can be dated to the period of the Pre-Gáva-ceramic style, i.e. to the Reî. Br D–HaA1.⁸ There are formal variations at other sites that are slightly different.⁹

A.2. Storage vessel with slightly outcurving rim, curved body and conical bottom (Fig. 6; Fig. 30, 5)

Its rim and neck hardly separates. The upper part of the vessel is quite wide. Its neck, shoulder and belly line has a solid curvature, but under the belly a conical shape goes down to the bottom. Just one example was found from this type of vessel that could carefully be reconstructed. Due to its large size (53 cm high) and lack of usage trace, it can be assumed that it has functioned as a storage jar. It was nicely finished with crushed ceramic and sand temper. Its outer surface was originally black, polished and burnis-

hed. Four wide knobs were hanging from the four sides of the vessel's belly line.

Hardly any similar vessels are known from other sites. It is presumed that parallels were made in different sites, but it is almost impossible to prove, since we should know at least one complete intersection to compare them. There are fragments with similarly wide rim diameter and straight curve, but they are broken on the neck, so they cannot be considered as parallels (e.g. PANKAU 2004, Taf. 6, 6 /97/, Taf. 10, 7 /147/).

A.3. Compressed globular-shaped vessel with straight rim and slightly curved neck (Fig. 6; Fig. 30, 13)

This slightly cylindrical necked, globular-shaped vessel forms a separate subgroup itself, as another straight-rimmed vessel could not have been reconstructed from the site. Despite its simple shape and its modest decoration with two small knobs, it is a very well executed vessel. It was tempered with crushed ceramic and sand, its surface was polished on both sides, and the outer side was burnished, too. Its brown colour became a little spotted by a subsequent heat effect.

This form could be found at other sites too, though with some differences, as each parallel have two small handles on their neck. These handles are missing on this piece from Baks. It was decorated with two barely visible knobs and its body is more globular. The pieces with handles can be traced back to the previous phases of the Bronze Age. They spread among both the tumulus and the urnfield cultures to the west of the Danube, while on the Great Hungarian Plain they are noticeable since the Rei. Br C period (V. SZABÓ 2002, 17). This form is known from the sites of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles, in Jánoshida (V. SZABÓ 2002, 17, XXVI.A.1; 29. kép 14) and Polgár M3-29 site (V. SZABÓ 2002, 84. kép 6). The straight necked form was found in Kaba-Bitózug (V. SZABÓ 2002, 181. kép 1) dated to the Gáva-ceramic style. It is also common in distant sites, such as in Basarabi (GUMĂ 1993, Pl. X, 2, Pl. LXIII, 5), Bucu-Pochină (REŢA 2008, Fig. 114, 4) and Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, 237, Fig. 41, 1) from Romania and Dalj-Studenac (ŠIMIĆ 1994, 209, Pl. 7, 1) from Croatia.

A.4. Compressed globular-shaped vessel with outcurving rim and conical neck (Fig. 6; 30, 2–3, 6, 8; Fig. 32, 2–3, 5–6, 10; Fig. 33, 1, 4; Fig. 34, 4–5; Fig. 35, 1)

The most common shape found at the site. Due

Fig. 6 Typological groups of large storage vessels (A1–A9)

6. kép Nagyméretű tárolóedények formai csoportjai (A1–A9)

to the high degree of fragmentation among the ceramics, it cannot be stated that this was the most widespread form, but 73 pieces of this vessel type was restorable, which is the most among the large storage vessels. The rim is sometimes emphasised with channeled decoration, the conical neck is undecorated and the compressed globular-shaped body has horizontal or garland-shaped channeled ornaments. This form can also have either knobs or handles. The outer surface is always polished and burnished. The outer black colour is intersected by the yellowish colour of the rim, which covers the inside. The internal surface is rarely polished, so the crushed ceramic temper is visible.

This form was found on various sites: e.g.

a heavily burnt piece in Köröm-Kápolna-domb (B. HELLEBRANDT 2016, 42. kép 3), an example with knobs from Nyíregyháza-Mega-Park site (L. NAGY 2012, 258, 279; Bef. 2625, Taf. 7, 1), in Tiszaladány-Nagyhomokos (V. SZABÓ 2002, 27. ábra, IV.E.2. 33; 199. feature: 217. kép 4), Poroszló-Aponhát (V. SZABÓ 2017, 234, 2. kép 3), curved body fragments (CIUGUDEAN 2010, Pl. XIII, 2; CIUGUDEAN 2011, Pl. IX, 2; CIUGUDEAN 2012, 234; House 6. Fig. 6, 2) and a restored piece (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Teleac III. layer: 228; Fig. 32, 5) from Teleac and from Alba Iulia-Recea-Monolit (CIUGUDEAN 2010, Pl. XII, 6–7; CIUGUDEAN 2011, Pl. II, 6–7). According to Gábor V. Szabó, this form was common in the Kyjatice culture (V. SZABÓ 2002, 46), although in my opinion the Kyjatice type vessels were characterized by a much sharper belly line, e.g. Szajla and Harsány (KEMENCZEI 1984, Taf. LXXXVI, 8, 15, Taf. LXXXVIII, 6).

A.5. Biconical shaped vessel with outcurving rim and straight neck (Fig. 6; Fig. 30, 4; Fig. 31, 1; Fig. 32, 8, 12; Fig. 33, 2; Fig. 34, 15; Fig. 35, 5, 7–8, 13–14)

The rim can have various shapes from straight to horizontally outcurving. The neck is less curved, rather straight. The body is biconical, but the belly line is not always sharply curved. Knobs that are pushed from the inside onto the shoulder of the vessel can often be observed, which can easily be distinguished from the other knob types. 40 ceramic fragments can be classified into this formal group. The outer surface is polished and burnished, while the inside is less smooth, the crushed ceramic pieces are noticeable in the temper.

This vessel type can frequently be found on sites of similar period. This form is also known from the period of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles, but then it was characterized by a more pronounced shoulder and a less biconical body (V. SZABÓ 2002, 45, 25. ábra III.B.27, 57, 39, 45 and III.C.32).¹⁰ This type is present in Biharkeresztes-Láncos-major (V. SZABÓ 2002, 134. kép 3, 136. kép 1, 3), Hódmezővásárhely-Kopáncs XI. dűlő (V. SZABÓ 1996, 86, 31. kép 1; V. SZABÓ 2002, 25. ábra III.B.39), Poroszló-Aponhát (V. SZABÓ 2002, 209. kép 3), Pócspetri (KALLI 2012, 173, 5. t. 6), Tiszabura-Nagyganajos-hát (KIRÁLY 2012, 116, 132, P9; A.1./9. grave/), Tiszavasvári (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXII.1; V. SZABÓ 2002, 25. ábra III.B.57). In addition to the Hungarian sites, similar pieces can be observed in Alba-Iulia-Monolit (CIUGUDEAN 2009, Taf. IX, 7),

Grănicești (LÁSZLÓ 1994, Fig. 25, 1), Porumbeni Mari-Parte cetății (NAGY-KÖRÖSFŐI 2009, 62–63, 3. t. 1, 4. t. 1), Teleac (III. layer; VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 32, 3, 9; I. layer; UHNÉR et al. 2017, Fig. 6, 5) and Somotor (PAULÍK 1968, 23, Obr. 7, 3; DEMETEROVÁ 1986, Tab. V, 8). It is a common type during the HaB1 period.

A.6. Compressed globular-shaped vessel with outcurving rim and straight neck (Fig. 6; Fig. 30, 1, 7; Fig. 31, 2, 8–9; Fig. 32, 4, 7; Fig. 33, 5–6; Fig. 34, 1–3, 6–10)

It is primarily distinguishable from type A.4. by its straight neck. It has a sharper, almost right-angled arc, resulting a larger space between the neck and the shoulder. The other difference of this subgroup are the knobs, which instead of being pressed out from the inside, were applied directly on the outer surface of the shoulder. 40 fragments were sorted into this group. Its outer black surface is polished and burnished. It is often decorated with horizontal or garland-shaped channeled ornament. Its internal surface is yellow and rough.

This type of vessel can be regarded as a variant of the A.4. form. They probably occurred on every site, but because of fragmentation, only a few straight-necked parallels could have been found. In addition to the examples for group A.4, some pieces are known from Hódmezővásárhely-Gorzsa, Cukormajor (V. SZABÓ 1996, 23. kép 4), Hódmezővásárhely-Kopáncs XI. dűlő (V. SZABÓ 1996, 31. kép 2), Sâncraieni (PAULÍK 1968, 23, Obr. 7, 4) and Teleac (CIUGUDEAN 2009, Taf. I, 5; VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 29, 6, 19).

A.7. Compressed globular-shaped vessel, with outcurving rim, conical neck and bottom (Fig. 6; Fig. 30, 9–12; Fig. 31, 5, 7; Fig. 32, 1, 9, 11; Fig. 33, 3; Fig. 34, 11, 14; Fig. 35, 3, 11)

Its rim and neck is similar to type A.4, however the rim is frequently decorated with channeled lines. The rounded, protruding part of the vessel is positioned directly under the shoulder and the belly line is somewhat in one with the lower, conical part. This subgroup was outlined by 23 ceramic fragments. Its outer surface is polished and burnished, but brown shades appear too, so black is not exclusive. Some pieces are decorated with vertically channeled lines, some are ornamented with smaller appliqué ribs.

This type is quite common at other sites, like in Poroszló-Aponhát (PATAY 1976, 195, Abb. 2, 2; V. SZABÓ 2002, 209. kép 2), Tiszaladány-Nagy-

homokos site no. 199 (V. SZABÓ 2002, 26. ábra IV.C.32–33, 218. kép 1; V. SZABÓ 2017, 15. kép 5), a rather burnt piece at Köröm-Kápolna-domb (B. HELLEBRANDT 2016, 42. kép 1), Sanislău-Cse-repes (KACSÓ 2008, 64, Pl. 3, 2–3), Nyíregyháza-Mega-Park site (L. NAGY 2012, 274, 279, Bef. 793; Taf. 2.1. and Bef. 2625; Taf. 7.A.2), Porumbenii Mari-Parte cetății (NAGY-KÖRÖSFŐI 2009, 62, 3. t. 2) and Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, 225, 228, Fig. 29, 2, Fig. 32, 1, 5, 7). The developed form can be detected during the HaB1 phase, but its antecedent form existed during the period of the Proto-Gáva-ceramic style, i.e. since the HaA1 period, as it can be observed at the Nyíregyháza-Mega-Park site (L. NAGY 2012; L. NAGY 2015; V. SZABÓ 2017).

A.8. Composite-shaped vessel with oval upper part, conical bottom and protruding belly line (Fig. 6; Fig. 31, 3, 6; Fig. 34, 13; Fig. 35, 2, 4, 6, 9–10, 12)

One of the most typical Gáva-ceramic forms. It was not possible to reconstruct the entire rim by the fragments, but from the shape of the neck an outcurving rim can be assumed. The characteristic protrusion and the oval-shaped, elongated neck running into it makes the fragments easy to recognize. In each case the belly line is channeled or decorated with wrapped turban rim, while the elongated neck is often decorated with horizontal or irregular lines. Only 24 fragments could be sorted into this subgroup. The outer surface is polished and burnished, their inside is less developed just like the previous types. Even in fragmented state, this form is rather easy to identify, because of its individual curve. Similar pieces were discovered in Biharkeresztes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.27, 135. kép 1–2; V. SZABÓ 2017, 5. kép 2–3), Bodrogkeresztúr (PAULÍK 1968, Obr. 3, 4; KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIII, 14; V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.36), Gyoma 133. site (KEMENCZEI-GENITO 1990, Fig. 4, 1, Fig. 5, 1; VICZE 1996; V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.38), Kaba-Bitózug (V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.29, 174. kép 1–2, 175. kép 1–5), Nyírbogát (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXX, 10; V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.47), Polgár M3-1 site (V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.31, 194. kép 2, 195. kép 7, 199. kép 7), Pócspetri (KALLI 2012, 169, 1. t. 5, 8), Porumbenii Mari-Parte cetății (NAGY-KÖRÖSFŐI 2009, 62, 3. t. 3), Somotor (FURMÁNEK-VELIAČIK-VLADÁR 1999, 97, Abb. 46, 13), Taktabáj (KEMENCZEI 1984, Taf. CLX, 1, Taf. CLXI, 14; V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.56), Tiszaladány-Nagyhomokos (V. SZABÓ 2002, 24. ábra II.33, 219. kép 2; V. SZABÓ 2017, 5. kép 1), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991,

II. layer: 237, Fig. 41, 7; III. layer: 227, Fig. 31, 13) and in almost all HaB1 period sites.

The antecedent of the form was already present at the time of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic style (V. SZABÓ 2002, 45, IV.I.2. type).

A.9. Biconical shaped vessel with pressed-out knobs (Fig. 6; Fig. 31, 4)

In general, one of the most common types of the Gáva-ceramic style. However, only four fragments could have been definitely categorized into this group. Their upper parts were missing, but it was possible to reconstruct the outcurving rim and curved neck based on other examples. On the belly line some vertically incised bundle of lines can be observed, along with the typical knobs that were pressed out from the inside. The knobs were also highlighted with parallel grooved decorations. Like the previous storage vessels, the surface is black, polished and burnished, but less smooth inside. It is characteristic to the pieces found in Baks that the knobs are only slightly pointing upwards, they are more horizontal.

There are parallels from Köröm (KEMENCZEI 1984, 350, Taf. CXL.1), Prügy (KEMENCZEI 1984, 365, Taf. CLV, 16), Borša (DEMETEROVÁ 1986, 119, Tab. II, 4), Teleac (CIUGUDEAN 2011, 99; II. layer: Pl. XII, 2) and Mediaș (PANKAU 2004, Taf. 13, 2 /180./, Taf. 17, 9 /236./; stray find: Taf. 31, 5 /425./). This form was typical in the HaB1 period, but they may have existed in the previous period, as well (V. SZABÓ 2002, 46).

Bowls

B.1. Conical bowl with straight rim (Fig. 7)

One of the most basic bowl forms, however, it is not the most common at this site. From the straight rim to the flat bottom, this type has a simple, slightly curved body. The bottom of some pieces are somewhat raised, inward bulging. Their outer surface is polished, but not burnished and they were burnt brown, light brown or dark grey. Rarely, it is burnished inside, in which case the internal surface is black. 42 fragments were sorted to this subgroup.

It is a widespread form in every settlement that can be dated to the HaB1 period, as well as it is a common element of the find material of the surrounding cultures (V. SZABÓ 2002, 33. ábra XX. type).¹¹ It appears among others, in Biharkeresztes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 133. kép 3, 5), Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 148. kép 2–5, 167. kép 1–4, 171. kép 5–6, 10), Hódmezővásár-

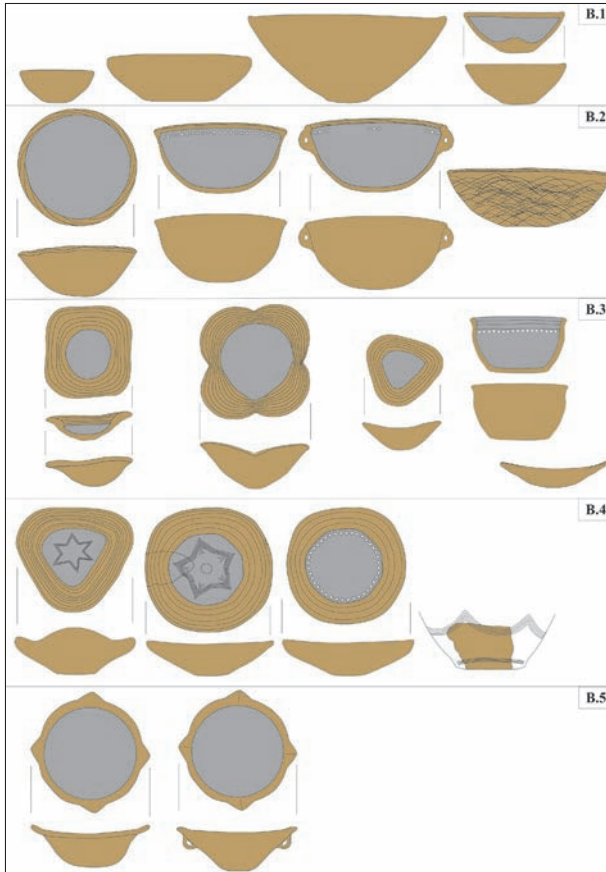

Fig. 7 Typological order of bowls. Part I. (B1–B5)
7. kép Tálak tipológiai sorrendje I. (B1–B5)

hely-Szakálhát (V. SZABÓ 1996, 34. kép 4, 38. kép 3–4), Polgár M3-1 site (V. SZABÓ 2002, 198. kép 4, 7, 195. kép 4, 200. kép 2), Pócspetri (KALLI 2012, 6. t. 2–3, 5–6), Tiszaladány-Nagyhomokos (V. SZABÓ 2002, 217. kép 3), Tiszasüly (V. SZABÓ 2002, 224. kép 6), Vencsellő-Kastélykert (DANI 1999, VI. t. 3a–b). It was not only typical in this period, but it has also existed during the earlier phases of the Bronze Age and it was still produced throughout the Early Iron Age.¹²

B.2. Bowl with wrapped turban rim and slightly curved body (Fig. 7; Fig. 36, 4, 6, 10)

One of the most easily recognizable bowl type. Unlike type B.7, the rim is straight or sometimes slightly outcurving. A total of 453 ceramic pieces was classified into this group. Because of the many fragments, the type was easily determined. The outer surface is usually brown or dark grey and polished. The temper contained crushed ceramic and sand. The inside is mainly black and also burnished. Some vessels have handles and sometimes it is de-

corated with impressed dots or dotted lines inside.

Similar vessels were found in many Hungarian sites. Without completeness, it is known from Biharkeresztes-Láncos-major (V. SZABÓ 2002, 128. kép 4, 8–9, 137. kép 5), Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 152. kép 2–5), Hódmezővásárhely-Kopáncs XI. dűlő (V. SZABÓ 1996, 29. kép 8), Hódmezővásárhely-Solt-Palé (V. SZABÓ 1996, 40. kép 4–5, 41. kép 9), Poroszló-Aponhát (PATAY 1976, Abb. 2.9), Tiszaladány-Nagyhomokos (V. SZABÓ 2002, 222. kép 3–4; V. SZABÓ 2017, 15. kép 4), Tiszabura-Nagy-ganajos-hát (KIRÁLY 2012, P7, 5). It is also widespread in the neighbouring countries, e.g. Culciu Mare-Zöldmező (KACSÓ 2008, Pl. 1, 1–2.), Mediaș (PANKAU 2004, Taf. 8, 1 /107/, 2 /108/, 8 /114/), Somotorská hora (DEMETEROVÁ 1986, Tab. IV, 3, 5–6.), Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 30, 4, Fig 34, 3–10), Vlaha-Pad (NAGY–GOGÁLTAN 2012, Taf. 17, 7–8; HaB2–HaB3). The variant with incurving rim was more dominant in the earlier periods. In the HaB1 period, pieces with straight rim are also known. This form probably occurs in the later periods, as well.

B.3. Bowl with outcurving, channeled decorated rim and curved body (Fig. 7; Fig. 36, 9)

These bowls with channeled decorations are one of the most characteristic forms of the Gáva pottery style. Their rims are outcurving, the body curved and the bottom slightly rounded. A total of 264 ceramic pieces were sorted into this subgroup. The outer surface is typically polished, but not burnished, grey or brown coloured. The inside is richly decorated, black and nicely burnished. The shape of the rim is usually round, but sometimes it is pressed in on various sides, so the rim can be four-lobed, square or triangular-shaped. The channeled decoration consists of five to six rows at least, but additional lines can also appear. The bottom can sometimes be raised inwards and the inner incised decoration is frequent, too. Thus the exact shape of the bowl is often unknown, but the curving of the channeled rim are visible, that is why subgroups B.3 and B.4 were separated.

This type can be observed on many sites, for example Baks-Csontospart (V. SZABÓ 1996, 22. kép 8), Biharkeresztes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 127. kép 1, 140. kép 1–2, 4–5, 143. kép 5), Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXVII, 9, Taf. CXXXVIII, 16), Köröm-Kápolna-domb (B. HELLEBRANDT 2016, 47. kép 7), Poroszló-Aponhát (PATAY 1976, Abb. 2, 6, 8; V. SZABÓ 2002, 212. kép 1–2; V. SZABÓ 2017, 2. kép 11–12), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLVIII, 16–17, Taf. CXLIX, 1–2, Taf.

CL, 15), Tiszaladány-Nagyhomokos (V. SZABÓ 2002, 217. kép 1) and further in Alba Iulia (LASCUS 2012, Pl. VI, 5–6), Culciu Mare-Zöldmező (KACSÓ 2008, Pl. 2.1), Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 36, 5), Vlaha-Pad (NAGY–GOGÁLTAN 2012, Taf. 17, 9; HaB2–HaB3) and Somotorká hora (DEMETEROVÁ 1986, Tab. VII, 6). These bowls with channeled decorations are not typical of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic style, so this type can be regarded as a developed form of the classical Gáva pottery style and can be dated to the HaB1 period.

B.4. Bowl with straight rim, channeled and incised decoration (Fig. 7; Fig. 36, 1)

Unlike the previous subtype, these fragments has slightly upcurving or sometimes vertical rim. Only 22 pieces were classified into this group, so it can also be considered as a variant of subgroup B.3. The rim is usually round or triangular. The outer surface is polished, grey or brown. The inside is black and burnished. In addition to the channeled decoration on the rim, the bowls were ornamented with incised or punctate decoration on their inner surfaces. Because of the high degree of fragmentation, only a few pieces could be sorted to this group.

There are similar pieces to this straight-rimmed subtype in Kaba-Bitözug (V. SZABÓ 2002, 177. kép 2), Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXVIII, 18, Taf. CXL, 7), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. XLVII, 6), Tiszabura-Nagy-ganajos-hát (KIRÁLY 2012, P7, 7), Tizsasüly (V. SZABÓ 2002, 223. kép 1, 9–10), several pieces in Pócspetri (KALLI 2012, 1. t. 1, 4; 2. t. 7–9) and Cicău (CIUGUDEAN 2011, Pl. VII, 3). Since this group is a variant of the previous subgroup, the antecedent is similarly unknown and they can also be dated to the HaB1 period.

B.5. Bowl with horizontal rim divided by four knobs (Fig. 7; Fig. 36, 2)

It is difficult to classify these fragments, except when the typical knob on the edge of the rim can be observed. The rim is horizontally outcurving and either the knob was formed from the rim on the four sides of the bowl or the knob was applicated to the rim. Sometimes a line is visible on the top of the knobs, highlighting them. The body of the vessel is slightly curved or conical. In addition to the knobs, sometimes handles on both sides can be observed, too. Only 11 pieces were reconstructable. The outer surface is greyish-brown and polished. The inner surface and the upper part of the rim with the knobs are black and sometimes burnished.

This form has antecedents, although some diffe-

rences can be detected. According to Gábor V. Szabó, the earliest appearance in the Carpathian Basin was in the Rei. Br B1 period and it became a common type in the whole Central and Southeastern European regions (V. SZABÓ 2002, 14). Most pieces can be found in the Rei. Br B and Br C periods during the time of the tumulus culture of the Great Hungarian Plain and later the undecorated, simpler versions will last until the Rei. Br D and HaA1 periods, but in smaller numbers (V. SZABÓ 2002, 14). After the period of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic style, Gábor V. Szabó considers that this type does not exist any longer. Several pieces are known from the Rei. Br D–HaA1 phase; e.g. Battonya-Georgievics-tanya (BONDÁR et al. 1998, 21. kép 8; V. SZABÓ 2002, 2. kép 18), Debrecen (POROSZLAI 1984, X. t. 1–3; V. SZABÓ 2004a, 12. kép 26–29), Jánoshida (V. SZABÓ 2002, 24. kép 2, 26. kép 6–7), Polgár M3-29 site (V. SZABÓ 2002, 61. kép 4, 65. kép 5–6; V. SZABÓ 2004a, 8. kép 9), Nagykálló-Telekoldal (KEMENCZEI 1982, Abb. 9, 4, 14), while it becomes very rare during the classical Gáva pottery style; e.g. Debrecen-Nyulas (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXVI, 2), Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXI, 19, Taf. CXLIII, 9–10).

B.6. Bowl with incurving rim and pierced knobs (Fig. 8; Fig. 36, 7)

Four knobs were placed on the edge of this incurving-rimmed bowl, which were vertically punctured. The body of the vessel is curved, the bottom is rounded. Only two fragments could undoubtedly be classified into this group. There is no difference between the outer and inner surface, as it is entirely black and perhaps polished. The punctured knobs are raising the possibility of an alternative function, maybe they could have been hanged.

Bowls with inverted rim are particularly common during the LBA. First they appeared by the tumulus culture of the Great Hungarian Plain, but this form became widespread during the period of the Pre- and Proto-Gáva pottery style (V. SZABÓ 2002, 14). It was frequently produced through the classical Gáva-ceramic style. Small handles were often added to these bowls, but they were usually placed under the rim or around the neck and horizontally pierced. There are only a few examples for vertical piercing. Some fragments were already discovered in Baks-Temetőpart (V. SZABÓ 1996, 13. kép 20) during field survey and some pieces were also found in the area of the Basarabi culture with more emphasized knobs, e.g. Sviņița (GUMĂ 1993, Pl. LXXXIV, 16).

B.7. Bowl with incurving and wrapped turban rim (Fig. 8; Fig. 36, 5, 8)

Unlike type B.2, the rim of this type is incurving, sometimes very firmly. Besides wrapped turban decoration on the rim, wavy decoration could also be observed on some pieces. These bowls can have handles and knobs under the rim and impressed dotted lines on the inner surface. It can also be considered as a very common type, as 179 fragments were sorted into this subgroup. The outer surface is greyish-brown, polished and rarely decorated with brushing. The inner surface is more emphasized, polished, black and sometimes burnished.

As it was mentioned by subgroup B.6, bowls with incurving rim were widespread since the period of the Pre- and Proto-Gáva pottery style (V. SZABÓ 2002, 14) and they remained very common during the HaB1. Similar bowls were discovered in almost every Gáva-ceramic style sites, e.g. Biharkeresztes-Láncos-major (V. SZABÓ 2002, 128. kép 1–3, 5–7, 9–10, 129. kép 1–4, 133. kép 1–2, 4–5), Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 147. kép 1–3), Köröm-Kápolna-domb (B. HELLEBRANDT 2016, 51. kép 3–9), Polgár M3-1 site (V. SZABÓ 2002, 195. kép 1–5), Poroszló-Aponhát (V. SZABÓ 2002, 212. kép 5–6), Tiszaladány-Nagyhomokos (V. SZABÓ 2002, 215. kép 8–10), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CLI, 1, Taf. CL, 1, 12, 14, 18), Mediaş (PANKAU 2004, Taf. 7, 3–6 /103–106/), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 35, 2–22), Vlaha-Pad (NAGY-GOGÁLTAN 2012, Taf. 17, 11).

B.8. Compressed globular-shaped bowl with curved neck (Fig. 8; Fig. 36, 3)

This subgroup was outlined around a special piece. The rim has broken off, but it can be assumed from the curved neck that it possibly had an outcurving rim. The body of the vessel is compressed globular-shaped, but under the belly line it is conical. If the rim is raised, it can be interpreted as a deep bowl. Unlike the previous types, this black ceramic was polished and burnished on the outside. In addition to the upward pointing knobs, a total of 4 parallel impressed dotted line decorates the external surface.

Although no similar piece was found in Baks, some examples are noticeable in other sites. Formal parallels without dotted lines (without completeness): Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLIV, 2), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 37, 7; CIUGUDEAN 2011, Pl. X, 1). This compressed globular-shaped, outcurving rimmed form was already widespread during the Rei. Br D–HaA1 period,

Fig. 8 Typological order of bowls. Part II. (B6–B9)
8. kép Tálak tipológiai sorrendje II. (B6–B9)

e.g. in Szentés-Nagyhegy (V. SZABÓ 1996, 8. kép 4–5), Deszk-F (V. SZABÓ 1996, 46. kép 10), Igrici (B. HELLEBRANDT 1990, 3. kép 1), in both the Great Hungarian Plain and Transdanubia (V. SZABÓ 2002, 15), which remained common during the HaB1 period. The special feature of this piece from Baks is the dotted line decoration.

B.9. Stemmed bowl (Fig. 8)

A total of 12 pieces could be sorted into this subgroup. Their internal and external surface is polished, but not burnished. Their colour is grey and brown with some black, burnt marks. These pieces are undecorated, however it does not rule out that the missing upper parts were decorated.

The simpler stemmed bowls with conical body were quite widespread throughout the LBA (V. SZABÓ 2002, 18, 50). Some examples from the Rei. Br D–HaA1 period: Gyoma-Kádár tanya (JANKOVICH-MAKKAY-SZŐKE 1989; V. SZABÓ 2002, 17. kép 8), Taktabáj (KEMENCZEI 1984, Taf. CLVIII, 15, Taf. CLIX, 19, Taf. CLX, 11, 17, Taf. CLXI, 3), Tápé-Kemeneshát (V. SZABÓ 2002, 103. kép 11), Opovo, Beli Breg (BUKVIĆ 2000, Tab. 10, 1). Examples that can be dated to HaA2–HaB1: Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 167. kép 8), Kaba-Bitözug (V. SZABÓ 2002, 185. kép 6), Köröm-Kápolna-domb (B. HELLEBRANDT 2016, 49. kép 3–5, 7), Mediaş (PANKAU 2004, Taf. 29, 16 /400–17 /401/), Poroszló-Aponhát (PATAY 1976, Abb. 2, 7), Pócspetri (KALLI 2012, 6. t. 7), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 42, 1–4), Vencsellő-Kastélykert (DANI 1999, IV. t. 2). Since no complete section is

known from Baks, stemmed bowls cannot be sorted into finer subgroups and their periodization is not certain, either.

Jars and deep bowls

C.1. Biconical vessel with outcurving rim and handles (Fig. 9; Fig. 37, 1–8, 11–12)

Biconical jar or deep bowl with slightly outcurving rim, inverted neck and rounded belly. Usually two handles were on the neck. It is a rather common and exceptionally well produced type. 76 fragments were classified into this subgroup. Its outer black surface is polished and burnished. Its interior is yellow and this colour intersects the outer black colour on the rim, thus making the vessel gradient. This form has also undecorated pieces, but it is more common that the neck or the shoulder is decorated with horizontal or garland-shaped bundles of 4–5 lines. The more advanced pieces are decorated with two separate garland-shaped

Fig. 9 Typological order of jars and deep bowls. Part I. (C1–C8)

9. kép Korsók és mélytálak tipológiai sorrendje I. (C1–C8)

bundles of lines and with similar shaped dotted lines in between.

Analogous examples from the Rei. Br D–HaA1 period were found in Gyoma-Kádár tanya (JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989; V. SZABÓ 2002, 17. kép 4), Hódmezővásárhely IV. Téglagyár (V. SZABÓ 1996, 22. kép 9) and Tápé-Kemeshát (V. SZABÓ 2002, 109. kép 8). From the HaA2–HaB1 period, parallel pieces were discovered in Biharkeresztes (V. SZABÓ 2002, 138. kép 9–11), Debrecen-Nyulas (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXVI, 12), Polgár M3-1 site (V. SZABÓ 2002, 198. kép 5, 7), Poroszló-Aponhát (V. SZABÓ 2017, 2. kép 4), Cicău (CIUGUDEAN 2011, Pl. VII, 1), Porumbenii Mari-Parte cetății (NAGY–KÖRÖSFŐI 2009, 4. t. 3) and Teleac (CIUGUDEAN 2009, Taf. I, 2; UHNÉR et al. 2017, Fig. 7, 6). This form is also known in the Trandanian region with moderate variations from the tumulus and urnfield cultures (V. SZABÓ 2002, 17). In the Great Hungarian Plain its forerunner first appeared during the Rei. Br C period (V. SZABÓ 2002, 17, 50. type XXIV) and the developed version became one of the most characteristic element of the classical Gáva-ceramic style.

C.2. Jar with cylindrical rim, rounded belly line and handles (Fig. 9; Fig. 38, 6)

Compressed globular-shaped jar with straight rim, slightly inverted neck, rounded belly and conical bottom. Its handle is running from the neck to the belly line. This subgroup was based on an almost complete vessel. Its external surface is black and it may have been burnished, which is slightly visible. Under its neck a horizontal, incised bundle of lines can be detected, while the belly is diagonally grooved.

Similar form only occurs in a few cases. The pieces from Alsóberecki (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIV, 2) and Tiszatardos (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIV, 15) can be dated to Rei. Br D–HaA1 period, so the antecedent form could have appeared during the Pre- and Proto-Gáva-ceramic style. From the HaA2–HaB1 period only a single parallel was found from Nyíregyháza-Bujtos (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXX, 15). Raised handles above the rim are more common (V. SZABÓ 2002, 49), so this piece from Baks slightly differs.

C.3. Outcurving rimmed, conical-bottomed vessel with bulging shoulder (Fig. 9; Fig. 38, 4)

Under its rim a rather high neck characterizes this vessel. Under the bulging shoulder its body is conical. There are two small handles on the two sides of the neck. This subgroup contains six ceramic

fragments. The shoulder and belly line has diagonal channeled decoration. Its outer surface is black, polished and also burnished, while its internal side is yellow and less smooth. The diameter of the rim is rather wide, so it can be categorized as a deep bowl.

The antecedent of this form had a shorter neck during the period of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles, e.g. Battonya-Holecska tanya (SZ. KÁLLAY 1986, 2. kép 1), Mezőkovácsháza (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXV, 5). During the classical Gáva pottery style the version without handles are more common in Poroszló-Aponhát (PÁRAY 1976, Abb. 2, 4; V. SZABÓ 2002, 210. kép 1), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 29, 9; CIUGUDEAN 2012, Fig. 6, 4) and Porumbenii Mari-Parte cetății (NAGY-KÖRÖSFŐI 2009, 4. t. 2). It is not a common form.

C.4. Conical vessel with outcurving rim and rounded carination (Fig. 9; Fig. 37, 9; Fig. 38, 5)

The rim may vary from outcurving to horizontal. The neck is slightly curved and high, the carination is rounded and the bottom is conical. A total of 39 fragments were reconstructed and categorized into this subgroup. The outer surface is black, polished and burnished. The black colour is usually intersected by the internal yellow colour under the rim or on the neck. The most common decoration is fluting, which can be vertical, horizontal, diagonal or even wavy.

This ceramic form was also found in Poroszló-Aponhát (V. SZABÓ 2017, 2. kép 5, 7), Vencselő-Kastélykert (DANI 1999, VII. t. 1b, VIII. t. 3b), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 32, 8, Fig. 37, 8; CIUGUDEAN 2010, Pl. XIII, 3–4) and some stray pieces were found in Szabolcs County (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXII, 16). It can be observed before the HaA2–HaB1 period, although just a few find can be mentioned as antecedents, e.g. Pászab (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXII, 16).

C.5. Compressed globular-shaped vessel with outcurving rim (Fig. 9; Fig. 37, 10; Fig. 39, 1, 7)

It had an outcurving rim as the inverted neck suggests, however only a few rim fragment is known. Compared to the previous form, the neck is slightly shorter. The body is compressed globular-shaped, the lower part is conical. 24 ceramic pieces could be sorted to this subgroup. Similarly to the above mentioned, the exterior surface is more emphasised, black, polished and burnished, while the internal surface is yellow. Its decoration can be various with horizontal or wavy grooved ornament, dotted lines or knobs with semi-circular fluting.

Similar vessels can be observed in Vencselő-Kastélykert (DANI 1999, VI. t. 2), Culciu Mare-Zöldmező (KACSÓ 2012, Pl. 1, 4), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 30, 9, Fig. 31, 14) and some stray pieces from Szabolcs County (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXII, 15). There are some antecedents in the Rei. Br D–HaA1 period, e.g. Csongrád-Sertéstelep (V. SZABÓ 2002, 13. kép 1), Jánoshida (V. SZABÓ 2002, 29. kép 7–10, 34. kép 15), Szentcs-Belsőecser (V. SZABÓ 2002, 87. kép 10), but their body is much more compressed (V. SZABÓ 2002, 13).

C.6. Biconical vessel with rounded carination (Fig. 9; Fig. 38, 1, 3; Fig. 39, 9)

The characteristic carination classifies the following 11 fragments into a separate subgroup. Their rim and neck are missing, but in a few cases the fragment of the slightly inverted neck remained. Their carination is rounded and their body is biconical. As the previous forms this type is also black, polished and burnished. The inner surface is yellow. They are usually decorated with appliqué ribs and knobs, instead of channeled or grooved decoration.

Parallels can be found in Pócspetri (KALLI 2012, 3. t. 4) and Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 29, 15). Its antecedent form with less rounded carination was probably widespread during the Rei. Br D–HaA1 period, e.g. Jánoshida (V. SZABÓ 2002, 24. kép 18–19), Tarcál (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIV, 5), Nyírbogdány (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXX, 11), Nyíribrony (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXIX, 9). The form could have been originated from the earlier phases of the Bronze Age.

C.7. Vessel with straight rim, rounded carination and conical bottom (Fig. 9; Fig. 38, 7; Fig. 39, 6)

It differs from the other jars and deep bowls with its straight rim and neck. The rounded carination is followed by a conical lower part. Only seven pieces were clearly distinguishable. This jar is also black, polished and burnished on the outside. Brown pieces can also be found, which were not always burnished. Its decoration can be various, such as knobs, impressed dotted lines or even brushed decoration.

The parallels of this subtype can be found only on a few sites e.g. Polgár M3-1 site (V. SZABÓ 2002, 198. kép 8). This pottery with straight rim and neck can be detected in the previous periods as well, like in Gyoma-Kádár tanya (JANKOVICH-MAKKAY-SZŐKE 1989; V. SZABÓ 2002, 17. kép 6) or Polgár M3-29 site (V. SZABÓ 2002, 76. kép 9). This form is more common in the earlier phases, mostly during

the Rei. Br C period in the Piliny and tumulus cultures, as several large storage vessels and jars have this kind of rim and neck shape, e.g. Gelej-Kanális dűlő (KEMENCZEI 1984, Taf. XXXI–XXXIV; KEMENCZEI 1989b, Abb. 8, 4).

C.8. Vessel with wavy rim, rounded carination and conical lower part (Fig. 9; Fig. 38, 2; Fig. 39, 4)

A characteristic feature of the Gáva-ceramic style is the wavy rim. This form can be regarded as a transition between the lobed rim (C.9. type) and the regular rims. The neck is slightly curved, the carination is rounded and the lower part of the vessel is conical. 17 fragments could be sorted into this group. As most of the jars and deep bowls, the outer surface of this vessel is also black, polished and burnished. The inside is yellow and polished. Its decoration is less diverse than type C.9. Sometimes it is undecorated or diagonally grooved.

Similar rim design can be detected in Bihar-keresztes (V. SZABÓ 2002, 139. kép 2), Doboz (V. SZABÓ 2002, 159. kép 12–13), Somotorská hora (DEMETEROVÁ 1986, Tab. V, 5), Lechința de Mureș (PAULÍK 1968, Obr. 6, 4) and Mediaș (PAULÍK 1968, Obr. 6, 7). This form appears in numerous sites during the HaA2–HaB1 period. It has an antecedent during the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles (V. SZABÓ 2002, 17, 50), although only a few example can be mentioned, e.g. Nagyhalász (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXIX, 8), Mezőcsát, Pásty domb (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIII, 16) and Polgár M3-29 site (V. SZABÓ 2002, 77. kép 1).

C.9. Conical vessel with outcurving, lobed rim and rounded carination (Fig. 10; Fig. 38, 8–9; Fig. 39, 2–3, 5, 8)

This subgroup is the easiest to identify. The rim is pressed in three or four times, which creates a distinctive, lobed rim. The neck is straight, the carination is rounded and the lower part is conical. The rim, the carination and the decorations clearly sort the fragments to this group. A total of 165 pieces were subdivided into this group. Unlike the previous forms, these vessels are typically yellow, brown or red coloured, so they could have been exposed to another firing method. They are rarely burnished, although it may have been affected by abrasion. Their decoration can be incised, channeled or brushed combined with knobs or plastic appliqué.

This is one of the most characteristic forms of the Gáva-ceramic type. These fragments can be found in every find materials of all similarly dated sites. Parallels without completeness: Bihar-keresz-

Fig. 10 Typological order of jars and deep bowls.

Part II. (C9)

10. kép Korsók és mélytálak tipológiai sorrendje II. (C9)

tes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 132. kép 1–7, 139. kép 1, 3–5), Debrecen-Nyulas (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXVI, 1, 5, 10), Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 159. kép 1–10), Gávavencsellő (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXII, 4, 11), Kaba-Bitózug (V. SZABÓ 2002, 180. kép), Tiszaladány-Nagyhomokos (V. SZABÓ 2002, 221. kép 2), Poroszló-Aponhát (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXVII, 3, Taf. CXXVIII, 2, 6, 8–11), Pócspetri (KALLI 2012, 3. t. 2–6, 5. t. 1), Vencsellő-Kastélykert (DANI 1999, I. t. 2a–b; VII. t. 1a–b, 2a–b), Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 30, 13, Fig. 33, 15), Somotorská hora (DEMETEROVÁ 1986, Tab. V, 9, Tab. VI, 19). This shape does not have any direct antecedent, but it may be related to subgroup C.8.

Mugs and cups

D.1. Conical shaped cup (Fig. 11; Fig. 41, 1–2, 5, 7; Fig. 42, 1–2)

One of the simplest forms, though only 10 fragments were found. It has straight rim and conical shape. Some pieces have handles under the rim that runs into the carination. They are of medium quality. The vessels are well burnt, grey-brown coloured without burnish. The outer surface of a vessel was decorated with a garland shaped bundle of lines. The conical cups have also versions with raised handles in this period, but this is not noticeable on these fragments, however it cannot be ruled out that such pieces existed.

Vessels of similar shape can be found on almost all Gáva-ceramic style sites. Pieces to be dated to HaA2–HaB1: Debrecen-Nyulas (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXV, 6), Kaba-Bitózug (V. SZABÓ 2002, 184. kép 1, 4), Polgár M3-1 site (V. SZABÓ 2002, 191. kép 6), Pócspetri (KALLI 2012, 6. t. 1), Taktabáj (KEMENCZEI 1984, Taf. CLVIII, 18, Taf. CLIX,

Fig. 11 Typological groups of cups and mugs. Part I.
(D1–D9)

11. kép Csészék és bögrék típuscsoportjai I. (D1–D9)

11, 15, Taf. CLX, 5, Taf. CLXI, 8, 11), Tiszatardos (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIV, 16), Tiszaeszlár (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXI, 25), Szeged-Öthalom (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXV, 7), Borša (DEMETEROVÁ 1986, Tab. I, 4), Mediaș (PANKAU 2004, Taf. 29, 19), Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 38, 9–10), Somotorská hora (DEMETEROVÁ 1986, Tab. IV, 2).

The antecedent of this form can be observed in the earlier Rei. Br D–HaA1 period, e.g. Igrici (B. HELLEBRANDT 1990, 8. kép 1–4; V. SZABÓ 2002, 19. kép 23–26), Battonya-Georgievics tanya (BON-

DÁR et al. 1998, 23. kép 2; V. SZABÓ 2002, 2. kép 16) and in the previous phases of the Bronze Age, too. This simple form occurred throughout the entire Bronze Age and was widespread in Central and South-East Europe (V. SZABÓ 2002, 17, 50).

D.2. Cup with straight rim and sharp carination (Fig. 11; Fig. 43, 2)

This subgroup includes a single pottery, but it is worth to discuss separately because of its sharp carination. The straight rim and neck is followed by a sharp belly line, while its conical lower part runs into a rounded bottom. There is no trace of burnish. It is grey-brown coloured with three vertically incised lines on the outer surface.

There is no parallel to this form in the literature, which assumes that this piece may be a local shape or possibly a variant of another cup type. It may have been planned as a profiled type, but eventually it was completed with a straight rim and neck. Further research may later provide a parallel to this subtype.

D.3. Mug with straight rim, curved body and handle (Fig. 11; Fig. 41, 3–4, 8, 10; Fig. 42, 1–8)

These mugs have curved body under the straight rim. The handle runs from the rim below the belly line. A total of 11 fragments can be classified into this subgroup. Its outer surface is usually grey-brown coloured without burnish, while the internal surface is black, polished and burnished. Neither plastic rib decoration nor incised patterns characterize the fragments from Baks.

Like type D.1, this form is also easy to shape and one of the most common mug. Their presence can be detected throughout the Bronze Age, so they cannot be used for exact periodization. Similar mugs can be observed at several HaA2–HaB1 sites, e.g. Tiszabura-Nagy-ganajos-hát (KIRÁLY 2012, P7, 1), Poroszló-Aponhát (PATAY 1976, Abb. 2, 11), Vencsellő-Kastélykert (DANI 1999, IV. t. 1a), Alba Iulia (LASCU 2012, Pl. III, 11), Borša (DEMETEROVÁ 1986, Tab. I, 9), Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 38, 1, 10).

D.4. Compressed globular-shaped mug (Fig. 11; Fig. 40, 4, 7, 9; Fig. 41, 4, 6; Fig. 42, 10; Fig. 44, 9)

One of the most produced form of mugs. It has straight or slightly outcurving rim and compressed globular-shape. If a handle is attached to the vessel, it starts under the rim, from the neck and runs to the belly line. Not all pieces are equipped

with handles. 58 ceramic fragments belong to this subgroup. It is grey-brown coloured and polished on the outside. It is black and burnished on the internal surface, however burnish is sometimes worn or completely missing.

This form can be found on almost every site dated to the Gáva-ceramic style. Parallels without completeness: Biharkeresztes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 133. kép 8), Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLV, 10), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CLV, 7), Szentes-Szentlászló (V. SZABÓ 1996, 7. kép 8), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 29, 3), Porumbenii Mari-Parte cetății (NAGY-KÖRÖSFŐI 2009, 7. t. 4) and a southern example: Valea Timișului (GUMĂ 1993, Pl. IV, 1). Just like the previous type, it is also quite common during several phases of the LBA, so it is not useful for dating.

D.5. Hemispherical mug with raised handle (Fig. 11; Fig. 43, 5; Fig. 44, 8)

Hemispherical mugs with inverted rim, raised band handle and rounded bottom. It is quite rare within the find material, only 2 fragments were found. Its inner and external surface is similarly polished, grey-brown coloured, but not burnished.

As parallels to the subtype, there are several pieces that can be dated to the classical Gáva-ceramic style, e.g. Ároktő (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIII, 12), Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 151. kép 8), Plešany (DEMETEROVÁ 1986, Tab. III, 7), Somatorská hora (DEMETEROVÁ 1986, Tab. V, 1), Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 38, 8). The form had an antecedent shape during the period of the Pre- and Proto-Gáva pottery styles (V. SZABÓ 2002, 50), so this mug type occurred in the Rei. Br D–HaA1 phase, too, e.g. Hódmezővásárhely-Solt-Palé (V. SZABÓ 1996, 37. kép 8).

D.6. Compressed globular-shaped mug with outcurving rim (Fig. 11; Fig. 42, 12; Fig. 43, 11)

The mug's outcurving rim and inverted neck is followed by the compressed globular-shaped body until its rounded bottom. The attached handle runs from the neck line under the belly line. From the previously described D.3 and D.4 cups, this form is distinguished by the outcurving rim and curved neck. The group has a total of six fragments. Both its outer and inner surfaces are similar to the previous mug. Its yellowish surface is polished but not burnished.

Similar forms can be found in the period of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles, for example, in Nyíregyháza-Oros, Mega Park (L. NAGY 2015, III. t.

10) or Hódmezővásárhely, IV. Téglagyár (V. SZABÓ 1996, 22. kép 11). This type continues during the HaA2–HaB1 period, e.g. Biharkeresztes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 131. kép 5, 133. kép 6, 138. kép 12–13, 16), Szentes-Nagyhegy (V. SZABÓ 1996, 8. kép 7) and Romanești (GUMĂ 1993, Pl. VI, 3).

D.7. Globular-shaped cup with slightly outcurving rim and raised handle (Fig. 11; Fig. 42, 11)

The nearly globular body is broken by the slightly outcurving shape of the rim. The handle is attached to the rim and runs into the belly line and its upper one-third is raised over the rim. Only two ceramic fragments can be classified in this subgroup. The entire surface of the cup is yellowish, polished but there is no trace of burnish. A special feature of the fragments is the irregular dotted line decoration of different sized impressed dots.

There is hardly any parallel from the period of the classical Gáva-ceramic style. This form is more widespread during the Br D–HaA1 period, on the sites of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles and the western urnfield culture (V. SZABÓ 2002, 15), e.g. Csongrád-Sertéstelep (V. SZABÓ 2002, 11. kép 3), Petea-Csengersima (MARTA 2009, Pl. 9, 9, Pl. 54, 4–5). Some undecorated pieces appear already during the Piliny culture, too (e.g. Muhi-Princ tanya: KEMENCZEI 1965, 2. kép 25). There was no analogy to the decoration of the pieces from Baks.

D.8. Biconical shaped cup with outcurving rim (Fig. 11; Fig. 43, 3)

The outcurving rim is followed by the biconical shape with rounded carination, closed by the rounded bottom. This type may have had handles, although the two fragments that could be sorted into this group had no traces of handles. The exterior and interior surfaces are similarly manufactured, dark grey coloured, but on the basis of their broken parts they may have been black originally. They are polished, probably burnished, however it is not visible now. Its carination is decorated with an incised dotted line of different sized dots.

Similar shaped pieces can be traced back in the Piliny culture, when it was one of the most common cup forms (KEMENCZEI 1965, 14; V. SZABÓ 2002, 16). They are rarely found on the sites of the Gáva-ceramic style. There is hardly any parallel in the HaA2–HaB1 period, e.g. Augustin (COSTEA et al. 2006; CIUGUDEAN 2010, Pl. XVI, 8; CIUGUDEAN 2011, Pl. I, 8). From the Rei. Br D–HaA1 period e.g. Petea-Csengersima (MARTA 2009, Pl. 54, 3).

D.9. Cup with outcurving rim and rounded carination (Fig. 11; Fig. 40, 8; Fig. 42, 9)

There is a slightly elongated neck under the outcurving rim, below which the rounded shape can be observed. A handle with round cross section starts from the upper part of the neck and runs into the belly line. Only three fragments were sorted to this subgroup. They are dark grey coloured and rough on the surface. It is somewhat polished and might have been burnished, too. Its decoration is similar to the jar C.1. with incised bundle of horizontal lines on the neck and garland shaped bundle of lines on the body.

It was not possible to observe parallel pieces with such decoration at other sites. These small cups might have been the imitations of the similarly decorated jars. Maybe based on the poorly executed pieces these fragments might have been the work of a beginner or a less experienced potter.

D.10. Biconical shaped cup with straight rim and curved neck (Fig. 12; Fig. 43, 1)

A rather atypical cup with a straight rim, a slightly curved neck and biconical body. The carination is not completely rounded, so the bottom and the top of the cup are very firmly angled. A handle starts from the rim and runs to the belly line, which is a little raised over the rim. Only a single fragment was found on the site, but it is different from the other types to such an extent that it was sorted into a separate subgroup. It is dark yellow, reddish on the outside and black on both the broken sections and on the internal surface, polished, but not burnished and undecorated.

Ceramic with similar formal features can be observed in Petea-Csengersima (MARTA 2009, Pl. 15, 10), although this piece was dated to the Rei. Br D–HaA1 period. Since there are no parallel pieces on the surrounding sites that can be dated to the same phase and only a single piece can be reconstructed from Baks, it can be interpreted as a local type or as a randomly manufactured vessel.

D.11. Biconical cup with outcurving rim and rounded carination (Fig. 12; Fig. 40, 6; Fig. 43, 4, 6)

Unlike the previous one, the rim of this type is somewhat outcurving, the neck is followed by a biconical shaped body, but the carination is always rounded. In addition, the handles that starts from the rim and runs into the belly line are raised over the rim to a greater extent. The group consists of five pieces. Their surfaces are polished, the outer sur-

Fig. 12 Typological groups of cups and mugs. Part II. (D10–D16)

12. kép Csészék és bögrék típuscsoportjai II. (D10–D16)

face is rarely, but the inner surface is in some cases burnished. The carination of some pieces is decorated with vertical channeled lines. One fragment is decorated on the neck with incised, garland shaped bundle of lines.

Pieces that resemble the subtype have appeared in Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLV, 11), Muhi (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIII, 18), Vlaha Pad (NAGY–GOGÁLTAN 2012, Taf. 17, 6) and Jastrabie nad Topiou site (DEMETEROVÁ 1986, Tab. III, 2). These biconical shaped cups have already appeared in the Rei. Br D–HaA1 period and lived on during the classical Gáva period. There are several versions based on the position of the carination.

D.12. Compressed globular-shaped cup with outcurving rim and high neck (Fig. 12; Fig. 43, 8; Fig. 44, 6–7)

A standard shape, which differs with its small size compared to other types. There is a slightly elongated neck below the outcurving rim. The belly

is strongly compressed globular-shaped, the carination is rounded. A handle starts from the rim and runs into the belly line and it is a little raised above the rim. Six ceramic fragments can be classified in this group. Their colour is usually light brown or grey, but some pieces are black. Their polished surfaces were probably burnished, too. The carination is always decorated with dense, diagonal or vertical fluting.

Similar small cups can be found in Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLI, 4), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CLI, 12) and also in Berea XII. Berei Szőlő (KACSÓ 2008, Pl. 5, 14; KACSÓ 2012, Pl. 5, 14). These small cups can only be detected at a few sites and they seem not to be present on the former Rei. Br D–HaA1 sites.

D.13. Conical mug with profiled neck (Fig. 12; Fig. 40, 2, 10)

Highly fragmented pieces, so it is uncertain whether they had handles or not. This group contains six pieces, which were separated based on the outcurving rim and profiled shape. They are quite similar to the type D.14, but their necks are shorter and they have wider rim diameters. They are grey coloured and polished on the outside, without decorations. The internal surface is black and burnished and their bottom is slightly raised. They were sorted to the mugs and cups based on their size and wall thickness, instead of to the group of bowls.

Because the subgroup is uncertain, it is difficult to find parallels, but similar fragments can be observed in Alsóberecki (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIII, 7), Biharkeresztes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 138. kép 3), Köröm-Kápolna-halom (B. HELLEBRANDT 2016, 48. kép 5), Petea-Csengersima (MARTA 2009, Pl. 14, 9) and Teleac (CIUGUDEAN 2012, Fig. 3, 3). The conical body shape already existed in the Rei. Br D–HaA1 period (V. SZABÓ 2002, 15), thus, this form encompassed a larger time interval.

D.14. Profiled mug with outcurving rim and raised handle (Fig. 12; Fig. 40, 5; Fig. 43, 7, 9–10, 12–13; Fig. 44, 1–5, 10–11)

The most exceptionally crafted and decorated pieces. The typical cups of the classical Gáva-ceramic style. Under the outcurving rim, the neck is slightly inverted, the carination is rounded and the bottom is always raised, by pushing the bottom upwards. Their strap handles are always raised high above their rims. A rather common type, since 62 fragments were added to this group. The outer side is polished, grey or dark grey coloured.

The inner side of the cups was more emphasised, as they are black coloured and burnished. Incised decoration is rather frequent, which usually have a star shape. The outer surface is rarely highlighted, but sometimes wrapped turban ornament appears on the carination.

This subtype can be found on almost all sites of the Gáva-ceramic style, e.g. Biharkeresztes-Láncos major (V. SZABÓ 2002, 138. kép 1–2, 4–5), Debrecen-Nyulas (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXV, 9–10), Kaba-Bitózug (V. SZABÓ 2002, 184. kép 3), Tiszakeszi-Tatárdomb (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXIV, 8–10, 13), Tiszasüly (V. SZABÓ 2002, 223. kép 12), Rakamaz (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXI, 13), Tiszabura-Nagy-ganajos-hát (KIRÁLY 2012, P9, 3), Alba Iulia (LASCU 2012, Pl. IV, 1–5), Alba Iulia-Monolit (CIUGUDEAN 2009, Taf. IX, 1–4). It is widespread during the urnfield culture from the second half of the Re. Br D period (V. SZABÓ 2002, 16). It becomes common in the Great Hungarian Plain, and in the eastern and southern territories, in the HaA2–HaB1 period. The difference between the two types is that the younger pieces are flatter (V. SZABÓ 2002, 49).

Fig. 13 Formal types of pots (E1–E4)
13. kép Fazekak formai típusai (E1–E4)

D.15. Stemmed cup with straight rim and conical shape (Fig. 12; Fig. 41, 11)

Only a few stemmed cups were at the site, nonetheless they can be divided into two subgroups. A total of six fragments can be sorted to this group that have straight rim, curved side and stemmed bottom. Their inner and external surfaces are similarly polished, but there is no trace of burnish. The grey-brown colour is typical on the entire surface. No decoration can be observed on any of the fragments.

Comparable vessels could not be observed at other sites from the similar period. Stemmed drinking vessels have already appeared in the Rei. Br C period in the western territories and they were produced with some changes until the HaA1 (V. SZABÓ 2002, 18). Those examples, however, seem to be more developed, while the pieces from Baks are less well-manufactured. The clay had worse temper quality and their surfaces was not smoothly polished, so they are probably not related to the former pieces from the western areas.

D.16. Stemmed cup with incurving rim and compressed globular-shape (Fig. 12; Fig. 41, 9)

Only a single piece represents this subgroup, which is almost complete. This cup has a slightly incurving rim and compressed globular-shape, along with a medium sized stemmed bottom. Its colour and surface treatment is the same as cup group D.15. Undecorated. There is no known parallel to this type, so this is probably a locally produced piece.

Pots

E.1. Undecorated pots (Fig. 13; Fig. 45, 2, 8; Fig. 46, 2, 7–8; Fig. 49, 1–12; Fig. 50, 8, 11–12; Fig. 51, 1–3, 5, 11)

This group contains all the simple pots, which does not have any handles, knobs, plastic or impressed decorations. Certainly, some fragments were questionably listed here, even though the larger fragments were sorted into the group, which precluded the possibility of any decorations. A total of 132 fragments were added to this group. It was mostly tempered with crushed ceramics, sometimes with rather large pieces and some sand. Their surfaces can have different colours from yellow to brown, sometimes grey. Occasionally, a clay layer was applied on their surfaces by hand, which was flattened by fingers.

This simple form can be found in almost all sites, although in many cases the pieces are very fragmented, so we do not know exactly to what extent they

are present. Pots do not have any periodization significance because they exist throughout the entire Bronze Age and have very similar qualities.

E.2. Pots with knobs (Fig. 13; Fig. 45, 1, 3–7; Fig. 46, 1, 3–6; Fig. 47, 1–10; Fig. 48, 1–2, 4–9, 12; Fig. 50, 3)

The most common form. The pots are decorated with various knobs, sometimes on the rim, but more often on the neck. The knobs may be upward or downward positioned, round, pointed, elongated or even double knobs. The rim is usually straight, but there are some examples for wavy shaped rims, too. A total of 188 fragments were sorted in this group. Like the previous subgroup, the temper was crushed ceramic. Colours may vary between yellow, grey, brown and they usually have burnt marks because of usage.

There are many parallels to the knobbed pots and a large number at each site. Similarly to the previous subgroup, these pots do not date the sites, as they are too common during the Bronze Age. Dimensional variability can be observed, which may be related to various cooking functions.

E.3. Pots with handles (Fig. 13; Fig. 48, 10)

Less common form, though other pieces could be included, if their handle fragments would have been found. The position of the handles vary, as they either start from the rim and runs to the neckline or the entire handle is on the neck. There are only 12 fragments in this group. Their colours are usually yellowish-brown, their surface is smoothed, but the crushed ceramic temper is often visible.

Parallels with handles are rare. This pot version with handles does not help in dating, as its general form is widespread throughout the Bronze Age.

E.4. Pots with pinched or finger-tip impressed decoration (Fig. 13; Fig. 48, 3; Fig. 50, 1–2, 4–7, 9–10; Fig. 51, 4, 6–10)

This group can really be the subgroup of decorated pots, as the handles and knobs could be functional, while the impressed and pinched ornaments serve purely aesthetic purposes. 28 pieces can be sorted into this subgroup. The clay appliqué that were decorated with finger or nail impressions are usually placed on the rim or on the neck. In one case, a clay rib can be observed on the body that was impressed by fingers from two directions. Pinched decoration can also be detected on the rim. In addition, the knobs could also be decorated by either nail or finger impressions. They are yel-

lowish-brown, sometimes grey coloured.

Decorated pots are common. They are present in similar proportion from the previous Rei. Br D–HaA1 period e.g. Csongrád-Sertéstelep (V. SZABÓ 2002, 9. kép 15, 10. kép 17), Jánoshida (V. SZABÓ 2002, 28. kép 2), Mezőcsát-Hörcsögös (V. SZABÓ 2002, 43. kép 1–3), Polgár M3-29 site (V. SZABÓ 2002, 67. kép 1–4, 68. kép 1–2, 74. kép 1) and in the HaA2–HaB1 classical Gáva sites e.g. Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXXV, 3, Taf. CXXXVI, 12, Taf. CXXXVII, 17, Taf. CXL, 16) and Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 33, 5).

Imported ceramics

Only two small ceramic fragments were found at the site, however not from documented context, but as stray finds during field survey.¹³ One of them is a slightly outcurving rim with incised and stamped decoration on its inner surface, which may have belonged to a bowl (Fig. 14, 1). Three triangle patterns can be observed, filled with dense diagonal lines. In addition, there is a line of horizontal S-motifs connected to each other. The second piece is an inverted neck fragment (Fig. 14, 2), and since the rim and the entire body of the vessel is missing, the exact form cannot be reconstructed. Some incised decoration can be detected on the neck, which is built up by two horizontal rows, filled with dense lines, under which a triangular ornament can be observed, also filled with

dense diagonal lines. The surfaces of these ceramics are polished and they could have been burnished, too. They are dark grey or dark brown and tempered with sand. No sign of secondary burning was visible. The above described decorations with joint S-motifs and incised triangle patterns are not characteristic of the Gáva-ceramic style, so they can be interpreted as imported ceramics. These decorations are specific for the southern Gornea-Kalakača culture between the HaA2 and HaB2 periods (MEDOVIĆ 1988; TERŽAN–KARAVANIĆ 2013, 846) in the area of today's Serbia and southwestern Romania. Similar decorations can be found on the naming site, e.g. Kalakača (MEDOVIĆ 1981, Taf. IV, 3), Kovin, Grad and Vašica, Gradina am Bosut (MEDOVIĆ 1981, Taf. V, 3, 7). These imported ceramics also occur on other Hungarian sites, e.g. Biharkeresztes-Láncos-major (V. SZABÓ 2002, 126. kép 1, 42. ábra 1; V. SZABÓ 2017, 6. kép 1), Kaba-Bitózug (V. SZABÓ 2002, 185. kép 9–8, 42. ábra 2–3), Hódmezővásárhely-Gorzsa (V. SZABÓ 1996, 15–16, 23. kép 4, 54. kép 2), Hódmezővásárhely-Solt-Palé (V. SZABÓ 1996, 41. kép 6–7). The pieces from Baks are stray finds, so it is difficult to date them precisely or to assign a separate settlement period to them.¹⁴ It is likely that these vessels could arrive to the site by exchange or gift through southern connections (V. SZABÓ 2011a, 96–97). It can be stated for the entire HaB1 period that a complex and significant connection system appeared in the Great Hungarian Plain from the southern, south-eastern and eas-

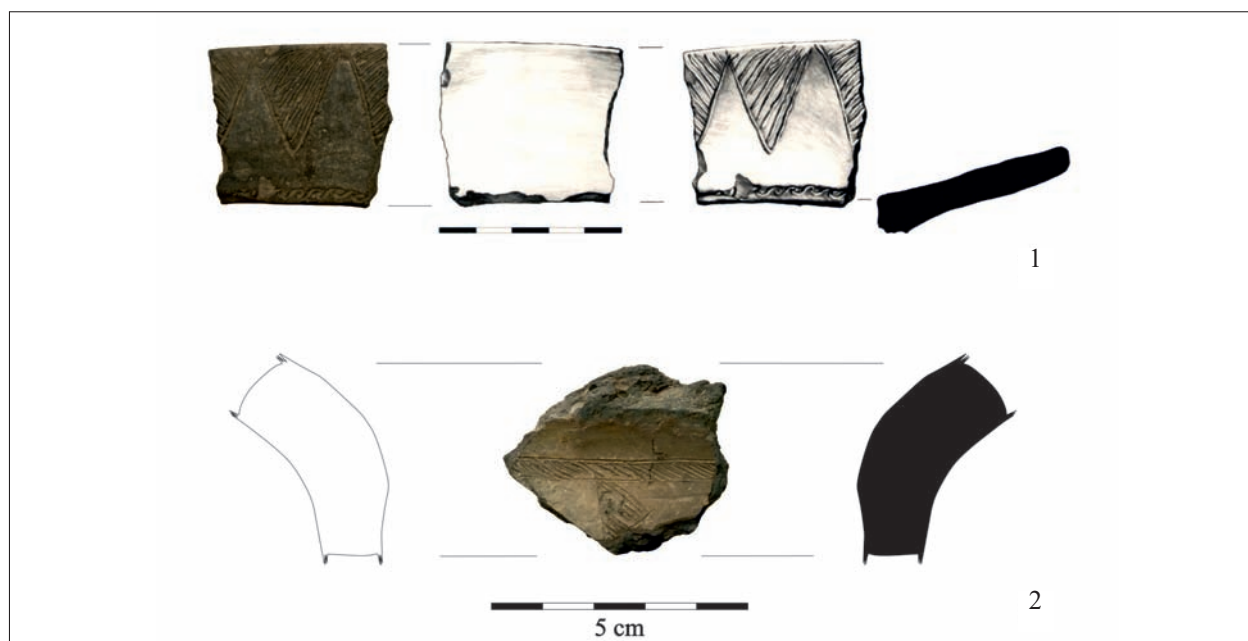

Fig. 14 Fragments of imported ceramics (Drawing by Katalin Sebők; V. SZABÓ 2011a, 11. kép 4)
14. kép Import kerámiák töredékei (Sebők Katalin rajza; V. SZABÓ 2011a, 11. kép 4)

tern directions (V. SZABÓ 2017, 237). The stamped ceramic-style complex can be observed in a rather large area, from the Iron Gates to the Danube Delta, as far as to Moldavia (Romanian: Moldova) and up to the Middle-Dniester region (Gornea-Kalakača-, Ostrov-, Insula Banului-, Babadag-, Pšeničevo-, Cozia-Sacharna-, Černoles cultures; HaB1, HaB2 and HaB3 periods) (HÄNSEL 1976, 18–212; GUMĂ 1995, 112–115; PARE 1999, 408–413; KAŠUBA 2006, 214–215; METZNER-NEBELSICK 2010, 138–141, Fig. 5a; AILINCĂI 2016; V. SZABÓ 2017, 237). The above mentioned ceramic fragments are the evidences that Baks was somehow connected to this large ceramic style complex.

Other clay objects

F.1. Conical-shaped lids (Fig. 15; Fig. 52, 1–3)

Only five fragments were classified into this subgroup based on their perceived function. Each piece is conical-shaped, either rounded or knobbed on the top. The five fragments can be divided into subgroups. Two pieces to F.1.a, which have a completely smooth surface with no decorations and they are grey-brown coloured. The F.1.b. lid has outcurving rim, which is pierced on its four sides. It is reddish-brown on the outside and dark grey on the inside. The external surface is polished. It may have been burnished, too. The F.1.c. type is the most decorated with a yellow coloured inner surface, while

its outer side is black and it was probably burnished. On the black surface a star-shaped decoration can be observed, which was made up from a bundle of incised lines. It had two or four pierced holes on its slightly outcurving rim. The F.1.d. lid is the smallest and the only piece with a knob. The top of its knob was cut horizontally and its side is curved. It is grey and undecorated.

Lids are quite difficult to reconstruct as they can easily be mistaken for a rim fragment, so there are only a few parallel examples that can certainly be interpreted as lids. Plain pieces e.g. Kiszombor (V. SZABÓ 1996, 49. kép 6; HaA2–HaB1), Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelő (JANKOVITS 2004, Abb. 4, 2; Rei. Br D–HaA1). Pieces with knobs e.g. Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLX, 15), Vencsellő-Kastélykert (DANI 1999, III. t. 3), Petea-Csengersima (MARTA 2009, Pl. 7, 3), Porumbenii Mari-Parte cetății (SZÉKELY 1966, Pl. VI, 23). Lids are known from the period of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles (V. SZABÓ 2002, 50), which are nicely manufactured, decorated and knobs were often attached to their tops (V. SZABÓ 2002, 15. ábra XXXII). The lid from Baks with the incised bundle of lines is an exceptionally beautiful piece. Some pieces with knobs have already appeared in the Kyjatice culture, e.g. Kyjatice (FURMÁNEK–VELIČIK–VLADÁR 1999, Abb. 45, 5).

F.2. Spindle-whorls (Fig. 15; Fig. 52, 4–7)

Eight spindle-whorls were found at the site. One of them has a different shape, thus its function is questionable. One piece was a stray find. Based on their shape they can be further subdivided into finer groups. The F.2.a. pieces are the traditional compressed globular-shaped spindle-whorls. They are yellowish-grey in colour. They are not the most elaborated pieces (four pcs without any decoration). The F.2.b. group contains a flat, round-shaped object, which has a hole in the middle and its body becomes thinner towards its outer edges. Its colour is the same as the other spindle-whorls and since it is unlikely to be an application of a vessel, it could possibly be an object for textile production. The third, F.2.c. group consists of three pieces that have a concave cross-section. All three are grey coloured. While one of them is undecorated, the two other pieces have a small rim, which in one case is decorated with nail impressions, whereas the other has wrapped turban rim.

Most parallels can be observed for type F.2.a, which is not surprising as they had an important role in the everyday life and their functionality was more

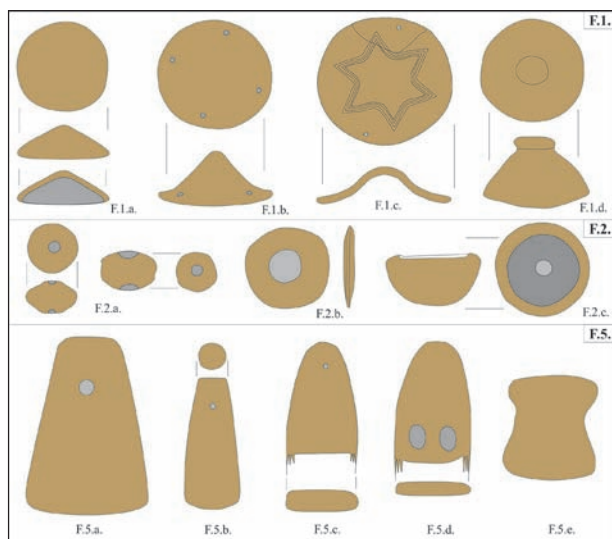

Fig. 15 Additional clay objects (F.1. lids; F.2. spindle-whorls; F.5. loom weights)

15. kép Egyéb agyag tárgyak (F.1. fedők; F.2. orsógombok; F.5. szövőszék nehezékek)

significant than the aesthetic. From the Rei. Br D–HaA1 period: Polgár M3-29 site (V. SZABÓ 2002, 77. kép 11), Tápé-Kemeneshát (V. SZABÓ 2002, 101. kép 5). Examples from the HaA2–HaB1: Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 158. kép 1, 4), Grănicești (LÁSZLÓ 1994, Fig. 12, 4, 6), Köröm (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLII, 3), Poroszló-Aponhát (PATAY 1976, Abb. 4, 4), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CLI, 18), Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 25, 11) and from the HaB2–HaB3: Vlaha-Pad (NAGY–GOGÁLTAN 2012, Taf. 15, 5, Taf. 17, 14). There are less parallels for group F.2.b, e.g. Doboz-Faluhely (V. SZABÓ 2002, 158. kép 6), Hódmezővásárhely-Solt-Palé (V. SZABÓ 1996, 39. kép 11), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CLI, 4, Taf. CLVI, 11, Taf. CLVII, 17, 21). In addition, similar pieces were already found in Baks-Temetőpart during field survey (V. SZABÓ 1996, 21. kép 17–18). The decorated F.2.c. type appears only in a few cases at the sites of the Gáva-ceramic style, e.g. Polgár M3-29 site (V. SZABÓ 2002, 77. kép 10; Rei. Br D–HaA1), Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 25, 12; HaA2–HaB1). Spindle-whorls are less useful to date sites, however type F.2.c. can be emphasised as it appears on the western side of the Carpathian Basin, on the sites of the urnfield culture.¹⁵

F.3. Knob with concentric channeled decoration

This type of knob is one of the most typical of the large storage vessels from the Gáva pottery style, which form is almost entirely absent from the site. This fragment is the only known piece that have been discovered. Like the other vessels, it was probably black, but later it burnt and lost its burnish.

This knob could also have belonged to a large storage vessel with an outcurving rim, conical or straight neck, a protruding, but rounded carination and conical lower part, which is very common at other sites. Since the knob stands quite out of the body, it breaks down quickly, so it is often the only piece observable in the find material. Parallel pieces were found among others in Gávavencsellő (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXIX, 1), Nagyhalász-Telektanya (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXIX, 16), Nagyálló-Telekoldal (KEMENCZEI 1982, Abb. 10, 2, 6; Proto-Gáva period), Prügy (KEMENCZEI 1984, Taf. CXLIX, 10, Taf. CLV, 16), Dorolț (MARTA 2010, Pl. 3, 11–12), Teleac (CIUGUDEAN 2010, Pl. XIV, 4–5; 2012, Fig. 8, 4–5), Borša (DEMETEROVÁ 1986, Tab. II, 4) and Barca (DEMETEROVÁ 1986, Tab. II, 5). Because this form was also common in the HaA1 period at Lăpuș (KACSÓ 2001, Abb. 11, 14–16, 20) and Berven (NÉMETI 1990, Fig. 6, 1), this type probably existed

during the period of the Pre- and Proto-Gáva until the classical Gáva pottery style, i.e. to the HaB1 (V. SZABÓ 2002, 46).

F.4. Tube shaped, round and hexagonal cross sectioned pieces of clay

Very small ceramic fragments and clay pieces that were rolled in tube shape with unknown function. A total of seven unidentifiable fragments were found, all of which are yellow-brown coloured and unburnished. Two clay pieces are tube-shaped without breakage and firing. One option could be that they were used for a more subtle handwork as a weight, but it could have been a simple toy for children, too. It might also have been formed by a child to practice with clay. No exact function can be connected to them. The other fragments are equally small, hexagonal cross sectioned with one or two fracture surfaces. These clay fragments are not precisely reconstructable, therefore it is pointless to find parallels.

F.5. Loom weights (Fig. 15; Fig. 52, 8–17)

56 loom weights were found at the site, which can be divided into five subgroups based on their form and size (Fig. 16). The most common is *F.5.a*, of which 47 fragments were found in the pits. This type has a simple conical form, which is pierced on its upper 3–4 cm. Most of them are rather fragmented, but they could have been up to 20–30 cm high based on the better preserved pieces. They are yellow sometimes with red patches. On three pieces, decorations or signs could be observed. On the top of a weight an impressed, double dotted line is visible around the edge (O27/S36 – 2008.5.2627; Fig. 52, 15) and on top of the other two, cord impressed decoration (two intersecting lines: O7/S8 – 2008.5.2610; single line: O51/S65 – 2008.5.2653).

These simple conical loom weights are the most common in this period. They were found in Bihar-keresztes (V. SZABÓ 2002, 141. kép 9), Grănicești (LÁSZLÓ 1994, Fig. 11, 1–6), Gura Cămpului (PANKAU 2004, Taf. 42, 6–7), Köröm (B. HELLEBRANDT 2016, 62. kép 6–8), Vlaha-Pad (NAGY–GOGÁLTAN 2012, Taf. 17, 13; HaB2–HaB3), and Teleac (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 26, 1–2). It is a general type throughout the LBA, so it is not useful for periodization.

Type *F.5.b* is the version of the previous one. It is much smaller, both in height and diameter, from which a finer weaving technique can be presumed. A smaller loom or finer yarn probably needed less weight. On the other hand, the number of yarn used

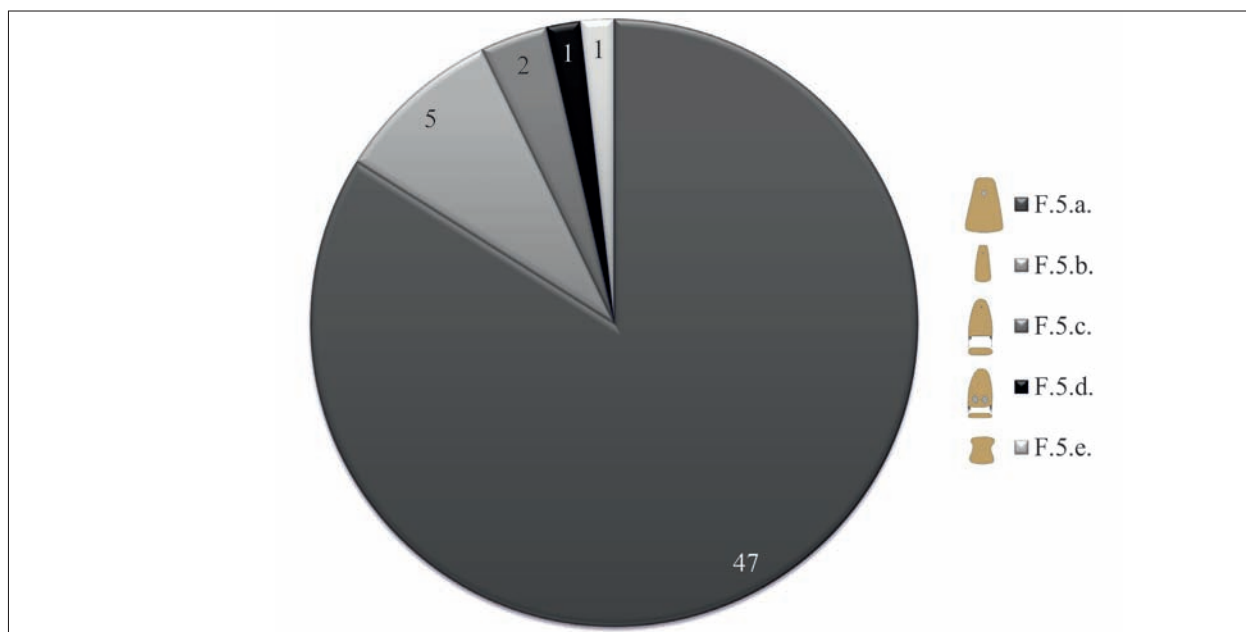

Fig. 16 Distribution of loom weight types
16. kép Szövőszéknehezékek formai megoszlása

for weaving was also determined by the size and shape of the weight (GRÖMER 2016, 113, Fig. 61). Similar, about 10 cm high weights were found in Biharkeresztes (V. SZABÓ 2002, 141. kép 10) and Teleac (VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991, Fig. 25, 9–10).

Types *F.5.c.* and *F.5.d.* are unfortunately broken, so their exact size is unknown. They have flat cross sections. The first one was pierced by a single small hole, while the other has two larger holes on the upper third. Currently, no parallels are known. In terms of their function, they could have been weights for some finer weaving technique.

A single piece represents type *F.5.e.*, which has hourglass shape and 9.4 cm height. These simple, undecorated pieces were common throughout the LBA and they lived on in the Iron Age, too. It can be assumed that these pieces also functioned as weights for yarns on the looms (GRÖMER 2016, 106, Fig. 56). Similar pieces were found in Köröm (B. HELLEBRANDT 2016, 58. kép 4), Nagykálló (KEMENCZEI 1982, Abb. 5.7) and Petea-Csengersima (MARTA 2009, Pl. 4, 9). Early Iron Age pieces are from Bad Fischau, Austria (GRÖMER 2016, Fig. 40). This form existed during both the Rei. Br D–HaA1 and the HaA2–HaB1 period.

F.6. Ceramic ‘tokens’

The term ‘token’ (Fig. 17) already gives these disc-shaped ceramic pieces a hypothetical function.

A total of 14 pieces were found. Their sizes are different, the smallest is 2.4 cm and the largest is 6.3 cm, while most of them have a diameter of 3–4 cm. In each case they were cut out of ceramic vessels, which is visible on their fracture surfaces, along with the polished or burnished surfaces of the potteries. None of the pieces are marked or decorated, but they are made of ceramics with different colours on the inside and outside. It is hard to interpret exactly how they were used. In some cases, these discs were pierced in the middle so they could have been used as spindle-whorls (GRÖMER 2016, 83). But the pieces without holes are more likely the parts of some early games. They have been found in large numbers from several sites in Western Hungary, e.g. there were hundreds of pieces with similar size in the area of Szent Vid in Velem (ILON 2013, 74, XXXVII. t. 884) and some in Sajószentpéter (KEMENCZEI 1984, Taf. XCIV, 20–21; Kyjatice culture). In Várvölgy, Nagyláz-hegy analogous disks were found and Róbert Müller interpreted them as toys,¹⁶ too (MÜLLER 2007, 11–12). No pieces were published so far from the settlements of the Gáva culture in Hungary. These finds are rarely mentioned from the Romanian sites, e.g. Şimleu Silvaniei (SANA 2010, 15). Four pieces were also found in the vessel hoard from Igrici with roughly the same size as those described above (B. HELLEBRANDT 1990, 104).¹⁷ Therefore, they do not only occur in settlement material, but in ritual context, as well.

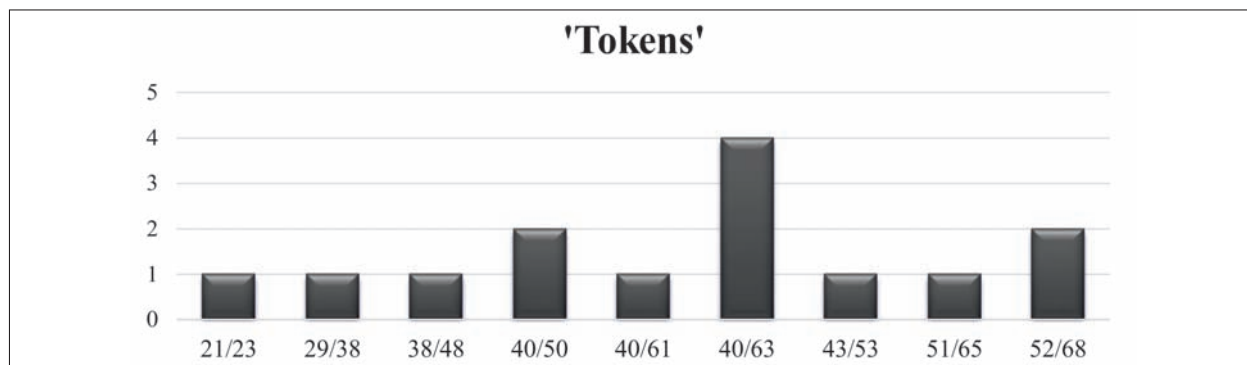

Fig. 17 Distribution of 'tokens' in pits
17. kép "Zsetonok" mennyiségi megoszlása a gödrökben

Special clay objects

There are several special objects that were found in Baks. More than 40 fragments were reconstructed as different zoomorphic figurines. Besides, complete or broken parts of sun disk-models, clay human hand models, an anthropomorphic figurine, a wagon part and some wheel models, along with some clay spoons were identified. A few miniature vessels were also discovered, which are more or less the perfect copies of the original ceramics. This find material is so diverse and complex that it will be discussed in a separate article, which is intended to happen in the near future.

Functional analysis of vessel types

The ceramics found in Baks were in a rather fragmented state. Only 56% of the ceramic material could be identified and subdivided into typological subgroups (Fig. 18). The five main groups were distinguished in different proportions. The 85% of the undoubtedly reconstructable bowl fragments were easily divided into subgroups, while only 27% of the large storage vessels could be certainly characterized. Of course, these data are also influenced by the size of the fragments. While a smaller bowl fragment is easier to identify based on its curves, a similar sized fragment of a large storage vessel raises much more questions. About 52% of the jars were recognizable by form, while 67% of the cups. In many cases only the bottom or a smaller body fragment was preserved from the pots, so 43% of them could definitely be sorted into subgroups. The loom weights and spindle-whorls represent only 1.6% of the find material.

An exceptionally large amount of the different bowl types were found on the site, which were obviously for eating or serving. It is not surprising that regular use required more bowls. If the

food was consumed from bowls (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 27), they had to be available for all members of the community or even several pieces for each person.

Pots were the second most common ceramic type, which were also exposed to high usage. Moreover, as they had to withstand constant heat effects, these vessels were easily fractured or broken. Based on ethnographic observations, an average pot could be used for only a few months and it was rarely used to cook for more than a year, therefore they were frequently changed (SKIBO 2013, 3).

The group of large storage vessels was the third most produced ceramic type, which raises several questions about the eating and drinking habits of the population living in the settlement. Since the vast majority of these vessels are nicely shaped, polished, burnished and variably decorated, it is unlikely that they were used simply to store grain. There is the possibility that they may have contained liquids, including alcoholic beverages, besides storing or serving certain types of food. It was the most difficult to produce, due to its large dimensions. They could easily collapse during forming or crack while firing, therefore, it could have been a challenge for even an experienced potter to build these huge vessels (RICE 1987, 124–128).

The group of jars and deep bowls are the fourth most common ceramic types. Their fine workmanship, thin wall thickness and decorations make it unlikely that they were used for cooking. They were rather kept for serving or storing smaller amounts of food (KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 26).

On the assumption that some of the large containers could be associated with the storage of alcoholic or other beverages, it is interesting why such a small amount of cups were found on the site. However, this may be due to the fact that not everyone in the

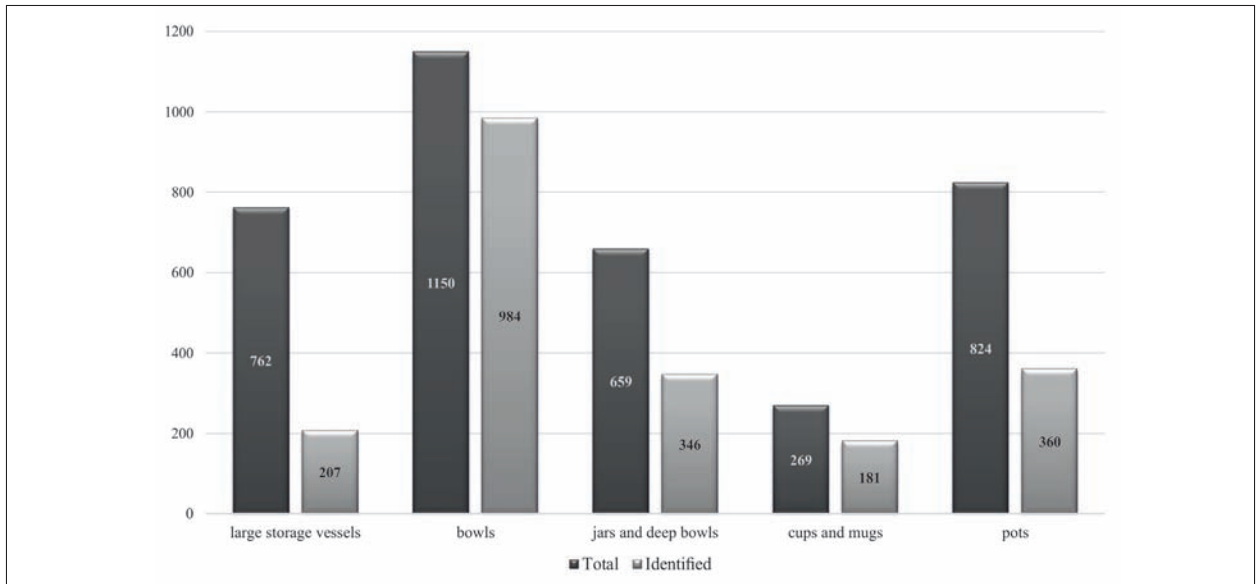

Fig. 18 The total amount of ceramic fragments in the five main typological groups and the volume of identifiable pieces
 18. kép Az öt fő típuscsoport összes kerámiatöredékének mennyisége és az ebből pontosan meghatározható töredékek darabszáma

community could have benefited from these drinks. Ethnographic examples also illustrate that these beverages were either consumed on special occasions or just by a certain group of people (VAN GENNEP 2007, 91–126; KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 25–26). Thus, it is possible that cups were only produced in a restricted number for the community.

Another proof for the exceptional use is an almost complete cup that were found in posthole O48/S58A (trench no. 1). This phenomenon can be interpreted as a posthole deposition, or an offering afore the start of construction of a particular house. Maybe before a house was built or in other cases after leaving and dismantling a building (TREBSCHKE 2008, 69), one of the drinking vessel was offered during some sort of ritual event. This phenomenon is described in more details by the analysis of postholes.

The treatment of cups and large storage vessels in a special way and the pottery depositions serve as evidences for their ritual background, which was quite widespread in the Rei. Br D–HaA1 period (V. SZABÓ 2004a, 81; VÁCZI 2016, 187–188). Probably during such a drinking ritual, a smaller group may have been founded or an existing one strengthened itself within the community (SCHAUER 1996, 362–363; V. SZABÓ 2004a, 87–93; KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 28–29). These buried sets have multiple combinations.¹⁸ Unfortunately, the remains of food and beverage did not survive, which were at the centre of such rituals.¹⁹ Nevertheless, the

deposition of sets itself suggests that the ceramics were used for rituals, after which they were permanently withdrawn from the profane world (SCHAUER 1996, 408–410; V. SZABÓ 2004a, 87; KAVUR 2011, 86; KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 25–27).

The function of the vessels is not necessarily clear. In archaeological analyses, ceramics are mainly grouped by their formal features or decorations. Three different measurements can be separated, which can primarily determine functions. The first is the orifice of the pots compared to the size of the body, the other is the full diameter of the mouth, while the third is the capacity of the vessel (SMITH 1985, 305; SKIBO 2013, 30). In addition a finer division was suggested by Marion Smith and James Skibo, who connected each formal feature with the contents or function of the vessels (SMITH 1985, 305; SKIBO 2013, 30–31). According to this, during formation the orifice of the mouth reflects on the subsequent contents and the curving of the rim determines whether liquid or solid food was put into them. Furthermore, the orifice is inversely proportional to the storage time as the mouth must allow access to the food during storage, so there should be at least enough space for a hand. The narrow rims were shaped to store or transport liquids.²⁰ The main functions, such as cooking, storage or serving are divided between the five main formal groups. It should be noted that there is interoperability between the functionalities. It is usual in everyday life that a vessel,

which have originally been used for something else, was suddenly taken for storage (SKIBO 2013, 5). Though cross-use could not always be the case, since a thin-walled jar would break during cooking or a cup does not have such a large capacity, etc. Yet, a vessel that is not suitable for carrying liquid or cooking can still be used for storage.

Their daily functions can also be determined from the traces of usage. The three most common features are food and beverage residues on the inner or the outer surfaces of the ceramics, soot- or charred spots and various wear marks (RICE 1987, 201–211; SKIBO 2013, 5). Sometimes these marks can be absent. A good example is the rice cooking technique observed in the Kalinga community, where people cover the wall of ceramic pots with thin leaves to prevent the rice from sticking (SKIBO 1992, 68; SKIBO 2013, 82, Fig. 3.17). However, this prevents the formation of traces that could be archaeologically interpreted, too. In addition, the temperature²¹ and the types of food also affects the marks.

Rarely, heavily burnt, blistered and deformed vessels can be observed within the finds. They may have accidentally fallen into the fire, as no other burning traces could be detected in their surroundings and between the layers of the pit. Smaller or larger soot patches are much more common. They could be noticed on almost every pot, thus these vessels were subjected to a high degree of usage and they were only replaced if a crack or fracture occurred. Further burnt marks were visible on other ceramic types, particularly on large storage vessels. They were not caused by cooking, because the fire did not touch the bottom, just left some pale yellow-red patches on its sides. It is difficult to reconstruct how the flame reached them, but it could have been caused by an open-fire, as the colours suggest oxidation firing (RICE 1987, 344–345). It is not clear from ethnographic examples, how exactly the marks developed. Maybe the vessels were too close to the fire during a meal or feast or they simply fell into the fire.

The cracked or broken ceramics were not necessarily thrown into the garbage pits immediately, but they were often recycled (SKIBO 2013, 5; VUKOVIĆ 2015, 118). Some of the considerably used vessels were placed into the graves.²² Either because in the everyday life they could no longer fulfil their functions or it could have some sort of emotional reasons, if it was close to the deceased. It is certain that used vessels often became funerary equipments with visible wear marks on them.²³

Broken fragments can also be used during ceramic production. For example ethnographic ob-

servations showed that large pieces with entire side walls can function as supports while shaping a new vessel (SCHIFFER 1996, 31, Fig. 3.1).²⁴ They fix the sides of the ceramic to prevent the new vessel from breaking or collapsing during manufacture.

Based on the ceramics of Baks-Temetőpart, two recycling methods can be distinguished. One is the cut-out, 3 to 4 cm large, round-shaped discs or ‘tokens’ that may have been the parts of some sort of game. The other is more widely used as crushed temper material (SCHIFFER 1996, 30; VUKOVIĆ 2015, 118). The grinding of vessel fragments was not only the most obvious choice to recycle, but it made the clay durable while processing. The pieces were crushed in various degrees, depending on the type of vessels. Bowls, jars or cups with a thinner wall were mixed with ceramic powder, while larger storage vessels were required to get a stronger and more massive sidewall (MICHELAKI 2006, 10–11). Besides stability, crushed ceramic temper made the vessels more resistant to heat. Since this material has already been burned once, it cannot burn away during firing. Furthermore, it does not make the wall of the vessel porous and it does not cause any cracks on the body (MICHELAKI 2006, 10). In Baks, all ceramic types were tempered with crushed ceramics and sand.

Chronological and spatial interpretation of ceramics

Research method – Correspondence analysis

The large amount of ceramic fragments on this site makes the use of computer analytical methods necessary. Archaeology has adopted several type of statistical methods (DRENNAN 2009; SIKLÓSI 2013, 51–53), from which correspondence analysis will be applied here. The advantage of it over other methods is that it searches for a structure behind the given database, based on the average similarities between units or types (SIKLÓSI 2013, 52). It can display groups or continuity within the data, but it also shows if there is no structure at all. One of the negative factors is that outliers are highly distorting or obscuring the results, thus they should be excluded (DRENNAN 2009, 20; BAXTER–COOL 2010, 222). The input data is listed by two main components on the two axes of the chart. The most stable result is when the points are arranged in a parabolic shape (ŠABATOVÁ 2010, 113). This analysis may be carried out by two major computer programs, one is ‘R’ (BAXTER–COOL 2010) and the other is ‘Past’. In this paper the latter will be employed.

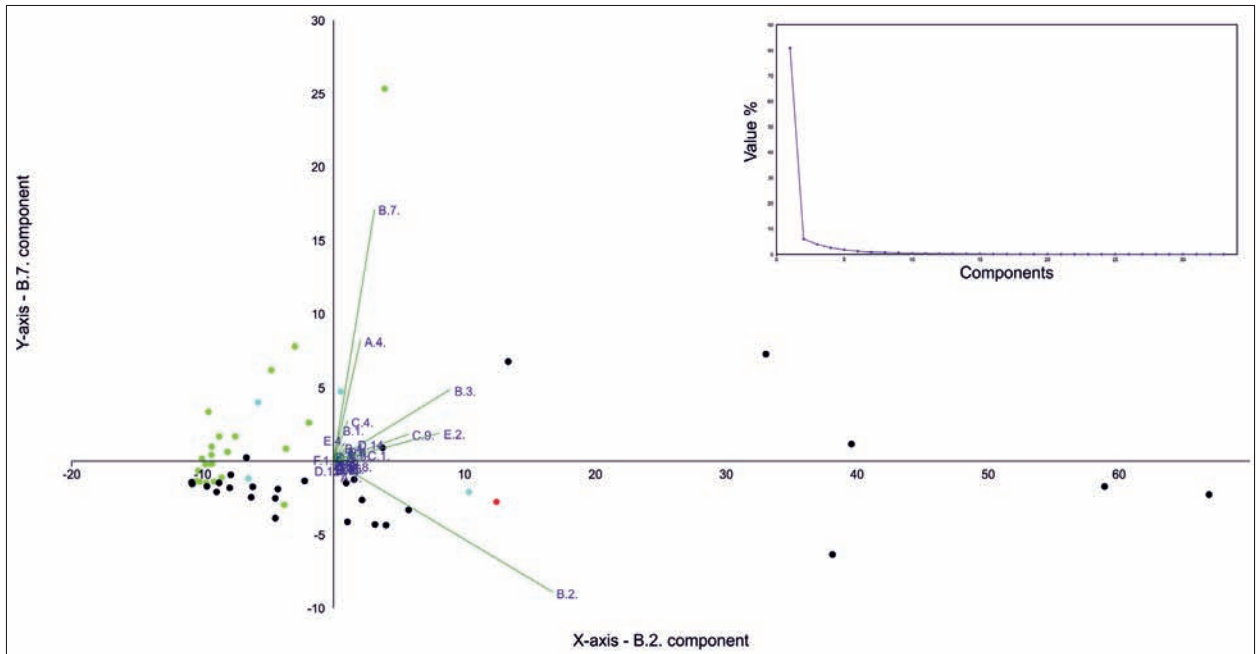

Fig. 19 The distribution of components by the correspondence analysis (with the main components highlighted)
 19. kép A korrespondencia analízis komponenseinek megoszlása (a fő komponensek kiemelésével)

Results of pottery examination

All definable ceramic fragments found in Baks–Temetőpart were listed in a table, in which the pieces were divided according to pit numbers and typological groups, as outlined above. This made it easier, to which form in what quantity and in which excavated trench was the most widespread. The table was examined by correspondence analysis. Both shapes and decorations were shown in separate figures. After several different data runs, two well separable groups (Fig. 21) were observed among the ceramics and pits. Based on these, a hypothetical interpretation can be outlined.

There are two types of data on the diagram, one signifies the ceramic types (dark blue dots), while the other marks the pits. Two ceramic concentrations can be divided on the Y-axis, in which each ceramic type is represented, such as large storage vessels, jars, bowls and cups. The two densities are similarly distributed on the X-axis. The program used two common bowl types as main components (Fig. 19)²⁵ and arranged the other forms around these. It used a total of 33 components. The percentage of the principal component is very high, after which a large percentage drop is visible. From the 3rd component, the difference between the factors is small. The other displayed data relates to the distribution of pits. The pits of each trench were marked

by different colours (green – trench no. 1; light blue – trench no. 2; black – trench no. 3; red – trench no. 4). The scattering of the pits is similar to the forms, i.e. they are arranged in two groups. It is noticeable that the pits of the first trench are grouped on the left side of the figure, while the pits of the third trench are on the right with an overlapping in the middle. The few pits of trench no. 2 and no. 4 are in the middle. The pits were divided based on the forms and quantities of the ceramics. It can be observed that the groups of pits are related to the positions of the excavated trenches.²⁶

The two concentrations show either a spatial or perhaps a temporal difference between the find materials, or both. By examining the two ceramic groups, it can be perceived that each of the main functional types (storage vessels, bowls, cups, jars) can be found on both sides of the axis. Consequently, two ceramic sets can be outlined (Fig. 22). The typological forms of these two sets are illustrated in a table to show their extent in time, based on their parallels and antecedents (Fig. 20).

In comparison, the groups outlined by the correspondence analysis coincide with the assemblages that can be determined by typology. This would mean a slightly older group, in which the ceramic forms were already widespread in the previous Rei. Br D–HaA1 period and their formal antecedents can be traced back to even earlier periods. The other set

of vessels contains the forms that are characteristic for the classical Gáva pottery style, i.e. the forms that were developed during the HaA2–HaB1 period. This chronological difference, of course, does

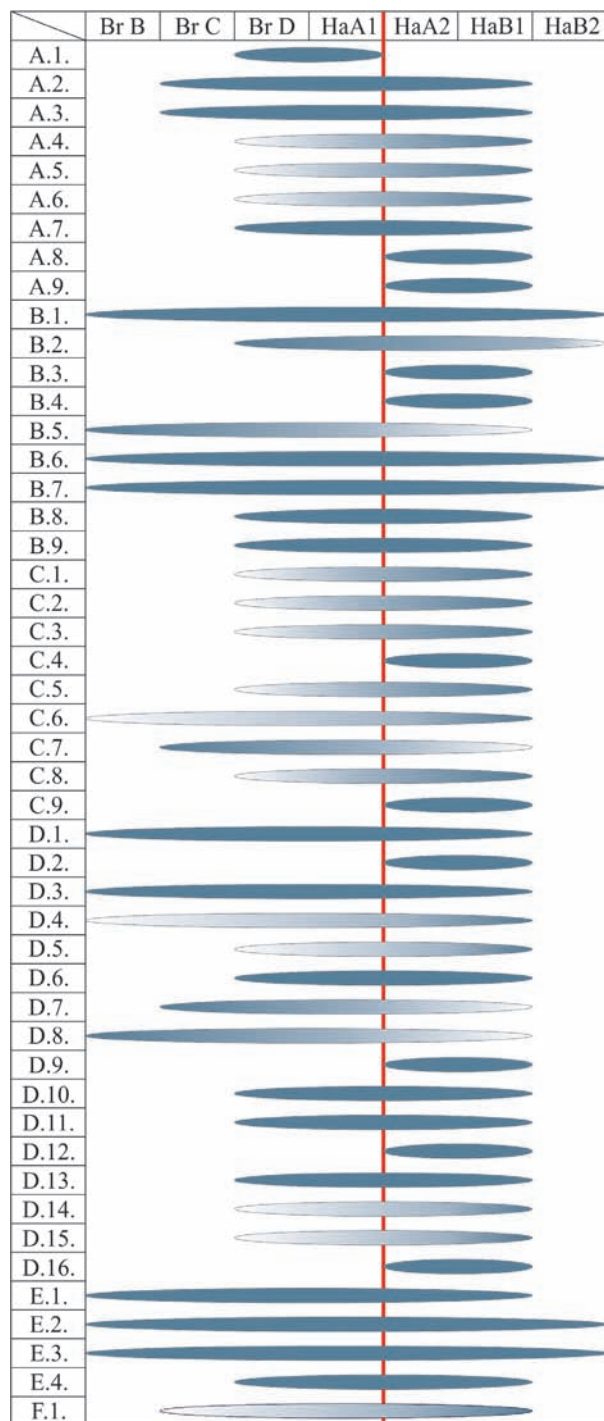

Fig. 20 The chronological distribution of ceramic types based on their parallels and formal antecedents
20. kép A kerámiatípusok kronológiai szóródása párhuzamaik és formai előzményeik alapján

not mean a sharp line between the two sets, but the co-existence, overlapping and continuity of the two groups. It is not a change between periods, but rather a reflection of inner development on this site.

Some territorial distribution can also be assumed, as the sets of ceramic forms and the two pit groups correspond to each other. This suggests that the ceramic types found in the third trench are more typical of the classical Gáva-ceramic style, while the material of the first trench contains the forms that have some kind of antecedents in the earlier periods.

These two hypothetical chronological groups are based on a total of 2078 identified pieces, thus it is possible that these two ceramic sets are indeed correct.

Most of the large storage vessel types can be classified to the first set. The bowl types that can be derived from previous LBA pottery forms²⁷, but are still present in Baks can also be sorted to the first group. This includes type B.5, which is more widespread during the Pre- and Proto-Gáva period. The conical bowls can also be added here. The jar and deep bowl forms with compressed-globular, globular and biconical shape, along with some channeled or appliqué rib decorations became part of the first set. Their antecedents can also be observed in earlier periods. The simpler cup forms, which were produced over several periods belong to the first set.

Type A.8., the classical large storage vessel with the oval upper part and protruding carination belongs to the second set. The typical B.3. and B.4. bowl types, which have channeled decoration and sometimes incised patterns on the inside were developed during the period of the Gáva-ceramic style and they are one of the leading forms of this set. This group includes the stemmed bowls, too. The finely produced C.1. deep bowls with specific decorations²⁸ and the jars with wavy or lobed rims were developed in the classical Gáva-ceramic period, as well. The decorated cups with highly raised handles and inner incised decorations along with the stemmed cups can be classified here. The second set includes the lid with characteristic incised, star-shaped decoration, however lids have known antecedents. The division of pots between the two sets is uncertain.

If the sets are linked to the distribution of the pits, it appears that the vessels of the second set tend to densify toward the third trench, while the first set points to the direction of the first trench. If a chronological difference existed between the two sets and it would have a connection with the pits, then a certain spatial movement could be assumed on the site.

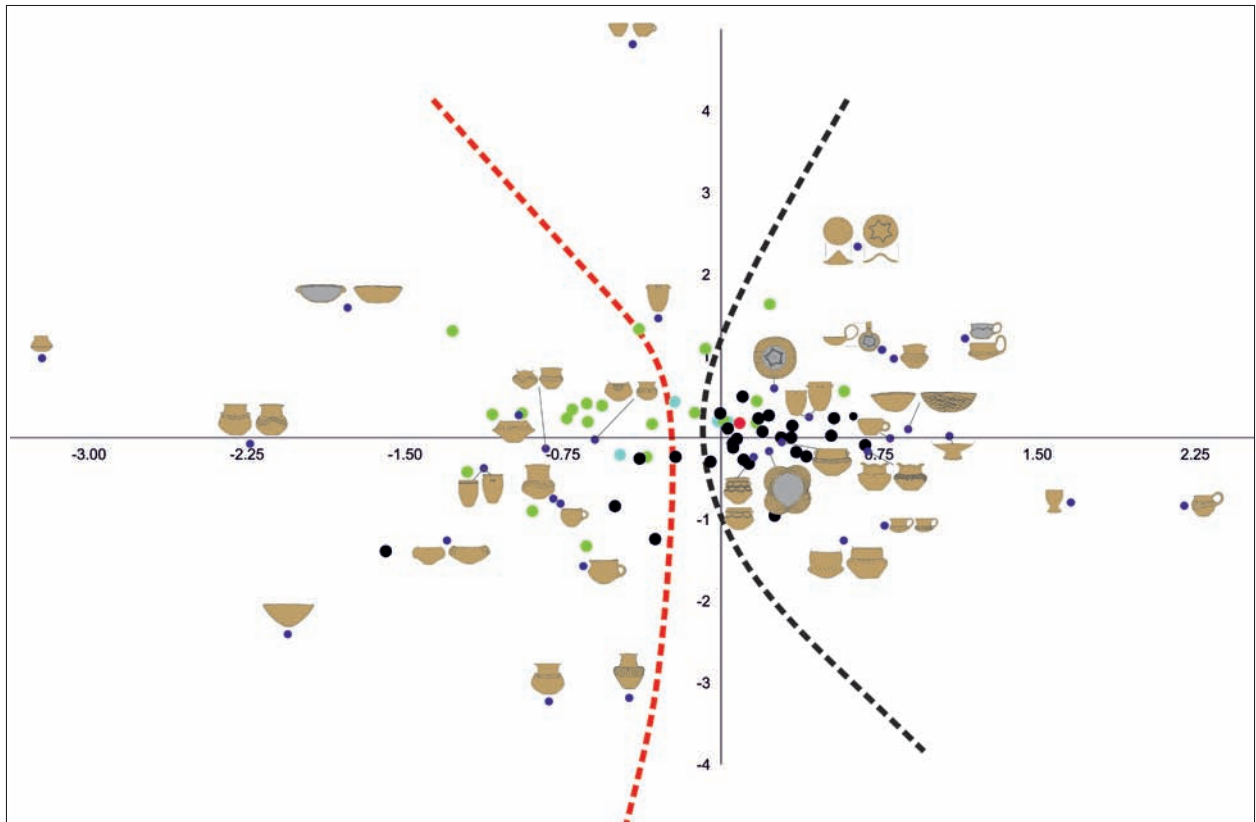

Fig. 21 The results of the correspondence analysis. Beside the two outlined ceramic sets, the densification of pits can also be observed (vessel types – dark blue; trench no.1 – green; trench no. 2 – light blue; trench no. 3 – black; trench no. 4 – red)

21. kép A korrespondencia analízis által szétválasztott két edénykészlet és a gödrök csoportosulása (edénytípusok – sötétkék; 1. szelvény – zöld; 2. szelvény – világoskék; 3. szelvény – fekete; 4. szelvény – piros)

In theory, the settlement may have expanded from the southern parts to the north.

The above mentioned hypothesis was based on a certain amount of excavated material, which is a rather small section of the complete extent of the settlement. By investigating the site on a larger surface or using and evaluating more find materials, further results might contradict or strengthen these interpretations in the future.

The division of the classical Gáva-ceramic style and the chronological separation of formal groups were previously described by several researchers (SMIRNOVA 1976; KEMENCZEI 1984; VASILIEV-ALDEA-CIUGUDEAN 1991; PANKAU 2004). First Amália Mozsolics and Tibor Kemenczei tried to outline a chronological division of the find materials in Hungary, mainly by ceramic forms. Later Gábor V. Szabó has dealt with a more detailed description of the pottery styles, as well as with the separation of the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles (V. SZABÓ 2017). Probably the above described division does

not mean two separate periods, but rather a change in style or a development process during the lifecycle of this settlement.

Interpretation of the settlement

The material of the four trenches provides some insight into the life of the LBA Baks-Temetőpart. The 650 m² excavated area is a rather small section of the settlement's complete extent. Therefore, these results should be refined in future research.²⁹

The results of this article was based on a large amount of ceramic fragments (3851 pcs), which was divided into five main groups and a total of 47 typological units based on their formal characters.

The types were inserted into a chronological framework by their parallels, suggesting that the site can be dated to the classical Gáva-ceramic style (HaA2–HaB1). The application of correspondence analysis allowed the separation of two finer phases within this period.

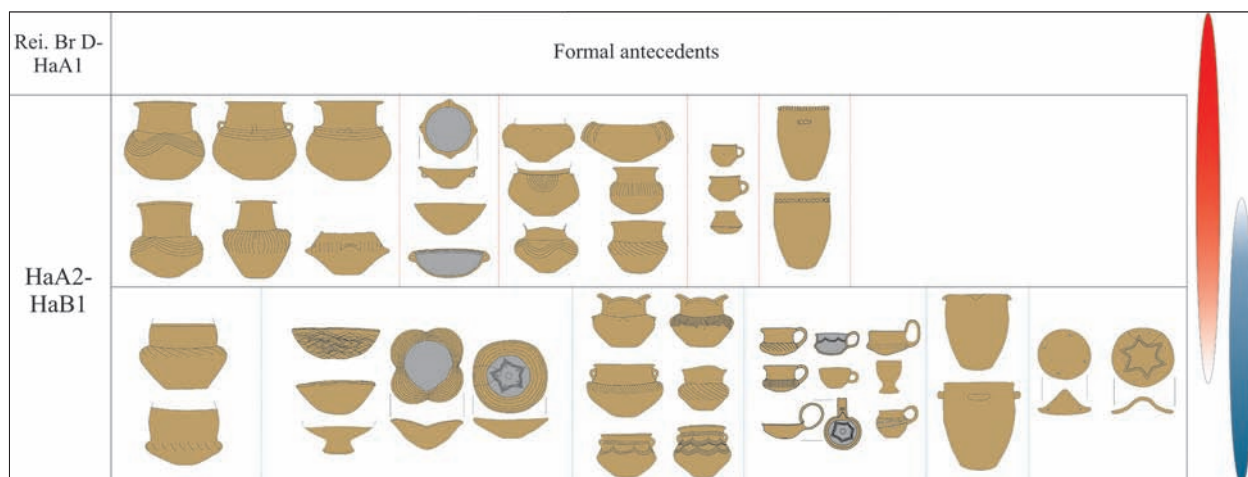

Fig. 22 The two delineated ceramic sets by correspondence analysis
22. kép A korrespondencia analízis alapján körvonalazható két edénykészlet

As a result, it is likely that a transition between the ceramic types can be assumed during the existence of the settlement. It means that the potteries with formal antecedents were still regularly produced by the local communities along with the forms that appeared during the classical Gáva-ceramic style. The two ceramic sets are overlapping, consequently both could be present at the same time. The quantitative distribution of five typological groups within the pits supported the results of the correspondence analysis (Fig. 23–27). Correspondence analysis has also structured the pits into two larger groups. Their distribution represents two different territorial groups.

Besides the ceramic fragments, other clay objects such as spindle-whorls, loom weights, ‘tokens’ and lids, as well as special clay objects were discovered. Loom weights appeared in such a large quantity that their scattering was worth discussing. 21 fragments out of the 55 pieces were found in the 40th pit complex in the third trench. This number is probably corresponding with the size of the trench and the amount of pits, but it may even indicate that textile production could have taken place in a nearby house.

The evaluation of the pits may help to interpret the work processes in the settlement. Previously, there was a possibility of a ‘crisis horizon’ or a major fire. Based on the analysis of the layers and the daub material, which was cleared away into several surrounding pits, the burning of a single house or part of it seems to be probable. Daub layers did not appear in every pit and even if they were visible, they were much thinner than what could indicate an extensive destruction horizon (MASEK 2015). In addition, the ceramic material does not show intense presen-

ce of blistered, burnt or deformed vessels. There are ceramic fragments with smaller secondarily burnt marks, but these pieces were often broken before being exposed to the fire, which can be observed on the two-coloured ceramics. This phenomenon can be explained by waste burning. The consistent alternation of the stratification of some pits is more noteworthy, which suggests a cyclic process. This may be a periodic cleaning or landscaping work that often involves the burning of organic waste, thus creating charcoal layers (SCHIFFER 1996).

Besides workflows, there is evidence of the community’s ritual life. In addition to the many special clay figurines, a ritual deposition was also present in a posthole. It could reflect on a symbolic act that preceded the building of the house. Furthermore, there are indications of feasting events for strengthening the community. Such events supposed to involve more than 100 people (VÖRÖS 1987, 28; KALLA–RACZKY–V. SZABÓ 2013, 22–23) based on the amount of quality eating and drinking vessels and on the consumed meat.

Modern deep ploughing has made it difficult to examine the excavated surface, as the shallow postholes and floor levels were completely destroyed. Therefore the location of houses can only be speculated. The southwestern part of the third trench was rather empty, without the sign of any pits on the surface. This may suggest a house location, although it is not supported by postholes or a hearth. The other uncertain house can be linked to the posthole deposition in the first trench, if the idea is accepted that such an offering can be connected to a house (TREBSCHKE 2008, 67–70). If these two hypothetical houses are outlined, then a larger pit complex and several

disjoint pits can be connected to the households. In other fortunate cases houses could be observed, which can be classified to the Gáva-ceramic style. For example in Căuș-Sighetiu in Romania (KIENLIN et al. 2012), where magnetometer measurements have shown the arrangement of houses. It could have been a much unified, well-established settlement, based on a specific system. The houses stood in rows close to each other, in a NE-SW direction. Poroszló-Aponhát could have been a similarly arranged settlement structure with the same house orientation (V. SZABÓ 2004b, 143, 9–10. kép; V. SZABÓ 2017, 250). Unfortunately, in case of Baks the orientation cannot be reconstructed. It varies from site to site, how the community have chosen to lay out their houses. On the basis of currently available information, I would not go into such an interpretation.³⁰

The previous Rei. Br D–HaA1 period was characterized by smaller or larger fortified settlements, of which 40 examples are currently known (CZUKOR et al. 2017; V. SZABÓ 2017, 248). This type of fortified settlements are rarely connected with the Gáva-ceramic style. During the HaA2–HaB1 period they are especially widespread in the North Hungarian Mountains and in Transylvania, for example Tállya-Óvár (V. SZABÓ 2016, 191–193, Abb. 26–27), Căuș-Sighetiu (KIENLIN et al. 2012). Large settlements controlling a smaller meso-region, which are characterized by intense find materials such as Baks-Temetőpart and Poroszló-Aponhát and the many hundreds of smaller sites are much more common in this period.³¹ Moreover, a middle sized settlement type can also be outlined, which is also quite intense in finds, such as Biharkeresztes (V. SZABÓ 2004b, 143–144, 6. kép), Berettyóújfalú-Herpály (FÜZESI et al. 2015, 228–229). In case of Baks, the question arose, why it was located on the right bank of the Tisza unlike all the other settlements from the HaA2–HaB1 period (V. SZABÓ 2011a, 104–105). This may have been due to strategic and topographical reasons. The area around the site is a very low-lying region, from which Baks stands out to a certain extent, ensuring the flood-free position. On the other hand, the Tisza could provide for the main route for interactions, which had to be strategically protected and controlled (V. SZABÓ 2017, 250).

It can be stated that the settlements of the Gáva-ceramic style have rarely moved away from water resources. About 76.6% of the settlements lied only 50–500 meters away from the waterfronts (BÓKA 2012a, 25). This is also true for Baks, as the Tisza was much closer to the site before the river regulation that resulted a rather wet, swampy area. This

wetland was possibly utilized by the former community, as a large number of water birds and the bones of several fish species were found during excavation (BILLER 2018). It can be assumed that the vegetation has been exploited for food, house construction and for making special goods (e.g. baskets).³²

In contrast to large-scale excavations, it is not possible to outline well-distinguishable households in Baks-Temetőpart (FÁBIÁN–CSIPPÁN 2011), since small trenches do not provide enough information. The classical household has many definitions, which can only be identified by features and artefacts. A definable household would be a specific place for the basic activities of everyday life in a certain period (FÁBIÁN–CSIPPÁN 2011, 131). The arrangement of pits and the correspondence analysis, as well as the finds found in the trenches are densifying in 2 groups. It may indicate 2 households with probably some time difference.

In Baks, no significant chronological division could be observed. It could be inhabited during the HaA2–HaB1 period based on the ceramics, although some iron objects that were found during metal-detector surveys suggest continuation towards to the Early Iron Age (Ha B2–Ha B3) (V. SZABÓ 2011a, 102, 1. táblázat; V. SZABÓ 2017, 14. kép). So far in Teleac, three chronological phases could be distinguished based on layers and finds (VASILIEV–ALDEA–CIUGUDEAN 1991, Fig. 46). It will probably be the task of future research to verify the finer transitions between the earlier and later periods in Baks.

Finally, the connection system of Baks-Temetőpart points to the south-southeast direction. The formal and decorative elements of the classical Gáva-ceramic style are mainly related to the forms in the Great Hungarian Plain and Transylvanian, but some stylistic features could have been taken from the ceramic styles of other regions. The frequent decoration with impressed dots or dotted lines can be an influence from the southern territories (e.g. GUMĂ 1993, Pl. XXXIII), but it is also very common in the Kyjatice culture (KEMENCZEI 1984, Taf. VIII–IX), nevertheless it is less characteristic to the Gáva pottery style. The two imported ceramic pieces also strengthen the southern connections and they show interactions with the Gornea-Kalakača culture (PRZYBYŁA 2009, 116–118).

Conclusions

The four excavated trenches at Baks-Temetőpart have provided a quite massive amount and a very diverse collection of material, which further strengthe-

ned the assumption that this mega-site is not merely one of the largest in the region, but it is also one of the most intense of settlements. The ceramic fragments, which gave the subject of my thesis and this publication, were examined with the traditional typological method and with a modern approach in archaeology. Based on the results, two households can hypothetically outlined. The household in the first trench can be characterized by a somewhat earlier phase in the ceramic spectrum, while the other household in the third trench has a slightly younger set of potteries. This division, based on the find material is not a sharp shift between periods, but rather a finer transition within the HaA2–HaB1 phase. Since the total

650 m² of the excavated area gives us only a small insight into the past life of the settlement, future research may still shade the above sketched picture.

Acknowledgments

First of all, I would like to express my gratitude to my supervisor, Dr. Gábor V. Szabó, who entrusted me with this exceptional material and helped my work. Moreover, I am most grateful to Dr. András Füzesi, without whom I would not have succeeded with the new analytical methods. Furthermore, I would like to thank to Dr. Gábor Váczi for his suggestions and guidelines.

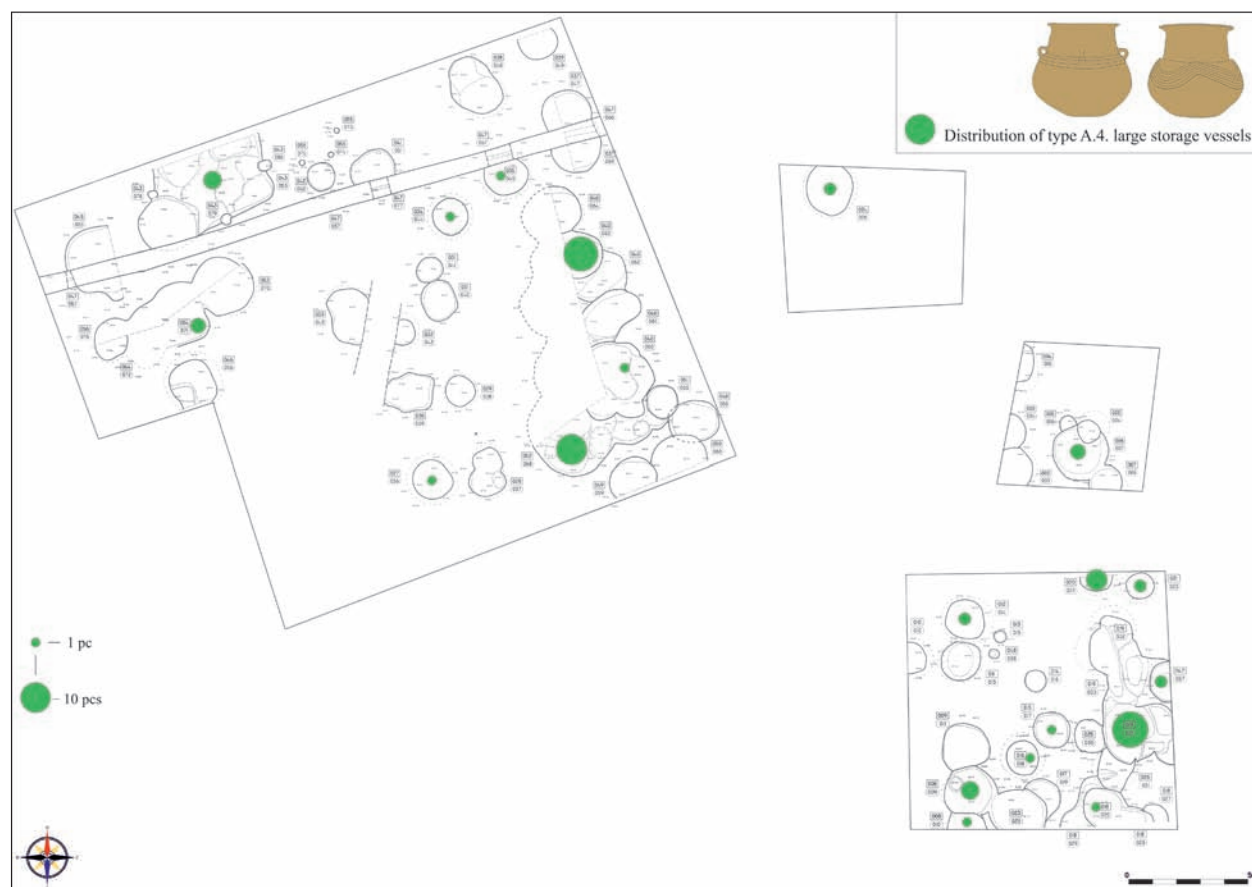

Fig. 23 Spread of type A.4. large storage vessels within the site (the trenches were farther located in reality)
 23. kép Az A.4.-es típusú nagyméretű tárolóedény elterjedése a lelőhelyen belül (a szelvények a valóságban nagyobb távolságra vannak egymástól)

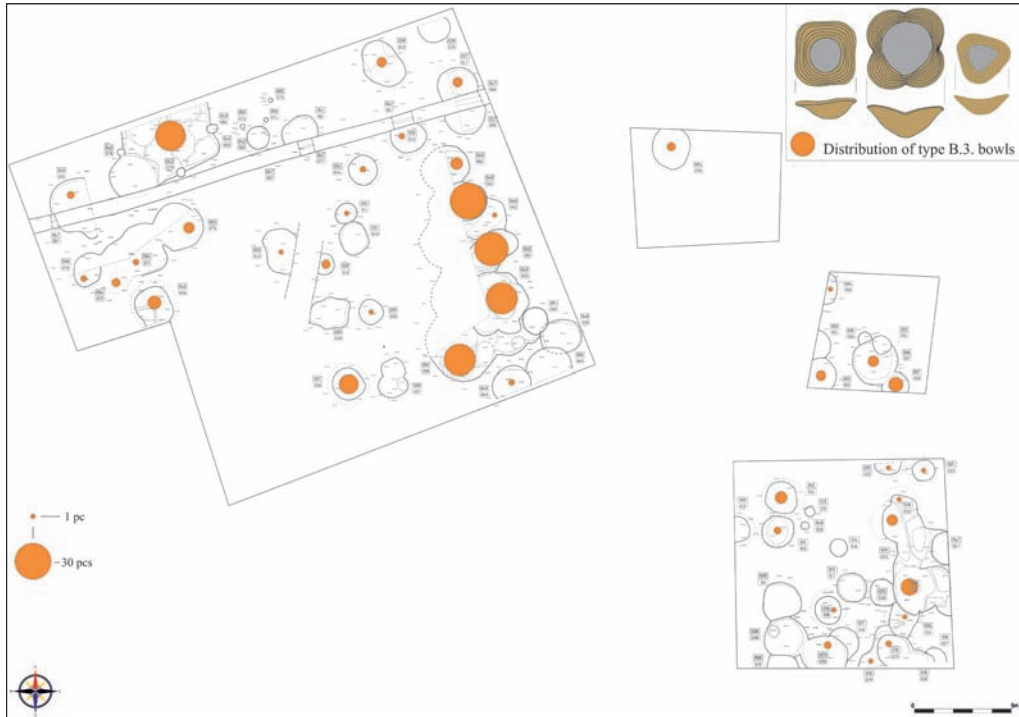

Fig. 24 Spread of type B.3. bowls within the site (the trenches were farther located in reality)

24. kép A B.3.-as típusú tálak elterjedése a lelőhelyen belül
(a szelvények a valóságban nagyobb távolságra vannak egymástól)

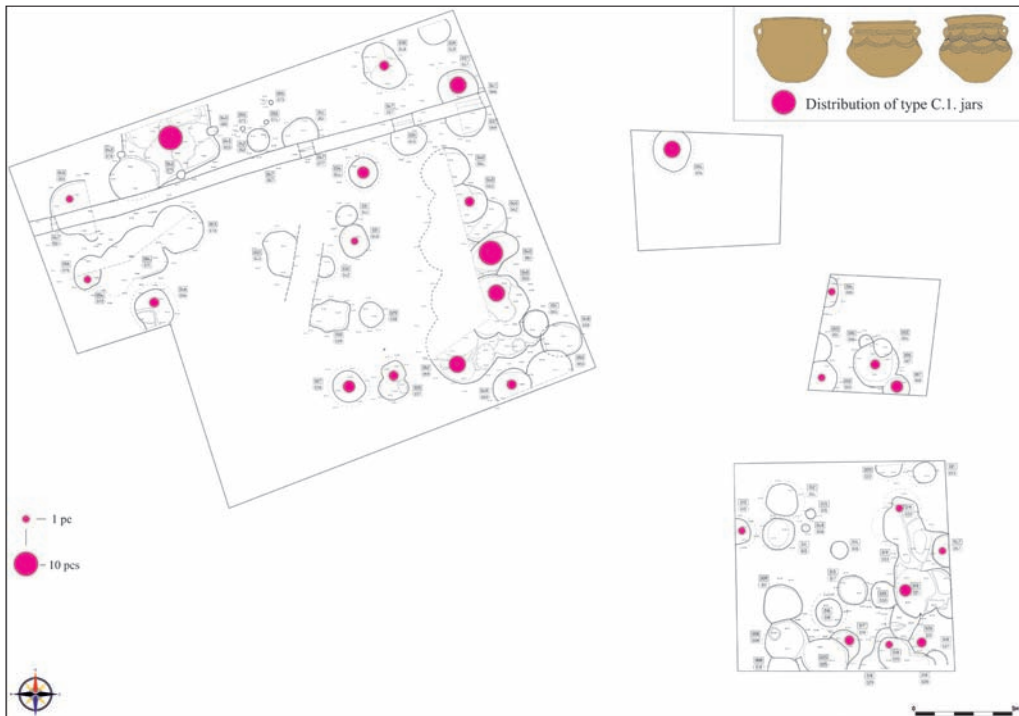

Fig. 25 Spread of type C.1. jars within the site (the trenches were farther located in reality)

25. kép A C.1.-es típusú korsók elterjedése a lelőhelyen belül
(a szelvények a valóságban nagyobb távolságra vannak egymástól)

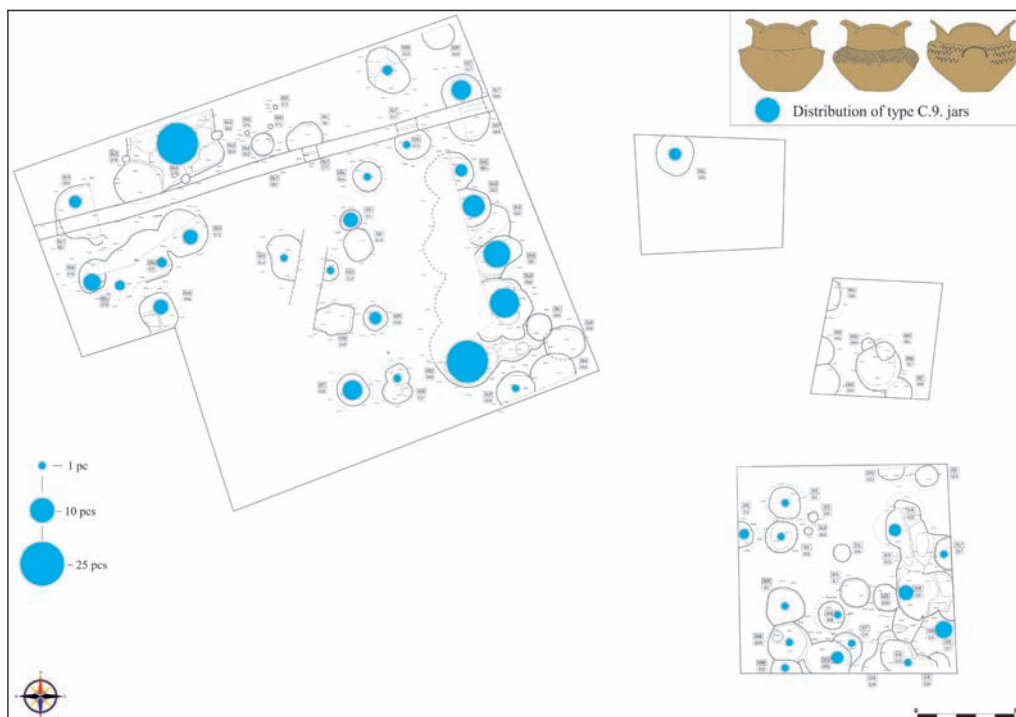

Fig. 26 Spread of type C.9. jars within the site (the trenches were farther located in reality)
 26. kép A C.9.-es típusú korsók elterjedése a lelőhelyen belül
 (a szelvények a valóságban nagyobb távolságra vannak egymástól)

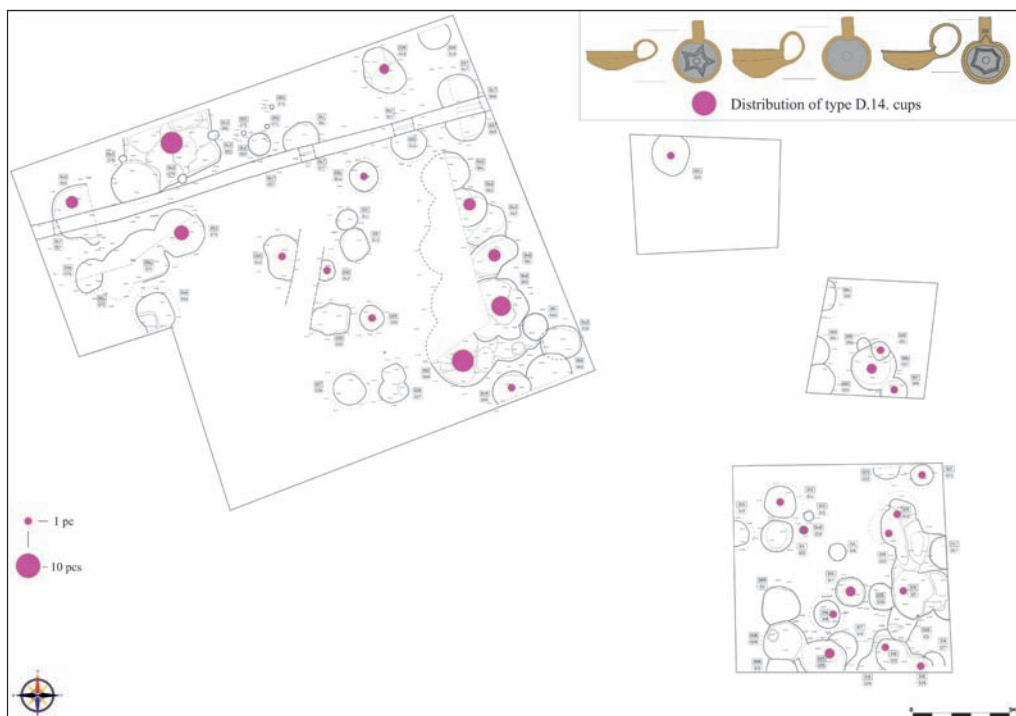

Fig. 27 Spread of type D.14. cups within the site (the trenches were farther located in reality)
 27. kép A D.14.-es csészétípus elterjedése a lelőhelyen belül
 (a szelvények a valóságban nagyobb távolságra vannak egymástól)

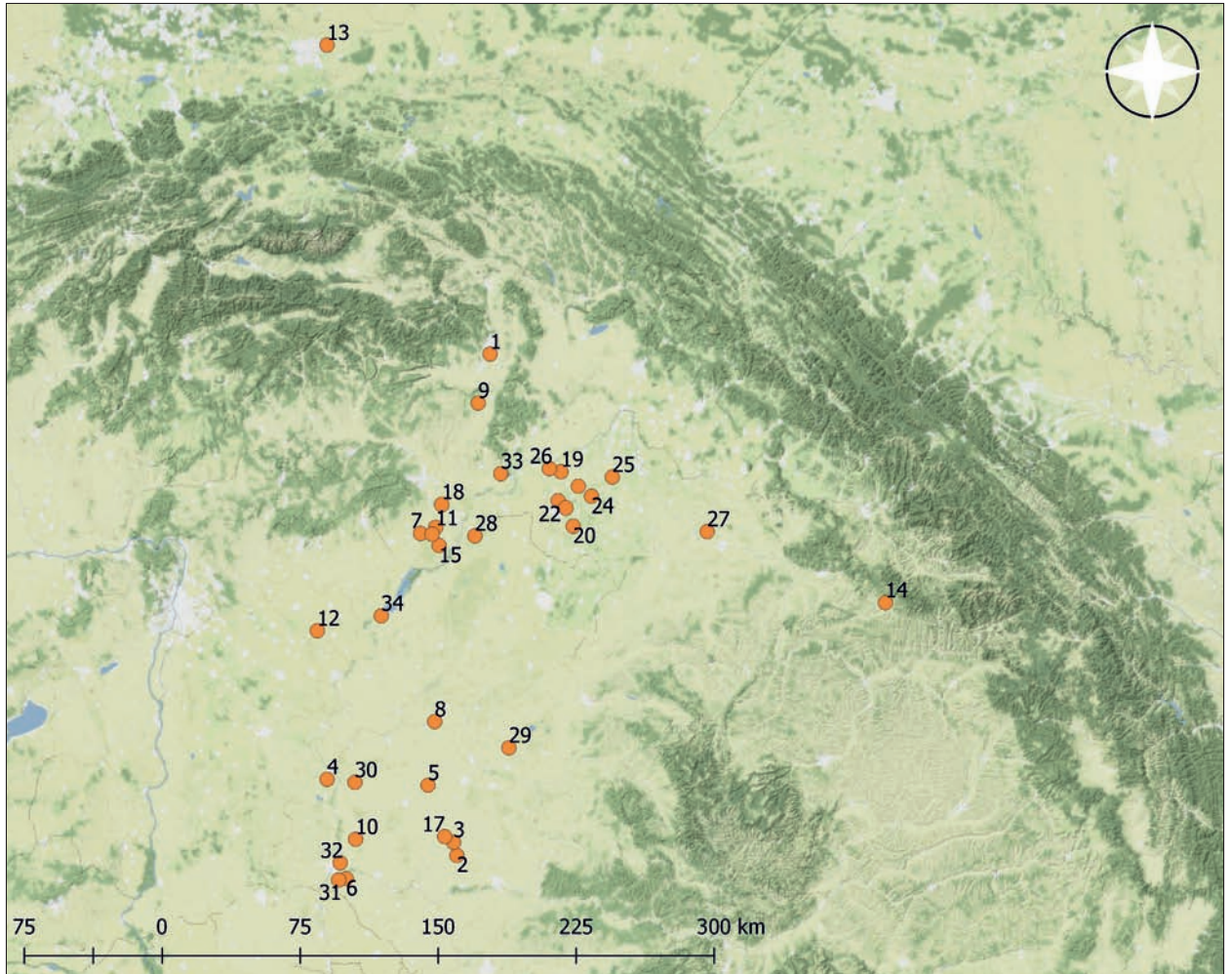

Fig. 28 The sites from the Rei. Br D–HaA1 period that were mentioned in this article

28. kép A cikkben szereplő lelőhelyek a Rei. BD–HaA1-es időszakból

- (1: Bárca, 2: Battyonya-Georgievics-tanya, 3: Battyonya-Holecska-tanya, 4: Csongrád-Sertéstelep, 5: Csorva, 6: Deszk-F, 7: Gelej-Kanális-dűlő, 8: Gyoma-Kádár-tanya, 9: Hernádvécse, 10: Hódmezővásárhely IV. Téglagyár, 11: Igrici-Zombori tanya, 12: Jánoshida, 13: Kraków-Nowa Huta, 14: Lăpuș, 15: Mezőcsát-Höröcsögös, 16: Mezőcsát-Pásty domb, 17: Mezőkovácsháza, 18: Muhi-Princ-tanya, 19: Nagyhalász, 20: Nagykálló-Telekoldal, 21: Nyírbogdány, 22: Nyíregyháza-Mega-Park, 23: Nyíregyháza-Oros, 24: Nyíribrony, 25: Nyírkársz-Gyulaháza, 26: Paszab, 27: Petea-Csengersima, 28: Polgár /M3/29/, 29: Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelő, 30: Szentes-Nagyhegy, 31: Szőreg-C, 32: Tápé-Kemeneshát, 33: Tarcal, 34: Tiszabura-Nagy-ganajos-hát)

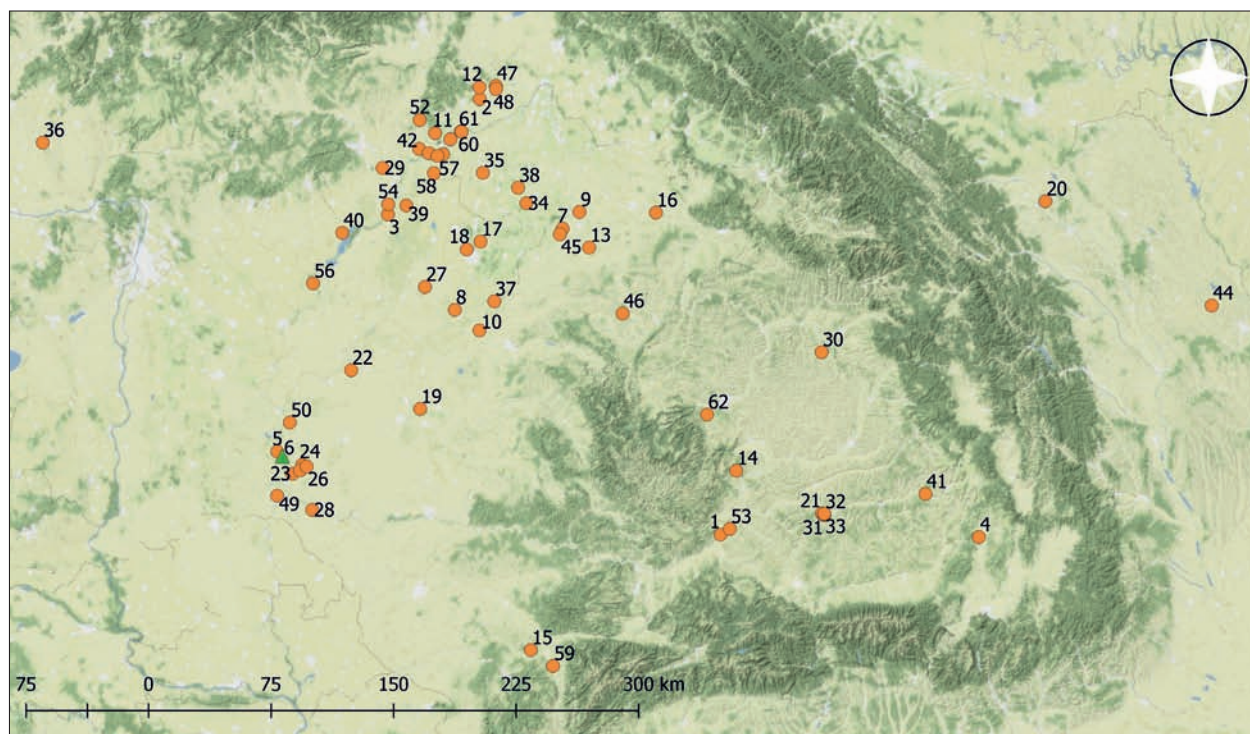

Fig. 29 The sites from the HaA2–HaB1 period that were mentioned in this article

29. kép A cikkben szereplő lelőhelyek a Rei. HaA2–HaB1-es időszakból

- (1: Alba Iulia Recea /Monolit/, 2: Alsóberecki, 3: Ároktő, 4: Augustin-Tipia, 5: Babadag, 6: Baks-Csontospart, 7: Baks-Temetőpart, 8: Berea, 9: Berettyóújfalú-Papp-zug, 10: Bervenii, 11: Biharkeresztés-Láncos-major, 12: Bodrogkeresztúr, 13: Borša, 14: Căuaș-Sighetiu, 15: Cicău, 16: Cornuțel, 17: Culciu Mare, 18: Debrecen-Dombostanya, 19: Debrecen-Nyulas, 20: Doboz-Faluhely, 21: Grănicești, 22: Gura Cămpului, 23: Gyoma 133. site, 24: Hódmezővásárhely-Kopáncs, 25: Hódmezővásárhely-Rárós, 26: Hódmezővásárhely-Solt-Palé, 27: Hódmezővásárhely-Szakálhát, 28: Kaba-Bitózug, 29: Kiszombor, 30: Köröm-Kápolna-domb, 31: Lechința de Mureș, 32: Mediaș-Cetate, 33: Mediaș-Str. După Zid, 34: Mediaș-Str. Târnavei, 36: Nyírbogát, 37: Nyíregyháza-Bujtos, 38: Pleșany, 39: Pocsaj, 40: Pócspetri-Nyírjes-felső-Erdőszél, 41: Polgár-Király-érpart /M3/1/, 42: Porosló-Aponhát, 43: Porumbenii Mari, 44: Prügy, 45: Rakamaz, 46: Romanesti, 47: Sanislău-Livadă, 48: Simleu, 49: Somotor, 50: Somotorská hora, 51: Szeged-Öthalom, 52: Szentés-Szentlászló, 53: Taktabáj, 54: Tállya-Óvár, 55: Teleac, 56: Tiszakeszi-Tatárdomb, 57: Tiszaladány-Nagyhomokos, 58: Tiszastüly, 59: Tiszatardos, 60: Tiszavasvári, 61: Valea Timișului 62: Vencsellő 63: Vencsellő-Kastélykert 64: Vlaha-Pad)

Appendix – Description of features

O1/S1 (hoard – Trench 3): First a socketed axe with a Y-shaped rib was discovered. Eastward from it, a pile of some ceramic shards were lying, next to which a ribbed ring was found broken in two pieces. Some 25 cm west of the axe, a further bronze tool lied. The axe was at the bottom of the ploughing, approximately 40–50 cm deep. Directly below it, a lighter-coloured, undisturbed humus layer was observed, that could still belong to the ploughing. Completely excavated feature.

O1/S2 (hoard – Trench 3): This hoard has consisted of a smaller socketed chisel and two small-sized ingots. The objects lied 1.1–1.2 m east of the previously described hoard. The bronze artefacts were found in the lowermost layer of the ploughing, 10–15 cm apart. Completely excavated feature, from which no ceramic material was detected.

O2/S3 (pit – Trench 2): Round, beehive shaped pit, which continued in the western and southern section wall and because of this, it is not completely excavated. Its filling was loose, grey and ashy with clay and charcoal particles as well as daub pieces. On the bottom of the pit the pieces of a large vessel with outward-bending rim were found. Diam.: 145×160 cm; D.: 105 cm.³³

O3/S4 (pit – Trench 2): Similarly in shape to the previous feature, this medium-sized, beehive shaped pit with round opening was located right next to the O2/S3 pit. The western part of the pit also fell under the section wall, so it was not completely excavated. It was filled with loose, grey humus mixed with black ashy patches and daub pieces. It did not contain any ceramic material. Diam.: 140×90 cm; D.: 35 cm.

O4/S5 (pit – Trench 2): Round, beehive shaped pit. Since it was found in the north-western part of the second trench and half of the pit fell under the section wall, it was not entirely excavated. On the northern part, a 30 cm deep hole was detected. The top third of the soil was loose, grey and ashy, with lines of charcoal. Further down, the filling became less loose, an ashy clay layer continued that was mixed with daub pieces. A small amount of ceramic material was found in the pit. Diam.: 160×60 cm; D.: 86 cm.

O5/S6 (pit – Trench 2): A smaller, oval-shaped, shallow pit with sloping walls. The filling was dark brown, sandy humus with some daub particles. There was no ceramic material in the fully excavated pit. Diam.: 66×55 cm; D.: 5 cm.

O6/S7 (pit – Trench 2): Round, trough-bottomed pit with curved walls. It was filled with loose, grey and ashy soil, with a larger amount of daub and large pieces of burnt clay with plant imprints. The O22/S24 pit bordered the northern part of this pit, being probably older. A moderate amount of ceramic material as well as three ani-

mal figurines were found in the completely excavated pit. Diam.: 230×200 cm; D.: 70 cm.

O7/S8 (pit – Trench 2): Round pit. Only partially excavated, since one side fell below the section wall. The eastern part is beehive shaped. The filling was loose, ashy soil mixed with clay pieces. From the pit a medium amount of ceramic material was recovered. Diam.: 100×150 cm; D.: 90 cm.

O8/S9 (pit – Trench 1): Round pit. The western part was beehive shaped, while the eastern wall was vertical. In its northwest corner a small, round hole was dug in with sloping walls. It was filled with grey-brown humus mixed with sand, charcoal and daub. A medium amount of ceramic shards were found in the pit. Completely excavated. Diam.: 195 cm; D.: 60 cm.

O8/S10 (pit – Trench 1): Round, beehive shaped pit, which was only partially excavated, as a part of it continued under the southern section wall. It was filled up with grey-brown sandy humus mixed with daub and ceramic fragments. Underneath, a black layer was observed with charcoal pieces. A very small amount of ceramic shards were recovered from this pit. Diam.: 150 cm; D.: 90 cm.

O9/S11 (pit – Trench 1): Round, shallow pit with vertical walls. It was completely excavated. The filling was loose, brown-grey humus mixed with some daub. A small amount of ceramics was recovered from this pit. Diam.: 190 cm; D.: 40 cm.

O10/S12 (pit – Trench 1): Round, beehive shaped pit. Only partially excavated, as a section of the pit continued under the western section wall. It was filled up with loose, ashy humus mixed with clay spots and daub pieces. A small amount of ceramics was found in the pit. Diam.: 130 cm; D.: 140 cm.

O11/S13 (pit – Trench 1): Round, beehive shaped pit with a curved bottom. The wall of the pit was right next to pit O9/S11, but their intersection was too narrow, therefore the exact relationship could not be determined. It was mostly filled up with grey-brown sandy humus mixed with daub, yellow sand concentrates and charcoal. A small amount of ceramic fragments were found in the pit along with animal skeletons and a quite large number of clay figurines (17 pieces). Diam.: 155 cm; D.: 75 cm.

O12/S14 (pit – Trench 1): Round, beehive shaped pit, not completely excavated. It was filled with grey-brown sandy humus mixed with ash, sand concentrates and daub pieces. A small amount of ceramics was found in the pit. This pit also held a larger sum of clay figurines, 9 pieces. Diam.: 180 cm; D.: 80 cm.

O13/S15 (posthole – Trench 1): Completely excavated, round posthole with sloping walls. Its eastern side was over dug by 5 cm. It was filled with grey-brown sandy humus mixed with daub and yellow sand concentrates. It did not contain any finds. Diam.: 50 cm; D.: 20 cm.

O14/S16 (pit – Trench 1): Round, shallow, small-sized pit with vertical walls. Completely excavated. Its filling was dark brown, sandy humus with yellow sand concentrates and daub pieces. Only a single ceramic piece was found in it. Diam.: 90 cm; D.: 25 cm.

O15/S17 (pit – Trench 1): Round, concave-bottomed pit with slightly sloping walls. Completely excavated. It was filled with loose, grey-brown humus mixed with daub and charcoal. A small amount of ceramics was found in the pit. Diam.: 160 cm; D.: 25–35 cm.

O16/S18 (pit – Trench 1): Completely excavated, round, beehive shaped pit. It was filled with grey, ashy humus mixed with daub pieces and larger lumps of clay. In the lower third the filling is more compact and greyish brown. Only a small amount of ceramics was found here. Diam.: 120 cm; D.: 75 cm.

O17/S19 (pit – Trench 1): Round pit with vertical walls, completely excavated. One third of it was destroyed by the younger O23/S25 pit. It was filled with grey-brown humus mixed with daub pieces. Only a few ceramic pieces were recovered from it. Diam.: 140×80 cm.

O18/S20 (pit – Trench 1): The bottom part of a pit, which was round and probably beehive shaped, however many younger pits cut through it (O18/S28; O18/S29; O26/S31). Completely excavated. It was filled up by the fillings of the other pits. Only a small amount of finds can be linked to this pit. Diam.: 170 cm; D.: 90 cm.

O18/S27 (pit – Trench 1): Partially excavated, small, round, beehive shaped pit. Its larger part lied beneath the southern section wall, and a small section was intersected by pit O18/S28. It was filled with dark brown sandy humus mixed with daub pieces and ash. A very low amount of ceramic was found in it. Diam.: 60×70 cm.

O18/S28 (pit – Trench 1): Round pit with slightly sloping walls, which cuts through the older pits O18/S20 and O18/S27. The larger part of this pit also fell under the southern section wall. It was filled with grey-brown humus sand mixed with daub pieces and sand concentrates. Partially excavated. Only a few pieces of finds were found in it. Diam.: 150 cm; D.: 95 cm.

O18/S29 (pit – Trench 1): Also a partially excavated, round, slightly concave-bottomed pit. It cuts through the older O18/S20 pit. The larger part of it continues under the southern section wall. It was filled up with loose, grey-brown humus mixed with daub. Only a single piece of ceramic was found in this pit. Diam.: 130 cm; D.: 30 cm.

O19/S21 (pit – Trench 1): Large, fully excavated, roughly round, beehive shaped pit with a flat bottom. The younger O19/S33 pit cuts through this pit, while this one cuts through the older O25/S30 pit. The connection with the O26/S31 pit is not clear yet. It has a grey-brown humus sand filling mixed with a large amount of daub, sand concentrates and charcoal. It contained a very large amount of ceramics. Diam.: 170×190 cm; D.: 120 cm.

O19/S32 (pit – Trench 1): Round, large, beehive shaped pit, fully excavated. The younger O19/S33 pit cuts through this. It was filled with dark brown sandy humus mixed with sandy patches and daub pieces. A small amount of ceramics were found in it. Diam.: 180 cm; D.: 120 cm.

O19/S33 (pit – Trench 1): Beehive shaped, round pit. The southern side has slightly sloping walls at the bottom. It cuts through two older pits (O19/S21, O19/S32). It had a very loose, grey-brown ashy humus filling with daub pieces and charcoal. There was a large amount of charred grain seeds and other plant residues in the layer of 60–70 cm depth. A medium amount of finds were found here. Diam.: 120×70 cm.

O19/S35 (pit – Trench 1): Completely excavated, beehive shaped pit. Its contour was not visible on the ground, it was later detected in the section wall, while excavating the O19/S21 pit. It was most likely the younger one, dug into pit O19/S21. It had a light grey, loose, ashy filling mixed with clay patches and daub pieces. The find material was not separated, so no finds can be linked to this pit. Diam.: 150 cm; D.: 55 cm.

O20/S22 (pit – Trench 1): Round, beehive shaped pit. Partially excavated, as half of it continues under the northern section wall. It had a homogeneous, grey-brown, loose filling with sand patches and daub pieces. 8–10 cm above the bottom, the body parts of an animal skeleton was found, under which the fragments of some large vessels were discovered. The large vessels and the surrounding filling was documented on different stratigraphic numbers (O20/S34). Besides, only a small amount of ceramics and two clay figurines were found. Diam.: 130 cm; D.: 60 cm (up to the skeleton).

O20/S34 (layer – Trench 1): The bottom 5–10 cm of the pit O20/S22, which contained some large vessel fragments underneath. The filling, similarly as above, was grey-brown humus sand. Completely excavated. D.: 105 cm.

O21/S23 (pit – Trench 1): Round, beehive shaped pit, completely excavated. Its filling was rather compact, brown humus mixed with clay, daub and charcoal pieces. Only a few ceramic finds and a clay figurine were found. Diam.: 110 cm; D.: 80 cm.

O22/S24 (pit – Trench 2): Completely excavated, round, beehive shaped pit. The contour was not visible on the ground. It was later detected while excavating the bottom part of pit O6/S7. Its filling was very loose mixed with red, burnt daub pieces and grey ash. The lower 15 cm was more compact grey clay with some charcoal pieces. No photos or section drawings were made during excavation. A few ceramic pieces were found here. Diam.: 90 cm; D.: 135 cm (from the bottom of pit O6/S7: 60 cm).

O23/S25 (pit – Trench 1): Round, slightly beehive shaped pit. It was not fully excavated, as one quarter fell below the southern section wall. Its filling was mostly dark brown sandy humus, with daub and ceramic pieces.

On the bottom of its north-western part a typical wide-rimmed bowl was lying with some other fragments. Diam.: 195 cm; D.: 80 cm.

O24/S26 (pit – Trench 4): Round pit with vertical walls on the top and slightly beehive shaped on the lower part. Its filling was loose, ashy, mixed with daub pieces. Fully excavated. The upper part could have collapsed even before the pit was filled up. A 50 cm wide test trench was applied to find the edges of the pit, in the east-west direction. It contained a medium amount of ceramics and a clay figurine. Diam.: 175×200 cm; D.: 75 cm.

O25/S30 (pit – Trench 1): Completely excavated, round, beehive shaped pit. Its filling was loose, grey and ashy mixed with brown humus patches and daub pieces. The younger pit O18/S20 cuts this through. A very small amount of ceramics and a clay figurine were found in it. Diam.: 110 cm; D.: 40 cm.

O26/S31 (pit – Trench 1): Round, beehive shaped, completely excavated pit. It was filled with red-brown sandy humus, mixed with daub pieces and charcoal, while below a grey-brown humus was detected. The connection with pit O19/S21 next to it, is unknown. In its western part a 25 cm deep hole was observed. A medium amount of ceramics were found in it. Diam.: 150 cm; D.: 70 cm.

O27/S36 (pit – Trench 3): Beehive shaped, round, flat-bottomed pit. Fully excavated. The upper filling was loose and ashy mixed with daub pieces and charcoal. The lower part was more compact mixed with daub. An extremely large amount of ceramics were found in it. Diam.: 155 cm; D.: 140 cm.

O28/S37 (pit – Trench 3): Elongated, medium deep pit, completely excavated. The northern part is strongly beehive shaped with a flat bottom. In the middle of the southern side a small round hole was preserved. The top of the filling was loose, dark brown sandy humus, mixed with daub, ash and charcoal. Its lower part was more compact, brown mixed with daub concentrates. A small amount of ceramics were found in it. Diam.: 230 cm; D.: 36 cm (south), 96 cm (north).

O29/S38 (pit – Trench 3): Small, medium deep, round pit with slightly beehive shaped walls and flat bottom. Completely excavated. It was filled up with loose, grey humus sand mixed with ash, charcoal and daub pieces. A medium amount of ceramics were discovered in it, along with a clay figurine. Diam.: 93 cm; D.: 56 cm.

O30/S39 (pit – Trench 3): Completely excavated, shallow, oval pit with vertical walls. The gas pipeline that cuts through the entire trench, intersects the western part of this pit. The filling was loose, grey and ashy. Only a few ceramic pieces were found in this pit. Diam.: 160×120×160 cm; D.: 15 cm.

O31/S40 (pit – Trench 3): A rather shallow, round pit with slightly sloping walls and bottom. Completely excavated. A similar pit (O31/S41) lays next to it that can be

dated to the same period. The top of the filling was red humus strongly mixed with daub. The lower filling was grey-brown humus sand mixed with daub concentrates and yellow sand patches. A small amount of ceramics were found in it. Diam.: 150 cm; D.: 25 cm.

O31/S41 (pit – Trench 3): Shallow, round pit with slightly sloping walls and bottom. It was right next to the O31/S40 pit. Completely excavated. It was similarly filled as the above mentioned pit. A very few ceramic pieces were found in it. Diam.: 110 cm; D.: 25 cm.

O32/S42 (pit – Trench 3): Round, beehive shaped pit with a flat bottom. It was partially excavated as the gas pipeline destroyed its western part. It was filled with red sandy humus containing a lot of daub pieces on the top, while a grey-brown humus sand lied below, mixed with daub, yellow sand concentrates and charcoal. Only a few ceramic pieces were found in it, however it contained 9 clay figurines. Diam.: 80 cm; D.: 150 cm.

O33/S43 (pit – Trench 3): Oval or octagonal double pit with a straight contour. Its northern side was beehive shaped. On the south-eastern side it was intersected by the pipeline, so it was partially excavated. Its filling was mostly grey-brown, compact humus, mixed with ash, charcoal and daub. A small amount of ceramics were discovered in it. Diam.: 230×150 cm; D.: 110 cm.

O34/S44 (pit – Trench 3): Completely excavated, round, beehive shaped, deep pit. The upper third of its filling was loose, greyish brown humus sand mixed with a large amount of daub and charcoal. The lower two thirds was more compact with dark brown sandy humus mixed with yellow sand patches and charcoal pieces. A larger amount of ceramics and an extremely high number of clay figurines (12 pieces) were found in it. Diam.: 130 cm; D.: 120 cm.

O35/S45 (pit – Trench 3): Round, beehive shaped, fully excavated pit. It was marginally intersected by the pipeline on the northern side. Its filling was grey-brown, loose humus, which became more compact and brown downward. It was mixed with a lot of daub, yellow sand patches and charcoal pieces. A small amount of ceramics were found in it. Diam.: 220 cm; D.: 170 cm.

O36/S46 (pit – Trench 3): Completely excavated feature, which was later cancelled. The few pottery found around it was added to the finds of the pit next to it.

O37/S47 (pit – Trench 3): Round, slightly beehive shaped, deep pit. Partially excavated on its eastern part. The younger O37/S69 pit can be connected to it. On the top its filling was loose, ashy humus with daub and charcoal pieces. On the bottom it was more compact mixed with some daub, clay and dark brown patches. A medium amount of ceramics were found in it, along with 3 clay figurines. Diam.: 250 cm; D.: 145 cm.

O37/S69 (pit – Trench 3): Beehive shaped, round pit. Only partially excavated, excluding the eastern side. It is

older than pit O37/S47. The top two third is a more compact, yellow clay layer with daub pieces mixed with grey ashy lines. The bottom part was grey-brown humus with ash patches and daub. No find material was found in this pit. Diam.: 260 cm; D.: 140 cm.

O38/S48 (pit – Trench 3): Large, beehive shaped, deep pit with a sloping wall on the south side of the bottom. The northern side was irregular and elongated and some part of it continued under the section wall. It is partially excavated. The top of the filling was ashy dark brown humus sand with lines of daub pieces, while the lower part was light brown and strongly mixed. A medium amount of ceramics and a clay figurine were found in it. Diam.: 280 cm (up to the section wall); D.: 140 cm (south) 110 cm (north).

O39/S49 (pit – Trench 3): This pit was not excavated, so we have no further information about its content or extension.

O40/S50 (pit – Trench 3): Oval, probably beehive shaped pit. Its western side fell below the section wall. It was partially excavated. It connected with three other features, but their exact connection is not clear (O40/S61; O51/S65; O52/S68). It was filled up with grey-brown, loose, ashy humus mixed with clay patches, daub pieces and charcoal. An extremely high amount of ceramics and a clay figurine were found in it. Diam.: 310 cm; D.: 145 cm.

O40/S61 (pit – Trench 3): Another partially uncovered pit from the 40th pit complex. Kidney-shaped with vertical walls and the bottom was somewhat terraced. Its western part fell under the section wall, so it was partly excavated. Its exact connection with pit O40/S50 and O40/S62 cannot be determined. The fillings stratigraphic sequence was rather complex. Grey-brown and light brown sandy humus layers were alternating mixed with ash, daub and clay patches. A charcoal layer stood out. A large amount of ceramics were found in it. Diam.: 210×160 cm; D.: 220 cm.

O40/S62 (pit – Trench 3): This fully excavated pit was also part of the 40th pit complex. Beehive shaped pit with concave bottom. Its connection with pit O40/S61 is not clear, but it is older than pit O40/S63. It was similarly filled as the previous pits. It contained only a few ceramic fragments. Diam.: 165 cm; D.: 150 cm.

O40/S63 (pit – Trench 3): Round, beehive shaped pit with flat bottom. It is part of the 40th pit complex. It was only outlined at the lower 35–40 cm. Pit O40/S62 is older, while pit O40/S64 is younger than this. The upper two-third of its filling was loose, mixed with daub pieces and ashy fragments. The lower third was dark, compact humus with large clay pieces. This pit contained one of the largest amount of ceramic fragments and a single piece of clay figurine. Diam.: 170 cm; D.: 150 cm.

O40/S64 (pit – Trench 3): Pit with round top, flat bottom and beehive shape. Completely excavated. Pit O40/S63 is older than this. It is part of the 40th pit complex.

The top of the filling was loose, mixed with daub, while the lower filling was dark brown humus, mixed with ashy patches and clay pieces that was poor in finds. The pit contained a medium amount of finds and a clay figurine. Diam.: 150 cm; D.: 130 cm.

O41/S51 (pit – Trench 3): Oval, shallow pit with vertical walls. Completely excavated. It was partially destroyed by the gas pipeline. Its filling was loose, grey-brown humus sand, mixed with ash and daub concentrates. A very small amount of ceramics were found in it. Diam.: 160×95 cm; D.: 15 cm.

O42/S52 (pit – Trench 3): Round, shallow pit. Its western side was not completely excavated. Its filling was grey-brown humus sand, mixed with a large amount of daub, yellow sand patches and charcoal pieces. There were no ceramic fragments in this pit. Diam.: 125 cm; D.: 10 cm.

O43/S53 (pit – Trench 3): Deep, rectangular pit with rounded corners and vertical walls. Its bottom had many round and amorphous holes. In the middle of each side postholes were detected (O43/S78; O43/S79; O43/S80). The northern side fell under the section wall, so it was not completely excavated. The south-western edge of the pit was over excavated, since it was hard to separate from the filling. The filling contained mostly grey-brown sandy humus mixed with a large amount of ashes, daub and sand patches. A charcoal layer could be highlighted as well. A huge amount of pottery was found in it, almost 10% of the entire find material from the excavation. It also contained a piece of clay figurine. Diam.: 260×420 cm; D.: 100–140 cm.

O43/S78 (posthole – Trench 3): Completely excavated posthole, which cuts the western side of pit O43/S53. Semi-circular sectioned. There was no find material in it. Diam.: 25×30 cm; D.: 50 cm.

O43/S79 (posthole – Trench 3): Posthole dug into the southern side of pit O43/S53. Its bottom was on the same level as the bottom of the pit. Fully excavated. No find material was found in it. Diam.: 25×30 cm; D.: 120 cm.

O43/S80 (posthole – Trench 3): Oval posthole that intersected the eastern side of pit O43/S53. Completely excavated, but no find material was found in it. Diam.: 30 cm; D.: 73 cm.

O44/S54 (pit – Trench 3): An unexcavated pit on the north-western side of the third trench. There is no information about its extent, shape or find material.

O45/S55 (pit – Trench 3): Large, round pit with flat bottom, vertical walls and beehive shaped eastern side. Completely excavated. It was intersected by the modern pipeline. The top of the filling was grey, loose humus mixed with ash and daub pieces and some black, charcoal layers. The lower layer was more compact, grey-brown humus sand, mixed with a large amount of daub pieces. A medium amount of ceramic fragments were found in it. Diam.: 360 cm; D.: 125 cm.

O46/S56 (pit – Trench 3): Beehive shaped, round pit.

Completely excavated. It was located quite close to the section wall, where the edge of another pit was detected at the bottom. Also at the bottom the southern side is 40 cm higher than the northern, which suggests that the pit was not fully dug into the soil. Its filling was light grey-brown humus sand mixed with daub pieces and yellow sandy patches. A medium amount of ceramics and a single piece of clay figurine were found in it. Diam.: 130 cm; D.: 110–145 cm.

O47/S57 (pit – Trench 1): Round pit with sloping walls on its remaining side. Partly excavated. One side fell under the section wall of the first trench's eastern side. Pit O19/S33 is younger next to it. Its filling was grey-brown sandy humus with a few daub and sand patches. A small amount of ceramics were found in it. Diam.: 120 cm; D.: 65 cm.

O48/S58A (posthole – Trench 1): Round posthole with funnelling shape towards the bottom. Fully excavated. Its filling was grey, loose sandy humus. Some ceramic pieces and a claw that presumably belonged to a bird of prey was found in it. Diam.: 40 cm; D.: 40 cm.

O48/S58B (pit – Trench 3): Round pit with vertical walls, which gradually deepened on one side. The top of the filling was brown sandy humus. The middle contained a dark brown loose layer mixed with ceramics, animal bones, daub and charcoal pieces. The lower layer was grey-brown humus sand, mixed with more daub pieces, yellow clay patches and charcoal. Unlike the other features, this pit consisted of the finds of the tumulus culture. Diam.: 180×150 cm.

O49/S59 (pit – Trench 3): Partially excavated, round pit with vertical walls and flat bottom. Half of the pit fell below the southern side of section wall. Its connection to pit O50/S60 is not certain. Its filling consist of 2 layers that are mixed with daub pieces and yellow clay patches. The upper layer was grey-brown humus sand, and the lower was light brown, sand mixed with humus. A medium amount of pottery fragments were found in it. Diam.: 200 cm; D.: 65 cm.

O50/S60 (pit – Trench 3): This round pit had a slightly beehive shaped wall and flat bottom. Completely excavated. Pit O48/S58B is older, and its connection with pit O49/S59 is not known. A collapsed, light brown humus sand layer can be separated from the dark brown sandy humus filling, which was mixed with yellow clay patches and daub pieces. No find material was in this pit. Diam.: 185 cm; D.: 75 cm.

O51/S65 (pit – Trench 3): Round pit with vertical walls and flat bottom. It intersected the 40th pit complex. Fully excavated. The closely situated pit O48/S58B was older. It was filled with grey-brown sandy humus. There were no ceramic fragments in the pit, but 2 clay figurines were found. Diam.: 150 cm; D.: 120 cm.

O52/S68 (pit – Trench 3): Completely excavated,

round pit. It had terraced walls in concentric circles towards the bottom and it contained a smaller, concave pit at the bottom. The adjacent pit O40/S50 was older. Its filling had several layers: dark brown, black and grey-brown layers were alternating. Its loose filling was mixed with daub, clay patches and charcoal. A very large amount of ceramics and a clay figurine were found in it. Diam.: 340 cm; D.: 120 cm.

O53/S70 (pit – Trench 3): Round, beehive shaped pit with flat bottom. Partially excavated. Pit O54/S71 was contemporaneous with it. The top of its filling was loose, ashy, grey humus, while its lower part was more compact, light brown sandy humus mixed with daub and clay pieces. A medium amount of ceramic fragments were found in it. Diam.: 160 cm; D.: 155 cm.

O54/S71 (pit – Trench 3): Beehive shaped, round pit with flat bottom. A part of it continues in the section wall, so it was partly excavated. The adjacent pit O53/S70 was contemporaneous with it. Its filling was multi-layered, on the top loose, ashy humus with daub pieces, and on the lower part a more compact, brown humus mixed with daub. A medium amount of ceramic fragments were found in it. Diam.: 180 cm; D.: 160 cm.

O54/S72 (pit – Trench 3): Round, beehive shaped pit with flat bottom. It lied next to pit O54/S71. It was partially excavated. Its filling was the same as the adjacent pit described above. Only a few ceramic fragments were discovered in it. Diam.: 140×130 cm (the excavated part).

O55/S73 (posthole – Trench 3): Completely excavated, round posthole with a U-shape cross-section. It was filled with grey-brown humus sand, mixed with yellow clay patches, daub pieces and charcoal. Its periodization is unknown, since no finds were found in it. Diam.: 25 cm; D.: 26 cm.

O55/S74 (posthole – Trench 3): Round posthole with U-shape cross-section. Completely excavated. Its filling was grey-brown humus sand mixed with a large amount of daub, yellow sand patches and charcoal pieces. It could not be dated since no find material was found in it. Diam.: 23 cm; D.: 17 cm.

O55/S75 (posthole – Trench 3): Round posthole with U-shape cross-section. Fully excavated. Its grey-brown filling was mixed with daub, charcoal and yellow sand patches. In the absence of finds, its dating is unknown. Diam.: 20 cm; D.: 18 cm.

O56/S76 (pit – Trench 3): Beehive shaped, round pit, with slightly convex bottom that continues upwards on its western part. It was partially excavated. The adjacent pit O54/S72 was younger. Its filling was alternating between light brown, grey-brown and dark brown layers. These layers were mixed with clay and daub pieces. A small amount of ceramic fragments were found in it. Diam.: 130×70 cm.

O57/S81 (vessel – Trench 5): While removing the top-

soil from the fifth trench, the bucket of the excavator machine has cut this alone standing medium-sized container at about its carination. There were no traces of any feature outline or any indication of digging-in around the vessel. Completely excavated. Diam.: 40 cm; D.: 7 cm.

O147/S57 (ditch part – Trench 3): V-shape cross-sectioned ditch with east-west direction. Completely excavated. It was filled with grey sandy humus, which contained a large amount of daub pieces and yellow sand patches. It is a modern feature, which was mixed with the filling of the adjacent prehistoric pits during its development. Diam.: 90 cm; D.: 40 cm.

O147/S66 (ditch part – Trench 3): V-shape cross-sectioned

ditch. Completely excavated. Modern-day feature. Its filling was dark brown humus with yellow sand patches and daub fragments. Diam.: 110 cm; D.: 50 cm.

O147/S67 (ditch part – Trench 3): Modern-day, V-shape cross-sectioned ditch. Partially excavated. It was filled with dark humus mixed with clay patches. It was mixed with the filling of the adjacent pit. Diam.: 90 cm; D.: 85 cm.

O147/S77 (ditch part – Trench 3): V-shape cross-sectioned ditch. Fully excavated. Its filling was dark humus mixed with daub pieces and grey ashy patches. This modern-day ditch intersected pit O41/S51. Diam.: 90 cm; D.: 70 cm.

Fig. 30 Large storage vessels. 2, 3, 6, 8: Type A.4; 4: Type A.5; 1, 7: Type A.6; 9–11, 12: Type A.7
 30. kép Nagyméretű tárolóedények. 2, 3, 6, 8: A.4. típus; 4: A.5. típus; 1, 7: A.6. típus; 9–11, 12: A.7. típus

Fig. 31 Large storage vessels. 1: Type A.5; 2, 8, 9: Type A.6; 5, 7: Type A.7; 3, 6: Type A.8; 4: Type A.9
 31. kép Nagyméretű tárolóedények. 1: A.5. típus; 2, 8, 9: A.6. típus; 5, 7: A.7. típus; 3, 6: A.8. típus; 4: A.9. típus

Fig. 32 Large storage vessels. 2–3, 5–6, 10: Type A.4; 8–12: Type A.5; 4, 7: Type A.6; 1, 9, 11: Type A.7
 32. kép Nagyméretű tárolóedények. 2–3, 5–6, 10: A.4. típus; 8–12: A.5. típus; 4, 7: A.6. típus; 1, 9, 11: A.7. típus

Fig. 33 Large storage vessels. 1, 4: Type A.4; 2: Type A.5; 5–6: Type A.6; 3: Type A.7
 33. kép Nagyméretű tárolóedények. 1, 4: A.4. típus; 2: A.5. típus; 5–6: A.6. típus; 3: A.7. típus

Fig. 34 Large storage vessels. 1–3, 6–10: Type A.6; 4–5: Type A.4; 11, 14: Type A.7; 13: Type A.8; 15: Type A.5
 34. kép Nagyméretű tárolóedények. 1–3, 6–10: A.6. típus; 4–5: A.4. típus; 11, 14: A.7. típus; 13: A.8. típus; 15: A.5. típus

Fig. 35 Large storage vessels. 1: Type A.4; 2, 4, 6, 9–10, 12: Type A.8; 3, 11: Type A.7; 5, 7–8, 13–14; Type A.5
 35. kép Nagyméretű tárolóedények. 1: A.4. típus; 2, 4, 6, 9–10, 12: A.8. típus; 3, 11: A.7. típus; 5, 7–8,
 13–14: A.5. típus

Fig. 36 Bowls. 1: Type B.4; 2: Type B.5; 3: Type B.8; 4, 6, 10: Type B.2; 5, 8: Type B.7; 7: Type B.6; 9: Type B.3
 36. kép Tálak. 1: B.4. típus; 2: B.5. típus; 3: B.8. típus; 4, 6, 10: B.2. típus; 5, 8: B.7. típus; 7: B.6. típus; 9: B.3. típus

Fig. 37 Jars and deep bowls. 1–8, 11–12: Type C.1; 9: Type C.4; 10: Type C.5
 37. kép Korszók és mélytálak. 1–8, 11–12: C.1. típus; 9: C.4. típus; 10: C.5. típus

Fig. 38 Jars and deep bowls. 1, 3: Type C.6; 2: Type C.8; 4: Type C.3; 5: Type C.4; 6: Type C.2; 7: Type C.7; 8–9: Type C.9
 38. kép Korsók és mélytálak. 1, 3: C.6 típus; 2: C.8 típus; 4: C.3 típus; 5: C.4 típus; 6: C.2 típus; 7: C.7 típus; 8–9: C.9 típus

Fig. 39 Jars and deep bowls. 1, 7: Type C.5; 2–3, 5, 8: Type C.9; 4: Type C.8; 6: Type C.7; 9: Type C.6
 39. kép Korszók és mélytálak. 1, 7: C.5 típus; 2–3, 5, 8: C.9 típus; 4: C.8 típus; 6: C.7 típus; 9: C.6 típus

Fig. 40 Cups and mugs. 1, 3: Type D.3; 2, 10: Type D.13; 4, 7, 9: Type D.4; 5: Type D.14; 6: Type D.11; 8: Type D.9
 40. kép Csészék és bögrék. 1, 3: D.3 típus; 2, 10: D.13 típus; 4, 7, 9: D.4 típus; 5: D.14 típus; 6: D.11 típus; 8: D.9 típus

Fig. 41 Cups and mugs. 1–2, 5, 7: Type D.1; 3, 8, 10: Type D.3; 4, 6: Type D.4; 9: Type D.16; 11: Type D.15
 41. kép Csészék és bögrék. 1–2, 5, 7: D.1 típus; 3, 8, 10: D.3 típus; 4, 6: D.4 típus; 9: D.16 típus; 11: D.15 típus

Fig. 42 Cups and mugs. 1–8: Type D.3; 10: Type D.4; 12: Type D.6; 11: Type D.7; 9: Type D.9
 42. kép Csészek és bögrék. 1–8: D.3 típus; 10: D.4 típus; 12: D.6 típus; 11: D.7 típus; 9: D.9 típus

Fig. 43 Cups and mugs. 1: Type D.10; 2: Type D.2; 3: Type D.8; 4, 6: Type D.11; 5: Type D.5; 7, 9–10, 12–13: Type D.14; 8: Type D.12; 11: Type D.6
 43. kép Csészék és bögrék. 1: D.10 típus; 2: D.2 típus; 3: D.8 típus; 4, 6: D.11 típus; 5: D.5 típus; 7, 9–10, 12–13: D.14 típus; 8: D.12 típus; 11: D.6 típus

Fig. 44 Cups and mugs. 1–5: Type D.14; 6–7: Type D.12; 8: Type D.5; 9: Type D.4
 44. kép Csészék és bögrék. 1–5: D.14 típus; 6–7: D.12 típus; 8: D.5 típus; 9: D.4 típus

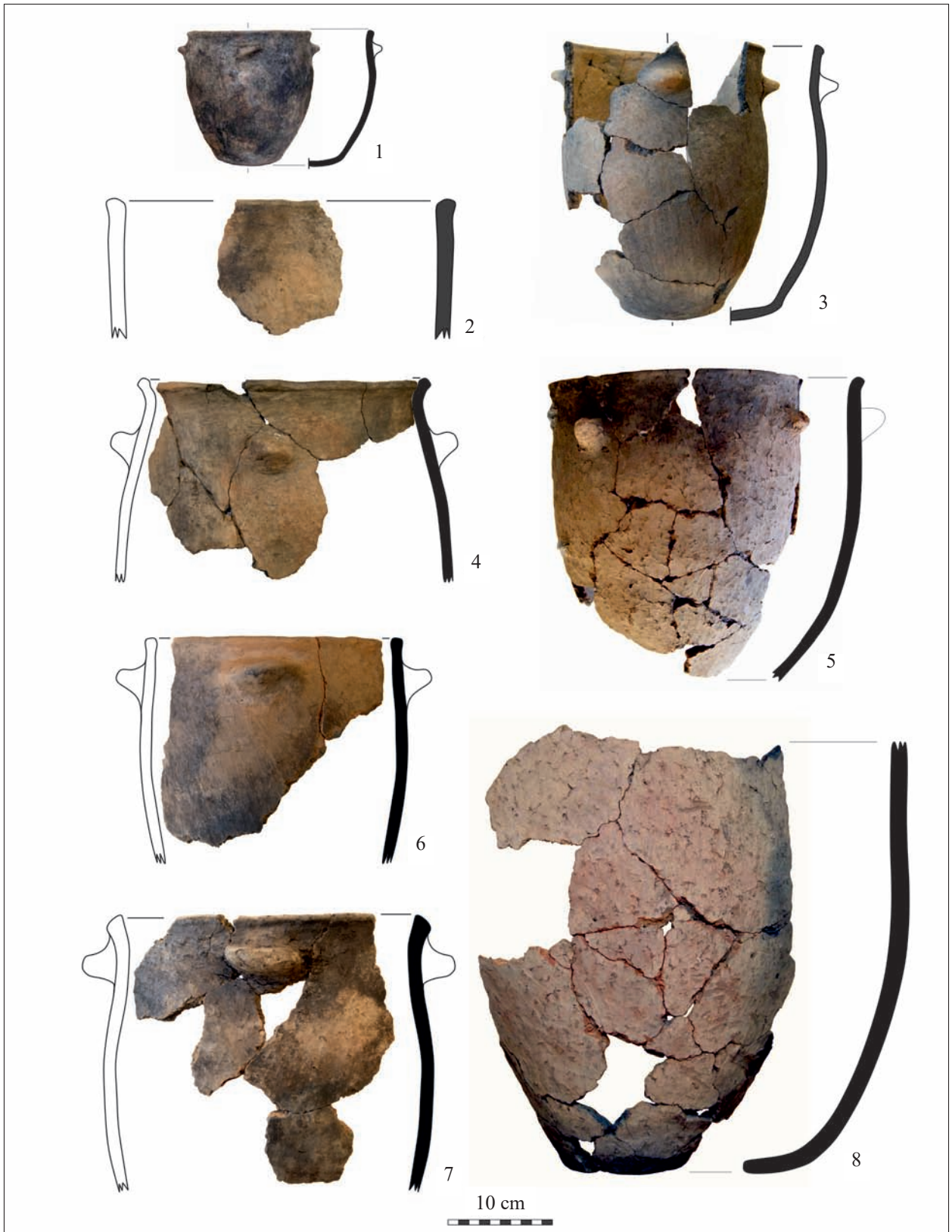

Fig. 45 Pots and cooking vessels. 1, 3–7: Type E.2; 2, 8: Type E.1
 45. kép Fazekak és főzőedények. 1, 3–7: E.2 típus; 2, 8: E.1 típus

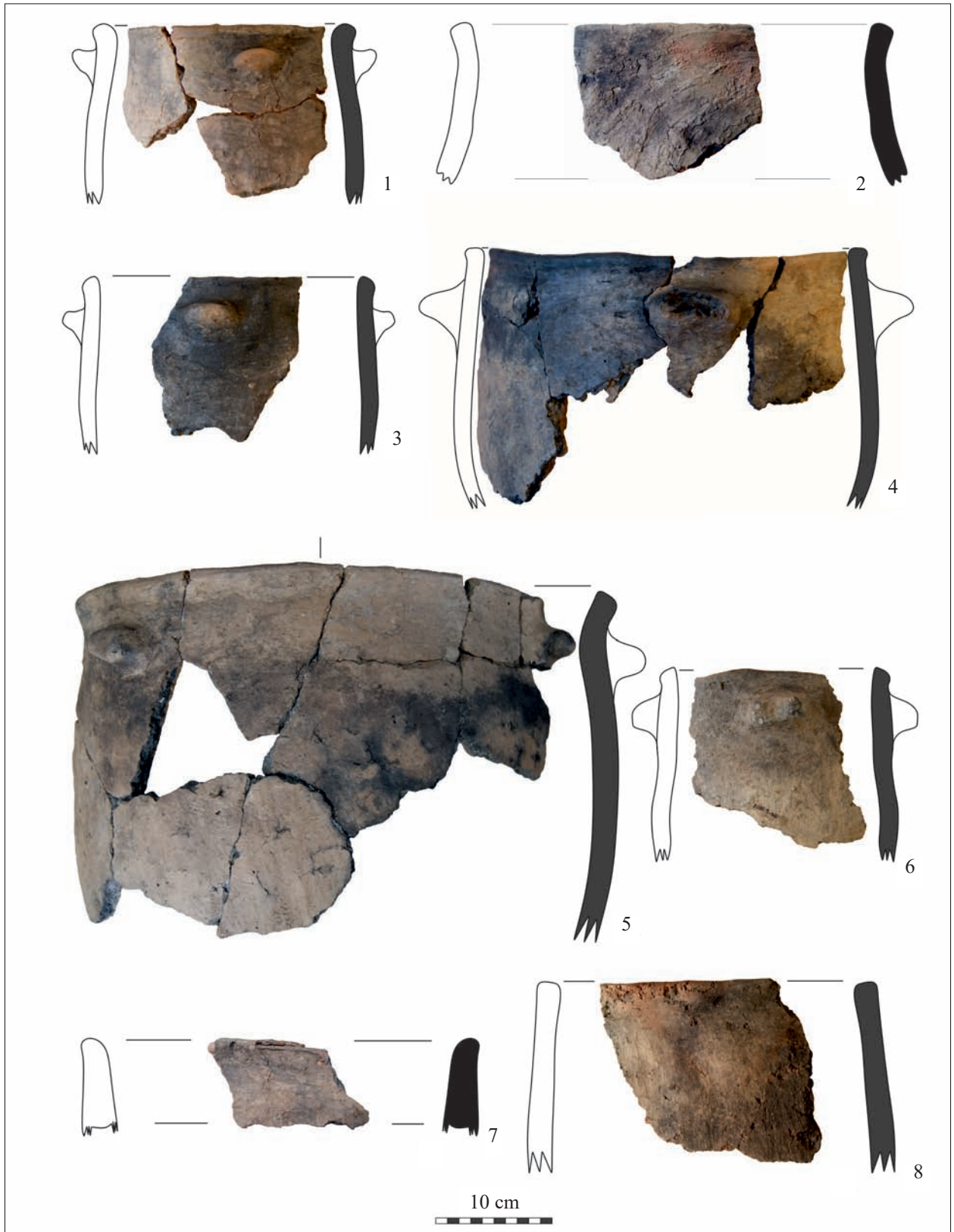

Fig. 46 Pots and cooking vessels. 1, 3–6: Type E.2; 2, 7–8: Type E.1
 46. kép Fazekak és főzőedények. 1, 3–6: E.2 típus; 2, 7–8: E.1 típus

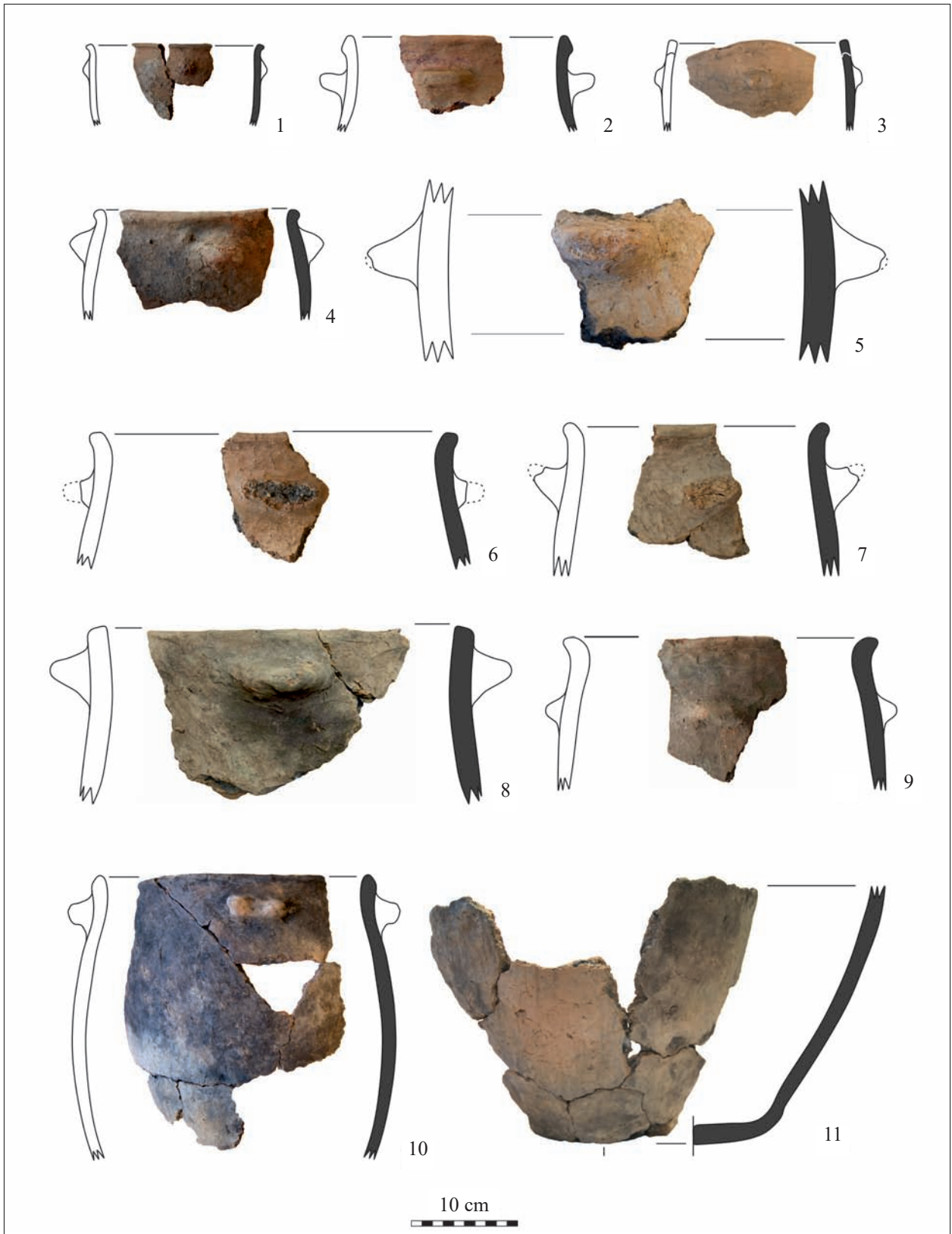

Fig. 47 Pots and cooking vessels. 1–10: Type E.2
 47. kép Fazekak és főzőedények. 1–10: E.2. típus

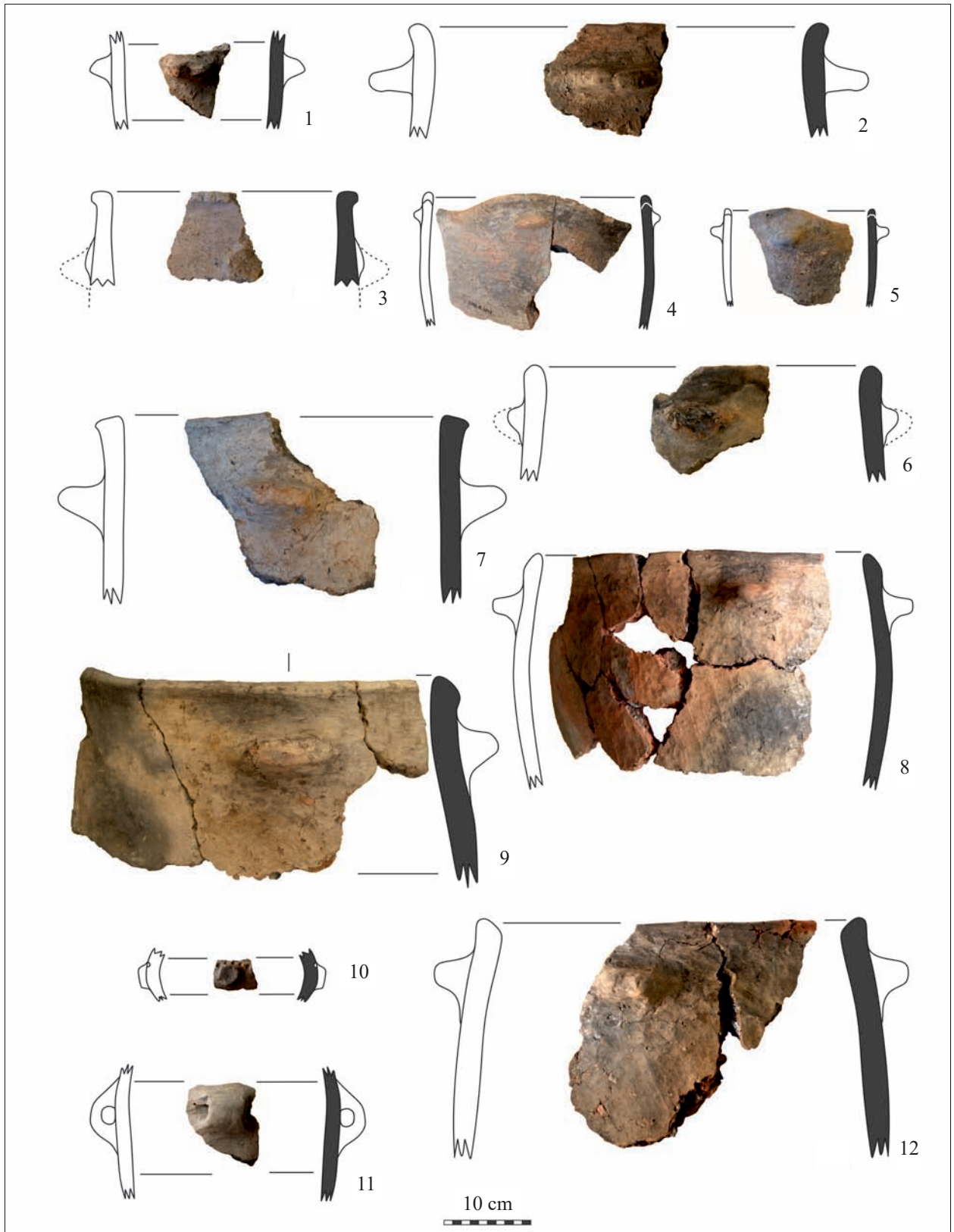

Fig. 48 Pots and cooking vessels. 1–2, 4–9, 12: Type E.2; 3: Type E.4; 10: Type E.3
 48. kép Fazekak és főzőedények. 1–2, 4–9, 12: E.2 típus; 3: E.4 típus; 10: E.3 típus

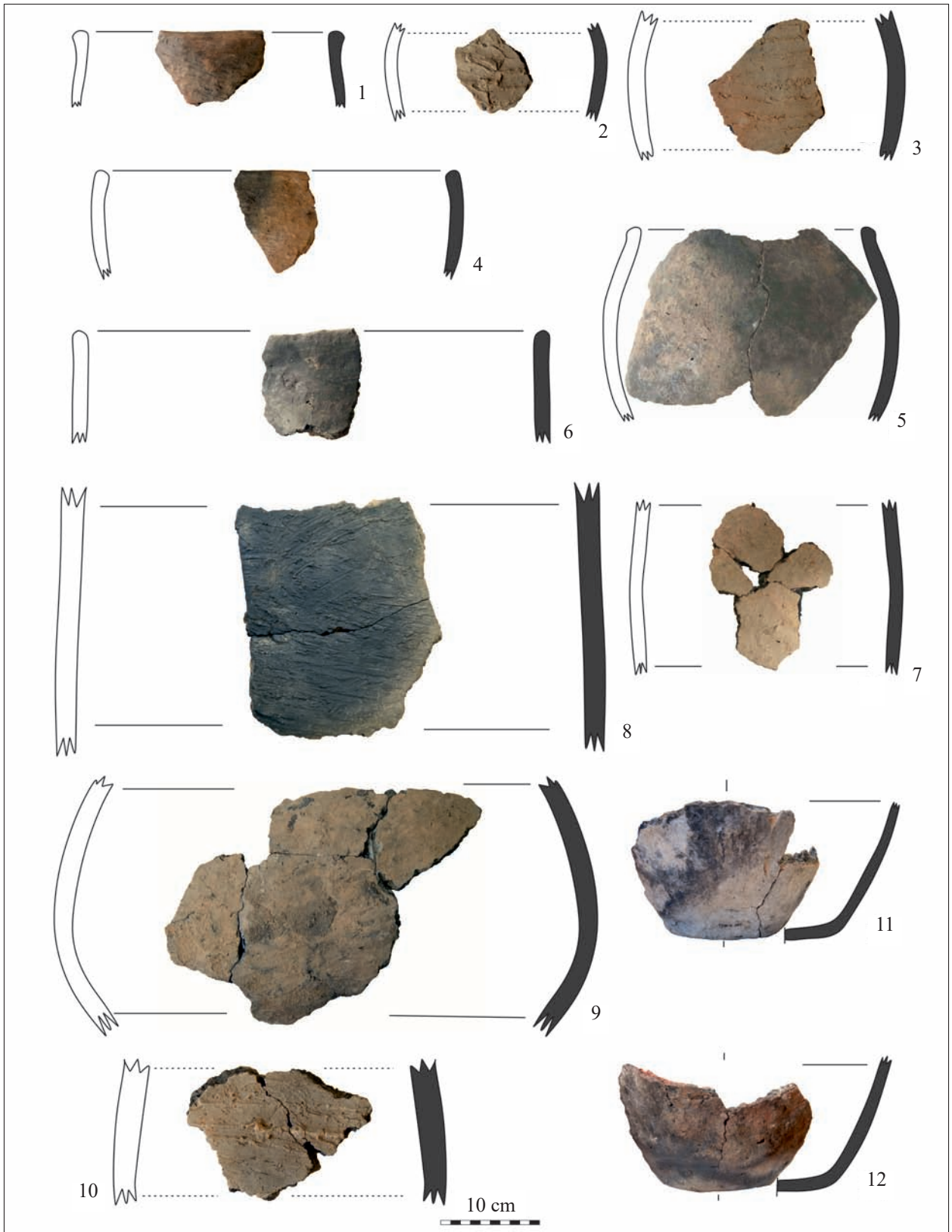

Fig. 49 Pots and cooking vessels. 1–12: Type E.1
 49. kép Fazekak és főzőedények. 1–12: E.1 típus

Fig. 50 Pots and cooking vessels. 1–2, 4–7, 9–10: Type E.4; 3: Type E.2; 8, 11–12: Type E.1
 50. kép Fazekak és főzőedények. 1–2, 4–7, 9–10: E.4 típus; 3: E.2 típus; 8, 11–12: E.1 típus

Fig. 51 Pots and cooking vessels. 1–3, 5, 11: Type E.1; 4, 6–10: Type E.4
 51. kép Fazekak és főzőedények. 1–3, 5, 11: E.1. típus; 4, 6–10: E.4. típus

Fig. 52 Other clay objects. 1-3: lids; 4-7: spindle-whorls; 8-17: loom weights
 52. kép Egyéb agyagtárgyak. 1-3: fedők; 4-7: orsógombok; 8-17: szövőszék nehezékek

Notes

- 1 Other sites: Baks-Csontospart 3–4–5 (FARKAS 1995, 18–20; V. SZABÓ 1996, 14).
- 2 For the description of features, I used the excavation document: Baks-Temetőpart, Description of Stratigraphic Units, 2007.
- 3 One of the intersections of the ditch got the number O47/S57 in the documentation, which is also the number of a storage pit. To prevent any confusion I have changed all the feature numbers that belonged to this ditch to O147, which makes it easier to separate the modern-day and the prehistoric features. The 4 intersections of the ditch are: O147/57, O147/66, O147/67, O147/77.
- 4 There are no data about the exact distribution of ceramic fragments within layers, so they are not comparable. The packaging of finds happened by pits.
- 5 The analysis of the animal bones was carried out by Anna Zsófia Biller. I have used the manuscript version of her research results (In the following: BILLER 2018).
- 6 From the unexcavated part of the pit, more vessel fragments can be assumed.
- 7 It is difficult to reconstruct the exact capacity of the vessels, since some of them are highly fragmented. If we calculate with 50 cm tall and 45 cm wide dishes, which were probably not filled up until the rim (only to a height of 35 cm), then a vessel could hold over 60 litres. This could mean 360 litres of liquid in case of six vessels with similar dimensions.
- 8 As a single parallel, he mentions a piece found at the Kraków-Nowa Huta site (BAZIELICH 1984, Ris. 6; BAZIELICH 1986, Abb. 6), which shows connection the Pre-Gáva and Proto-Gáva-ceramic styles (V. SZABÓ 2002, 12). This example from Poland is somewhat wider and its body is less elongated (e.g. PRZYBYŁA 2009, 302–303, 313–314, Fig. 87.1).
- 9 Szőreg C (KEMENCZEI 1984, Taf. CXXIV.11; V. SZABÓ 1996, 51. kép 3; V. SZABÓ 2002, 4. ábra X.20, 89. kép 3), as well as Szentés-Belsőecser I (V. SZABÓ 2002, 4. ábra X.18, 86. kép 1).
- 10 Unlike the division of Gábor V. Szabó, I treat his two subgroups as one, because the only difference is the slightly broader body, within the same form (V. SZABÓ 2002, 45).
- 11 e.g. Piliny culture: Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. X. 17, 22); Kyjatice culture: Szajla (KEMENCZEI 1984, Taf. LXXI.15; Taf. LXXIII.16); Rei. Br D–HaA1: Igrići-Zombori tanya (B. HELLEBRANDT 1990, 9. kép 4); Nagykálló-Telekoldal (KEMENCZEI 1982, Abb. 9.6), Hódmezővásárhely-Solt-Palé (V. SZABÓ 1996, 40. kép 6–8, 44. kép 7), Taktabáj (KEMENCZEI 1984, Taf. CLIX.5, 10, 16–17).
- 12 e.g. Füzesabony-Öregdomb (KEMENCZEI 1989a, 5. ábra 6).
- 13 Dr. Gábor V. Szabó's personal communication.
- 14 If the fragments would have belonged to the later Basarab culture of the HaC1 period, it would significantly postpone the dating of the site. According to Gábor V. Szabó, if the pieces „*could be parts of this circle, then we could count with an independent find horizon, similarly to the site of Teleac from Transylvania*” (CIUGUDEAN 2009, 69–70; V. SZABÓ 2011a, 97). This is not a decisive question based on so few and such small fragment, but it could be considered as an option.
- 15 The pieces found at the Austrian sites were collected by Karina Grömer. She organised them into typological tables. (ŠTOLCOVÁ-BELANOVÁ-GRÖMER 2010, Fig. 3.4; GRÖMER 2016, Fig. 39). Helena Březinová and Renáta Přichystalová worked with the pieces that were found in the Czech Republic (MAREK-KOSTELNÍKOVÁ 1998, Obr. 14–17; BŘEZINOVÁ-PŘICHYSTATOVÁ 2014, Tab. 4–5).
- 16 There are much more evidence about board games in the Middle East, because those discs are more decorated and boards are often discovered, too (See PARLETT 1999, 63; BECKER 2007; FINKEL 2007).
- 17 Though this find material was dated to the Rei. Br D–HaA1 period, and it is not classical Gáva.
- 18 Three distinct groups can be separated based on the functionality of the vessels: 1) Large and medium storage and serving vessels, which can be observed both during the period of the Pre- and Proto-Gáva and the classical Gáva ceramics styles; 2) A single, nicely decorated, large storage vessel was deposited, which is frequent in the HaA2–HaB1 period; 3) A large set of drinking and eating utensils, along with some large storage or serving vessels. It always consists of the best quality pots and they are only widespread during the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles (STAPEL 1999, 109; V. SZABÓ 2004a, 86–87).
- 19 Various micro- and macro-archaeobotanical, as well as lipid studies were proved to be useful in detecting alcohol or other dairy product residues (EVERSHED-DUDD 2002; MCGOVERN 2009; MCGOVERN–HALL–MIRZOIAN 2013).
- 20 In addition, the potter had to take into account more efficiency factors while shaping the ceramics, of which functions should the vessel serve, e.g. accessibility, stability, transportability, capacity, heat and thermal shock efficiency (SKIBO 2013, 31–36, Tab. 2.1).
- 21 If the vessel reaches 400°C heat, no soot is formed on its wall, although this is a very high heat effect and it is probably rare during cooking (SKIBO 2013, 92).
- 22 From the previous periods, used vessels were often found in graves that were not new and personally designed for the deceased. Among the tumulus

- culture, for example: Jobbágyi-Hosszú-dűlő (FÜLÖP-VÁCZI 2014).
- 23 We know almost nothing about the funerary practices of the Gáva-ceramic style, since there are not many graves that can be dated to this period so far. For the burials of the Gáva period, see KIRÁLY 2011; KIRÁLY 2012; KIRÁLY 2013.
- 24 Philippine women use recycled storage vessels at different stages of production and drying.
- 25 The two main components are the bowl types B.2. and B.7.
- 26 The pits in the first trench were in a group on the diagram and they were located in the southernmost part of the site, while the third trench was located in the northernmost part of the site and its pits were also forming a group.
- 27 e.g. The B.1. and B.7. bowl types already have formal antecedents since the tumulus and Kyjatice culture.
- 28 The form has antecedents during the Pre- and Proto-Gáva-ceramic styles, but the garland-patterned pieces will be the characteristic vessels of the classical Gáva style.
- 29 Based on personal communication, the trenches were drawn around the most intense ceramic concentrations.
- 30 According to Emília Pásztor the NE-SW position was typical at the time of the Gáva-ceramic style, although this assumption was based only on three sites. The arrangement could have been influenced by natural factors, like the number of sunny hours, wind direction, but by human determination or rarely symbolic factors, too (PÁSZTOR 2011, 202–214).
- 31 In the area of Békés County, Gergely Bóka has collected the sites from this period and he observed a rather dense settlement distribution (BÓKA 2012a; BÓKA 2012b; BÓKA 2013).
- 32 The evaluation of soil samples, daub and archaeobotanical samples may provide more information in the future.
- 33 Abbreviations: Diam.: Diameter; D.: Depth.

BIBLIOGRAPHY

- AERTS, Sander E. I.
2016 *Detecting Cultural Formation Processes Through Artropod Assemblages. A conceptual model for urban Archaeological waste-/Cesspits.* In: Langbroek, M.–Nieuwenkamp, R.–Peeters, D.–Reidsma, F.–Vlaskamp, R. (eds.), INTER-SECTION. Innovative Approaches by Junior Archaeologists 2. Leiden, 22–28.
- AILINCĂI, Sorin-Cristian
2016 *Analysis and interpretation of Babadag culture pottery decorating style.* In: Zanoci, A.–Kaiser, E.–Kashuba, M.–Izbitser, E.–Băt, M. (eds.), Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava. Tyragetia International I. Chişinău, 319–336.
- B. HELLEBRANDT Magdolna
1990 *Az igríci kerámiadepot. – Der Gefäßverwahrfund von Igríci.* *Communications Archaeologicae Hungariae*, 93–111.
2016 *A Gáva-kultúra települése Köröm-Kápolna-Dombon. – A settlement of the Gáva Culture on Köröm-Kápolna-domb.* *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 55, 11–124.
- BADER, Tiberius
2012 *Bemerkungen über die Gáva Kultur. Geschichte und Stand der Forschung. Ein Überblick.* In: Marta, L. (ed.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. – Die Gáva-Kultur in der Theisebene und Siebenburgen.* Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. *Satu Mare*, 7–22.
- BAXTER, Michael J.–COOL, Hilary E. M.
2010 *Correspondance analysis for archaeologists: an educational account.* *Archeologia e Calcolari* 21, 211–228.
- BAZIELICH, Maria
1984 *Elementy Kultury Gáva w Rejonie Krakowa-Nowej Huty. – Elements of the Gáva Culture in the area of Cracow-Nowa Huta.* *Archeologia Polski* 29 Z.2, 317–349.

- 1986 *Die in Kraków gefundenen Elemente der Gáva-Kultur als Beitrag zu Forschungen über Kontakte Kleinpolens mit der Ostslowakei.* In: Choprovsky, B. (red.), *Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten.* Nitra, 145–150.
- BECKER, Andrea
2007 *The Royal Game of Ur.* London.
- BILLER Anna Zsófia
2018 *Baks-Temetőpart régészeti állattani kiértékelés.* Manuscript.
- BÓKA, Gergely
2012a *Changes in the Settlement History of the Late Bronze and Iron Age Körös Region. Hydrology, Reliefs and Settlements.* In: Marta, L. (ed.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theisebene und Siebenbürgen.* Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare, 23–33.
- 2012b *Településtörténeti változások a Körös-vidéken a késő bronzkorban és a vas-
korban. Vízrajz, térszínnek és települések.* In: Kreiter, A.–Pető, Á.–Tugya, B. (szerk.), *Környezet–Ember–Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde.* Budapest, 57–67.
- 2013 *Településtörténeti változások a Körös vidéken a késő bronzkorban és vaskorban. II. Paleoökológiai elemzés. Talajtípusok és településrendszer.* In: Marta, L. (ed.), *Peregrinări Arheologice între Estul și Vestul Europei. Studii în Onoarea lui Tiberiu Bader la Aniversarea de 75 de Ani.* Satu Mare. Studii și Comunicări 29/1, 269–311.
- BONDÁR Mária–D. MATUZ Edit–SZABÓ J. József
1998 *Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában. – Kupfer- und bronzezeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – *Studia Archaeologica* 4, 7–53.
- BORISOV, Alexander V.
2010 *Natural processes in the infilling of foundation pits of medieval buildings (summary).* *Rossijskaja Arheologija* 3, 119–129.
- BŘEZINOVÁ, Helena–PŘICHYSTALOVÁ, Renáta
2014 *Úvahy o textilní výrobě na Pohansku na základě analýzy nálezů textilních fragmentů a předmětů souvisejících se sprádáním a tkaním. – An Examination of Textile Production at Pohansko on the Basis of an Analysis of Textile Fragments and Artefacts Connected with Spinning and Weaving.* *Památky Archeologické* 105, 155–214.
- BUKVIĆ, Ľubomír
2000 *Kanelovana keramika Gáva kompleksa u Banatu.* Novi Sad.
- CIUGUDEAN, Horia
2009 *Bemerkungen zur Chronologie der Befestigten Siedlung von Teleac.* *Analele Banatului, Arheologie–Istorie* 17, 65–94.
- 2010 *The Late Bronze Age in Transylvania (With primary focus on the central and Southern areas).* In: Marta, L. (hrsg.), *Amurgul Mileniului II A. Chr. în Câmpia Tisei și Transilvania. – Das Ende des 2. Jahrtausendes v. Chr. auf der Theiß–Ebene und Siebenbürgen.* Simpozion Satu Mare 18–19 iulie 2008. Satu Mare, 157–202.
- 2011 *Periodizarea Culturii Gáva în Transilvania în Lumina Noilor Cercetări.* *Apulum. Acta Musei Apulensis: Series Archaeologica et Anthropologica* 48, 69–102.
- 2012 *The chronology of the Gáva culture in Transylvania. – Chronologia kultury Gáva w Siedmiogrodzie.* In: Blajer, W. (ed.), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae.* Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków, 229–244.

- COSTEA, Florea–BĂLOS, Angelica–SAVU, Lucica–ARDEVAN, Radu–URSUȚIU, Adrian–ȘONERIU, Ioan–EL SUSI, Georgeta–CIUȚĂ, Beatrice–ȘTEFAN, Călin Dan–DUȚESCU M. M.
2006 *Augustin-Tipia Ormenisului, judetul Brasov*. Monografie arheologica (I). Brasov.
- CZUKOR Péter–PRISKIN Anna–SZALONTAI Csaba–SZEVEÉNYI Vajk
2017 *Késő bronzkori földvárak a Dél-Alföldön. – Late Bronze Age fortified settlements in the southern Great Pannonian Plain*. In: V. Szabó G.–Bálint M.–Vácz G. (szerk.), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszerre. – The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*. *Studia Oppidorum Haidonica* 13. Budapest/Hajdúböszörmény, 211–230.
- DANI János
1999 *A Gáva-kultúra urnatemetője Vencsellő-Kastélykert lelőhelyről. – Das Urnengräberfeld der Gáva-Kultur vom Fundort Vencsellő-Schlosspark*. A Nyír-egyházi Jós András Múzeum Évkönyve 41, 109–136.
- DEMETEROVÁ, Soňa
1986 *Počiatky Gávskej Kultúry na Východnom Slovensku. – Die Anfänge der Gáva-Kultur in der Slowakei*. *Slovenská Archeológia* 34, 97–131.
- DÖVÉNYI Zoltán
2010 *Magyarország kistájainak katasztere*. MTA Földrajtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- DRENNAN, Robert D.
2009 *Statistics for Archaeologists. A Common Sense Approach*. Second Edition. New York.
- EKHOLM, Susanna. M.
1984 *When refuse isn't garbage. Mesoamerican end-of-cycle ceremonial refuse*. Paper presented at the 49th Annual Meeting of the Society for American Archaeology. Portland.
- EVERSHED, Richard P.–DUDD, Stephanie N.
2002 *Identification of animal fats via compound specific $d_{13}C$ values of individual fatty acids: assessments of results for reference fats and lipid extracts of archaeological pottery vessels*. *Documenta Prehistorica* 29, 73–96.
- FÁBIÁN Szilvia–CSIPPÁN Péter
2011 *Hajléktalan badeniek? Háztartások lokalizációjának lehetőségei Balatonkeresztúr-Réti-dűlő késő rézkori lelőhelyén. – Homeless Badern people? The possibilities of the localization of household on a Late Copper Age site at Balatonkeresztúr-Réti-dűlő*. *Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter* 13, 128–162.
- FARKAS Csilla
1995 *Baks község régészeti topográfiája és településtörténete*. Thesis. József Attila Univeristy. Szeged.
- FINKEL, Irving L. (ed.)
2007 *Ancient Board Games in Perspective: Papers from the 1990 British Museum colloquium with additional contributions*. London.
- FURMÁNEK, Václav–VELIAČIK, Ladislav–VLADÁR, Jozef
1999 *Die Bronzezeit im Slowakischen Raum*. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 15. Rahden/Westf.
- FÜLÖP, Kristóf–VÁCZI, Gábor
2014 *Preliminary report on the excavation of a new Late Bronze Age cemetery from Jobbágyi (North Hungary)*. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3/2, 413–422.
- FÜZESI, András–BARTUS, Dávid–FÜLÖP, Kristóf–JUHÁSZ, Lajos–RUPNIK, László–SIKLÓSI, Zsuzsanna–V. SZABÓ, Gábor–SZILÁGYI, Márton–VÁCZI, Gábor
2015 *Preliminary report on the field surveys and excavations in the vicinity of*

- Berettyóújfalu*. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae 3/3, 223–240.
- GRÖMER, Karina
2016
The Art of Prehistoric Textile Making. The development of craft traditions and clothing in Central Europe. Vienna.
- GUMĂ, Marian
1993
Civilizatia Primei Epoci a Fierului in Sud-Vestul Romaniei. – Die Zivilisation der Älteren Eisenzeit in Südwest Rumänien. Bibliotheca Thracologica 4. Bucuresti.
- 1995
The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in South-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review. Thraco-Dacica 16, 99–137.
- HÄNSEL, Bernhard
1976
Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume 16–17. Bonn.
- ILON Gábor
2013
Gyűjtő a velemi Szent Vid-hegy lábánál. Vezető Kern István magángyűjteményében. – Sammler am Fusse des St. Veit Berges bei Velem. Führer in der Privatsammlung von István Kern. Pannonkör füzetek 4. Kőszeg.
- JANKOVICH B. Dénes–MAKKAY János–SZŐKE Béla Miklós
1989
Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2. Magyarország régészeti topográfiája 8. Budapest.
- JANKOVITS, Katalin
2004
Ein Hausrest der Proto-Gáva Kultur in Sarkadkeresztúr-Csapháti-Weide (Komitat Békés). Communicationes Archaeologicae Hungariae, 65–77.
- KACSÓ, Carol
2001
Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș. In: Kacsó, C. (hrsg.), Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7.–10. Oktober 1998. Bibliotheca Marmatia 1. Baia Mare, 231–278.
- 2008
Contribuții la Cunoașterea Bronzului Târziu din Nord-Vestul Transilvaniei. Cercetările de la Culciu Mare. – Beiträge zur Kenntnis der Spätbronzezeit im Nordwesten Transsilvaniens. Die Ausgrabungen von Culciu Mare. Acta Musei Porolissensis 30, 53–66.
- 2012
Contributions to knowledge of the Late Bronze Age in north-western Transylvania. Researches from Culciu Mare. In: Marta, L. (ed.), The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theisisebene und Siebenburgen. Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare, 159–168.
- KALLA Gábor–RACZKY Pál–V. SZABÓ Gábor
2013
Ünnep és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: Déri B. (szerk.), Convivium. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2012. November 6–7-én tartott vallástudományi konferencia előadásai. AΓION Könyvek 2, Budapest, 11–46.
- KALLI András
2012
Késő bronzkori településrészlet Pócspetri határában. – The Late Bronze Age settlement in the vicinity of Pócspetri. In: Szabó Á.–Masek Zs. (szerk.), Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán. Budapest, 159–178.

- KAŠUBA, Maya
2006 *Fibeln mit Bügelknoten in der Moldau und Anmerkungen zum ägäischen Einfluss im 10.-9. Jahrhundert v. Chr.* Prähistorische Zeitschrift 81, 213–235.
- KAVUR, Boris
2011 *This is who we do it. The pottery depot from Sodolek as an external memory storage device.* In: Gutjahr, Ch.–Tiefengraber, G. (hrsg.), Beiträge zur Mittel- und Spätbronzezeit sowie zur Urnenfelderzeit am Rande der Südostalpen. International Archäologie. Arbeitsgemeinschaft Symposium Tagung Kongress 15, 81–88.
- KEMENCZEI, Tibor
1965 *A pilinyi kultúra tagolósa. – Ein Beitrag zur Frage der Gliederung der Pili-nyer Kultur.* Archaeologiai Értesítő 92, 3–26.
1982 *Die Siedlungsfunde der Gáva-kultur aus Nagykovács.* – *A gávai kultúra telep-letei Nagykovácsról.* Folia Archaeologica 33, 73–95.
1984 *Die Spätbronzezeit Nordostungarns.* Archaeologia Hungarica 51. Budapest.
1989a *Koravaskori sírletelek az Alföldről az Őskori Gyűjteményből. – Grabfunde der Früheisenzeit von der Tiefebene in der Prähistorischen Sammlung.* Folia Archaeologica 40, 55–73.
1989b *Bemerkungen zur Chronologie der spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau–Theiß Zwischenstromgebiet.* Communicationes Archaeologicae Hungariae 1989, 73–96.
- KEMENCZEI, Tibor–GENITO, Bruno
1990 *The Late Bronze Age Vessels from Gyoma 133. S. E. Hungary.* Communicationes Archaeologicae Hungariae, 113–125.
- KIENLIN, Tobias L.–MARTA, Liviu–SCHRAMM, Patric–RUNG, Eugen
2012 *Results of the geophysical survey in the swamp fortification of the Gáva culture at Căuaș-Sighetiu in the Ier Valley, North-Western Romania.* In: Marta, L. (ed.), The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenburgen. Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare, 83–99.
- KIRÁLY, Ágnes
2011 *A Gáva-kultúra temetkezései az Alföldön.* MA Thesis. ELTE University, Institute of Archaeological Sciences. Budapest.
2012 *A biritual cemetery of the Gáva culture in the Middle Tisza Region and some further notes on the burial customs of the LBA–EIA in Eastern Hungary.* In: Marta, L. (ed.), The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenburgen. Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare, 109–132.
2013 *Újabb adatok az alföldi Gáva-kultúra temetkezéseinek problémájához: birituális temető Tiszabura-Nagy Ganajos-háton.* Tisicum. A Jász–Nagykún–Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 22, 31–64.
- KOBAYASHI, Tatsuo
1974 *Behavioral patterns reflected in pottery remains – the Jomon period.* In: Chard, Ch. S.–McClellan, C. (eds), Festschrift Issue in Honour of Chester S. Chard. Arctic Anthropology 11. Supplement 163–170.
- L. NAGY, Márta
2012 *Neue Beiträge zu spätbronzezeitlichen Gefäßdeponierungssitten im Oberen Theißgebiet.* In: Marta, L. (ed.), The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenburgen. Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare, 255–280.
2015 *Egy késő bronzkori településszerkezetének bemutatása Nyíregyháza-Oros, Mega Park lelőhelyről (Előzetes jelentés). – The structure of a Late Bronze Age settlement from the site of Nyíregyháza-Oros, Mega Park. Preliminary report.* A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 57, 71–85.

- LASCU, Ilie
2012 *A pit with depositions of cups from the first period of the Iron Age from Alba Iulia.* In: Marta, L. (ed.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theisebene und Siebenburgen. Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011.* Satu Mare, 135–148.
- LÁSZLÓ, Attila
1994 *Inceputurile epocii fierului la Est de Carpati. Culturile Gáva–Holihradý și Corlateni–Chisinau pe tritoriul Moldovei. – Die Anfänge der Eisenzeit im Ostkarpatenraum. Die Gáva–Holihradý- und Corlateni–Chisinau-Kultur im Gebiet der Moldau.* Bibliotheca Thracologica 6. București.
- MAREK, Otto–KOSTELNÍKOVÁ, Marie
1998 *Die Spinnwirtel aus Mikulčice.* In: Poláček, L. (hrsg.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice 3.* Brno, 171–326.
- MARTA, Liviu
2009 *The Late Bronze Age settlements of Petea-Csengersima.* Satu Mare.
2010 *Lăpuș II – Gáva I Discoveries in the Plain of Satu Mare.* In: Marta, L. (ed.), *Amurgul mileniului a Chr. în câmpia Tisei și Transilvania. – Das Ende des 2. Jahrtausendes v. Chr. auf der Theiss–Ebene und Siebenbürgen.* Satu Mare. *Studii și Comunicări* 26/1, 317–328.
- MASEK Zsófia
2015 *„Barbárok?” – A Rákóczi-falvi késő szarmata–hun kori pusztulási horizont értékelése.* In: Türk A.–Balogh Cs.–Major B. (szerk.), *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6. 1. kötet.* *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 3.1. Budapest/Esztergom, 407–446.
- MCGOVERN, Patrick Edward
2009 *Uncorking the Past: The Quest for Wine, Beer, and Other Alcoholic Beverages.* California.
- MCGOVERN, Patrick Edward–HALL, Gretchen R.–MIRZOIAN, Armen
2013 *A biomolecular archaeological approach to ‘Nordic grog.’* *Danish Journal of Archaeology* 2013/2, 112–131.
- MEDOVIĆ, Predrag
1981 *Die Geschichte der Forschungstätigkeit und die relativ chronologische Lage der alteisenzeitlichen Siedlungen in der Wojwodina.* In: Medović, P.–Tasić, N.–Todorović, J. (hrsg.), *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten. – Starije gvozdeno doba Vojvodine i njegove veze sa drugim podunavskim i susednim oblastima.* *Actes – Materijali* 19. Novi Sad, 13–41.
1988 *Kalakača. Naselje ranog gvozdenog doba.* Posebna izdanja – Monographien 10. Novi Sad.
- METZNER-NEBELSICK, Carola
2010 *Aspects of mobility and migration in the eastern Carpathian Basin and adjacent areas in the early Iron Age (10th–7th centuries BC).* In: Dzięgielewski, K.–Przybyła, M. S.–Gawlik, A. (eds), *Migration in Bronze and Early Iron Age Europe.* *Prace Archeologiczne* 63. Kraków, 121–151.
- MICHELAKI, Kostalena
2006 *Household Ceramic Economies. Production and consumption of household ceramics among the Maros villagers of Bronze Age Hungary.* *British Archaeological Reports – International Series* 1503. Oxford.
- MÜLLER Róbert
2007 *Késő bronzkori magaslati település kutatása Várköly, Nagyláz-hegyen (2003–2006).* – *Investigation of a hill settlement from the Late Bronze Age at Várköly, Nagyláz-hegy (2003–2006).* *Régészeti Kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2006, 5–26.

- NAGY, József Gábor–GOGÁLTAN, Florin
2012 *Die früheisenzeitliche Siedlung aus Vlaha-Pad, Kreis Cluj. I. Das Siedlungswesen.* In: Marta, L. (ed.), *The Gáva Culture in the Tisa Plain and Transylvania. Die Gáva-Kultur in der Theisebene und Siebenburgen.* Symposium in Satu Mare 17–18 June/Juni 2011. Satu Mare, 35–64.
- NAGY, József-Gábor–KÖRÖSFÖI, Zsolt
2009 *Koravaskori tároló gödör a Nagygámbfalva-Várfele (Hargita Megye) lelőhelyről. – O groapă menajeră din situl de la Porumbeni Mari-Parte cetății (județul Hargita).* In: Körösfői, Zs. (szerk.), *Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén.* Molnár István Múzeum Kiadványai 1. Székelykeresztúr, 43–72.
- NÉMETHI, János
1990 *Contribuții la cunoașterea sferșitului epoci bronzului din nordvestul României. – Beiträge zur Erforschung der Spätbronzezeit in Nordwestrumänien.* Studii și Cercetări de Istorie Veche 41, 19–54.
- PANKAU, Claudia
2004 *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș/Siebenbürgen.* Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 109. Bonn.
- PARE, Christopher
1999 *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in Mitteleuropa. Teil. I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.–8. Jh. v. Chr.).* Jahrbuch des Römisch–Germanischen Zentralmuseums 45/1, 293–433.
- PARLETT, David
1999 *The Oxford History of Board Games.* Oxford.
- PÁSZTOR Emília
2011 *Bronzkori házak tájolása a Kárpát-medencében.* Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter 13, 202–214.
- PATAY, Pál
1976 *Vorbericht über die Ausgrabungen zu Poroszló-Aponhát.* Folia Archaeologica 27, 193–203.
- PAULÍK, Jozef
1968 *K Problematike Východného Slovenska v Mladšej dobe Bronzovej. – Zur Problematik der Ostslowakei in der jüngeren Bronzezeit.* Zbornik Slovenského Národného Muzea. História 62/8, 3–43.
- POROSZLAI Ildikó
1984 *Későbronzkori edény-depot lelet Debrecenből. – Gefäß-Depot aus der Spätbronzezeit, ein Fund aus Debrecen.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 63, 75–99.
- PRZYBYŁA, Marcin S.
2009 *Intercultural contacts in the Western Carpathian area at the turn of the 2nd and 1st millennia BC.* Warszawa.
- RENȚA, Elena
2008 *Prima Epocă a Fierului pe Cursul Râului Ialomița. – First Iron Age on the Ialomița Valley.* Târgoviște.
- RICE, Prudence M.
1987 *Pottery analysis: A sourcebook.* Chicago.
- ŠABATOVÁ, Klara
2010 *Möglichkeiten der statistischen Methoden bei der Auswertung eines bronzezeitlichen Fundorts (Přáslavice, Mähren, Tschechische Republik).* In: Horejs, B.–Jung, R.–Pavúk, P. (eds.), *Analysing Pottery. Processing – Classification – Publication.* Studia Archaeologica et Mediaevalia 10. Bratislava, 99–120.
- SANA, Daniel Vasile
2010 *Early Iron Age in Simleu Depression and Surrounding Areas. Gáva Type Discoveries.* PhD Thesis (abstract). “1 Decembrie 1918” University, Alba Iulia. Alba Iulia.

- SCHAUER, Peter
1996 „Tongeschirrsätze als Kontinuum urnenfelderzeitlichen Grabbrauches in Süddeutschland”. In: Kovács, T. (hrsg.), Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Budapest, 361–377.
- SCHIFFER, Michael Brian
1996 *Formation processes of the archaeological record*. Salt Lake City.
- SIKLÓSI, Zsuzsanna
2013 *Traces of Social Inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin*. Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes Ser. IV/3. Budapest.
- ŠIMIĆ, Jasna
1994 *Early Hallstatt horizon in north-eastern Slavonia*. In: Ciugudean, H.–Boroffka, N. (eds), The Early Hallstatt Period (1200–700 B.C.) in South-Eastern Europe. Proceedings of the International Symposium from Alba Iulia (10–12 June, 1993). Bibliotheca Musei Apulensis 1. Alba Iulia.
- SKIBO, James M.
1992 *Pottery function: A use-alteration perspective*. New York.
2013 *Understanding Pottery Function – Manuals in Archaeological Method, Theory and Technique*. New York.
- SMIRNOVA, Galina Ivanovna
1976 *Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна*. Arheologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža 17, 18–34.
- SMITH, Marion F.
1985 *Toward an economic interpretation of ceramics: Relating vessel size and shape to use*. In: Nelson, B. A. (ed.), Decoding prehistoric ceramics. Carbon-dale, 254–309.
- SPETH, John D.–SCOTT, Susan L.
2008 *Horticulture and large-mammal hunting: the role of resource depletion and the constraints of time and labor*. In: Kent, S. (ed.), Farmers as hunters. The implications of sedentism. Cambridge.
- STAPEL, Andrea
1999 *Bronzezeitliche Deponierungen im Siedlungsbereich*. Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 3. München–Berlin.
- ŠTOLCOVÁ-BELANOVÁ, Tereza–GRÖMER, Karina
2010 *Loom-weights, Spindles and Textiles. – Textile Production in Central Europe from the Bronze Age to the Iron Age*. In: Andersson Strand, E. B.–Margarita Gleba, M.–Mannering, U.–Munkholt, Ch.–Ringgard, M. (eds), North European Symposium for Archaeological Textiles 10. Oxford, 9–20.
- SZ. KÁLLAY Ágota
1986 *Későbronzkori edénydepot Battonya határában. – Spätbronzezeitliches Gefäßdepot in der Umgebung von Battonya*. Archaeologiai Értesítő 113, 159–165.
- SZÉKELY, Zoltán
1966 *Asezari din prima virsta a fierului in Sud-Estul Transilvaniei*. Brasov.
- SZEVERÉNYI Vajk
2011 *Bronzkori „háztűznéző”: szándékos házégetés és anyagi metaforák a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában. – Deliberate house-burning and material metaphors in the Early and Middle Bronze Age of the Carpathian Basin*. Ősrégészeti Levelek/Prehistoric Newsletter 13, 215–232.
- TERŽAN, Biba–KARAVANIĆ, Snježana
2013 *The Western Balkans in the Bronze Age. Settlements and their Social Implications*. In: Fokkens, H.–Harding, A. (eds), The Oxford Handbook of the European Bronze Age. Oxford, 839–849.

- TREBSCHÉ, Peter
2008 *Rituale beim Hausbau während der Spätbronze- und Eisenzeit – Zur Aussagekraft und Interpretation von Deponierungen in Pfostenlöchern.* In: Eggl, Ch.–Trebsche, P.–Balzer, I.–Fries–Knoblach, J.–Koch, J. K.–Nortmann, H.–Wielthold, J. (hrsg.), *Ritus und Religion in der Eisenzeit. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während der Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung e. V. in Halle an der Saale 2007. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas* 49, 67–78.
- 2014 *Zufall oder Absicht: Funde aus Pfostengruben.* In: Husty, L.–Irlinger, W.–Pechtl, J. (hrsg.), „...und es hat doch was gebracht!“. *Festschrift für Karl Schmotz zum 65. Geburtstag. Internationale Archäologie – Studia Honoraria* 35, 297–308.
- 2017 *15 von 1494 Pfostenlöchern! Ein mittelbronzezeitlicher Hausgrundriss mit Keramikdeponierung aus Mitterretzbach.* In: Pieler, F.–Trebsche, P. (hrsg.), *Beiträge zum Tag der Niederösterreichischen Landesarchäologie 2017. Festschrift für Ernst Lauerermann. Asparn/Zaya*, 171–185.
- UHNÉR, Claes–HANSEN, Svend–CIUGUDEAN, Horia–BĂLAN, Gabriel–BURLACU-TIMOFTE, Raluca
2017 *Structura și demografia așezării de la Teleac: o fortificație din Transilvania de la sfârșitul epocii bronzului–începutul epocii fierului. – Settlement Structure and Demography in Teleac: a Late Bronze Age–Early Iron Age Hillfort in Transylvania.* *Apulum. Acta Musei Apulensis: Series Archaeologica et Anthropologica* 54, 167–201.
- V. SZABÓ, Gábor
1996 *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűttes alapján. – Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád.* *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2, 9–52.
- 1999 *A bronzkor Csongrád megyében.* *Múzeumi Füzetek Csongrád* 2, 51–117.
- 2002 *Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéhez. A proto-Gáva-periódus és a Gáva-kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken.* PhD Thesis. ELTE University, Institute of Archaeological Sciences. Budapest.
- 2004a *A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához. – Das Gefäßdepot von Tiszacsege. Neue Angaben zur Sitte der spätbronzezeitlichen Gefäßdeponierung in der Theißgegend.* *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10, 81–113.
- 2004b *Ház, település és településszerkezet a késő bronzkori (Rei. Bz. D, HA, HB periódus) Tisza-vidéken. – Houses, Settlements, and Settlement Structures in the Tisza Region of the Late Bronze Age (Periods BD, HA, HB).* In: Nagy, E. Gy.–Hajdú Zs.–Dani J. (szerk.), *ΜΩΜΟΣ II. Őskoros kutatok II. összefoglalókonferenciakötete.* Debrecen, 137–170.
- 2011a *Ahol a bronz terem... Előzetes jelentés a baks-temetőparti késő bronzkori lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatásokról. – Wo die Bronze liegt... Vorläufiger Bericht zu Geländeuntersuchungen mit Metallsonden am spätbronzezeitlichen Fundort Baks-Temetőpart.* *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12, 91–126.
- 2011b *Spätbronzezeitliche Bronzhortfunde im Siedlungskontext – Neue Forschungsergebnisse aus Ostungarn.* In: Berecki, S.–Németh, R. E.–Rezi, B. (eds), *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Targu Mureș 8–10 October 2010.* Targu Mureș, 335–356.
- 2016 *Hortfunde und Siedlungen. Neue Fakten zum Kontext der spätbronzezeitlichen Deponierungen in Ungarn.* In: Hansen, S.–Neumann D.–Vachta D. (eds), *Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähisto-*

- rischen und antiken Gesellschaften. Berlin Studies of the Ancient World 38, 165–209.
- 2017 *A Gáva-kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörményi szitulák földbeke-
rülésének időszakában. – The age of the Gáva pottery style. The Great Hun-
garian Plain in the time of the burying of the Hajdúböszörmény situlae.* In:
V. Szabó, G.–Bálint, M.–Váczi, G. (eds), *A második hajdúböszörményi szitu-
la és kapcsolatrendszere. – The second situla of Hajdúböszörmény and its
relations.* Studia Oppidorum Haidonica 13. Budapest/Hajdúböszörmény,
231–278.
- VACHTA, Tilmann
2012 *Multidepotfundstelle in Böhmen.* In: Hansen, S.–Neumann, D.–Vachta, T.
(eds), *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponie-
rungen in Mitteleuropa.* Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 10. Ber-
lin/Boston, 179–197.
- VÁCZI Gábor
2016 *Deponált díszedények Tiszabura késő bronzkori településén. – Deposited
decorative vessels at the Late Bronze Age settlement of Tiszabura.* Tisicum.
A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 25, 185–192.
- VAN GENNEP Arnold
2007 *Átmeneti rítusok.* Translated by Vargyas, Z. Budapest.
- VASILIEV, Valentin–ALDEA, Ioan Al.–CIUGUDEAN, Horia
1991 *Civilizația dacică timpurie în aria Intracarpatică a României. Contributii
arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac. – Le centre d’habitat fortifié de
Teleac. (Departement d’Alba) Contributions a la connaissance de la pre-
miere epoque du fer dans l’aire intracarpatique de Roumanie.* Cluj–Napoca.
- VICZE, Magdolna
1996 *The Prehistoric settlement at the site of Gyoma 133.* In: Bökönyi, S. (ed.),
*Cultural and landscape changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Ro-
man Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133.* Budapest, 27–49.
- VÖRÖS, István
1987 *The Bow as Weapon of Hunting in the Neolithic.* *Communicationes Archaeo-
logicae Hungariae*, 25–30.
- VUKOVIĆ, Jasna
2015 *Secondary use, reuse and recycling of ceramic vessels: evidence from Late
Neolithic Vinča.* *Archaica/Архаика* 2015/3, 111–126.
- WALLACE, Henry. D.–CRAIG, Douglas B.–ELSON, Mark D.–STARK, Miriam T.–HEIDKE, James M.
1992 *The Interpretation of Archaeological Context: The Role of Formation Pro-
cess Studies in Prehistoric Research.* In: Elson, M. D.–Craig, D. B. (eds), *The
Rye Creek Project: Archaeology in the Upper Tonto Basin: Vol. 2. Artifact
and Specific Analyses.* Tucson, 3–16.

BAKS-TEMETŐPART.

EGY „MEGA-TELEPÜLÉS” ELEMZÉSE A GÁVA KERÁMIASTÍLUS IDŐSZAKÁBÓL

Összefoglalás

A Baks-Temetőparton feltárt négy szelvény nagy mennyiségű és sokrétű leletanyagot tartalmazott, ami tovább erősítette azt a feltevést, miszerint nem csupán a régió egyik legnagyobb, de az egyik legintenzívebb településével is számolhatunk. Ez a 650 m²-es terület a település teljes kiterjedésének csupán egy kis szelete.

A nagyszámú kerámiaanyag mellett (3851 db), orsógombok, agyagnehezékek, speciális agyagtárgyak, állatcsontok, csont- és kőszközök, őrlőkövek és fémleletek kerültek feltárássra. A cikk tárgyát a kerámiatöredékek szolgáltatták, melyeket öt főcsoporton belül, 47 finomabb tipológiai alcsoportba soroltam a formai jegyek alapján. A típusok párhuzamai és előzményei alapján a települést a HaA2–HaB1-es periódusra, vagyis a klasszikus Gáva időszakra lehetett keltezni. A lelőhelyen végzett fémkeresőműszeres terepi kutatások során talált bronz és vastárgyak alapján a telep továbbélése később is feltételezhető (Lásd V. SZABÓ 2011a, 102; V. SZABÓ 2017, 14. kép). A telep kerámiaanyagán belül, korrespondencia analízis segítségével, két finomabb fázist és edénykészletet sikerült elkülöníteni. A telep fennállása során így valószínűleg egy átmenet feltételezhető a kerámiatípusok között; vagyis az előző időszak kerámiaművességének jegyeit hordozó, de a Gáva-kultúrkör által továbbra is rendszeresen készített edények és a tisztán a klasszikus Gáva-kerámiastílus idején kialakult formák között. Ez a két készlet átfedésben van egymással, tehát valószínűleg mindkettő jelen lehetett ugyanabban az időben (22. kép).

A gödrök vizsgálata a településen folyó munkafolyamatok értelmezésében nyújthat segítséget. A feltárás során felmerült a „krízishorizont” vagy nagyobb tűzzel járó baleset lehetősége. A paticsrétegek vizsgálata alapján viszont valószínűleg csak egy ház vagy házrészlet leégése következhetett be, melynek hulladékát több környező gödörbe próbálták eltakarítani. Némely gödörben sokkal figyelemre méltóbb a rétegződés egyenletes váltakozása, valamiféle ciklikus munkafolyamatot sejtetve. Ez lehet bizonyos időközönként végzett takarítási vagy teleprendezési munka, mely során gyakran szerves hulladékot égettek, aminek következtében faszenes rétegek jöttek létre.

A munkafolyamatok mellett a közösség rituális életére is van bizonyíték a településről. A sok

speciális agyagfigurán kívül megfigyelhető, hogy szimbolikus cselekmények előzték meg a nagyobb erőfeszítéseket igénylő vállalkozásokat, így a ház építése előtt alapárkos áldozatot mutattak be egy cölöplyukba. Emellett a lakosság tagjait összekovácsoló ünnepi alkalmakra, lakomára is van példa, melyen feltételezhetően 100-nál több fő vehetett részt.

A korrespondencia analízis a gödröket is két nagyobb csoportba rendszerezte, mely alapján az 1. és 3. szelvény gödrei és ezzel kerámiai, némiképp elkülönülnek. Az 1. szelvény gödreiben nagyobb számmal megfigyelhetőek a korábbi fázisba sorolható edénykészlet darabjai, míg a 3. szelvényben nagyobb mennyiségben foghatók meg a fiatalabb edénykészlet darabjai, ez két különböző területi csoportosulást jelenthet.

A modern mélynyomósos szántás megnehezíti a feltárt terület vizsgálatát, hiszen a sekélyebben fekvő cölöplyukakat, a járó- és padlószinteket teljesen megsemmisítette, így a házak helyei csak hipotetikusan sejthetőek. A 3. szelvény délnyugati része meglehetősen üres, ami talán egy házhelyre enged következtetni, habár ezt se cölöphely, se tűzhely nem támasztja alá. A másik feltételes ház az 1. szelvény alapárkos áldozatához kapcsolható, amennyiben elfogadjuk a felvetést, mely szerint házanként egy ilyen áldozattal lehet számolni (TREBSCHÉ 2008, 67–70). Amennyiben ezt a két feltételes házat gondolatban felrajzoljuk, akkor egy-egy nagyobb gödörkomplexumot, valamint több különálló gödröt is a háztartásokhoz sorolhatunk.

A romániai Căuș-Sighetiu/Érkávás-Sziget lelőhelyen sikerült már a Gáva-kultúrához sorolható házakat megfigyelni magnetométeres vizsgálatok során (KIENLIN et al. 2012). Egy szabályos elrendeződésű, rendkívül egységes, meghatározott rendszer alapján kialakított telep képe tárul elénk. A házak ilyen típusú, szorosan egymás mellett, északkelet–délnyugati tájolás szerint sorakozására Poroszló-Aponháton is találhatunk példát. Sajnos Baks esetében ez nem rekonstruálható.

A megelőző Rei. BD–HaA1-es időszakban jellemzőek voltak az erődített telepek. A HaA2–HaB1-es periódusban, főként az Északi-középhegységben, illetve az erdélyi régióban foghatók meg, de sokkal jellegzetesebbé válnak az olyan egy-egy mezei régiót felügyelő, nagy kiterjedésű és intenzív leletanyaggal jellemezhető települések,

mint Baks-Temetőpart. A baksi telep kapcsán felmerült a kérdés, hogy miért a Tisza jobb partján helyezkedik el, ellentétben az összes többi Gáva-kerámiastílus időszakára sorolható településsel. A lelőhely környezete igen alacsonyan fekvő régió, melyből Baks némiképp kiemelkedik, ezzel biztosítva az árvízmentességet. Másrészt a korabeli cserekereskedelmi és kapcsolatrendszerek egyik fő útvonala a Tisza lehetett, melynek csomópontjait stratégiaileg védeni, ellenőrizni kellett.

Baks-Temetőpart kapcsolatrendszere a kerámia-

anyag alapján déli, délkeleti irányba mutat. A klasszikus Gáva-kerámiastílus formai és díszítésbeli elemei főként az alföldi és az erdélyi formákkal rokoníthatóak, de néhány stíluselem más régiókból épülhetett be a kerámiaművességébe. A pontozással vagy pontsorokkal való gyakori díszítés a déli területek hatása lehet, de gyakori díszítőelem a Kyjatice kultúrában is, mindenesetre a Gáva-stílusra kevésbé jellemző. A két darab import kerámia (14. kép) is a déli kapcsolatokat erősíti és a Gornea-Kalakača-kultúrával mutat összeköttetést (PRZYBYŁA 2009, 116–118).

Kósa P.

Eötvös Loránd University

Institute of Archaeological Sciences

H-1088, Budapest, Múzeum krt. 4/B.

kosa.polett@gmail.com

Annamária Bárány–István Vörös

IRON AGE VENETIAN HORSE OF SOPRON-KRAUTACKER (NW HUNGARY)

In 1982, a Late Iron Age horse burial was excavated in a large pit at the Iron Age settlement-complex of Sopron-Krautacker. A brief discussion about the horse and its ritual and cultural contexts was published in 1998 by Erzsébet Jerem. A more detailed description of the horse (pit 228) and the sacrificial ritual are the subject of this study. Based on the characteristics of the skull and the postcranial parts, the horse can be classified into a prehistoric type occurring in areas of the Central and Eastern Mediterranean. The nearest comparative horse type is found in the Northern Italian Veneto. Large stature (1.4–1.5 m) Iron Age horses are known at only a few sites in Hungary. According to our present knowledge, large Iron Age horses rarely occur in East-Central-Europe, and are imported from the Eastern-Balkan or the coastal regions of the Eastern Mediterranean.

Sopron-Krautacker vaskori településkomplexum területén 1982-ben egy nagyméretű kelta gödörből késő vaskori ló csontváza került elő. A ló csontvázának rövid leírását, a lótemetkezést és annak rituális összefüggéseit Jerem Erzsébet 1998-ban közölte. Jelen tanulmányunkban ezt a leírást egészítjük ki. A 228. objektumban feltárt teljes ló gödörbe történő elhelyezése áldozati szertartás része volt. Végtagjainak és koponyájának jellege alapján egy Közép- és Kelet-Mediterráneum területén előforduló finom testfelépítésű típusba sorolható. Hozzá hasonló lovak legközelebb az északkelet-itáliai Veneto régióban találhatók. Magyarországon nagyméretű vaskori ló kevés helyről ismert. A jelenlegi ismereteink szerint a Kelet-Közép-Európában ritkán előforduló, nagytetű vaskori lovak a Kelet-Balkánról illetve Kelet-Mediterráneum partvidékéről származó import állatok.

Key words: *Venetian, Iron Age horses, horse-burial*

Kulcsszavak: *Venét, vaskori lovak, lótemetkezés*

Introduction

The Iron Age settlement- and cemetery complex of Sopron-Krautacker, excavated between 1973 and 1988, included the pit-burial of the skeleton of a Late Iron Age horse. The La Tène Period part of the settlement included 14 houses, 2 ovens and 17 pits. Five features included 100–220 animal bones, but the remaining features had only 1 to 84 bones. The six primary domestic mammal species made up 97.3% of the assemblage. 2.2% of the animal bone material belongs to four species hunted for meat, and three species hunted for fur. Birds made up 0.5%, including a domestic chicken. The amount of the small ruminant bones is slightly more than the cattle's, while pig was surprisingly rare, it counts hardly a quarter of the cattle and small ruminant. In

addition to the horse burial (pit 228), 28 horse bones were found in the settlement, giving a horse total of less than 2% of the domestic animals (Table 1).

Excavated in 1982, pit 228 included a few fragments of ceramics and significant quantity of animal bones, including a complete male horse, atypically buried with a large, riveted iron ring fixed around the lower jaw. The horse burial and its ritual context were published in 1998 by Erzsébet Jerem. An archaeozoological summary of the horse skeleton, analysed by István Vörös, was included in the paper (JEREM 1998, 325–326). This paper presents a complete osteological description of the Sopron-Krautacker horse, a discussion on horse types, the origins of the horse, and the ritual displayed by the burial.

The Sopron-Krautacker horse burial (pit 228) is dated to the „LT/C2 period”, the middle or sec-

Table 1 La Tène Period Vertebrate fauna of Sopron-Krautacker (*: Horse burial /pit 228/ NISP=136)
1. táblázat Sopron-Krautacker La Tène kori gerinces faunája (*: lósr /228. gödör/ NISP=136)

		NISP	% Total
Cattle	<i>Bos taurus L.</i>	551	37.8
Sheep	<i>Ovis aries L.</i>	569	39.0
Goat	<i>Capra hircus L.</i>	4	0.3
Pig	<i>Sus domesticus Erxl.</i>	142	9.7
Horse	<i>Equus caballus L.</i>	162*	11.2
Dog	<i>Canis familiaris L.</i>	30	2.0
		1458	100.0
Aurochs	<i>Bos primigenius Boj.</i>	1	
Red deer	<i>Cervus elaphus L.</i>	14	
Roe deer	<i>Capreolus capreolus L.</i>	3	
Wild swine	<i>Sus scrofa L.</i>	10	
Red fox	<i>Vulpes vulpes L.</i>	2	
Wild cat	<i>Felis silvestris Schreb.</i>	2	
Badger	<i>Meles meles L.</i>	1	
		33	
Domestic hen	<i>Gallus domesticus L.</i>	1	
Bird	<i>Aves sp.</i>	6	
		7	
		1498	

ond third of the second century BC, and was part of a sacrificial ritual (JEREM 1998, 331). The position of the horse body within the pit, its legs carefully bent to fit the space, was the result of conscious activity similar to other animal sacrifices. A number of sacrificial horses were positioned similarly in the Paleovenetic Age of North Italy (RIEDEL 1984). These horses were placed completely into pits with no signs of butchery. During the Celtic period, sacrificial red deer were similarly buried in pits either whole or cut into pieces (VÖRÖS 1986; VÖRÖS manuscript).

The skeleton of the horse (Fig. 1) laid on its right side in a SE-NW direction in the centre (slightly to SW) of a shallow, narrow, oval pit (feature 228). The head at the SE, with the nose pointing N, was propped up against the curved wall of the pit in natural position. The spinal column of the horse lay along the line of the SW side of the pit, with the folded limbs at the NE side. The skeleton was fully articulated. The lumbar vertebrae were slightly twisted ventrally, the caudal sternum and connecting rib-cartilage-ends, and left pelve (os coxae) and femur-tibia were slightly displaced during the decomposition process. The left femur and tibia were pulled up and bent over the right leg. The right hind limb angled

forward, straightened along the NE rim of the pit. During excavation, with the mechanical soil removal portions of the horse's head and limbs were damaged. Parts of the left side were lost, including facial portions of the skull and the distal foot, and the ribs were crushed. The right pelve was also crushed.

Inventory of the horse skeletal remains (136 pieces)

Head: 6 pieces, skull, mandible pair 2, 3 hyoid bones (hyoideum: 2 long hyoid tines (stylohyoides), lower hyoid parts, fused, shaped (corpus, processus, cornua)

Spine: 38 pieces, 7 cervical vertebrae (v. cervicalis I–VII) overall length 580 mm, 17 thoracic vertebrae (v. thoracalis I–XVII) overall length 740 mm, 6 lumbar vertebrae (v. lumbalis I–VI) overall length 290 mm, 5 sacral vertebrae, 1 caudal vertebra (v. sacrales I–V, 1st v. caudalis) overall length 245 mm, 3 caudal vertebrae (v. caudalis III, X–XI)

Ribs: 17 rib pairs, 34 pieces (costa I–XVII sin. et dext.)

Sternum: 6 sternebrae (sternebrae II–VII)

Forelimb: 29 pieces, scapula, humerus, radius, ulna sin-dext., 9 carpal bones (4 sin-5 dext.) magnum (C₃), uncinatum (C₄₊₅), radiale (C₇), intermedium (lunatum C₇), sin. et dext., pisiforme (C_a) dext., metacarpus₃, metacarpus₂₊₄, ph. I., ph. II., ph. III. sin-dext.

Hindlimb: 20 pieces, pelvis, femur sin-dext., patella

Fig. 1 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. The unearthed horse burial from the East (JEREM 1998, 324 Fig. 5)
 1. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A feltárt lócsontváz keleti irányból (JEREM 1998, 324 Fig. 5)

dext., tibia sin-dext., 7 tarsal bones (4 sin., 3 dext.) naviculare (T₁), cuneiforme (T₃), cuboideum (T₄₊₅) sin-dext., cuneiforme (T₁₊₂) sin., metatarsus₃, metatarsus₂₊₄, ph. I., ph. II., ph. III. dext.

3 pieces of sesamoideum superior

Missing: 7+x caudal vertebrae, 1st sternebra, os carpale 3 sin-2 dext., patella sin., 1 sin. tarsal bone, mt₃, mt₂₊₄, ph. I., ph. II., ph. III. posterior sin., 5 superior-4 inferior os sesamoideum

Appendix contains the measurements of the skull and the measurements of the skeletal elements.

Skull

The skull is fragmented, but has been reconstructed using glue and wires (Fig. 2). The skull is long, narrow and low. The cranial part, which has a convex profile, is concave at the forehead and protrudes again at the aboral end of the nasal bridge. The linea nuchae superior bends backwards, its two thinning edges protruding forward and deeply ridged in the calvaria region. The cranial part of the skull is long, broad and flat. The forehead is narrow, the wide orbita is oval and the aboral wall of the orbita under the foramen supraorbitale is angular. The facial ridge (crista facialis) is well developed, the point M (tuber facialis) is protuberant. The high bridge of the nose is straight, the entrance of the nasal cavity is angular. The narrow palate shows a deeply con-

cave shape. On the left side five maxillary teeth were lost postmortem (P2–M2). The dental arcade is normal: I1–3, C1 superior, P1–4, M1–3. The occlusal surface of the left I3 is concave, while the right is double concave on the right side. The inner surface of the canines are worn and the right side C is chipped. The right P1 (dens lupinus/wolf tooth) has a very large crown. On the inner side of the crown of the right side M2–3 caries is present. The occlusal surface of the P-M teeth exhibits mild, uneven wave-patterned wear.

Mandible

The corpus mandibulae is long, straight and low. The lower rim is slightly bent with a slight groove (sulcus vasorum). There are bone crests on the inner surface of the lower rims. The thin ramus mandibularis is high, narrowing and bends backwards (Fig. 3). The dental arcade includes the regular pattern (I1–3, C inf., P2–4, M1–3), but also includes supernumerary incisors. Next to the each lateral (labial) wall of the left side I2–3 vestigular incisivi can be found inside a thin-walled tooth-cyst with 10 mm (I4) and 15 mm (I5) alveolus widths. The supernumerary incisivi are not erupted through the gum. This is atavistic polydontia. The C inf. developed directly behind the I3. Pathologically, the right side incisivi are more worn. The crown of the two lower C is worn by the level of the toothneck. The end of the teeth-root is open.

Fig. 2 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. The skull of the horse (dorsal and lateral view)
2. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A ló koponyája (dorsális és laterális nézet)

On the lateral wall of the left side P3 and the right side M2 the cementum layer is erupted. More significant pathology is evidenced by the deformation of the mandible (Fig. 4). The upper rim of the diastema is heavily deformed on both sides. Behind the symphysis, the bone is etched in a U-shape which is deeper on the left and shallower on the right. The profile line of the etched part is asymmetric: deeper near the canine, with a steep edge, while the other P2 end increases gradually. The height of the

Fig. 3 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. The left mandible of the horse (lateral view)
3. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A ló baloldali mandibulája (laterális nézet)

diastema in the etched section is 29 mm. The deformation of the diastema is the result of the permanent wear of the iron-ring pulled on the lower-jaw.

The Spine

The physiological length of the spinal column is 185.5 cm. The diagonal trunk-length of the horse is 142 cm, extrapolated using Sótonyi's 9 cm value to compensate for the missing intervertebral cartilage (VÖRÖS 2006, 167). Both transverse processes of the atlas (1st cervical vertebra) are missing. The right side half of the fovea articularis cranialis of the atlas is wider and broader. The tuberculum ventrale is well developed. The epistropheus (axis, cervical-2) is intact (Fig. 5a–b). The thoracic vertebral bodies have varying degrees of exostoses. There are bone crests at the end of the crista ventrales of the 9th and 10th vertebrae, exostoses on the left lower end of the caudal articular surface of the 11th, and the cranial articular surface of the 12th vertebrae. Pseudoarthrosis-like exostosis has formed on the left ventral side of the vertebral bodies between the 12th and 13th vertebrae, and there are exostoses on the two lower edges of the cranial articular surface of the 14th vertebra. Well developed crista ventrales are observable on the 15th–17th thoracic and 1st–3rd lumbar vertebrae. The sacrum

Fig. 4 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. The deformation of the mandible (lateral and dorsolateral view)
4. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A mandibula deformációja (lateralis és dorsolaterális nézet)

length is 205 mm, and with the fused 1st vertebra caudalis the length is 245 mm. Its processus spinales are low and broad. The tuberculum of the processus spinalis of the 3rd vertebra is well developed (Fig. 5c).

Extremities (Figs 6, 7, 8)

The scapula is fragmented, the articular surface is large and rounded. There is a processus-like exostosis on the lower rim of the tuber scapulae. The scapula (shown in the excavation documentary photo) extends by the 6th costa. The humerus is short, the medial-sagittal diameter of the caput humeri is relatively short, and longer of the dorsal tubers. The ventral wall of the radius is convex. The left mc3 and the mc2 are fused at their distal third. The proximal

width of the mc2–4 is 60 mm. The proximal part of the left femur is broken off. The proximal ends of the right tibia and fibula are fused. The distal epiphyses of the tibiae are narrow and high. The 1st phalanges are long, the 2nd phalanges are short. The 3rd phalanges are small. The width and height of the articular surface of the anterior phalanx III is 47 mm and 26 mm, the width and height of the articular surface of the posterior phalanx III is 43 mm and 26 mm. The plantar surface is deeply concave.

Sex, age and size

The sex of the horse, based on well-developed canini, is male. Based on tooth development and occlusal surface wear the horse was ca. 8–9 years old. The horse was ca. 143 cm with a „medium-large” body height, using Vitt’s method (VITT 1952) and the length-measurements of ten long-bones.

The length of the fore- and the hind limbs are almost equal, but the humerus is relatively short. The withers height value calculated from the humerus length is 5.2/5.6 cm shorter than the withers height calculated from the other forelimb bones. The radius is 1.5 time longer than the metacarpus. This ratio indicates a longer stride where the forward drive of the forelimb is faster and safer. During the stride the hoof is elevated higher from the ground, giving it more forward drive. The distribution of the load is optimized by the thick metacarpal bone, which provides insertion surfaces for stronger muscles and tendons (SCHANDL 1955, 45–48). The length ratio of the three long bones of the hind limb is harmonious, providing similar withers height values from each element (Table 2, Appendix).

The slenderness index values of the metacarpuses are 14.4, slender category. The slenderness index values of the metatarsus are 11.2. The length ratio of the mc/mt is 85.45. The femur and tibia are also ideally formed for increased speed and length of stride. All of these characteristics belong to the racing or saddle horses.

Based on the head (long and narrow) and body (short trunk and slim long bones) morphology, the Sopron horse can be classified as a prehistoric type

Table 2 Sopron-Krautacker horse (pit 228) withers height calculations (after VITT 1952)
2. táblázat Sopron-Krautacker. A 228. objektumból származó venét ló marmagasság értékei (VITT 1952 módszere szerint)

	Wh cm		Wh cm
6 long bones of the forelimb	142.2	4 long bones of the hindlimb	144.1
rad/mc	144.0	mt	144.0

Fig. 5 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. Vertebrae of the horse (1: atlas; 2: epistropheus; 3: lumbar vertebrae and sacrum with the first caudal vertebra)

5. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A ló csigolyái (1: atlas; 2: epistropheus; 3: ágyékcsigolyák, sacrum és az első farkcsigolya)

occurring in the Central and Eastern Mediterranean. The nearest example of this type of horse is at the Paleovenetia site, Le Brustolade, Altino Roman Town, Northern Italy (RIEDEL 1984, 242–253). Two La Brustolade horses (nr. 19 and 25) are similar in morphology to the Sopron horse, and may be classified as the same type (Table 3). The Le Brustolade horse population statures also include small to medium-small animals (RIEDEL 1984, 230). The body size of the Iron Age horses from Le Brustolade is different from the Western-European small Celtic horses.

The Celtic cemetery of Canal Bianco, Adria included a two-wheeled cart with two 150 cm draught horses and a 155 cm saddle horse (JUNKELMANN 1990, I. Kap. II. 39). The draught horses had snaffle-bitted bridles with large ringed iron cheekpieces, while the bronze bitted bridle of the riding horse had omega-shaped side pendants (JEREM 1998, 329).

Large Iron Age horses are found at only a few Hungarian sites: three settlements and one cemetery. Velemszentvid Iron Age (HA, LT) settlement had two horse bones (radius 54.484.3 and tibia 54.494.2) which indicate withers heights of 142 and 140 cm and “middle-large” body-sizes

(BÖKÖNYI 1968, 17, 55, 59). A radius (62.1.81) from Jászfelsőszentgyörgy-Túróczi Tanya (HA) indicated a horse 146 cm with a “very large” body-size (BÖKÖNYI 1974, 371, 534). The horse from grave 71 at Csanytelek-Újhalastó had a withers height of 142.1 cm with a “medium-large” body height. The withers heights (calculated by Vitt’s method) of 15 horses at the Scythian cemetery of Szentes-Vekerzug ranged from 128.1 to 138.9 cm (VÖRÖS 2010, 65, Tables 4–5).

Similar large horses were among the Scythian horses of the Pontian region, the Thracian horses of the Eastern Balkans, the Romanian Histria site, and the Venetian horses of Northeast Italy (BÖKÖNYI 1968). The body size of Etruscan horses is smaller than Adriatic horses’ (data of AZZAROLI 1972 in: RIEDEL 1984, 235, footnote). Large horses would have come along the ancient amber road from the Veneto coast of the Adriatic Sea to the Western-Transdanubia and Sopron-Krautacker (VÉKONYI 1983).

The Venetian horse-culture is evidenced by numerous votive sculptures and situlas depicting equestrian warriors, ritual horse-burials and horse gear from the 7th/6th century BC (MILLO 2013,

Table 3 Sopron and Le Brustolade large horse measurements and withers heights (Wh: Withers height by VITT 1952)
 3. táblázat Sopronból és Le Brustolade lelőhelyről előkerült nagyméretű lovak marmagasság-értékei
 (Wh: marmagasság, VITT 1952 módszere szerint)

Bones	Sopron-Krautacker		Le Brustolade (Altino) RIEDEL 1984, 242–253.				
	Horse nr./sex	nr. 288	male	nr. 19	male?	nr. 25	female
		length	Wh	length	Wh	length	Wh
humerus		297	138.8			295	138.0
		296	138.4			296	138.4
radius		350	144.0	350	144.0	347	142.8
		350	144.0			348	143.2
metacarpus		235	144.0	236	144.5	232	142.3
		235	144.0	236	144.5	232	142.3
femur		410	144.0			400	140.0
tibia		365	144.0	366	144.4	361	142.4
		366	144.4				
metatarsus		275	144.0	276	144.5	275	144.0
				277.5	145.3	275	144.0
ph. I		86/80		-/83.5		89.5/81	
			143.0		144.5		141.7

364–366; GROPPA 2013, 367; SALERNO 2013, 368–381). Based on antique historical sources (BRACCESI 2013, 51–57) about the Venetian horse breed, “the mares were not sold therefore the original breed remained in their possession exclusively” (STRABÓN V, 9, 26–27). In the honour of Dimedes (Thracian king) a white horse was sacrificed (STRABÓN V., 9, 10–11). The Sicilian tyrannos, Dionysios, purchased Venetian horses for his racing stable (STRABÓN V. 4, 13–14). The few large (over 140 cm) horses from the Celtic oppidum Manching, were imported Celtic/Roman horses, not Scythian horses (BÖKÖNYI 1964, 239). The Celtic horses from Manching ranged between 112–138 cm, with an average withers height of 125 cm (BOESSNECK et al. 1971, 29, 31, Table 62).

Iron Age large horses (a brief overview)

The Iron Age was the first era when large horse-stocks were moved across continent-size regions by populations of various cultures. In Western and Central Europe, Central Asia and on the steppes of Eastern Europe, small horses were bred at the same time. These horses, adapted for different circumstances, were taken to extremely diverse geographical locations through migration, wars, trade, etc. The Iron Age is also the first era when large numbers of horse remains accumulated, mainly from

Celtic settlements, from Scythian graves and Hallstatt period cemeteries.

V. O. Vitt analysed horse skeletons from the Scythian Altaic culture, particularly from the Pazyryk kurgans, publishing his results in 1952 (VITT 1952). Based on the horses from Kurgan I, Vitt subdivided the Altaic horses into two breeds. Furthermore, he presumed that the saddle-horses of the Pazyryk were transported by merchants or raiders from Central Asia and the Middle East to the Altaic region. Nevertheless, he remarked in 1937, as an exception it had been also possible “that the breed was bred locally” (VITT 1952 169–170, footnote 1). Later, in 1950, Vitt examined 56 adult, 13 juvenile and 18 other horses from the Sibe and Pazyryk kurgan graves. With the new analyses, he recanted his earlier assumptions. Based on the measurements and ratios of the skull and the limb-bones, he divided the horses into four groups, with the smallest group of 128–130 cm withers height and a largest group with 146–150 cm (VITT 1952, Table 3–5). The mean withers heights for each group are: 145 cm (Group I), 140 cm (Group II), 136 cm (Group III), and 132 cm (Group IV) (VITT 1952, 170, 173–175). Vitt thought the Altaic “local type” were Group III, which is typical for the steppe and the foothills regions. Due to the variability and the diverse living conditions of the breed, the higher quality “dignitaries” (well-fed, “stabled” neutered saddle horses) of

Fig. 6 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. Forelimb bones of the horse (right humerus, radius and ulna, metacarpus, phalanges I–II.)

6. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A ló mellső végtagjai (jobboldali humerus, radius és ulna, metacarpus, phalanx I–II.)

Fig. 7 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. Left pelvis of the horse

7. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A ló baloldali medencecsontja

Fig. 8 Sopron-Krautacker, burial nr. 228. Hindlimb bones of the horse (right femur, tibia, metatarsus, phalanges I–II.)

8. kép Sopron-Krautacker, 228. objektum. A ló hátsó végtagjai (jobboldali femur, tibia, metatarsus, phalanx I–II.)

Group I and the “degraded, dwarfed” horses of the Group IV from the Alpine Pazyryk valley both originated from Group III (VITT 1952, 177, 188–189).

Bökönyi collected the metapodial measurements for numerous Central and Eastern European Iron Age horses, publishing the results of his research first as a “pre-evaluation” in 1964. Much of this work featured in Bökönyi’s hippology-work (BÖKÖNYI 1968), which included Slovenian and other horse osteological and osteometrical analyses. Based on this data, he divided Iron Age horses into two, eastern and western geographic groups, following a line from Vienna to Venice. The eastern group from today Slovenia, Hungary, Romania, Bulgaria, Greece and South-Russian regions were taller and stouter. The western group from Austria, Switzerland and Germany were much smaller (BÖKÖNYI 1964, 234; BÖKÖNYI 1968, 39).

Bökönyi (BÖKÖNYI 1964, 236; BÖKÖNYI 1968, 41) considered the eastern group steppe/shrub-steppe horses and the western group woodland/

mountain horses. Furthermore, he supposed that western group horses represented either a degraded eastern breed or a western wild form. Finally, he thought the body size difference between the two groups had been the complex result of ecological, breeding and ancestral factors (BÖKÖNYI 1964, 239; BÖKÖNYI 1968, 46; BÖKÖNYI 1974, 257–259). Bökönyi agreed with the observations of the previous Russian authors that Scythian horses were the base of the eastern group. In addition to these Scythian horses, there was also a better bred, bigger local horse group in Central Asia. These taller, “better” eastern horses were discovered mostly in graves, and occurred in areas from Venice through the Southern Russian regions to the Altai. Osteological evidence for these larger horses is rare and is linked with rich nobles or tribal leaders (VITT 1952, 177, Table 4–5; BÖKÖNYI 1964, 239; BÖKÖNYI 1968, 41; BÖKÖNYI 1974, 254–255).

The average withers height of the horses of the western group is 124.1–123.9 cm (mc/mt), 136.3–

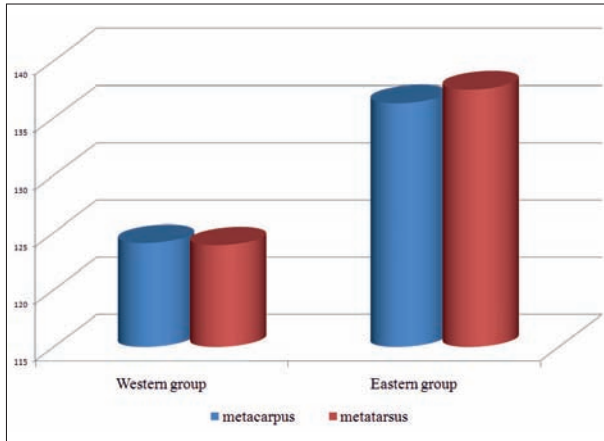

Fig. 9 The average withers height values of the horses of the western and eastern groups (metacarpus/metatarsus, cm)

9. kép A nyugati és a keleti csoport lovainak marmagassági átlaga (metacarpus/metatarsus, cm)

137.5 cm (mc/mt) of the eastern group (Table 4–5, Fig. 9).

The difference in the averages of the two groups is remarkable: 12.2 cm for the mc, 13.6 cm for the mt. Reverse difference is observable for the horses of the western group which are 12.5 cm (mc) and 10.7 cm (mt) lower than the smallest horses of the eastern group. The same could be found for the largest horses, as there are 4.5 cm (mc) and 9.6 cm (mt) higher horses in the eastern group. Interesting observations can be made on the withers height values calculated from the length measurements of the Iron Age horse-metapodials (BÖKÖNYI 1968, 19, 21) divided by the Vitt's body-size categories.

Table 4 Average withers heights of two Iron-Age horse-groups (BÖKÖNYI 1968, 36; BÖKÖNYI 1974, 252. Uses Kiesewalter's method)

4. táblázat A két vaskori lócsoporthat Kiese-walter-féle módszerrel számított átlag marmagassági értékei (BÖKÖNYI 1968, 36; BÖKÖNYI 1974, 252, Kiesewalter módszere szerint)

	Horses of the eastern group			Horses of the western group		
	average	min.	max.	average	min.	max.
mc	136.15 cm	121.1	149.4	126.07 cm	109.9	149.4
mt	137.1	120.4	151.9	126.69 cm	112.5	153.5

Table 5 Average withers heights of the two Iron-Age horse-groups (after VITT 1952)
5. táblázat A két vaskori lócsoporthat átlag marmagassági értékei (VITT 1952 módszere szerint)

	Horses of the eastern group			Horses of the western group		
	average	min.	max.	average	min.	max.
mc	136.3	124.2	149.3	124.1	111.7	144.8
mt	137.5	122.1	154.1	123.9	111.4	144.5

The metacarpal and metatarsal data (Table 6) show the majority of the western group horses are small and very small (79.2%). The remaining horse size percentages for the western group are 1.1% dwarf, 16.2% low, 2.3% middle, and 0.8% tall. There is only one "tall" metatarsus. Horses below 120 cm (very small and dwarf) are absent from the eastern group. The vast majority of eastern horses (88.1%) are in the low and middle high categories. There are 3.3% small horses and 8.3% tall horses. Only one metatarsus represents a large horse.

Bökönyi's two horse-groups are well defined, they contain types with different ancestral and environmental origins (Fig. 10) The stock of the western group contained very small, small and a few low (112.1–128; –136 cm) horses. The eastern group included low, middle and a few tall (128.1–144–153 cm) animals. The eastern group is more uniform, while the western group includes all seven body size categories. Ponies, smaller and larger horses are found over a large geographic area and in the eastern group during the Scythian period. The kurtosis of the curve for the withers heights calculated from the mc and mt lengths are identical within each group (Fig. 11).

The measurement-distribution of the mc and mt length/smallest width of the diaphysis strongly shows not only the geographical separation of the two groups but the distribution of the bone length and Vitt's body size categories within the groups (BÖKÖNYI 1964, 19–21, diagrams: Abb. 2, Abb. 3; completed in BÖKÖNYI 1968, Fig. 9, 11). The large Iron Age horses in the western group are above Vitt's 136–140 cm withers height, and above Vitt's

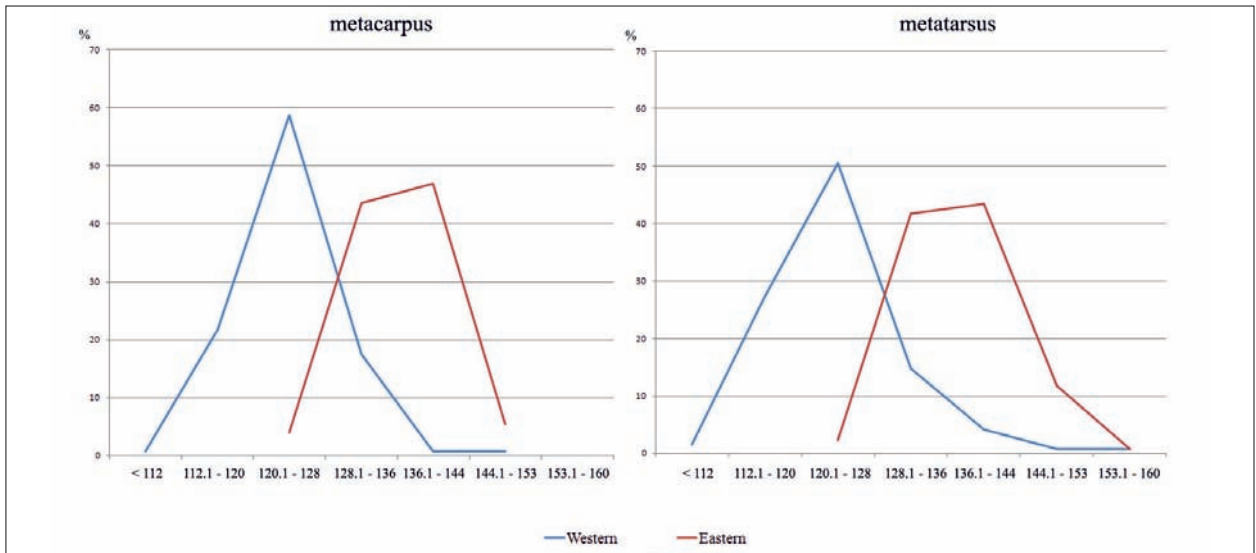

Fig. 10 Distribution of the withers heights (cm) calculated from the length measurement of the metapodials (metacarpus/metatarsus) in the two Iron Age horse-groups

10. kép A metapodiumok hosszmeretéből számított marmagasság (cm) megoszlása a két vaskori lócsoportban

140–144 cm in the eastern group (Table 7). Where these large horses could be found, they differed strongly from the local horse stock, which belonged to Vitt’s dwarf (maximum 112 cm), very small (maximum 120 cm), small (maximum 128 cm), low (maximum 136 cm) and medium-small (maximum 140 cm) withers height categories. This shows well the heterogeneous composition of the groups.

Body height of horses is inherited additively, so parents with the same body size have the same size descendants. Due to the nugget effect – the different environment – remarkable differences could occur in the growth or body size of the horses from the same breed/type. The “Central European nugget

effect” has no impact on the large Iron Age horses from Central and South-Eastern Europe. They keep their “own inherited” and “acquired with nugget effect” characteristics. A similar phenomenon was observed during the genetic survey of the Avar Period horses from the Southern Transdanubia. Their bones (metapodium length/withers height) showed remarkable uniformity, although “the new horses, which were brought up and kept in extreme circumstances, differed significantly from the local stock after they got into a new environment” (TAKÁCS–SOMHEGYI–BARTOSIEWICZ 1995, 193–194).

The question, whether the few large Iron Age horses, which belonged to nobles and were selected

Table 6 Distribution of the eastern and western Iron Age horse groups by body-height (cm)

6. táblázat A két vaskori lócsoport testmagasság szerinti megoszlása (cm)

Category	Withers height cm	western group				eastern group			
		MC		MT		MC		MT	
		No.	%	No.	%	No.	%	No.	%
dwarf	<112	1	0.7	2	1.6				
very small	112.1–120	30	21.7	33	27.3				
small	120.1–128	81	58.7	61	50.5	7	4.0	3	2.3
low	128.1–136	24	17.5	18	14.8	73	43.6	54	41.8
middle	136.1–144	1	0.7	5	4.2	79	47.0	56	43.5
tall	144.1–153	1	0.7	1	0.8	9	5.4	15	11.7
large	153.1–160			1	0.8			1	0.7
Totals		138		121		168		129	

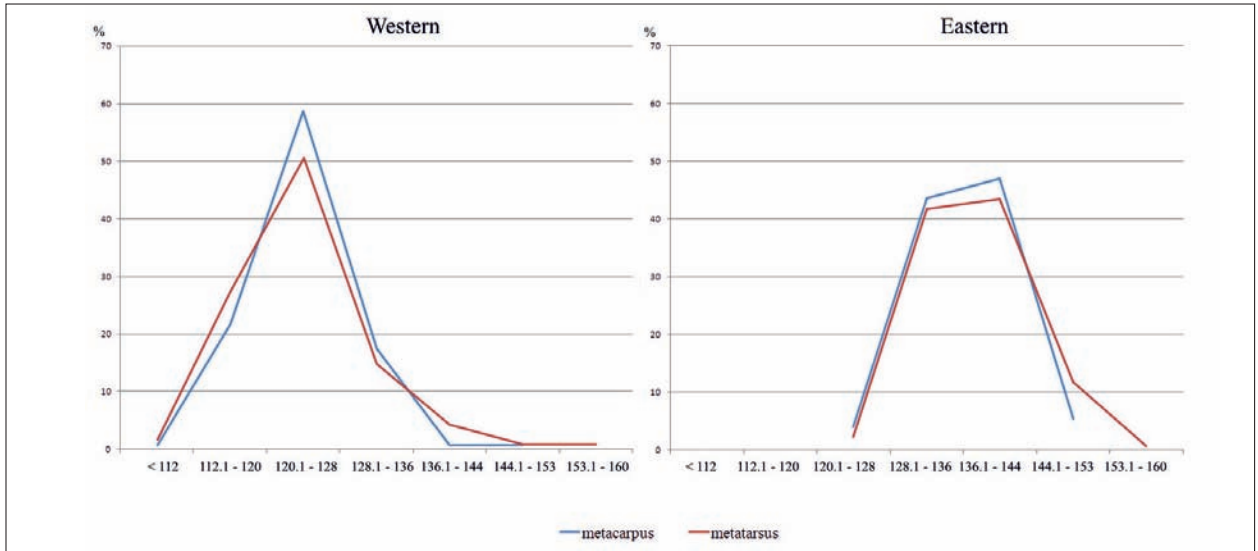

Fig. 11 Distribution of the withers heights (cm) calculated from the length measurement of the metapodials (metacarpus/metatarsus) in the two Iron Age horse-groups

11. kép A két vaskori lócsoporthoz tartozó metapodidumok (metacarpus/metatarsus) hosszából számított marmagasság (cm) megoszlása

for ritual burial, were the results of local breeding or were imported can be answered. According to our present knowledge, these large Iron Age horses rarely occurred in Central-Eastern-Europe, and had no connection with Scythian horses from the Altai region, but were imported from the Eastern Balkan areas and from the coasts of the Eastern Mediterranean (JUNKELMANN 1990, 250–251).

Lower jaw-ring

A thick, large iron ring, 11x11.5 mm in diameter, was placed in the mouth of the horse in burial 228, around the diastema part of the mandible. The ring without binding tabs encircled the lower jaw. The cheek bit from Sopron and its archaeological contexts first were described by Erzsébet Jerem (JEREM 1998, 326–331). Due the lack of binding tabs, to fix the lower jaw-ring to cheek straps was not possible to implement (see JEREM 1998, footnote 6). For riding, the lower jaw-ring was not suitable for

controlling the horse. The ring, called a „cheek-bit” was not a bit or part of a bit and bridle. The ring placed on the diastema part of the mandible had been worn continuously by the horse during many years (see the deformation of the diastema). One or two reins could be bound to the lower jaw ring, which might have allowed the horse to be led or possibly restrained.

A ring similar to the Sopron horse burial ring was found in a double horse burial at Le Brustolade, Altino (JEREM 1998, Fig. 7, horse 1–2; RIEDEL 1984, 228). The diameter of this bronze ring is 13.8 cm (SALERNO 2013, 10.4.6, 377). Another similar lower jaw-ring was found “in situ” on the lower jaw of a horse in the Iberian site at Burriana, Castellón (QUESADA SANZ 2005, 123, Fig. 27). The use of a continuously worn jaw-ring by these ritually sacrificed horses suggests some special rite. This single lower jaw-ring is unusual among antique bits. The present nomenclature for bits is minimally suitable for understanding the bits

Table 7 The occurrence of the large horses in the two Iron Age horse-groups (BÖKÖNYI 1968, Fig 9, 11)

7. táblázat A nagyméretű lovak előfordulása a két vaskori lócsoporthoz (BÖKÖNYI 1968, Fig 9, 11)

Group	western	eastern		
horses	HA/LT ponies	import horses	Scythian horses	import horses
withers height	small and middle	large	small and middle	large
mc	110 < 136	136 < 150	122 < 140	140 < 150
mt	110 < 140	140 < 154	130 < 144	144 < 154

and bridles of ancient or historical times (RADNAI 2006, 128–131).

The Iron Age LT and Scythian period bits/bridles from the Middle and Lower Danube Region are diverse (WERNER 1988; JEREM 1998, 328–339), in the early phases, straight bits with iron cheekpieces, most typically Werner Types II–III with bits fixed or connected with a ring to the bridle (mobile). The C shaped, mobile bits with cheekpieces were connected with binding straps or with perforated holes to the mouthpiece (W. Typ XIII, Var. C). Variations of the simple snaffle bits (Ringtrensse, snaffle bit W. Typ. XIV) appeared in the late phase. The “horseshoe-shaped” cheekpieces (W. Typ. XV Var.

A) are identical to the W. Typ. XIII Var. C. The omega-shaped cheekpieces (WERNER 1988, Typ. XV. Var. B, Nr. 266, 78–79, Taf. 36, 266) are not the part of the bit.

Acknowledgments

We are very grateful to Dr. Katalin Jankovits who introduced us the newest results of the archaeological researches of the Venetian period and the data related to the Venetian horses and Pam Cross for her precious professional and grammatical advices. We also would like to thank Erzsébet Jerem for providing Fig. 1 to us.

WRITTEN SOURCES

STRABÓN, Geographika. Fordította Földy J. Budapest 1977.

REFERENCES

- AZZAROLI, Augusto
1972 *Il cavallo domestico in Italia del bronzo agli Etruschi*. Studi Etruschi ed Italici Firenze. Vol. 40. ser. III, 273–308.
- BOESSNECK, Joachim–DRIESCH, Angela, von den–MEYER-LEMPENAU, Ute–WECHSLER-von OHLEN, Eva
1971 *Die Tierknochenfunde aus dem Oppidium von Manching*. In: Krämer, W. (hrsg.), Die Ausgrabungen in Manching 6. Wiesbaden.
- BÖKÖNYI, Sándor
1964 *Angaben zur Kenntnis der eisenzeitlichen Pferde in Mittel- und Osteuropa*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 16, 227–239.
- 1968 *Data on Iron Age Horses of Central and Eastern Europe*. In: Hencken, H. (ed.), Mecklenburg Collection, Part 1. American School of Prehistoric Research. Peabody Museum, Harvard University 25, Cambridge, Massachusetts, 3–71.
- 1974 *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest.
- BRACCESI, Lorenzo
2013 *Il mondo veneto e l'immaginario ellenico*. In: GAMBA et al. 2013, 51–57.
- GAMBA, Mariolina–GAMBACURTA, Giovanna–RUTA SERAFINI, Angela–TINÉ, Vincenzo–VERONESE, Francesca
2013 (a cura di), *Venetkens. Viaggio nella terra dei Veneti antichi*. Padova.
- GROppo, Veronica
2013 „...Per le briglie allora i miei cavalli lega”. In: GAMBA et al. 2013, 367.
- JEREM, Erzsébet
1998 *Iron Age horse burial at Sopron-Krautacker (NW Hungary). Aspects of trade and religion*. In: Anreiter, P.–Bartosiewicz, L.–Jerem, E.–Meid, W. (eds), Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Paleolinguistics. In memoriam Sándor Bökönyi. Archaeologica 8, Budapest, 319–334.
- JUNKELMANN, Marcus
1990 *Die Reiter Roms. Teil I: Reise, Jagd, Triumph und Circusrennen*. Kulturgeschichte der Antike Welt. Band 45, Mainz.

- MILLO, Luca
2013 *Quattro cavalli dalle test superbe gettò sulla pira.* In: GAMBA et al. 2013, 364–366.
- QUESADA SANZ, Fernando
2005 *El gobierno del caballo montado en la Antigüedad clásica con especial referencia al caso de Iberia. Bocados, espuelas y la cuestión de la silla de montar, estribos y herraduras.* Gladius 25, Madrid, 97–150.
- RADNAI Imre
2006 *Lovasszótár. – Horserider's Dictionary. – Dictionaire Équestre. – Wörterbuch für Reiter.* Budapest.
- RIEDEL, Alfredo
1984 *The Paleovenitian Horse of Le Brustolade (Altino).* Studi Etruschi. Vol. 50. Ser. III, 1982, 227–256, Tav. XXX–XXXVI.
- SALERNO, Rosario
2013 „Magnifici, focosi, scintillanti”: le immagini dei cavalli. In: GAMBA et al. 2013, 368–381.
- SCHANDL József
1955 Lótenyésztés. Agrártudományi Egyetem Tankönyvei. Budapest.
- TAKÁCS István–SOMHEGYI Tamás–BARTOSIEWICZ László
1995 *Avar-kori lovakról Vörs-Papkert B temető leletei alapján. – A Study of Avar Period Horses on the Basis of Bones from the Cemetery of Vörs-Papkert.* A népvándorláskor fiatal kutatói 5. találkozásának előadásai. Somogyi Múzeumok Közleményei 11, 183–188.
- VÉKONY, Gábor
1983 *Veneter – Urnenfelderkultur – Bernsteinstrasse.* In: Bándi, G.–Cserményi, V. (eds), Kapsolatok Észak-Dél között. Történeti, kulturális és kereskedelmi kapcsolatok az európai borostyánkő utak mentén az i.e. I. évezredtől a római császárkor végéig. Nemzetközi Kollokvium 1982. Savaria 16. Bozsok–Szombathely, 33–38.
- VITT, Vladimir
1952 *Лошади пазырыкских курганов.* Sovetskaja Arheologia 16, 163–205.
- VÖRÖS, István
1986 *A ritual red deer burial from the Celtic–Roman settlement at Szakály in Transdanubia.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 38, 31–40.
- 2006 *Ló az Árpád-kori Magyarországon. – Horses in medieval Hungary (11th–13th century).* Folia Archaeologica 52, 165–216.
- 2010 *Die Pferde im skythischen Gräberfeld Szentes-Vekerzug (1950–1954). – A szentes vekerzugi szkíta temető lovai (1950–1954).* Archaeologiai Értesítő 135, 53–68.
- Manuscript *A Gőr-Kápolnadombon feltárt vaskori gímszarvas (Cervus elaphus L. 1758) csontváz.* In press.
- WERNER, Wolfgang Michael
1988 *Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mittleren Donau.* Prähistorische Bronzefunde XVI, 4, München.

APPENDIX

Table 1 Sopron-Krautacker. Bone measurements of the Venetian horse burial 228. Horse cranium measurements (mm)
 1. táblázat Sopron-Krautacker. A 228. objektum venét lovának csontméretei. Lókoponya méretek (mm)

skull profil length	A-P	550
skull basal length	B-P	510
neurocranium dorsal length	A-Ect. lin.	182
viscerocranium dorsal length	Ect. lin.-P	373
neurocranium lateral length	A-Ect. distance	200
lateral facial length	Ect-P distance	382
interparietal length	A-L	46
parietal length	L-Br	73
orbit horizontal diameter		62
orbit ventral diameter		53
frontal zygomatic process breadth	proc. zygomat. of frontal	26
temporal bone zygomatic process height	proc. zygomat. of temporal	25
zygomaticum temporal process height	proc. temporal of zygomat.	11
maxilla dorsal length	Lmo-Ni	88
intermaxilla dorsal length	P-Ni	198
oral side of orbit – tuber facialis (M) distance		105
tuberculum artic. – tuber facialis (M) distance		205
upper teeth alveoli – tuber facialis (M) distance		28
neurocranium breadth	eu-eu	105
smallest frontal breadth	fs-fs	75*
skull greatest breadth (half $\frac{1}{2}$)	zg-zg	$\frac{1}{2}$ 100
frontal greatest breadth (half $\frac{1}{2}$)	Ect-Ect	$\frac{1}{2}$ 102
breadth between supraorbital foramina (half $\frac{1}{2}$)	Sp-Sp	$\frac{1}{2}$ 74
breadth between infraorbital foramina	If-If	84
nasal oral breadth	Ni-Ni	56
premaxilla median breadth		57
neurocranium basal length	B-St	244
viscerocranium basal(medianpalatal) length	St-P	264
P – Mol. lin. distance		222
Mol. lin. – B distance		282
length of upper row of teeth	P-Pd	300
incisors row length	P-Ic	33
diastema length	behind I ³ – in front of P ²	88
I ¹ – C interval	behind I ¹ – in front of C	55
C alveoli length		14
length of row of teeth	Pm+M	180
premolar row length	Pm, P ¹⁻⁴	100
molar row length	Mol M ¹⁻³	80
occipital greatest height	B-A	98
occipital squama height	O-A	60

occipital upper linea breadth		68.5
occipital smallest upper breadth	As-As	58
foramen magnum height	B-O	38
foramen magnum breadth		36
occipital condyles greatest breadth	c-c	84
proc. jugulares greatest breadth	proc. jugularis	90
interval between the entrances of the ear canals	po-po interval	108
fossa mandible breadth		58
choanae breadth		42
palatal oral breadth	Pm-k	62
palatal breadth at C	C-C	60
premaxilla greatest breadth	I-k	66
praemaxilla smallest height		32
nasal height before P ¹		88
viscerocranium height behind M ³		130
basion height	B-highest point of skull	102
skull + mandible height		300

Upper teeth measurement (mm)

Felső fogak méretei (mm)

	length	breadth	Pc length	height
P ¹	7.5	5		
P ²	34.5	24		52
P ³	29	27.5	11.2	60
P ⁴	28.5	28.5	12.6	63
M ¹	25	27	12.5	56
M ²	25.6	26	13	65
M ³	27	23	14	

Mandible measurement (mm)

Mandibula méretei (mm)

mandible dorsal length	id-Cr	440
mandible horizontal length	id-goc	390
mandible basal length	id-gov	290
lower teeth row length	id-M ₃ aboral point	288
diastema length	I ₃ aboral - P ₂ oral point	88
C-P ₂ interval	behind C – in front of P ₂	70
length of row of teeth	P-M	170
Pm row length	Pm P ₂₋₄	86
Mol row length	M M ₁₋₃	83
mandible angle length	M ₃ aboral point-goc	134
mandible height in front of P ₂		58
in front of M ₁		78
behind M ₃		106

mandible corpus thick		26
vertical ramus height of incisura mandible	gov-in	220
vertical ramus height of condyle proc.	gov-Cm	243
condyle proc. breadth		58.5

Lower teeth measurement (mm)

Alsó fogak méretei (mm)

	length	breadth		length	breadth
P ₂	31	17	M ₁	25	16
P ₃	28	17.5	M ₂	25.3	15.2
P ₄	27	16.2	M ₃	30	13.5

Table 2 Sopron-Krautacker. Bone measurements of the Venetian horse burial 228 Measurements of the skeletal elements (mm), withers height (cm)

2. táblázat Sopron-Krautacker. A 228. objektum venét lovának csontméretei. A csontvázemek méretei (mm), marmagasság (cm)

Bone		collum breadth	ang. artic. breadth	fac. artic. breadth	fac. artic. height
scapula	sin.	64	96	56	51
	dext.	64	95	56	49

ang. artic. – angulus articularis, fac. artic. – facies articularis

Bone	L.	Bp.	Bdiaph.	Bd.	Dp.	Ddiaph.	Dd.	Wh.
humerus s.	296	94.5	37	84.5	101	44	81	138.4
humerus d.	297	93	38	83		43	82	138.8
radius s.	350	84.5	39	77.5	48.5	29	46	144.0
radius d.	350	84	40	78	48.5	30	44	144.0
ulna s.	320							
ulna d.	330							
metacarpus s.	235	51	34	52	34	22	36.5	144.0
metacarpus d.	235	51	34	52	34	21.5	36.5	144.0
ph.I.ant. s.	86	58.5	36	48.5	37	20	26	
ph.I.ant. d.	82*	58	36	47.5	37	20	26	
ph.II.ant. s.	44	53.5	46	49*	33	22.5	27	
ph.II.ant. d.	44	53.5	46		32	22.5	27	
femur s.			37	97		50		
femur d.	410	123	38.5	98		50	122	144.0
tibia s.	366	102	41	76	94	31	46	144.4
tibia d.	365	98.5	41	75	93	31	46	144.0
metatarsus d.	275	51	31	51	46	24.5	38	144.0
ph.I. post. d.	80	57	34	48	48	20	25.5	
ph.II. post. d.	43	54	44.5	46*	33.5	24	27	

L. – greatest length, Bp. – proximal breadth, Bdiaph. – diaphysis smallest breadth, Bd. – distal breadth, Dp. – proximal depth, Ddiaph. – diaphysis smallest depth, Dd. – distal depth, Wh. – withers height

Bone	length	breadth	height
patella d.	69	68	
astragalus s.	64	62	51.5
astragalus d.	63	62	51
calcaneus s.	116	56	53
calcaneus d.	115	56	55

Pelvis sin.	
greatest length of left half	430
smallest breadth of ilium shaft	44
smallest height of ilium shaft	25
length of acetabulum	65
breadth of above acetabulum	33
length of foramen obturatum	73
height of foramen obturatum	48
length of symphysis	168
smallest height of ischia shaft	26

VENÉT LÓ SOPRON-KRAUTACKER VASKORI LELŐHELYRŐL

Összefoglalás

Sopron-Krautacker vaskori település komplexum területén 1982-ben egy nagyméretű kelta gödörből késő vaskori ló csontváza került elő. A település feltárt La Tène kori részén (14 ház, 2 kemence, 17 gödör) az előkerült állatsont maradványok darabszáma viszonylag nagyon kevés. Öt objektum kivételével, ahol az állatsontok száma 100 és 220 db között volt, a többi objektumban számuk 1 és 84 db között változott. A 6 háziemlős faj csontgyakorisága 97,3%, a 4 hús és 3 prémes állatfajé 2,2 %, a madaraké pedig 0,5 %. Ez utóbbiak között egy házityúk található. A háziállatok közül a kiskérődzők minimálisan megelőzik a szarvasmarhát. A sertés meglepően kevés, alig negyede a szarvasmarhának és a kiskérődzőknek. A 228. temetkezés lócsontvázának kivételével a településrészen 28 db ló csontmaradványa került elő, ami a házi emlősállatok 2%-át sem éri el (1. táblázat).

A ló csontvázának rövid leírását, a lótemetkezést és annak vallási összefüggéseit Jerem Erzsébet közölte (JEREM 1998). A 228. objektumban feltárt egész ló gödörbe történő elhelyezése az áldozati szertartás része volt. A szabályos, oldalára fektetett, a zsugorított mellső és a kinyújtott hátulsó végtagok

elhelyezése tudatos tevékenység következménye. Hasonlóan helyezték el az áldozati lovakat Észak-Itália Paleovenét időszakában (RIEDEL 1984). A késő vaskori, sopron-krautackeri lótemetkezés a LT/C2 időszakra, az Kr. u. 2. század közepére, második harmadára keltezhető (JEREM 1998, 331).

A lónak összesen 136 csontja került elő, néhány csigolyán, kéz-, és lábtőcsontokon, lábujjakon kívül hiánytalanul. A ló a fejlett caninusok alapján mén, életkora a fogazat statusa és a rágófelületek kopási mértéke alapján ca. 8–9 év, marmagassága, testalkata a 10 hosszúcsont hosszúságából (VITT 1952 módszerével) számított marmagassági érték 143 cm, „nagyközepes” testmagasságú. Végtagcsontjainak jellegei és arányai a futó, nyerges ló sajátosságai. (A koponya és a csontváz elemek méreteit az Appendix táblázatai tartalmazzák.)

A hosszú, alacsony keskeny fej, hosszú-alacsony törzs és hosszú karcsú csontozat alapján a ló egy Közép- és Kelet-Mediterráneum területén előforduló, finom testfelépítésű típusba sorolható. Hozzá hasonló lovak legközelebb az Északkelet-Itália Veneto régióban találhatók, így például a római Altino város mellett Le Brustolade Paleovenét

temetkezési helyen (RIEDEL 1984). A paleovenét lovak közül a 19. és a 25. ló mutat azonosságot a soproni lóval, vele egy típusba sorolható (3. táblázat, RIEDEL 1984, 242–253). Le Brustolade-n a többi ló marmagassága a „kicsitől” a „kisközepesig” terjed (RIEDEL 1984, 230). A Le Brustolade vaskori lovai testméretben különböznek a nyugat-európai kis kelta lovaktól.

Magyarországon nagyméretű vaskori ló kevés helyről ismert. Ezek közül három település és egy temető. A sopron-krautackeri kelta temetkezésen (143 cm) kívül, Velemszentvid vaskori (Ha, LT) település régi ásatásból származó radius (Ltsz. 54.484.3) és tibia (Ltsz. 54.494.2.) hosszmeretéből Vitt-módszerrel számított marmagassági értékek 142 és 140 cm, „nagyközepes” testmagasságú (BÖKÖNYI 1968, 17, 55, 59). Jászfelsőszentgyörgy-Túróczi Tanya (Ha) településen előkerült radius (Ltsz. 62.1.81.) hosszmeretéből számított marmagassági érték pedig 146 cm, „magas” testmagasságú (BÖKÖNYI 1974, 371, 534). A Csanytelek-Ujhalastó 71. sír lovának marmagassága 141,2 cm, „nagyközepes”. Szentes-Vekerzug szkíta temető 15 lovának (Vitt-féle módszerrel számított) marmagasság szórása 128,1 és 138,9 cm között van (VÖRÖS 2010, 65, Tabelle 3–4).

Hasonlóan nagyméretű lovak egyedei találhatóak Kelet-Európa pontusi területének szkíta, a Kelet-Balkán trák és a román histriai lelőhely (BÖKÖNYI 1968), illetve Északkelet-Itália venét lovai között. Az etruszk lovak testmagassága alacsony, amelyekből az adriai lovak magasabbak (RIEDEL 1984, 235 l.áb.). Veneto (Adriai-tenger partvidéke) területéről kerültek a nagyméretű lovak az ősi borostyánkő út mentén (VÉKONY 1982) a Nyugat-Dunántúlra (Sopron-Krautacker, Velemszentvid).

A venét lótenyésztés és lókultusz jelentőségéről a Kr. e. 7/6. századtól számos votív lószobor, lovasok, lovas harcosok önálló és szülőképpen fennmaradt ábrázolásai, lótemetkezések és lószerszámok tanúskodnak (MILLO 2013, 364–366; GROPPA 2013, 367; SALERNO 2013, 368–381).

Az antik történelmi emlékezet szerint (BRACCESI 2013, 51–57) a venétek híressé vált lótenyésztéséből a „kancákat nem adták el, hogy az eredeti faj csak náluk maradjon meg” (STRABÓN V. 9, 26–27). Diomedes (trák király) tiszteletére fehér lovat áldoztak (STRABÓN V. 9, 10–11). Dionysios, szicíliai tyrannos a venétektől szerezte be versenyistállójába a lovakat (STRABÓN V. 4, 13–14).

A vaskor nevezhető a lótenyésztés első olyan korszakának, amelyben a nagy kultúrkörök kontinensnyi területeken óriási lóállományt mozgathat-

tak meg. Nyugat- és Közép-Európában, valamint Belső-Azsiában a póni lovak, Kelet-Európában a sztyeppei lovak egy időben fordultak elő. Az eltérő miliójkhoz alkalmazkodott lovak – népvándorlás, háborúk, kereskedelem stb. útján – szélsőségesen különböző földrajzi helyekre kerültek el. Az első nagy lóleletanyaggal is rendelkező vaskor lovainak archaeozoológiai vizsgálata korán elkezdődött. A tanulmányozható lómaradványok első sorban a kelták településeiről, a Hallstatt kor és a szkíták temetőiből, sírjaiból származtak. V. O. Vitt az altáji szkíta, de főképpen a pazyryki kurgánok lócsontvázak vizsgálati eredményeit 1952-ben közölte. 1950-ben hat pazyryki és a sibe kurgán 56 felnőtt és 13 fiatal, továbbá 18 egyéb lósír csontmaradványainak vizsgálatára volt lehetősége. A koponya és a végtagsontok méretei és arányai alapján a kurgánok lovait négy csoportra osztotta, a legkisebbek 128–130 cm, a legnagyobbak 146–150 cm marmagasságúak voltak (VITT 1952, Table 3–5). Az egyes csoportok lovainak marmagasság középértékei: I. csoport 145 cm, II. csoport 140 cm, III. csoport 136 cm és IV. csoport 132 cm (VITT 1952, 170, 173–174). Szerinte az altáji lósirok „helyi” típusa a III. csoportba tartozó lovak, amelyek első sorban a sztyeppék és az előhegyek területére jellemzőek. A fajta változékonysága és az eltérő életkörülmények következtében ezekből alakultak ki az „előkelőségek” I. csoportba tartozó, jól táplált, „istállózott”, többnyire fiatal korukban herélt nyerges lovai, és a magashegységben levő pazyryki völgyben „leromlott, eltörpült”, IV. csoport lovai (VITT 1952, 177, 188–189).

Bökönyi S. a 60-as években összegyűjtötte az akkor ismert közép- és kelet-európai vaskori lovak nagyszámú metapodium maradványait, és a már publikált méretadatokat. A kutatásainak eredményeként jelent meg először egy „előértékelése” (BÖKÖNYI 1964), majd ezt részben beépítve a hipológia történeti munkájában, amelyben első sorban szlovéniai lóosteológiai és nagyszámú egyéb osteometriai alapadatokat is felhasznált (BÖKÖNYI 1968). A vaskori lovakat az osteometriai adatok alapján (ca. a Bécs–Vence vonal mentén) földrajzilag is jól elkülönülő két csoportra osztotta. Az 1. keleti csoport (Szlovénia, Magyarország, Románia, Bulgária, Görögország és délorosz területek) lovai magasabbak és vaskosabbak voltak. A 2. nyugati csoport (Ausztria, Svájc és Németország) lovai pedig jóval kisebb testűeknek bizonyultak (BÖKÖNYI 1964, 234; BÖKÖNYI 1968, 39). A keleti csoport méretparamétereit a sztyeppei/ligetes-sztyeppék lovaival, a nyugati csoporté pedig

az erdei/hegyvidéki területek lovaival volt azonosítható (BÖKÖNYI 1964, 236; BÖKÖNYI 1968, 41). Megjegyzi továbbá, hogy a nyugati csoport lovai egy leromlott keleti fajta képviselői, vagy a nyugati vad formától származó egyedek lehettek. Végül a két lócsoporthoz közti testméretbeli eltérést komplex módon ökológiai, tenyésztési és származási okokra is visszavezethetőnek tartotta (BÖKÖNYI 1964, 239; BÖKÖNYI 1968, 46; BÖKÖNYI 1974, 257–259). Bökönyi a korábbi orosz szerzők megfigyeléseit igazoltnak látta, mely szerint a keleti csoport alapját a szkíta lovak alkották. Emellett Belső-Ázsiában volt egy jobb tenyésztésű, nagyobb testmérettel rendelkező helyi „lócsoporthoz” is. A „nagymeretű, jobb keleti lovak”, amelyek első sorban sírokból kerülnek elő, Velencétől a délorosz területeken keresztül az Altáj vidékéig előfordulnak. Ezek a lovak csak előkelő, gazdag emberek, törzsek vezetőinek tulajdonában lehettek, a lelőhelyek csontanyagaiban nagyon ritkák (5–6 táblázat, VITT 1952, 177; BÖKÖNYI 1964, 239; BÖKÖNYI 1968, 41; BÖKÖNYI 1974, 254–255).

Felmerülhet a kérdés, hogy ezek a nagymeretű vaskori lovak „helyi tenyésztés” eredményei, vagy idegenből bekerült, „importált” lovak következ-

ményei. A jelenlegi ismereteink szerint a Kelet-Közép-Európában ritkán előforduló vaskori nagy lovak a Kelet-Balkánról (trákok, géták, hellének), illetve Kelet-Mediterráneum partvidékéről származó (JUNKELMANN 1990, 250–251) import lovak. Az Altáj-vidéki szkíta lovakhoz nincs közük.

A sopron-krautackeri ló mandibulája foghíjas részének (diastema) felső élén mindkét oldalon erősen deformálódott (4. kép). A symphysis mögött a baloldalon mélyebb, a jobb oldalon sekélyebb mértékben, széles U-alakban kimaródott. A kimaródott rész profil vonala aszimmetrikus: a C inferior felőli része mélyebb, oldala meredek, a P₂ felé eső része fokozatosan emelkedik. A diastema magassága a kimaródott helyen 29 mm. A diastema deformálódását az alsó állkapocsra húzott, nagymeretű, vastag vaskarika állandó viselése okozta (átmérője ca. 11×11,5 cm). A karika nem lehetett az esetleges pofaszíjhoz rögzítve, mivel a szíjak – rögzítő fülek hiányában – el/felcsúsztak volna a karikán (lásd JEREM 1998, 6. láb.). Lovon ülve a karikával a ló nem volt irányítható. A karika nem zabla, nem része zabláznak és a kantárnak sem. Vele a lovat mellette állva, vagy két oldalról, kézből, száron lehetett vezetni.

Bárány A.
Magyar Nemzeti Múzeum
1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16.
baranya@hnm.hu

Vörös I.
voros.mnm@gmail.com

Béla Santa

ROMANIZATION THEN AND NOW A BRIEF SURVEY OF THE EVOLUTION OF INTERPRETATIONS OF CULTURAL CHANGE IN THE ROMAN EMPIRE

Romanization is a model that helps understand and explain the cultural changes that were brought about on a newly conquered territory by the Roman Empire. It refers to the process by which the conquered people integrated into the Roman Empire and became 'Roman'. Although Romanization is more than a hundred-year-old interpretative concept, it is only in the past few decades that its validity as a framework of interpretation has been seriously questioned. While there is an intense discussion about Romanization in Western scholarship, Hungarian research remains mostly unaffected and scholars do not seem willing to engage in the debate.

A romanizáció egy modell, amely segít megérteni, illetve megmagyarázni a változásokat, amelyeket a római hódítások idéztek elő a meghódított területeken, és általában azt a folyamatot értjük alatta, amely során a meghódított népek betagozódtak a Római Birodalomba és 'rómaivá' váltak. Bár a modell több, mint száz éves, az érvényességét csak az elmúlt néhány évtizedben kérdőjelezték meg komolyan. Míg a nyugati publikációkban heves vita folyik a romanizációról, a magyar kutatásra ennek nagyrészt nincs hatása és úgy tűnik, hogy a kutatók nem mutatnak érdeklődést a kérdés iránt.

Keywords: Romanization, acculturation, imperialism, Roman Empire, Dacia

Kulcsszavak: Romanizáció, akkulturáció, imperializmus, Római Birodalom, Dacia

Introduction¹

In the past hundred years Romanization,² as a framework of interpretation of the effects of Roman imperialism, has become the dominant interpretive concept of cultural change wherever the Roman past is studied. Today Romanization has very much become an explanatory fact of life. The way we think about certain aspects of Romanization has, strikingly, hardly evolved and there are very few scholars, if any, who would not use this model to interpret Roman archaeological evidence thus based on lines drawn more than a hundred years ago. Although there have always been critics of the model, it is only in the past few decades that the continuing validity and relevance of the theory has been seriously challenged mainly by Anglo-Saxon scholars to the point that some have suggested abandoning the concept. Critics of the model emphasise that Romanization is problematic, because it is a scholarly construct that was formulated and grew

out of a special 'set of historical circumstances' at the end of the 19th century,³ which have no relevance anymore (FREEMAN 1997; HINGLEY 1995; HINGLEY 1996; HINGLEY 2008b; ROTHE 2005, 1). According to perhaps the harshest critic, Freeman, until what is meant by Roman material culture is defined, it makes no sense to talk about Romanization, especially as the Roman Empire was not a culturally homogeneous entity and the objects that are usually classed as 'Roman' may not have been thought of as such by the conquered. It is also problematic to draw conclusions concerning identity based on objects even though this is exactly what applying Romanization theory means (FREEMAN 1993; FREEMAN 1997; BARRETT 1997). If not fully embraced yet, these ideas slowly seem to be taking root in Anglo-Saxon and western publications, or at least generating an on-going debate about approaches to cultural change (ALFÖLDY 2005; SCHÖRNER 2005a; VERSLUYS 2014), while this discussion is noticeably missing from Hungarian research.

In the following pages, first, we will briefly outline the origins of Romanization theory, which is necessary to demonstrate how much these ideas still inform current understandings of Romanization. A discussion of some of the fresher interpretations and critic of Romanization theory will be followed by Hungarian and Romanian understandings of cultural change. It is to be emphasised that the paper does not aim to be a full discussion of the theory, or the latest ideas or the evolution of Hungarian understandings of cultural change in the Roman world. The sole purpose here is to draw attention to the advances that have been made in the past decades and the debate that seems to have reached even Romania, but appears to be ignored by Hungarian research.

The Romanization of Mommsen and Haverfield

Theodor Mommsen (1817–1903) was probably the most productive scholar of the 19th century. Of his approximately 1500 publications, the best known is his five-volume history of Rome, *Römische Geschichte* (1854–1885), for which he won a Nobel Prize for Literature in 1902. The first three volumes described the rise and fall of the Republic. The fourth volume that was to discuss the Principate never appeared. The fifth volume (*The provinces of the Roman Empire*) was published in 1885 and it was revolutionary in the sense that rather than discussing the imperial history of Rome, it focused on the provinces. Because of the relative lack of literary evidence, Mommsen made use of archaeology to describe the consequences of Roman conquest and perhaps this development of new sources is the German scholar's most important contribution to research (ROTHE 2005, 3). He used inscriptions to highlight the similarities of the provinces and explained the spread of Roman citizenship, coinage, religion and language with a process he called *Romanisierung* (Romanizing). Making sense of the available, seemingly uniform, archaeological evidence, Mommsen saw the Roman as a coherent culture and perceived the Roman Empire as a culturally homogeneous state that brought civilisation, peace and prosperity to the conquered, who "desired to be Romans" (MOMMSEN 1909, 82). *Romanisierung* in Mommsen's reading was an encouraged and carefully complemented conscious Roman policy that followed a conquest. The often-quoted section from Tacitus (*Agricola* 21) was seen by the German scholar as evidence for this. Urbanisation and the army had an important role to play in the process (MOMMSEN 1909, 99, 197) and the

progress of *Romanisierung* Mommsen traced by the spread of the Latin language, Roman religion, the use of Roman coinage, etc. in newly annexed territories. In this respect he found that with the exception of a few 'remote' places the Roman policy was successful. Everywhere "the old language and the old habits disappeared as the Romans came" (MOMMSEN 1909, 206). Mommsen never actually explained what he meant by *Romanisierung*, but it seems obvious that for him it was the process of how 'barbarians' became civilised Romans. For Mommsen the result of *Romanisierung* was a complete cultural change and the arrival of civilisation. Mommsen's work had an enormous influence on a young British scholar, Francis Haverfield (1860–1919). In a prefatory note in the 1909 edition of Mommsen's *Geschichte* Haverfield wrote: "It is indeed a wonderful book... it became easy to discern the true character of the Roman Empire...[which] wrought for the progress and happiness of the world" (HAVERFIELD 1909, xii). Mommsen's *Romanisierung* model became the interpretive framework Haverfield used to explain the archaeological evidence and describe the effects of the Roman conquest of Britain.

Although his scholarly output was considerable at some 500 publications, Haverfield is mainly remembered for a lecture, *The Romanization of Roman Britain*, he delivered at the British Academy in 1905. This was published in the proceedings of the British Academy in 1906 and appeared in subsequent updated and considerably extended editions in 1912, 1915 and after Haverfield's death (in 1919) in 1924. In the book Haverfield applied Mommsen's model to examine how the Roman Empire's civilising mission was accomplished in Britain through the Romanization of the province. Mommsen's influence is strongly apparent in the book. Haverfield used the same method and categories (language, art, religion, urbanism, etc.) whilst giving a more thorough analysis of what Romanization meant. He also used parallels with other parts of the empire to show that Romanization happened all over Europe not only in Britain. Romanization for Haverfield was the direct consequence and purpose of a Roman conquest. It was a unilateral mainly spontaneous, not imposed, but an encouraged process (HAVERFIELD 1924, 17) that eventually turned natives into Romans, affecting both rich and poor.⁴ Roman was a uniform, coherent culture, which quickly spread and which drove out native language, art, religion, material culture. It worked because the conquered recognised the superiority of what Rome had to offer and they eagerly accepted it. The progress of

cultural change Haverfield measured by the adoption of ‘Roman’ material culture. The idea that this could be basis upon which conclusions can be drawn about identity is clearly articulated (HAVERFIELD 1906, 203). For Haverfield, if one used ‘Roman’ objects, one was Roman, or at least aspiring to be so. The Roman government encouraged Romanization by increasing the Roman and Romanized population in a newly conquered province by establishing colonies, and by offering citizenship to those wishing to become Roman. According to Haverfield, the Romans Romanized by ‘introducing Roman speech and thought and culture...[but] this Romanization was perhaps not uniform throughout all sections of the population’ (HAVERFIELD 1906, 210). This is an important point, because it shows that Haverfield allowed for local variations within Romanization (see also HAVERFIELD 1912, 16). He concluded that ‘Romanization extinguished the difference between Roman and provincial through all parts of the Empire but the East, alike in speech, in material culture, in political feeling and religion. When the provincials called themselves Roman or when we call them Roman, the epithet is correct’ (HAVERFIELD 1915, 22).⁵

This brief summary of the ideas of the architects of the Romanization model clearly indicates how much current understandings of Romanization retain the general character of the models of Mommsen and Haverfield. The building of administrative centres, the establishment of colonies, for example, still tend to be interpreted as attempts to Romanize a newly conquered territory. The spread of coins and ‘Roman’ goods are all taken as indicators of Romanization. It is this theme which is perhaps the most problematic aspect of the model, i.e. the drawing of conclusions on identity or cultural change based on archaeological finds. Can a change in material culture signify a change in identity or culture?

In his review of Millett’s *Romanization of Britain* (MILLETT 1990a), Freeman (FREEMAN 1991) took issue with what was meant by ‘Roman’, arguing that until what constituted ‘Roman material culture’, the spread and use of which was used to indicate and quantify Romanization, was defined, and what made it specifically ‘Roman’ was explained, it made no sense to talk about Romanization. Freeman pointed out that ‘Roman’ material package is a modern invention that goes back to Mommsen and Haverfield who tried to show cultural homogeneity in the Roman Empire by highlighting similar elements in it and the categories used a century ago (language, art, religion, urbanisation, etc.) are still applied when discussing Romanization. Freeman

emphasised that the Roman Empire was an ‘ever evolving, but multifaceted creature and not one which established an identity and structure under the early Principate and which remained constant and uniform across its totality’. He argued that the use and adoption of what tended to be seen as ‘Roman’ goods do not indicate identity or an aspiration to become Roman. They can imply changing tastes and preferences, availability, or the use of better quality or simply cheaper alternatives to locally accessible goods.⁶ It is an important point that objects we see as ‘Roman’ may not have been perceived as such by those whose identity we are trying to measure by their adoption of those items.⁷ So for example, Samian ware was a product of a Gallic industry.⁸ Freeman concluded that it is these questions that require attention before we can try to measure and quantify cultural change (FREEMAN 1991; FREEMAN 1993).

On the other hand, some ideas concerning Romanization have evolved. Predictably, these are those aspects of the model that could be understood as the manifestations of the ‘Zeitgeist’ of the 19th century. Some suggested alternative theories, Hingley’s globalisation model (HINGLEY 2005; also HITCHNER 2008; PITTS–VERSLUYS 2015) for example, are unsurprisingly very much projections of our own time.⁹ In the post-colonial age, Romanization is not understood as a one-way civilising process from the more advanced Roman to the inferior native anymore. In Martin Millett’s model the driving force of Romanization was not the Romans, but the native elite for whom the adoption of Roman culture was a way to reinforce their social status (MILLETT 1990a, 212).¹⁰ Thus, Romanization was ‘internally driven rather than externally imposed’ (MILLETT 1990b, 38). Replacing uniformity, ‘diversity’ features heavily in these new interpretations. In Greg Woolf’s model those ‘becoming Roman’ did not assimilate into a static Roman culture, but actively participated in shaping it and turning it into their own, which created diverse identities, which could be different in different parts of the empire and could be experienced in different ways (WOOLF 1997; WOOLF 1998). According to Woolf, Roman was an inclusive and diverse culture that was always changing, but there was also uniformity and something characteristically Roman in it, which can be traced in the common features in the material culture and similar processes (urbanisation, for example, WOOLF 1992). Mattingly also saw the process of cultural change as a two-way interaction experienced in many different ways (MATTINGLY 1997, 8–9): it is through the transformation of

‘material culture’ that the process of cultural change is measured and Mattingly aims to identify ‘discrepant identities’ in the ‘material culture’ (MATTINGLY 2006, 17). He recognises several factors that might influence one’s identity, e.g. status, wealth, location, gender, age, etc. and his conclusion is that ‘different groups constructed their own versions of Roman and/or non-Roman identity, both in embracing and in resisting the empire’ (MATTINGLY 2004, 22). The models of Woolf and Mattingly indeed offer a more finely tuned and flexible approach than Romanization as they recognise diverse rather than homogenous (‘Roman’ or ‘native’) identities. The inherent problem of Romanization that of ‘Roman material culture’, however, seems to survive and feature prominently in these and other concepts, as they attempt to draw conclusions about identity based on material culture without actually defining it and discussing what it might have represented to those adopting it thus possibly recognising cultural change where there may not have been one. It is also to be emphasised that ethnic identity might not have had the significance which is assigned to it today and the scholarly ‘obsession’ of looking for it and attempting to recognise it in the archaeological material of the ancient world is perhaps only the projection of today’s academic perceptions of modern society (JONES 1997, 135–140; MATTINGLY 2014, 38).¹¹

It is also apparent that scholars tend to feel that a justification is needed for their use of the model, although admittedly Romanization has its die-hard supporters even in British research.¹² An explanation of what is meant by it is also increasingly felt to be necessary (e.g. KEAY–TERRENTANO 2001, ix; WILSON 2015).¹³ Sometimes Romanization is used simply out of convenience and scholars are at pains to explain that what they mean by Romanization has not much to do with what is/was ‘traditionally’ meant by it. For them it remains a useful tool to describe the complex processes involved in the integration of a newly conquered people into the Roman Empire, especially as it contains the keyword ‘Rome’ (ALFÖLDI 2005, 43, cf. FREEMAN 1993; HINGLEY 2014a, 6378–6379). It is sometimes used in a ‘weak’ or ‘weakest’ sense (KEAY–TERRENTANO 2001, ix; ROTH 2007, 9–10),¹⁴ which Mattingly called a ‘desperate measure’ to hang onto an outdated theory and compared the Romanization debate to ‘grooming a dead animal’ (MATTINGLY 2002, 537; MATTINGLY 2011, 204, cf. SCHÖRNER 2005b). It should perhaps be noted that although Romanization tends to be understood as the ugly ‘r’ word and a perished theory

only in British research, its usefulness is under scrutiny everywhere in western academia (VERSLUYS 2014, 5–6; HINGLEY 2014b, 21). Dead or not, Romanization is still with us even though a clear evolution of how we think about cultural change seems to have taken place.¹⁵ In a recently published collection of essays entitled *Processes of Cultural Change and Integration in the Roman World* (ROSELAAR 2015), one can find the echoes of the newer ideas discussed above. The editor, Roselaar T. Saskia, points out that: ‘(t)he most important result of these studies is an awareness of the enormous variety of responses to Roman conquest; this variation existed not only on the provincial or regional level, but even from location to location. ... provincials... created their own cultural identity.’ Roselaar emphasises that ‘it is impossible to identify a uniform ‘Roman’ culture’. Of material culture she says that the use of *terra sigillata* in Gaul does not indicate an aspiration to become Roman, because ‘...the meaning associated with an object would not be the same everywhere’, which is an echo of Freeman’s ideas (FREEMAN 1993). Importantly, it is also acknowledged that the adoption of any ‘Roman cultural practices’ can be seen as a pragmatic choice to take advantage of arising opportunities, rather than a desire to become ‘Roman’ (ROSELAAR 2015, 1–12).¹⁶ One’s delight at these fresh ideas is somewhat marred by Roselaar’s insistence on the term Romanization: ‘...the Roman conquest did cause significant change in all parts of life, and that the term ‘Romanization’ can be used as an umbrella term to incorporate all these changes; although it does not, of course, mean that people felt themselves to be ‘Romans’ (ROSELAAR 2015, 4).

Romanization in Hungary

One of the first Hungarian scholars to use Romanization theory to describe the consequences of a Roman conquest was András Alföldi (1895–1981) (ALFÖLDI 1934; ALFÖLDI 1936a; ALFÖLDI 1936b). It is not the purpose here to examine his work in detail, but it is interesting to note that Alföldi seems to have embraced all the aspects of the model described above and the influence of the ‘German school’ is strongly apparent. The role of the army and the establishment of colonies and towns, the settlement of veterans are described as tools of the Romanizing policy in Pannonia. The increased use of Latin and spread of Roman material culture are also understood as signs of cultural change (ALFÖLDI 1936a). For Alföldi, Romanization was a conscious, carefully planned process, which ensured the integration

of the conquered peoples into a higher culture (ALFÖLDI 1934, 23; ALFÖLDI 1936a, 21).

One of the very few definitions of what Romanization means comes from András Mócsy (1929–1987). He discussed the term in connection with the Romanization of Moesia Superior and defined it as ‘the spontaneous and institutionally directed changes affecting the social, economic and cultural conditions that took place as a result of the Roman rule in the European and North-African provinces of the Roman Empire’ (my translation, quoted in BALLA 1990, 34; also MÓCSY 1970, 7). In contradiction to Alföldi, according to Mócsy, a Roman conquest should not be seen as a mission to spread Roman culture or Latin. In his reading, Romanization was a tool on the part of Rome that was meant to ensure the smooth administration of a conquered territory, it was only a means to an end (MÓCSY 1987, 10–11). The process itself was, although directed and encouraged, mostly spontaneous and not an assimilation into a higher culture. This is an interesting distinction, because there seems to be an apparent move-away from Alföldi’s Mommsen influenced interpretation. As for the use of Latin, for Mócsy, the spread of Latin inscriptions should not be understood as indicators of the widespread use of the language, but as an obvious consequence of Latin being the language of public life and administration (MÓCSY 1974, 260–263, cf. BARKÓCZI 1964, 292). Looking at Mócsy’s earlier publications on the history of Pannonia (BARKÓCZI et al. 1963, 13–79), a clear evolution of ideas is apparent here. His 1964 *History of Pannonia* is a description of the carefully planned and centrally organised Romanization of the province, in which every imperial measure is interpreted as a thoughtfully considered step towards the full Romanization of the region (BARKÓCZI et al. 1963, 41, for example). In his later version of the same history (1974, also 1987), if the development of the province is understood through its Romanization, the concept does not directly feature as heavily as before. The process of ‘becoming Romanized’ is presented as a more spontaneous development rather than a carefully implemented plan. The tools of Romanization, however, remained the same. The army and the establishment of colonies were seen by Mócsy as the main factors of Romanization (MÓCSY 1987, 6) and the measure of cultural change of the native population he interpreted through archaeological evidence. It is to be noted, however, that he saw the quick spread of Roman goods as a simple matter of their design ‘being the latest fashion’ (MÓCSY 1974, 259) and not necessarily an indicator

of (instant) cultural change, or the use of Latin (VISY 2012, 246), even if in the end the process of Romanization resulted in the creation of a ‘colourless, undifferentiated, empire-wide culture’. Although he allowed for regional differences, these were not the result of diverse responses to Romanization, but depended on whether the process started earlier or later (MÓCSY 1974, 176, 259, 263; MÓCSY 1987, 8; BALLA 1990, 34).

The Romanization described in Erdély története (*The History of Transylvania*; KÖPECZI 1986) is perhaps not as nuanced as Mócsy’s interpretation, but it is not much different from it. It is worth quoting because it is the most comprehensive description/definition offered in Hungarian research: ‘Romanization was a long process by which the aboriginal population progressively assimilated Roman customs and culture. Their material culture was the first to be influenced and modified by Roman techniques and styles... Becoming a Roman was a more or less voluntary act; the provincial administration and the *civitas* provided a structure for the process, which was also nurtured by urbanization and military service. Tribal communities slowly disintegrated as the society was transformed by lengthy military service, urban life, commerce, and other economic activities. Assimilation of the empire’s languages was fostered by military service that lasted 25 years. The linguistic change, which spanned many generations, led first to bilingualism, then to total replacement of the mother tongue. In the empire’s provinces, this process generally took at least 400 years, if not longer... Romanization was deliberately promoted by external measures, and the gradual process of assimilation can be well-traced in the archaeological finds of the province.’ Unsurprisingly, the conclusion is that ‘(t)here is no trace of such a process in Dacia’ (TÓTH 2001, 114).¹⁷

If in the past three decades no detailed analysis of Romanization has been published in Hungarian research, the model is still being applied. The idea of Romanization still features heavily in publications, if fresher ideas are also present and the appearance of ‘Roman’ design on pottery is not necessarily interpreted as a sign of Romanization, but as an attempt to manufacture a competitive product (SZABÓ–BORHY 2015, 144–145). In other descriptions old interpretations seem to survive without their validity being questioned and ideas described above are still dominant without being critiqued.

The army still tends to be understood as a driving force or instrument of Romanization (SZÉKELY 2014, 80; VILMOS–GRÜLL 2008, 193), even though recent

research strongly questions whether retired auxiliary soldiers, for example, should be seen as agents of ‘Roman culture’, especially considering that they made up only a small fraction of the population, where they were present at all (CHERRY 1998, 93; HAYNES 2013, 340–342). The peaceful acquisition of the Kingdom of Cottius is interpreted as a triumph of Romanization (FARKAS 2015, 178), which suggests that, according to the author, the purpose of a Roman conquest was to Romanize. Objects are understood in terms of identity. Discussing archaeological finds, ‘Roman’ material culture (i.e. terra sigillata and ‘Roman’ styled objects unearthed in pit dwellings) tends to be explained as proof for the dwellers’ Roman identity. That easier and cheaper availability, especially around Aquincum, and the above discussed perhaps more attractive design of these might be the reason for their strong presence in the archaeological evidence is not considered and the presence of Celtic finds is played down as insignificant (BÍRÓ 2007, 23; also MAGYAR 2015, 217; LÁNG 2016, 44). A similar approach is applied in an otherwise interesting and admirably researched recent monograph on the Pannonian *vici*. The social structure and the development of these settlements are interpreted in terms of their Romanization and material culture is understood as a medium that can offer evidence as to the identity of the population in the *vici* (BÍRÓ 2017, 211–225). In the archaeological material of the *vici* in Budaörs certain items (mirrors, lamps, etc.) in graves are also considered to be clues as to how far the deceased had progressed in the process of cultural change (OTTOMÁNYI 2016, 162, 191, 231). The increasing amount of ‘Roman’ pottery on a site is also supposed to signify changing identities (OTTOMÁNYI 2014, 113). How this checklist works exactly is not clear, however. At the risk of sounding cynical, one could ask if there is a set number of these items that is necessary to qualify as a Roman. There is no doubt that in many cases acculturation happened, but it is highly debatable whether archaeological evidence can be used to draw conclusions on identity and very often the most that can be said is that what we know for certain is that we do not know. If a suggestion might be made, at the risk of stating the obvious, perhaps contextualising these sites in their regional environment could provide a better understanding of these settlements and those living in it.

It is not the purpose here to list all the publications that treat archaeological material this way and ‘lecture’ the authors on theories concerning cultural change, but this short review is perhaps useful in demonstrating how much understanding

of cultural change in Hungarian research is still informed by old interpretations and seem to ignore newer approaches.

Looking at the bigger picture, disappointingly, one looks in vain for discussions of newer understandings of Romanization in Hungarian scholarship, even though there seems to be an awareness of the latest ideas discussed above. There is also an apparent reluctance to take part and engage in the debate.¹⁸ A historian simply brushes aside newer approaches to cultural change without discussing them as ‘...they did not take us a step closer to becoming acquainted with reality’ (GRÜLL 2007, 167–168; GRÜLL 2016).¹⁹ This would be disappointing in itself, but the brief discussion of Romanization in the same volume (2007) offers a view that is based on cultural diversity and the author suggests ‘multiculturalism’ as a concept that perhaps best describes the Roman experience, but which seems to be the manifestation of those discarded ideas finding their way into the author’s tool set after all. It is not encouraging either that one looks in vain in a Hungarian university course book on Roman history (HAVAS et al. 2007) for a detailed analysis of the theme of Romanization as a model of interpretation of cultural change (Also pointed out by a reviewer, VILMOS–GRÜLL 2008, 195), which sadly suggests that the authors did not deem the debate or the subject worthy of a thorough discussion even though as we have seen there is much to say on the subject.

In Hungarian research Romanization is very often discussed in connection with Dacia and the Daco-Romanian continuity theory (MÓCSY 1987; BALLA 1990; TÓTH 2001; GÁLL 2007, 95–96). It is perhaps not an exaggeration to say that to some extent Hungarian and especially Romanian scholarship concerning Romanization still struggles in the straitjacket of the assumed continuity. The history of the debate goes back to the 19th century and it must be interpreted in the context of Transylvania and the question of chronological priority there. Originally used as an argument in the fight for the political rights of the ‘autochthonous’ Romanian nationality in Transylvania, after the Treaty of Trianon in 1920 the supposed ‘Romanian continuity’ provided the scholarly argument and justification for the cession of Transylvania to Romania. Unsurprisingly, a Hungarian call to arms followed and in the succeeding years an academic war between Hungarian and Romanian scholars erupted reaching its climax after 1940 when Northern Transylvania was returned to Hungary for a few years during The Second World War. Romanization, as a model that could ‘scientifically

cally prove' the cultural change of the native population of Dacia was a blessing for Romanian research, but the concept was used by both sides to prove one's right and to refute the other's inevitably different research conclusions concerning Roman Dacia and the 'Romanized' population there (e.g. BUDAY 1925; ALFÖLDI 1926; PĂRVAN 1928, 149–208; ALFÖLDI 1936b, 149–157; DAICOVICIU 1943; ALFÖLDI 1943; ALFÖLDI 1944; SZÉKELY 1943, 31–35; VISY 2012). In some cases these were rather perplexing suggestions. Reacting to Hungarian arguments, which considered (and they still do) the Roman occupation of Dacia too short a period (approx. 160 years) for the full Romanization of the province and thus the continuity to happen, Vasile Părvan (1882–1927) proposed that the cultural connections between Dacia and Italy and thus the Romanization of Dacia might have started as early as 1000BC! Constantin Daicoviciu (1898–1973) considered an extra two centuries before the Roman conquest of Dacia sufficient and put the start date to around 100BC (SZÉKELY 1943, 33). In communist Romania the research objective remained the same, i.e. to prove the rapid and long-lasting Romanization of the Dacians (OLTEAN 2007, 6). Although perhaps a new direction could be expected after the fall of communism, one seems to have hoped in vain. The Daco-Romanian continuity theory became a political dogma under Ceaușescu (DELETANT 1991) and anyone questioning it risked becoming an outcast even years after the dictatorship fell.²⁰ In spite of this, things seem to slowly change, however. Besides the well-known historian Lucian Boia's (BOIA 2001) and others' (e.g. NICULESCU 2002; NICULESCU 2007; MITU 2006; MITU 2013)²¹ scholarly efforts aimed at writing history devoid of nationalistic aims (LÁSZLÓ 2012), mention may be made of a recent monograph, which the reviewer refers to as a 'breakthrough in Romanian archaeology', as the author states that archaeology does not have the tools to prove the Daco-Romanian continuity (LĂZĂRESCU 2015; GÁLL 2017, 104). Strangely enough, Lăzărescu does not discuss Romanization, but others do.

Surveying recent Romanian research, on the one hand, one finds similar understandings of archaeology to Hungarian interpretations discussed above. That the adoption of 'Roman' material culture, practices, etc. can be the indication of Romanization is also apparent in Romanian scholarship (OPREANU 2008, 140; DIACONESCU 2004). It is disappointing that not even Oltean²² managed to write on Dacia without using Romanization as the interpretative model. Oltean, for instance, talks about 'Trajan's approach to romanisation' when discuss-

ing urbanisation.²³ It could be reasonably argued that whether Trajan had an opinion on or an approach to Romanization is at least highly debatable. Settlers are referred to as being at 'various stages of romanization' (also DIACONESCU 2004, 112) and Romanization is seen in terms of "Roman' action and native response'. Inscriptions are 'markers of romanisation'²⁴ and a sunken house is seen as out of place and probably a 'temporary cultural reminiscence' near a villa site in Romanized Dacia (OLTEAN 2007, 220–227).²⁵ Latin inscriptions are seen as evidence for Romanization and thus that certain parts of Dobrudja were 'completely Romanised' is mostly based on Latin inscriptions, which, according to Petculescu, suggest that the population spoke 'solely Latin (at least in official circumstances)' (PETCULESCU 2006, 36). It can be said that these ideas are not much, if any, different from Hungarian interpretations, but one also comes across bafflingly dated ideas about cultural change. In a relatively recent text on the Romanization of Dacia the author explains that 'Dacians were impressed by the superior material civilization... When two peoples meet, the most prestigious one (politically or culturally) gets the upper hand' (BĂRBULESCU 2005, 166; also CĂTĂNICIU 2007, cf. OPREANU 2007; RUBEL 2011b). Dacians assimilated into the superior Roman culture as they saw it as progress. That this is a more than a hundred-year-old outdated idea does not need emphasis.

On the other hand, as part of a project that was meant to be the 'Romanian contribution to this crucial, on-going debate [on Romanization], and a much-needed reappraisal of the concept of Romanization', we can find recent attempts at devising newer approaches to the theoretical aspects of the model and its context in Romanian research (RUBEL 2009; RUBEL 2011a; RUBEL 2013).²⁶ The driving force behind this initiative was the realisation that recent debates on the process of integration have had very little influence on research in Romania (RUBEL 2011b, 13).²⁷ The same could be said of scholarship in Hungary.

Whether this project to revitalize Romanian understandings of cultural change can help Romanian research reappraise its position on Romanization is not yet clear, but it is to be noted that however forward looking the initiative seems, these newer approaches to cultural change should not be based on older, dated interpretations.²⁸ Also, if the realisation has been made that the process referred to as Romanization was a complex phenomenon that manifested differently from region to region and could be experienced differently, then it could be argued that

it makes no sense to talk about Romanized colonists, or colonists at various degrees of Romanization that ensured the Romanization of a province (MIHAILESCU-BÎRLIBA 2011; MIHAILESCU-BÎRLIBA 2013), as this would imply a uniform ‘Roman’ identity and it has been established that such a thing did not exist. One must of course consider that the Roman conquest and subsequent occupation and integration of Dacia or Pannonia into the Roman Empire brought changes to, for example, the political structure or the lives of many, if not all, of those living in the province prior to the arrival of the Romans, but an attempt to leave the ‘Roman’ attribute out of the description of Dacia or Pannonia would certainly result in fresh and stimulating discussions and a new understanding of these provinces.

Concluding thoughts

To end on a positive note, while it seemed necessary to bring attention to the above described dated ideas

on cultural change articulated in Hungarian and Romanian research, it is to be emphasised that there is an awareness of the latest ideas and efforts are made, at least in Romania, to contribute to the debate on Romanization. As a general conclusion of this brief survey it can be said that although a rapid evolution of the understanding of cultural change in the Roman Empire has taken place in the past decades, as far as can be seen, Hungarian scholars, while appear alert to the latest ideas, regrettably, do not seem to deem engaging in the debate a meaningful exercise. It is also apparent that 19th century ideas are still applied (also in Romanian research) when considering cultural change. It might be said that although some of the observations made in the article are negative, they are not meant to be little the work of Hungarian or Romanian scholars. The paper was written with the aim to draw attention to the Romanization debate and the significant advances that have been made in recent years in the way we see and interpret cultural change in the Roman Empire.

Notes

- 1 I would like to thank the anonymous reviewer of the first version of this paper for their constructive and insightful suggestions.
- 2 Of the several spelling variations of the term ‘Romanization’ (romanisation, Romanisation, ‘romanisation’, etc.) (HINGLEY 2000, 111), the capitalised *Romanization* version will be used in this paper. In quotes the variant preferred by the cited author will be used.
- 3 Although the ‘theme’ of Romanization goes back to the Renaissance, it simply meant the adoption of Latin, rather than cultural change. For a survey of understanding of Romanization before the 19th century, see FREEMAN 2007, 520; HINGLEY 2008a.
- 4 Roman pottery, glass and coins found in huts in a native settlement in Anglesey made Haverfield conclude that the ‘external fabric of Roman provincial life were present and almost dominant’ (HAVERFIELD 1912, 37–38), which suggests that those living in the village lead Romanized lives.
- 5 Although the colonial experience is apparent in Haverfield’s work, there is evidence to suggest that his opinions were in part shaped as a consequence of two visits he made to Austria-Hungary at the end of 1880s (FREEMAN 2017; also HAVERFIELD 1891; FREEMAN 2007, 519–523, 534–535).
- 6 It is known that pottery was mass produced and piggybacked on military transports, which probably made it cheaper than local alternatives anywhere. See FULFORD 1991, 40; WILSON 2015, 275.
- 7 For similar sentiments on *terra sigillata*, see WELLS 2001, 128. Reece defined material culture as ‘material better known inside the Roman Empire than outside’ (WELLS 1988, 11). For a brief discussion of the connection between material culture and ethnicity, see GÁLL 2007, 98–101, and also Brather (e.g. BRATHER 2002; BRATHER 2004). For a reaction to Brather’s ideas, see CURTA 2013.
- 8 Using the same line of thought according to Richard Reece, as a result of Romanization, ‘Britain became more Gaulish, more Rhinelandish, more Spanish, a little more Italian, a very little more African, and a little more Danubian’ (REECE 1988, 11). For Barrett (BARRETT 1997, 51), Reece merely replaced ‘Roman’ with other problematic categories and whether certain goods arrived from within the empire is not relevant.
- 9 Reece’s reaction to Hingley’s ‘globalizing’ theory sums up the inherent problem with applying models: Hingley ‘thinks [that]...Imperialism is the wrong theory and a good dose of better theory will do us all good. The only thing it is likely to do is provide material for another author in 50 years’ time to demonstrate how the new theory led us equally astray’ (REECE 2001, 226).
- 10 The poor are largely ignored by Millett’s Romanization concept at the expense of the elite for which

- he was criticised, among others, by Webster, whose creolising model ironically does the exact opposite (WEBSTER 2001).
- 11 For more exhaustive discussions of aspects of Romanization and suggested models, see e.g. ALFÖLDY 2005; SCHÖRNER 2005a; VERSLUYS 2014. For a fascinating recent study of identity in Roman Gaul and Spain arguing for the importance of local identity over becoming 'Roman' or 'Romanized', see JOHNSTON 2017.
 - 12 According to de la Bédoyère, we don't need fabricated' arcane social science terms like 'discrepant experiences' [to] provoke a debate where there isn't really one to be had' (quoted in HINGLEY 2007, 538).
 - 13 By Romanization Wilson means 'the appearance and adoption of cultural traits or material that are not indigenous ...and can be associated with the arrival of, or influence of, the Roman Empire (WILSON 2015, 274).
 - 14 Confusingly, for ROTH 2007, 10. Romanization is the 'most neutral term' because 'its original implications are now so widely rejected'.
 - 15 Even if the titles on the provisional program of a congress on Romanization held at the University of Heidelberg in December 2017, sadly, do not seem to reflect these advances. https://www.academia.edu/34183207/Congress_on_Romanization_December_2017_Institute_of_Classical_Archeology_University_of_Heidelberg_Preliminary_Program Last accessed 1 September 2017.
 - 16 It is interesting to note that Kuzsinszky (KUZSINSZKY 1895) interpreted such actions in exactly the same way more than a hundred years ago.
 - 17 The standard Hungarian work on Roman Dacia, or any aspect of the history of Transylvania, is still *Erdély története vols I–III*. (KÖPECZI 1986).
 - 18 Alföldy is an exception, but he had western scholarly affiliations.
 - 19 Translation of the author.
 - 20 A very interesting and heated discussion of this topic at a conference in Transylvania made me feel that scholars are simply scared of 'coming out' about their views on whether the available evidence supports the continuity theory. For the 'tribulations' of Sorin Mitu, the coordinator of a history textbook, see PĂRĂNIAU 2001. For Romanian reactions to Boia's *History and Myth in Romanian consciousness*, see BOIA 2001, 1–26.
 - 21 Mitu's *Transilvania mea. Istorii, mentalități, identități* MITU 2006 is now available in Hungarian (MITU 2017).
 - 22 Oltean has British scholarly affiliations.
 - 23 On whether urbanisation can be interpreted as a vehicle of Romanization, see CHERRY 1998, 84–85.
 - 24 On whether inscriptions erected by auxiliaries in Dacia can be interpreted as markers of Romanization, see CHAPPELL 2010.
 - 25 Similarly, Bíró finds pit-dwellings in Roman established settlements with no *La Tène* predecessors 'striking' (BÍRÓ 2017, 212).
 - 26 RUBEL 2013 is the somewhat extended German version of RUBEL 2011a. For a full list of publications and the quote, follow <http://arheo.ro/romanization/> Last accessed 5 May 2018.
 - 27 A critical comment one might make on Rubel's article on Romanian scholarship and suggestions for directions of Romanian research is that he managed to write an overview of the Romanization debate without a single reference to Freeman, a leading authority on the subject.
 - 28 ARDEVAN 2011, for example, strongly argues for the undeniably complete Romanization of Dacia based mostly on some very dated (see footnote 1, for example) or academically highly questionable papers, such as BĂRBULESCU 2001; PROTASE 2001. For a devastating review of the use of archaeological evidence in these publications, which form part of *Istoria românilor II* (PROTASE–SUCEVEANU 2001), see NICULESCU 2002 and NICULESCU 2007; also GÁLL 2007.

BIBLIOGRAPHY

- ALFÖLDI, András
 1926 *Hogyan hagyták ott a rómaiak Erdélyt?* *Protestáns Szemle* 35, 622–624.
 1934 *Magyarország népei és a Római Birodalom*. Budapest.
 1936a *Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete 1. Közlemény. Századok* 70, 1–37.
 1936b *Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete 2. Közlemény. Századok* 70, 129–162.
 1943 *Kelet-magyarország a római korban*. In: Deér, J.–Gáldi, L. (eds), *Magyarok és románok*. I. kötet. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Budapest, 1–93.

- 1944
ALFÖLDY, Géza
2005
Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum. Budapest.
Romanisation, Grundbegriff oder Fehlgriff? Überlegungen zum gegenwärtigen Stand der Erforschung von Integrationsprozessen im Römischen Weltreich. In: Visy, Zs. (ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September 2003.* Pécs, 25–56.
- ARDEVAN, Radu
2011
Romanizați și romanizați în Dacia. Studiu de caz privitor la constituirea civilizației daco-romane. In: Rubel, A. (ed.), *Romanizarea. Impunere și adăunare în Imperiul Roman.* Iași, 192–201.
- BALLA, Lajos
1990
BĂRBULESCU, Mihai
2001
Dacia romanizációjáról. Hajdúsági Múzeum Évkönyve 7, 33–40.
Cultură și religie. In: Protase, D.–Suceveanu, Al. (eds), *Istoria românilor II.* Bucharest, 225–257.
2005
From the Romans until the End of the first Millennium AD. In: Pop, I.-A.–Năgler, T. (eds), *The History of Transylvania. Vol I. (until 1541)* Cluj-Napoca, 137–198.
- BARKÓCZI, László
1964
The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (3–4) 257–356.
- BARKÓCZI, László–BÓNA, István–MÓCSY, András
1963
Pannonia története. Budapest.
- BARRETT, John C.
1997
Romanization: a critical comment. In: Mattingly, D. J. (ed.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, Discourse, and Discrepant Experience in the Roman Empire.* *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series No. 23*, 51–64.
- BÉDOYÈRE, Guy de la
2015
The Real Lives of Roman Britain. Yale.
- BÍRÓ, Szilvia
2007
2017
A Sokoró vidéke a római korban. In: Bíró, Sz. (ed.), *FiRKák I.* Győr, 17–36.
Die zivilien Vici in Pannonien. Mainz.
- BOIA, Lucian
2001
History and Myth in Romanian consciousness. Budapest.
- BRATHER, Sebastian
2002
Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni. In: Gillett, A. (ed.), *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages.* Turnhout, 149–176.
2004
Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen. Berlin–New York.
- BUDAY, Árpád
1925
Van-e alapja a dákó-román kontinuitás elméletének? In: Lukinich, I. (ed.), *Emlékkönyv Dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Születésének ötvenedik évfordulóján.* Budapest, 127–137.
- CĂTĂNICIU, Bogdan
2007
Daci și romani. Aculturație în Dacia. Cluj-Napoca.
- CHAPPELL, Stephen
2010
Auxiliary Regiments and New Cultural Formation in Imperial Dacia, 106–274 C.E. *The Classical World* 104 (1) 89–106.

- CHERRY, David
1998 *Frontier and Society in Roman North Africa*. Oxford.
- CURTA, Florin
2013 *The Elephant in the Room. A Reply to Sebastian Brather*. *Ephemeris Napocensis* 23, 163–174.
- DAICOVICIU, Constantin
1943 *Siebenbürgen im Altertum*. Bucharest.
- DELETANT, Dennis
1991 *Rewriting the past: Trends in contemporary Romanian historiography*. *Ethnic and Racial Studies* 1, 64–86.
- DIACONESCU, Alexandru
2004 *Romanizarea Daciei; un capitol de istorie a mentalităților abordat dintr-o perspectivă arheologică*. In: Crîngus, M. (ed.), *Studia Historica et Archaeologica in Honorem Magistrae Doina Benea*. Timișoara, 111–146.
- FARKAS, István Gergő
2015 *The dislocation of the Roman army in Raetia*. *British Archaeological Reports IS 2723*. Oxford.
- FREEMAN, Philip
1991 *The Study of the Roman Period in Britain: A comment on Hingley*. *Scottish Archaeological Review* 8, 102–104.
- 1993 *Romanisation and Roman material culture*. *Journal of Roman Archaeology* 6, 438–445.
- 1997 *Mommsen to Haverfield; The origins of studies of Romanisation in late 19th-c. Britain*. In: Mattingly, D. J. (ed.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, Discourse, and Discrepant Experience in the Roman Empire*. *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series No. 23*, 27–50.
- 2007 *The Best Training-Ground for Archaeologists. Francis Haverfield and the invention of Romano-British Archaeology*. Oxford.
- 2017 *The consequences of Francis Haverfield's visits east of Vienna in the 1880s*. In: Szabó, Cs.–Rusu-Bolindeț, V.–Rustoiu, G.–Gligor, M. (eds), *Béla Cserni and his contemporaries. The pioneers of archaeology in Alba Julia and beyond*. Cluj-Napoca, 275–321.
- FULFORD, Michael
1991 *Britain and the Roman Empire: the evidence for regional and long distance trade*. In: Jones, R. F. J. (ed.), *Britain in the Roman Period: Recent Trends*. Sheffield, 35–49.
- GÁLL, Erwin
2007 *Történetírás a XXI. század elején. Megjegyzések a Románok Története III. kötetéhez*. *Székelyföld* 11 (12), 78–110.
- 2017 *Áttörés a romániai régészetben? (Vlad Andrei Lăzărescu könyvéről)*. *Kommentár* 3, 104–112.
- GRÜLL, Tibor
2007 *Az utolsó birodalom. Az Imperium Romanum természetrajza*. Budapest.
- 2016 *A globalizáció és multikulturalizmus kérdései a Római Birodalomban*. *Korall* 63, 69–83.
- HAVAS LÁSZLÓ–HEGYI W. György–SZABÓ Edit
2007 *Római történelem*. Budapest.
- HAVERFIELD, Francis
1891 *Notes on some museums in Galicia and Transilvania*. *Archaeological Journal* 48, 1–13.
- 1906 *The Romanization of Roman Britain*. *British Academy Proceedings* 2, 185–217.
- 1909 *Prefatory Note*. In: Mommsen, Th., *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian* (translated by Dickinson, W.P.). London.

- 1912 *The Romanization of Roman Britain* (Second edition). Oxford.
- 1915 *The Romanization of Roman Britain* (Third edition). Oxford.
- 1924 *The Romanization of Roman Britain* (Fourth edition, revised by Mac-Donald, G.). Oxford.
- HAYNES, Ian
2013 *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*. Oxford.
- HINGLEY, Richard
1995 *Britannia: Origin myths and the British Empire*. In: Cotham, S., Dungworth, D., Scott, S., Taylor, T. (eds), *Proceedings of the Fourth Theoretical Roman Archaeology Conference*. Oxford, 11–23.
- 1996 *The legacy of Rome; the rise, decline and fall of the theory Romanisation*. In: Webster, J.–Cooper, N. (eds), *Roman Imperialism. Post-Colonial Perspectives*. *Leicester Archaeology Monographs* 3, 35–48.
- 2000 *Roman officers and English gentlemen. The imperial origins of Roman archaeology*. London.
- 2005 *Globalizing Roman Culture. Unity, diversity and empire*. London.
- 2007 *Situating a post-colonial Roman Britain*. *Journal of Roman Archaeology* 20, 535–540.
- 2008a *Not so Romanized? Tradition, Reinvention or Discovery in the Study of Roman Britain*. *World Archaeology* 40, No. 3, 427–443.
- 2008b *The recovery of Roman Britain 1586-1906. A colony so fertile*. Oxford.
- 2014a *Romanization*. In: Smith, C. (ed.), *Encyclopedia of Global Archaeology*. New York, 6373–6380.
- 2014b *Struggling with a Roman inheritance. A response to Versluys. An archaeological dialogue on Romanization*. *Archaeological Dialogues* 21 (1) 20–24.
- HITCHNER, R. Bruce
2008 *Globalization Avant la Lettre: Globalization and the History of the Roman Empire*. *New Global Studies* 2 (2) 1–12.
- JOHNSTON, Andrew C.
2017 *The Sons of Remus: Identity in Roman Gaul and Spain*. Cambridge, Massachusetts–London.
- JONES, Siân
1997 *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. London.
- KEAY, Simon–TERRENATO, Nicola
2001 (Eds), *Italy and the West: Comparative issues in Romanization*. Oxford.
- KÖPECZI, Béla
1986 (Ed.), *Erdély története vol I*. Budapest.
- KUZSINSZKY, Bálint
1895 *Pannonia és Dacia*. In: Szilágyi, S. (ed.), *A Magyar Nemzet története I*. Budapest, LVII–CCLIV.
- LÁNG, Orsolya
2016 “Íme, itt a Magyar Pompeji!” *Az aquincumi polgár város története*. *Határtalan Régészet* 1 (2) 43–48.
- LÁSZLÓ, Attila
2012 *Történetírás: tudomány és/vagy politika – Gondolatok egy cikk margójára*. *Székelyföld* 12. Available at: <https://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTg-wMw> Last accessed: 28 February 2017.
- LĂZĂRESCU, Vlad-Andrei
2015 *Locuirea în Transilvania din ultimeledecenii ale provinciei Dacia şipână la prăbuşirea „imperiului” hunic (250–450)*. Cluj-Napoca.
- MAGYAR, Zsolt
2015 *Research in the Late La Tène – Early Roman Settlement at Bátaszék, Körtvé-*

- lyesi-dűlő. The Early Roman Period.* In: Bíró, Sz.–Molnár, A. (eds), *Ländliche Siedlungen der römischen Kaiserzeit im mittleren Donauraum.* Győr, 197–225.
- MATTINGLY, David
1997 (Ed.), *Dialogues in Roman Imperialism. Power, Discourse, and Discrepant Experience in the Roman Empire.* *Journal of Roman Archaeology Supplementary Series No. 23.*
- 2002 *Vulgar and weak Romanization, or time for a paradigm shift?* *Journal of Roman Archaeology* 15, 536–540.
- 2004 *Being Roman: expressing identity in a provincial setting.* *Journal of Roman Archaeology* 17, 1–25.
- 2006 *An Imperial Possession, Britain in the Roman Empire.* Harmondsworth.
- 2011 *Imperialism, Power and Identity: Experiencing the Roman Empire.* Princeton.
- 2014 *Identities in the Roman world: discrepancy, heterogeneity, hybridity, and plurality.* In: Brody, L. R.–Hoffman, G. L. (eds), *Roman in the Provinces: Art on the Periphery of Empire.* Massachusetts, 35–59.
- MIHAILESCU-BÎRLIBA, Lucrețiu
2011 *Ex toto orbe Romano: Immigration into Roman Dacia; with Prosopographical Observations on the Population of Dacia.* *Colloquia Antica* 5. Paris.
- 2013 *Acculturation, romanisation, colonisation dans les provinces romaines de Dacie et de Mésie Inférieure: observations générales et questions de méthode.* In: Rubel, A. (ed.), *Imperium und Romanisierung Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich.* Konstanz, 159–175.
- MILLETT, Martin
1990a *The Romanization of Britain. An essay in archaeological interpretation.* Cambridge.
- 1990b *Romanization: historical issues and archaeological interpretation.* In: Blagg, T.–Millett, M. (eds), *The Early Roman Empire in the West.* Oxford, 35–41.
- MITU, Sorin
2006 *Transilvania mea. Istorie, mentalități, identități.* Iași.
- 2013 *Hungarians and Romanians: How Were Two Images of Hostility Born?* In: Blomqvist, A. E.–Iordachi, C.–Trencsényi, B. (eds), *Hungary and Romania Beyond National Narratives. Comparisons and Entanglements.* Oxford, 35–92.
- 2017 *Az én Erdélyem.* Marosvásárhely.
- MÓCSY, András
1970 *Gesellschaft und Romanization in der römischen Provinz Moesia Superior.* Amsterdam.
- 1974 *Pannonia and Upper Moesia: a history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire.* London.
- 1987 *A dunai-balkáni térség romanizációja.* *Világtörténet* 9 (3) 3–17.
- MOMMSEN, Theodor
1909 *The Provinces of the Roman Empire from Caesar to Diocletian* (translated by Dickinson, W.P.). London.
- NICULESCU, Gheorge Alexandru
2002 *Nationalism and the Representation of Society in Romanian Archaeology.* In: *Nation and National Ideology Past, Present and Prospects.* Proceedings of the International Symposium held at the New Europe College, Bucharest April 6–7. Bucharest 2001, 209–234.
- 2007 *Archaeology and Nationalism in the History of the Romanians.* In: Kohl, P.–Kozelsky, M.–Ben-Yehuda, N. (eds), *Selective Remembrances: Archaeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts.* Chicago, 127–159.

- OLTEAN, Ioana
2007 *Dacia. Landscape, colonisation and romanisation.* London.
- OPREANU, Coriolan Horațiu
2007 *Despre Știință, fair play și frustrare (Comentarii pe marginea unei lucrări inutile, Ioana Bogdan Cătănicu, Daci și romani. Aculturație în Dacia, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2007, Ephemeris Napocensis 16/17, 345–353.*
- 2008 *Regândind romanizarea în Dacia. Cazul sudului Transilvaniei.* Ephemeris Napocensis 18, 131–145.
- OTTOMÁNYI, Katalin
2014 *Újabb római vicusok Aquincum territoriumán.* *Dissertationes Archaeologicae* 3 (2) 297–143.
- 2016 *A budaörsi római vicus temetője.* In: Ottományi, K. (ed.), *A budaörsi római vicus temetője.* Budapest, 9–372.
- PĂRĂIANU, Răzvan
2001 *National Prejudices, Mass Media and History Textbooks: The Mitu controversy.* In: Trencsényi, B.–Petrescu, D.–Petrescu, C.–Iordachi, C.–Kántor, Z. (eds), *Nation-building and Contested Identities: Romanian and Hungarian Case Studies.* Budapest, 93–120.
- PĂRVAN, Vasile
1928 *Dacia: An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries.* Cambridge.
- PETCULESCU, Liviu
2006 *The Roman Army as a Factor of Romanisation in the North-Eastern Part of Moesia Inferior.* In: Bekker-Nielsen, T. (ed.), *Rome and the Black Sea Region: Domination, Romanisation, Resistance (Black Sea Studies).* Aarhus, 31–41.
- PITTS, Martin–VERSLUYS, Miguel John
2015 (Eds), *Globalisation and the Roman World. World History, Connectivity and Material Culture.* Cambridge.
- PROTASE, Dumitru
2001 *Daco-romani, romanici, alogeni.* In: Protase, D–Suceveanu, A. (eds), *Istoria românilor II.* Bucharest, 159–168.
- PROTASE, Dumitru–SUCEVEANU, Alexandru
2001 (Eds), *Istoria românilor II.* Bucharest.
- REECE, Richard
1988 *My Roman Britain.* Cirencester.
- 2001 *Richard Hingley. Roman officers and English gentlemen: the imperial origins of Roman archaeology.* *Antiquity* 75 (287) 226.
- ROSELAAR, Saskia
2015 *Introduction.* In: Roselaar, T. S. (ed.), *Processes of Cultural Change and Integration in the Roman World.* Leiden, 1–19.
- ROTH, Roman
2007 *Styling Romanisation: pottery and society in central Italy.* Cambridge.
- ROTHE, Ursula
2005 *Die Anfänge der Romanisierungsforschung.* In: Schörner, G. (ed.), *Romanisierung – Romanisation. Theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele.* *British Archaeological Reports.* IS1427 Oxford, 1–13.
- RUBEL, Alexander
2009 *Romanisierung als theoretisches Forschungsproblem. Vorüberlegungen zu einer rumänischen Romanisierungsdebatte.* *Arheologia Moldovei* 32, 57–71.
- 2011a (Ed.) *Romanizarea. Impunere și adeziune în Imperiul Roman.* Iași.
- 2011b *Problema romanizării în contextul românesc. Situația actuală și perspec-*

- 2013 *tive noi*. In: Rubel, A. (ed.), *Romanizarea. Impunere și adeziune în Imperiul Roman*. Iași, 13–28.
(Ed.) *Imperium und Romanisierung. Neue Forschungsansätze aus Ost und West zu Ausübung, Transformation und Akzeptanz von Herrschaft im Römischen Reich*. Konstanz.
- SCHÖRNER, Günter
2005a (Ed.) *Romanisierung – Romanisation. Theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele*. British Archaeological Reports. IS1427. Oxford.
2005b *Einführung*. In: Schörner, G. (ed.), *Romanisierung – Romanisation. Theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele*. British Archaeological Reports. IS1427 Oxford, V–XVI.
- SZABÓ, Miklós–BORHY, László
2015 *Magyarország története az ókorban – Kelták és rómaiak*. Budapest.
- SZÉKELY, MELINDA
2014 “*Pannonia terra creat, tumulat italia tellus*” *Cavalieri pannonici a Roma al servizio. dell'imperatore*. *Acta Antiqua* 54 (1) 73–80.
- SZÉKELY, Zoltán
1943 *A komollói erődített római tábor: Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1942. évi ásatásáról*. Kolozsvár.
- TÓTH, Endre
2001 *The Roman Province of Dacia*. In: Köpeczi, B. (ed.), *History of Transylvania*. East European Monographs No. DLXXXI, 61–134.
- VERSLUYS, Miguel John
2014 *Understanding objects in motion. An archaeological dialogue on Romanization*. *Archaeological Dialogues* 21 (1) 1–20.
- VILMOS, László–GRÜLL, Tibor
2008 *Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: Római történelem*. Könyvismertetés. *Budapesti Könyvszemle*. 20 (2) 191–195.
- VISY, Zsolt
2012 „*Dacia... diurno bello Decibali viris fuerat exhausta*” *Alföldi András és a daciai kontinuitás*. *Antik Tanulmányok* 56, 233–255.
- WEBSTER, Jane
2001 *Creolizing the Roman Provinces*. *American Journal of Archaeology* 105, 209–225.
- WELLS, Peter
2001 *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*. Princeton.
- WILSON, Peter
2015 *Living in the shadow of the Roman army: aspects of civilian settlement in northern England*. In: Breeze, D. J.–Oltean, I.–Jones, R. (eds), *Understanding Roman Frontiers*. Edinburgh, 273–285.
- WOOLF, Greg
1992 *The unity and diversity of Romanization*. *Journal of Roman Archaeology* 5, 349–352.
1997 *Beyond Roman and Natives*. *World Archaeology* 28 (3) 339–380.
1998 *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul*. Cambridge.

ROMANIZÁCIÓ HAJDAN ÉS MA.
A RÓMAI BIRODALOMBAN VÉGBEMENT KULTÚRAVÁLTÁST TÁRGYALÓ
INTERPRETÁCIÓK FEJLŐDÉSÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

Rezümé

A romanizáció modell, amely segít értelmezni a római kori régészeti leleteket, és azt a folyamatot értjük alatta, amely során a Római Birodalom által meghódított terület betagozódott a Római Birodalomba és rómaivá vált. Az eredetileg Theodor Mommsenhez (1817–1903) fűződő modell szerint a romanizáció egy gondosan kidolgozott terv szerint haladt, és a latin nyelv, a római vallás, az urbanizáció és a római használati tárgyak megjelenésében fogható meg. Véleménye szerint a folyamat olyan jelenségek segítségével követhető nyomon, amelyekből identitásra vonatkozó következtetéseket lehet levonni. Szerinte a hódítások célja is a római kultúra terjesztése, a romanizáció volt. Ezek a gondolatok még mindig uralkodóak a mai kutatásban, bár egyértelműen a 19. századi „Zeitgeist”, „korszellem” szülöttjei. Az elmúlt néhány évtizedben főleg angolszász kutatók ösztűz alá vették a romanizációt, mint a kutatás mai állása szerint már meghaladott értelmezési modellt. Ez a gondolatébresztő tudományos vita számos új elgondolást, értelmezést, és újabb, valószínűleg a jövőben a romanizációhoz hasonló sorsra jutó modellek kidolgozását eredményezte, és bár a kutatók egy része

nem fogadja el ezeket a frissebb elképzeléseket, a téma folyton napirenden van és sok, a kutatást előrevivő gondolat fogalmazódik meg *pro* és *contra*. Ehhez képest a magyar szakembereket, úgy tűnik, nem hozza lázba ez a tudományos vita és a mai romanizáció értelmezés sok esetben megegyezik a száz évvel ezelőttivel. Az egyetlen témakör, ahol a romanizáció elmélet átgondolása előkerül, az Erdély és a dáko-román kontinuitás kérdésköre. Talán nem meglepő, hogy a magyar kutatásba is ezen elmélettel kapcsolatban került be a fogalom. A román és magyar történészek között az Erdély hovatarozásának problémájáról zajló, a tudományosság köntösébe bújtatott vitába Alföldi András (1895–1981) vonta be és alkalmazta Mommsen romanizáció modelljét. Bár a ma zajló vitának megfelelő finomhangolás bizonyos mértékig a magyar kutatásban is megtörtént, Alföldi óta alapvetően nem változott a romanizáció értelmezés. Ez nehezen érthető, hiszen az újabb gondolatok, legalábbis a figyelemfelkeltés szintjén, már például a román régészetet is elérték, míg Magyarországon behatóan senki nem foglalkozik a kérdéssel és úgy tűnik, hogy még a fiatalabb generáció is ignorálja a témát.

Sánta B.
University of Liverpool
b.santa@liv.ac.uk

Zsófia Masek

A SARMATIAN-PERIOD CERAMIC TRIPOD FROM RÁKÓCZIFALVA

A medium-sized late Sarmatian–Hun-period settlement was excavated at the Rákóczifalva-Bagi-földek 5 site in 2006. The present study offers a detailed assessment of a unique vessel from the site, which yielded a very rich ceramic inventory. The large three-legged vessel is without exact parallels in the period's published material. A review of the late antique parallels suggests that the vessel is an adoption of late Roman–early Byzantine metal vessels or perhaps pottery forms. In spite of its uniqueness, the vessel fits into the range of the special products of late Sarmatian pottery and reflects the far-reaching range of cultural and trade contacts on the Hungarian Plain during the late Sarmatian period.

Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhelyen egy közepes méretű késő szarmata–hun kori település került elő 2006 során. Jelen tanulmány az igen gazdag leletanyagú lelőhely kerámiaanyagából egy egyedi edény közlését és értékelését tűzte ki célul maga elé. A nagyméretű rákóczifalvi háromlábú edény pontos párhuzam nélkül áll a közölt anyagban. A késő antik párhuzamok áttekintésével valószínűsíthető, hogy az edényforma késő római–kora bizánci fémedények, esetleg kerámiaformák átvételével született. Egyedisége ellenére az edény illeszkedik a késő szarmata fazekasság speciális termékei közé, és a késő szarmata Alföld kapcsolatrendszerének tág határait utal.

Keywords: *late antique archaeology, late Sarmatian period, Great Hungarian Plain, Tisza region, settlement archaeology, pottery production, ritual vessels, adaptation of antique forms*

Kulcsszavak: *késő antikvitás, késő szarmata kor, Alföld, Tisza-vidék, településrégészet, kerámiakutatás, rituális edények, antik formák adaptációja*

Description

The vessel is a tripod with three large, curved legs. Its fabric is well-levigated, compact clay tempered with a mixture of golden-glittering mica and crushed stone. The diameter of the tempering agent is 1–2 mm. It was evenly fired on both the exterior and interior: the surface is reddish-light brown, the fracture is slightly oxidised, and the core is black. The vessel body is covered with a thin slip, concealing the tempering material, while the glittering-gritty temper is visible on the coarser external surface of the base.

The slightly conical vessel is basically a shallow bowl with plain, horizontally cut rim turned on a slow wheel and set on three rough legs. Similarly to some of the period's other vessels turned on a slow wheel, the base is coarsely rounded. The long legs with outcurving bases are circular in cross-section. A thick, prominent ridge with angular edges runs down the length of the legs to the "feet", a reinforcing

element which joins the vessel wall at an obtuse angle. The legs are carefully attached to the base of the bowl; traces of smoothing can be made out on the base.

Dimensions: The bowl has a diameter of 27 cm, base diam.: 24–25 cm, internal height: 6 cm, wall and base width: 0.7 cm. The height of the vessel is 19.5 to 20.1 cm, and the width with the legs is 33 to 37 cm. The legs have a diameter of 3–4×5–5.4 cm and a height of 14.5–15.5 cm (fig. 1).

Although the construction of the Rákóczifalva tripod is simple and somewhat clumsy, its form nevertheless followed a preconceived mental template. The vessel is not wholly symmetrical: the forms of the legs differ slightly (see their dimensions), but they follow the same formal concept. The vessel sits firmly, although slightly obliquely on the long legs with their outcurving bases. The thick ridges on the legs enabled them to be firmly attached to the vessel base owing to the larger attachment area, meaning that the weight was more evenly distributed on the legs.

Fig. 1 Rákóczifalva-Bagi-földek, Site 5. Three-legged vessel from Pit 208/301
1. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. Háromlábú kerámiaedény, 208/301. gödör

Dark grey-blackish spots can be seen on the ends of the three legs, possibly from the vessel's use or as a result of how it was fired. The upper part of the legs and the base of the bowl are reddish-brown, while the inner and outer surfaces as well as the rim have greyish-black spots. Some of these burnt patches are roughly identical, suggesting that they were perhaps formed during use or during the destruction of the vessel. However, some joining rim fragments of differing colour indicate that these differences in colour could originate from after the vessel had fallen apart.

About one-third of the bowl is missing; the legs are almost intact, only one tip is fragmented. The base of the bowl is not secondarily burnt, only the

feet were discoloured, suggesting that the three-legged vessel had possibly been set over smouldering fires, but was not exposed to more intense heat effects or flames. The fragmentation of the vessel base suggests that it may have broken during its use. The reason for this may have been the weakness of the base (0.7 cm thick on the average), as well as its too large size. Most of the vessel's fragments were found in a beehive-shaped pit and it cannot be ruled out that additional sherds may have been missed during the rescue excavation. It seems likely that the fragments had been discarded shortly after the vessel broke and became burnt.

The tripod does not show traces of intense use, but neither does it appear to have been a vessel used

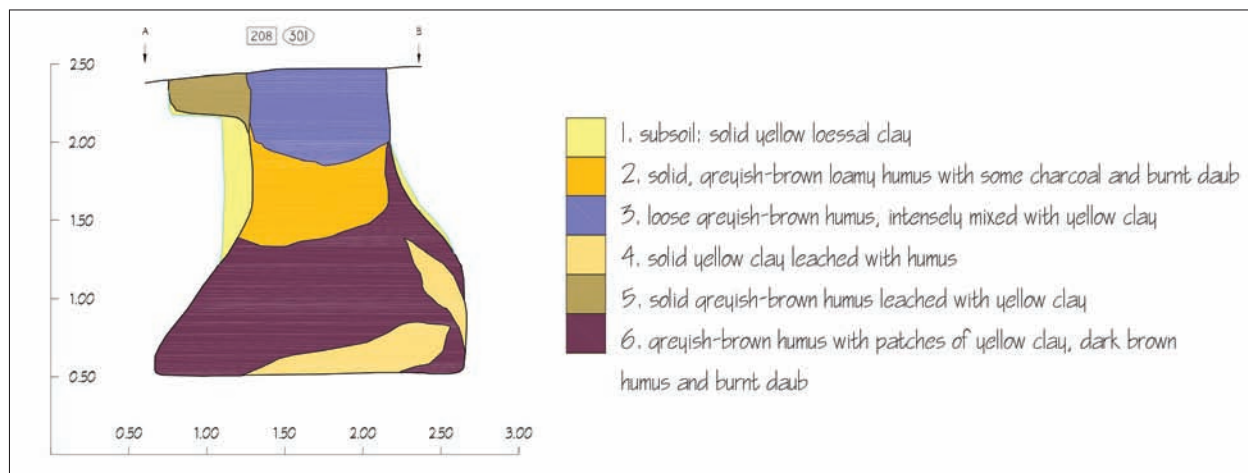

Fig. 2 Rákóczifalva-Bagi-földek, Site 5. Section of Pit 208/301
2. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. A 208/301. tárológödör metszete

for special purposes, given that its fabric is typical for vessels used as household utensils. However, less tempering material was added than to the average mica-tempered cooking pottery. In the light of the above, it was an artefact made for occasional use, or a poorly designed piece that was discarded shortly after its manufacture, or, of course, both.

Context and date

The tripod came to light from Pit 208/301 of the Rákóczifalva-Bagi-földek 5 site (for the site, see MASEK 2012; MASEK 2016; MASEK 2018). The beehive-shaped storage pit was 2 m deep. The lower part of its fill consisted of dark humus layers mixed with yellow clay, charcoal and ash, overlain by a lighter humus mixed with clay flecks in the mouth of the pit (fig. 2). There is no information on the position of the vessel fragments. The pit lay on the south-eastern side of the densely occupied Sarmatian-period settlement section of the site, in a row with similar beehive-shaped deep pits. Several of these neighbouring pits can be linked to the late Sarmatian–Hun-period destruction horizon at the site, based on the pottery refitting method used in the evaluation of the material (the two adjacent features are Pits 207/300 and 209/332; see the pottery re-fits nos 12, 14–15, 61–64, 66 and 90: fig. 3).

It remains uncertain whether the material recovered from Pit 208/301 can be assigned to this destruction horizon, given that the material of this horizon is made up of redeposited artefacts found in a secondary position. We can nevertheless assert that the feature fits organically into the structure of the late Sarmatian–Hun-period settlement and can be

assigned to the same occupation horizon. Horizon 1 of the late antique or early Migration-period settlement of Rákóczifalva can be dated to the C3–D1/D2 period, while its life most likely ended in Phase D1/D2, a date principally based on the site's relative chronology (MASEK 2018).

Sunken-floor Sarmatian-period buildings were not observed in the proximity of this feature. However, a nearby pit contained one of the most abundant amounts of burnt daub on the site (Pit 209/332). In view of the high number of similar pits containing burnt daub and the low number of sunken-floor buildings, it can be assumed that there had probably been above-ground structures which left no traces in the archaeological record (MASEK 2015, 377–380). Based on the amount of burnt daub in Pit 209/332,

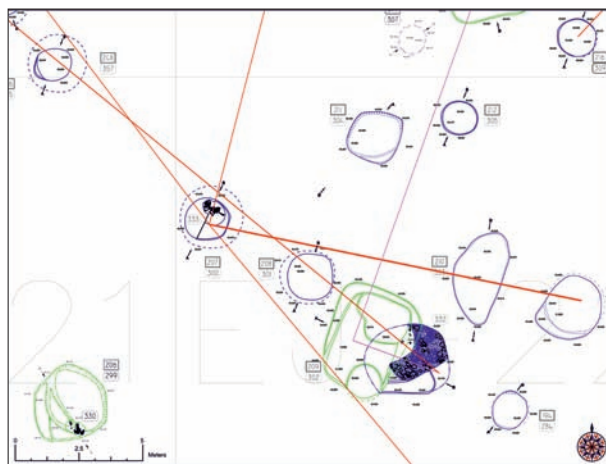

Fig. 3 Rákóczifalva-Bagi-földek, Site 5.
Location of Pit 208/301 in the settlement
3. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely.
A 208/301. gödör elhelyezkedése

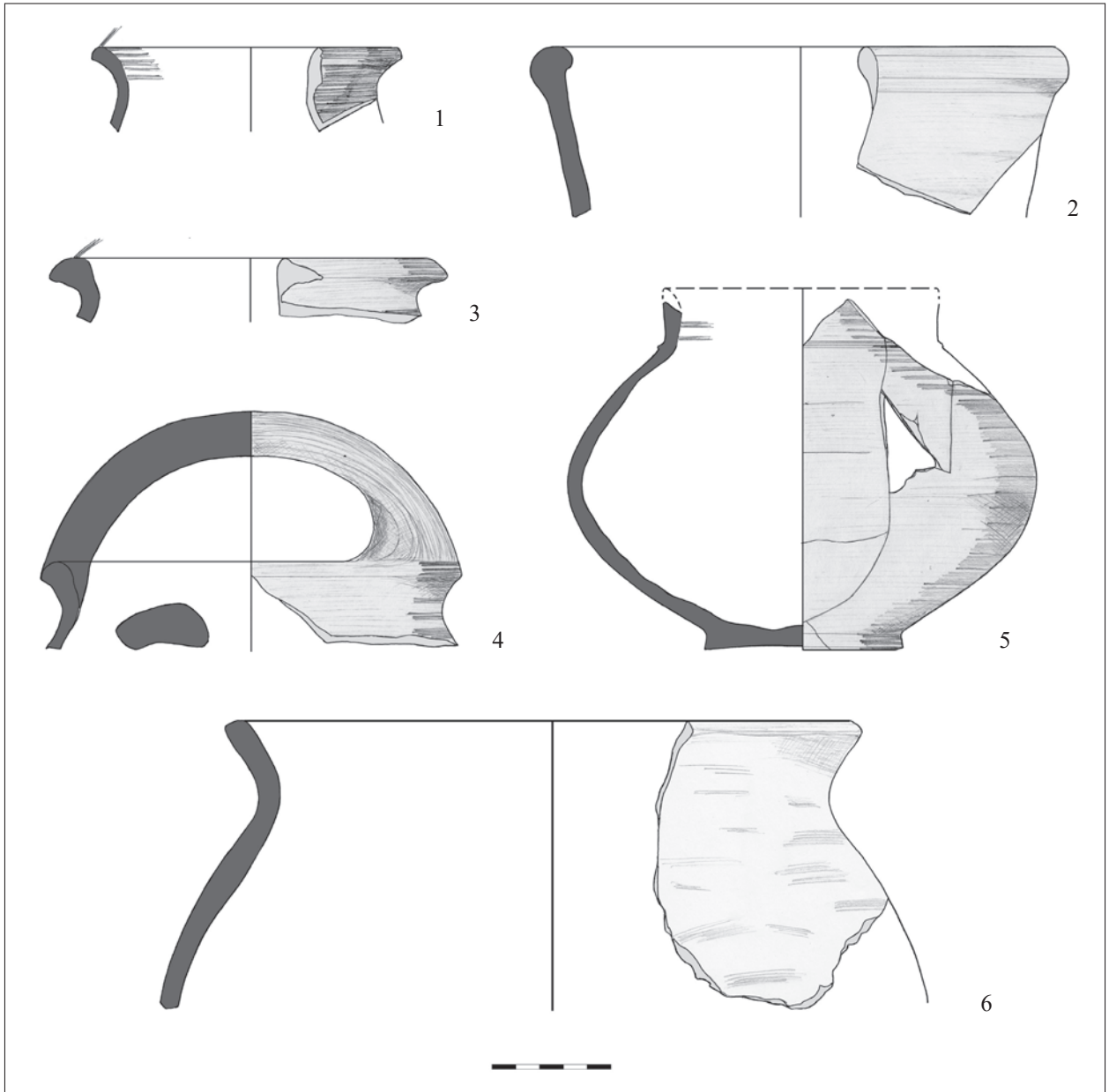

Fig. 4 Rákóczifalva-Bagi-földek, Site 5. Ceramic material from Pit 208/301
4. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. A 208/301. gödör kerámiaanyaga

a former building can be assumed near Pits 208/301 and 209/332.

Pit 208/301 yielded an average small amount of pottery: apart from the three-legged vessel, 54 fragments of 20 vessels were found in it. Most of these are untempered fine ceramics, with frequent rim shapes that can only be broadly dated (between the late 2nd and early 5th centuries: fig. 4. 1, 3), and a common bowl type, a deep, conical vessel with a thick, slightly indrawn and rounded rim (fig. 4. 2). Typical late Sarmatian-period forms are represented by the mouth of a grey vessel with a handle rising

above and spanning the mouth (fig. 4. 4), the almost complete profile of a spherical vessel with cylindrical rim fired under oxidising conditions (fig. 4. 5); a small rim fragment covered with a so-called eggshell-coloured slip dates from the same period. Mention must also be made of the fragment of a pot tempered with pebbles, mica and grog turned on a slow wheel (fig. 4. 6), as well as the body fragment of a wheel-turned, grey, coarse vessel tempered with pebbles of the Üllő type.

In the light of the above, Pit 208/301 can be dated to the C3–D1/D2 period. The pit does not have

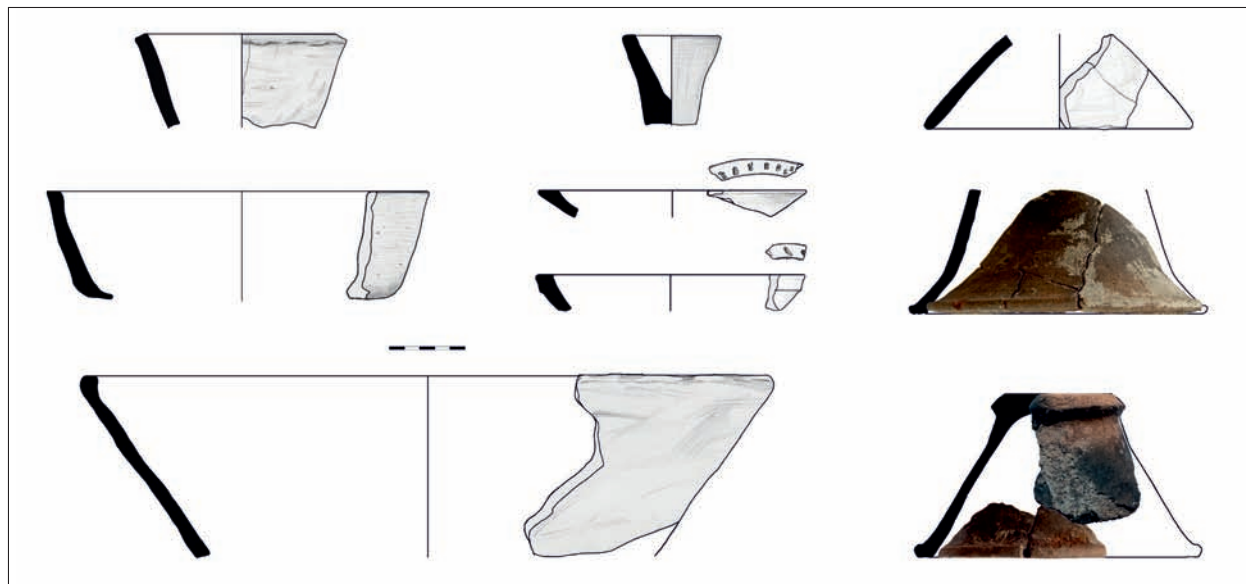

Fig. 5 Rákóczifalva-Bagi-földek, Sites 5-8-8A. Cups, bowls and lids turned on a slow wheel
5. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5-8-8A. lelőhely. Lassúkorongolt csészék, tálak és fedők

a special location within the settlement and neither does the find assemblage recovered from it have any extraordinary traits.

Cultural relations

The Sarmatian tripod is unparalleled in the currently known material. The vessel has the mica- and crushed stone-tempered coarse fabric of the late Sarmatian period, mainly typical for pots and the so-called late Sarmatian cauldrons turned on a slow wheel (VADAY 1984; VÖRÖS 1987; VADAY 1989, 162–163; ÁCS 1992, 102–103; RÓZSA 2000, 91–92; WALTER 2017; see WALTER–FINTOR–SKULTÉTI 2017, note 5 for the publications of additional material). The basic shape of the three-legged vessel is a simple conical bowl type that occurs among the mica-tempered coarse ware from other sites (e.g. Tiszaföldvár–Téglagyár: VADAY–RÓZSA 2006, 96; Kiskundorozsma–Nagy-szék: PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2003, 218). Variants provided with handles spanning the vessel mouth also occur on the southern Hungarian Plain (PINTYE–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2003, Fig. 2, 4a–b; VADAY 2011, 434, Pl. 32, 14, 23). Bowls without handles of this type are rarely encountered in the material of the Rákóczifalva site (fig. 5). Formally similar, but hand-thrown small vessels also occur in the destruction horizon of Tiszaföldvár (small bowls: VADAY 1997, fig. 13.6, 8), as well as at Rákóczifalva (various hand-thrown cups and larger bowls, fig. 6).

Similar three-legged vessels are lacking not only from the material of the Sarmatian Barbaricum, since exact parallels are unknown from other areas too. In order to determine the origin of the form and to clarify the vessel's function, we need a broader perspective.

Ceramic tripods were fairly widespread in the western provinces of the Roman Empire in the 1st–2nd centuries. Their use is generally attributed to an earlier Celtic influence (BEHN 1910, 127, Kat. 884–885; HILGERS 1969, 82 (*tripes*), figs 74–75). In the case of Pannonia, an Italian origin is likely (CSAPLÁROS–HINKER–LAMM 2012, 236; OTTOMÁNYI 2012, 242). They were distributed across the entire Norico-Pannonian area (BÓNIS 1942, 24, Taf. XXIV; PLESNIČAR–GEC 1977, 54, Taf. 7, 19–21; KARNITSCH 1972, 144–148, Taf. 69–70; TOPÁL 2003, 12; CSAPLÁROS–HINKER–LAMM 2012; OTTOMÁNYI 2012, 242–244). Some types have a relatively large size range and resemble in size the specimen from Rákóczifalva, although they cannot be dated later than the 2nd century (KARNITSCH 1972, Taf. 69; KASTLER 2000, Taf. 16, 169: biconical bowl type with thick rim and slightly indrawn shoulder, decorated with ribs and incised wavy lines, mouth diam.: 20–24 cm; KARNITSCH 1972, Taf. 70, 4–7; KASTLER 2000, Taf. 16, 167: shallow vessels with angular or curved shoulder, and a diameter of up to 28 cm). Smaller and larger formal variants also have wide, straight legs, which, unlike the vessel from Rákóczifalva, start not from the edge of the bowl base, but more inward, they are set side by side and

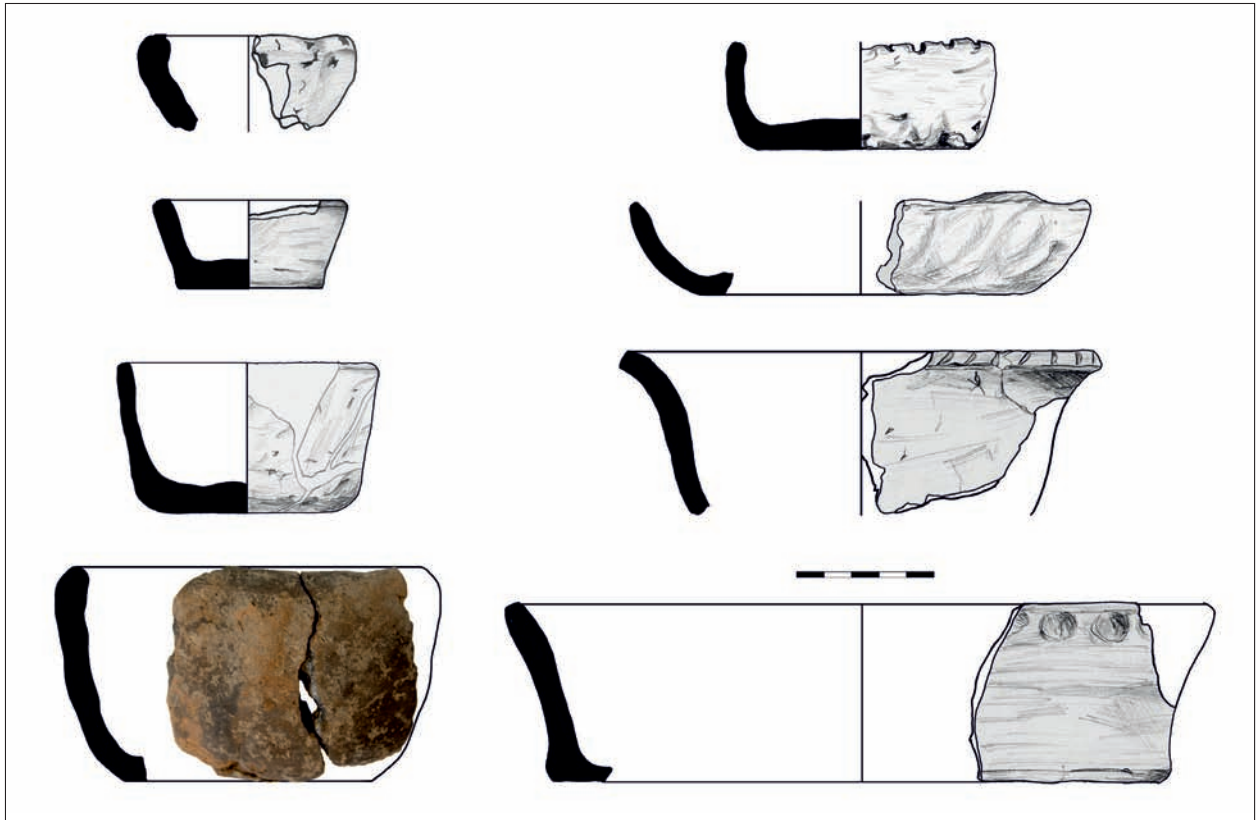

Fig. 6 Rákóczifalva-Bagi-földek, Sites 5-8-8A. Hand-thrown cups and bowls
6. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5-8-8A. lelőhely. Kézzel formált csészék és tálak

the diameter of the three legs is smaller than the width of the bowl.

A bowl type from Lentia (Linz), for example, represents a less common form, whose base and feet are wider than usual, but the bowl has an in-drawn rim and is decorated (KASTLER 2000, Taf. 15, 163). Similar vessels from the broader area of Flavia Solva have been dated explicitly early and have been defined as the prototype of the forms used in the early Roman period (CSAPLÁROS–HINKER–LAMM 2012, 238, Typ. I.1). However, these forms cannot be directly related to the Rákóczifalva vessel. The survival of these bowl types can be noted in the eastern Alpine region until the 3rd century (CSAPLÁROS–HINKER–LAMM 2012, 242–243). Less often, hand-thrown formal variants are also attested, which can be seen as a continuation of earlier local traditions (BOJOVIĆ 1977, 53; Taf. LII, 470; Taf. CII, 470). The three legs are generally simple knobs on the base of the deep, bowl-shaped vessel with a rim diameter of 17.6 cm, which date to the 2nd century. Hand-thrown bowls are also mentioned from Flavia Solva (CSAPLÁROS–HINKER–LAMM 2012, 236).

The closest parallel to the Rákóczifalva tripod from the provincial material is a bowl fragment from

Budaörs (north-eastern Pannonia, in the Aquincum/Budapest area: OTTOMÁNYI 2012, fig. 191. 7, 192; fig. 7. 1). The shallow, straight-sided bowl decorated with an incised wavy line is tempered with gravel. Each leg starts from the wall of the wide bowl, they are set farther from each other, they are lightly ribbed like the legs of the Rákóczifalva vessel, and are attached to the side of the bowl. The lower parts of the legs are missing. The tripod from Budaörs can be assigned to the turn of the 1st–2nd centuries AD. The fragment in question indicates the upper time limit of these vessels: the feature yielded Domitian- and Traian-period *terra sigillata*, and it was used until the Marcomannic–Sarmatian wars at the latest. Katalin Ottományi quoted parallels from Noricum that can be dated no later than the mid-2nd century (OTTOMÁNYI 2012, 194).

Early Roman-period tripods are also known from Sirmium, Bononia and Singidunum: these represent bowls with curved sides (BRUKNER 1981, 40, T. 84.69–73; the sturdy, slightly curved legs of the vessels under cat. nos 69–70 dating from the 1st–2nd centuries are good analogies to the Rákóczifalva vessel). Farther to the east, a vessel from Moesia Inferior should definitely be mentioned, despite the

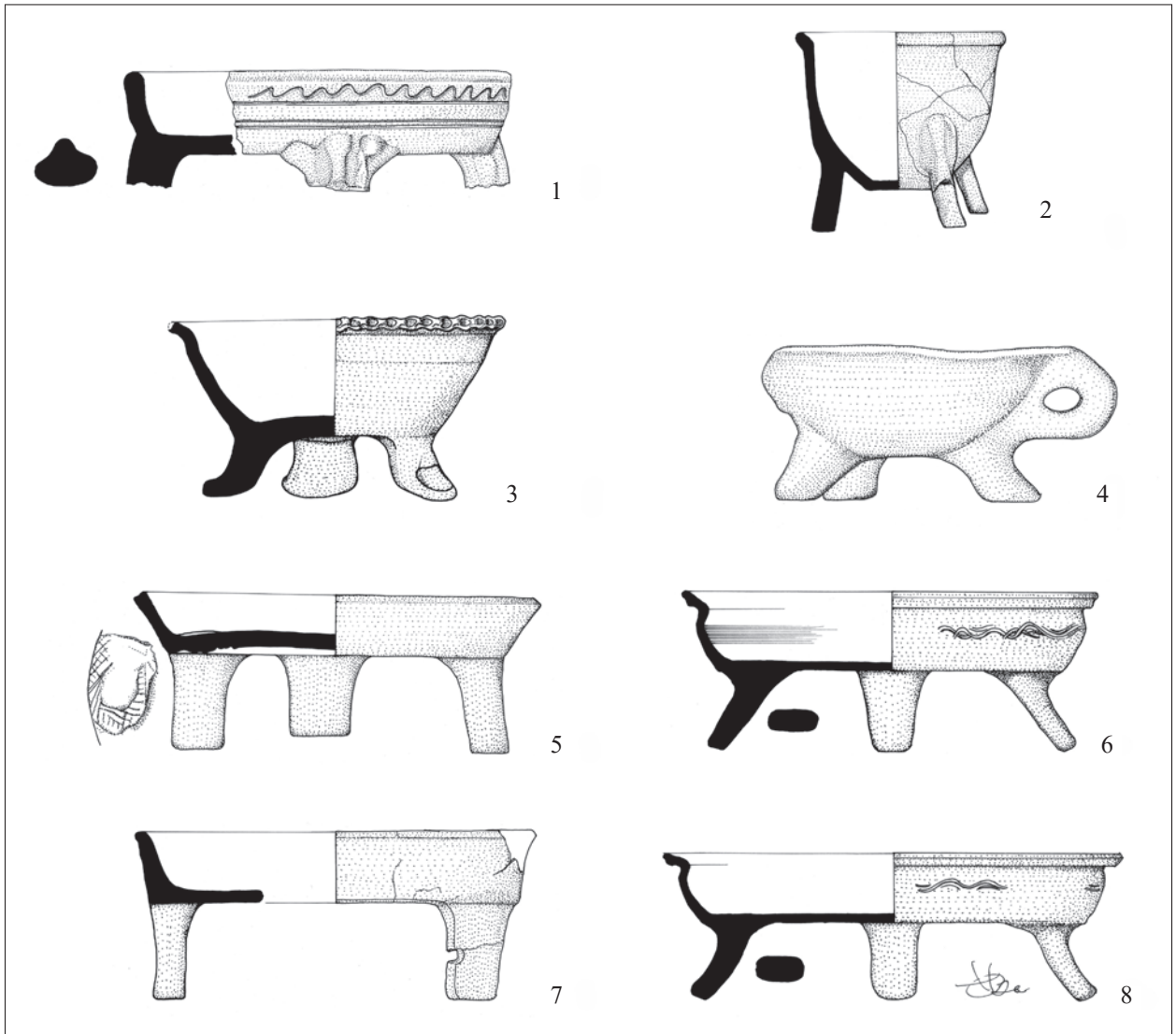

Fig. 7 Three-legged vessels. 1: Budaörs (1st–2nd c. AD); 2: Hotnița (3rd c.); 3: Branč/Berencs-Helyfölkdek (3rd–4th c.); 4: Tășnad/Taşnad-Sere (3rd–4th c.); 5: Vranje (5th–6th c.); 6, 8: Dolj (5th–7th c.); 7: Bistrica ob Sotli (5th–6th c.).

See the text for the references

7. kép Háromlábú kerámiaedények. 1: Budaörs (1–2. század); 2: Hotnița (3. sz.); 3: Berencs/Branč-Helyfölkdek (3–4. sz.); 4: Tasnád/Tășnad-Sere (3–4. sz.); 5: Vranje (5–6. sz.); 6, 8: Dolj (5–7. sz.); 7: Bistrica ob Sotli (5–6. sz.).

Hivatkozásokat ld. a szövegben

lack of direct connections. The shape of the three-legged vessel found in Hotnița differs from that of the western exemplars (SULTOV 1976, 22, 109; SULTOV 1985, 87, Table XLIV, 6. Diam.: 25 cm, height: 25.5 cm; fig. 7. 2). Similarly to the Rákóczi falva vessel, the black polished deep bowl with curved sides was set on rounded legs with outcurving base, with the legs attached to the body of the deep bowl. The tripod can be dated to the 3rd century, when Hotnița was a major pottery production centre in the urban territory of Nicopolis ad Istrum and, along with several other workshops, supplied

the city with ceramics (FALKNER 1999, 108–110). In this case, it is assumed that the vessel was used for ritual purposes and had been a substitute for Roman sacrificial vessels.

The form of Roman tripods rarely appears in the neighbouring Roman-period Barbarian cultures. One three-legged small bowl from the Quadic settlement at Branč/Berencs-Helyfölkdek (Slovakia) was clearly inspired by Roman ceramic vessels. The conical vessel has short, curved legs and the rim is decorated with finger impressions (KOLNÍK–VARŠÍK–VLADÁR 2007, Tab. 146, 19; Tab. XXXVI, 6; fig. 7. 3).

The bowl can be assigned to the site's third, late Roman-period occupation horizon (250/270–350/370, KOLNÍK–VARSÍK–VLADÁR 2007, obr. 14. and 56, with further parallels from more distant Germanic regions).

A hand-thrown cup set on three short legs is known from north-western Romania, from Tășnad/Tasnád-Sere. It is tempered with pebbles and has a vertical loop handle (GINDELE 2010, Taf. 112, 8a–d; fig. 7. 4). The cup seems to be a blend of provincial tripods and the so-called Dacian cups. The material of the settlement can be dated from the later 3rd century to the earlier 4th century (Phase C1b/C2, possibly up to Phase C3: GINDELE 2010, 110).

Three-legged vessels are rare in the ceramic material of later centuries. Further parallels which share formal similarities with the Rákóczifalva vessel can be cited from the late antique hilltop settlements of the south-eastern Alps. Tripods from two different sites in Slovenia are similar to each other: the basic shapes are broad, shallow, slightly conical dishes set on three short legs (CIGLENEČKI 2000, 76, Abb. 88, 8: Vranje, Ajdovski gradec and Abb. 89, 13: Bistrica ob Sotli, Svete gore; fig. 7. 5, 7). These sites are dated up to the end of the 6th century.

North-west of these sites, two bowls have been published from a late antique hilltop settlement in

Carinthia. Both are wide, shallow bowls; their legs are curved and longer than those of the Slovenian dishes. However, their upper part bears no resemblance to the Sarmatian vessel because the strongly outturned rims with a circumferential groove recall the bowl types with mouths similar to pots (Feistritz an der Drau, Duel: STEINKLAUBER 1990, 118–119, 124–125, Abb. 31–32; fig. 7. 6, 8). The hilltop settlement of Duel is dated between the 5th–7th centuries, principally based on the small finds, which predominantly fall into the 6th century. Thus, in Late Antiquity, three-legged vessels, although rare finds, do occur in other areas.

Another group of simple Roman vessels, namely iron tripods, should also be considered as analogies. Iron tripods were used as auxiliary devices onto which vessels could be placed; the iron frame could be round or triangular. Several examples of the form can be cited from the earlier Roman centuries, for example from Gaul (MARCY-SOUPAULT-WILLEMS 2008, 19–20). A grave found in Fontaine-Notre-Dame, dated to the early 2nd century, yielded a rich ceramic inventory, alongside an iron rack and a riveted, three-legged iron vessel (MARCY-SOUPAULT-WILLEMS 2008, 16; fig. 10, 40). Iron tripods also occur in the Danubian provinces; their dates vary

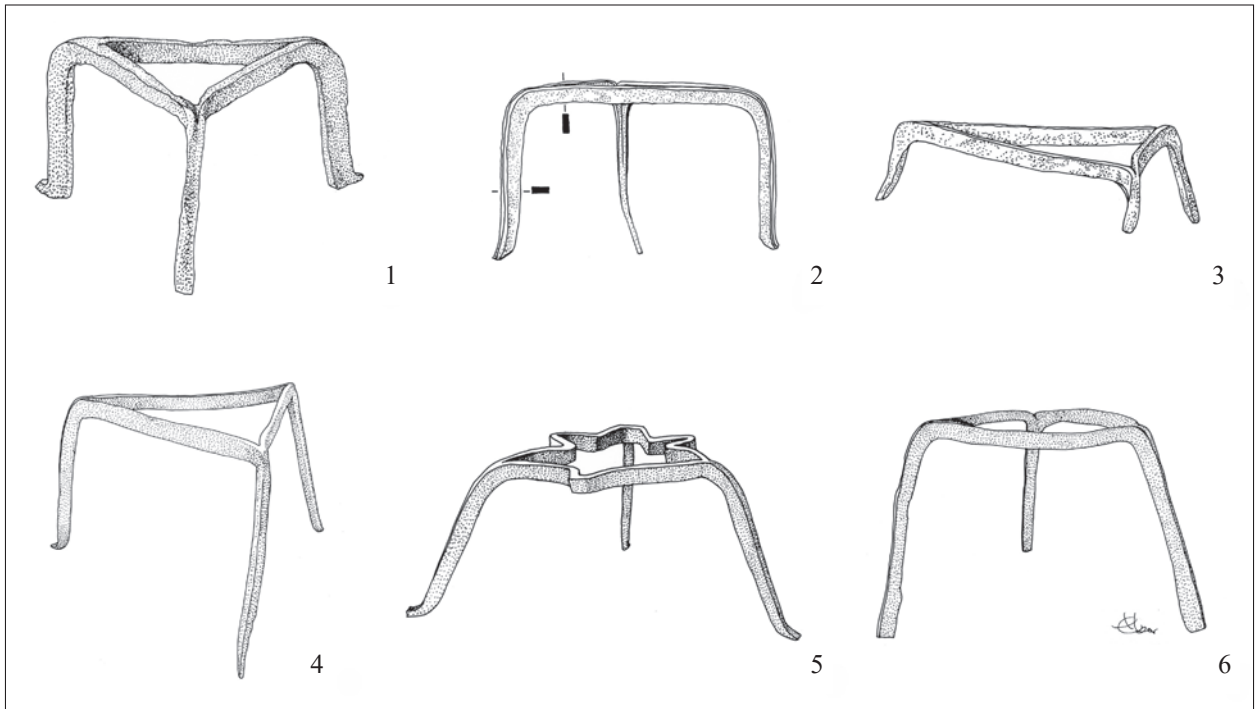

Fig. 8 Iron tripods. 1: Mauer an der Url (2nd–3rd c.); 2: Gora (4th–5th c.); 3: Keszthely-Fenekpuszta (4th–5th c.); 4: Stup (1st–6th c.); 5: Iatrus-Krivina (6th c.); 6: Krefeld-Gellep (6th c.). See the text for the references

8. kép Vas háromlábak. 1: Mauer an der Url (2–3. század); 2: Gora (4–5. sz.); 3: Keszthely-Fenekpuszta (4–5. sz.); 4: Stup (1–6. sz.); 5: Iatrus-Krivina (6. sz.); 6: Krefeld-Gellep (6. sz.). Hivatkozásokat ld. a szövegben

widely (fig. 8. 1; BOŽIČ 2005, 346–351; POLLAK 2006, 28; RUPNIK 2013, 507, with further literature). Late antique forms, like the antecedents of the 3rd century, tend to have outcurving, occasionally somewhat flaring feet.

In Pannonia, an exemplar was discovered at Keszthely-Fenékpuszta, in the fill of a heating channel, with a *terminus post quem* date of 364–378 AD (RUPNIK 2013, 102, Taf. 19. 2; fig. 8. 3). The tripod from a hoard found at Gora can likewise be dated to the later 4th–early 5th century (Polhov Gradec, Slovenia: BOŽIČ 2005, 359, Abb. 19, 4; fig. 8. 2). The tripods from Makljenovac (eastern Bosnia) and Iatrus-Krivina (Bulgaria, fig. 8. 5) more likely date from the 6th century (BOŽIČ 2005, Abb. 54, Abb. 55, 1). Two tripods of uncertain date are known from Bosnia-Herzegovina (BUSULADŽIĆ 2014, 132, Pl. 56, fig. 176: Stup, fig. 8. 4; and fig. 178: Dobož. Both stray finds date to the 1st–6th centuries AD, BUSULADŽIĆ 2014, 201). Judging from its parallels from Iatrus and Makljenovac, the exemplar from Dobož was probably also made in the 6th century. Iron tripods are rare finds in Merovingian-period graves: one specimen appears among the grave goods of the 6th-century elite grave found at Krefeld-Gellep. Unlike the examples cited above, its legs have a straight terminal (PIRLING 1964, Taf. 58, 214; fig. 8. 6). One unique analogy is a Bosnian iron vessel, a shallow bowl with a long handle set on three legs. Unfortunately, the date of this pipkin-like vessel is uncertain (BUSULADŽIĆ 2014, 131, 201, Pl. 55, fig. 173, a stray find, also from Stup).

In sum, we may conclude that a direct connection between the early Roman-period three-legged ceramic vessels and the Rákóczifalva vessel seems unlikely for formal and chronological reasons. However, the 2nd-century fragment from Budaörs leaves this issue open to some extent. While there are no parallels in the 3rd–4th-century Roman ceramic inventory, a few individual exemplars are attested in the Barbarian lands. The best late antique analogies are rare and occur in geographically relatively distant regions: the ceramic vessels of the south-eastern Alpine region and the iron tripods. The slightly differing curved legs with outcurving feet of the Roman and early Byzantine iron tripods could have been the direct precursors of the legs of the vessel found in Sarmatia. Although the form of the iron vessel type is very long-lived, it should be borne in mind that well-dated specimens, contemporaneous with the Rákóczifalva vessel, are also known (Keszthely-Fenékpuszta, Gora), which does not hold true for the ceramic analogies.

Functional questions

The early Roman-period three-legged ceramic vessels are generally considered to be kitchen utensils (ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER 1997; MEYER-FREULER 2005, 383; CSAPLÁROS–HINKER–LAMM 2012, 236; OTTOMÁNYI 2012, 244), principally in view of their cooking ware fabric, their relatively frequent occurrence and their use-wear traces. In some cases, a ritual function is ascribed to ceramic tripods (e.g. Hotnița). Larger, more finely made, three- or four-legged metal vessels are usually associated with the sacrificial rites of Roman religion. Other artefacts that had perhaps been used in sacrificial rites, but are not directly related to animal sacrifices or libation, are also distinguished (HILGERS 1969, 82, 290–291; SIEBERT 1999, 88–102, esp. 93–95; KRAUSKOFF 2005). It is noteworthy that the number of tripod representations in Pannonia is relatively high, due to the widespread depiction of a sacrificial scene distinctive to Pannonia, which appears in various compositions on gravestones until the 4th century (BURGER 1959; BARKÓCZI 1984; see also the previous references).

Iron tripods are viewed in a similar light. They are often considered part of a kitchen set because in many instances they are found in association with iron racks. This seems to have been the case of the 6th-century exemplar from Krefeld, where a simple bronze vessel was found set into the frame of the iron tripod. However, a cultic function has also been proposed: the Fontaine-Notre-Dame vessel, for example, is linked to domestic cults.

Obviously, the date and the context of the finds play a major role in determining function. In general, the literature on Roman religion and rituals does not consider ceramic (and iron) three-legged vessels to have had a ritual role, which is usually ascribed to bronze or silver specimens. Yet, we have to bear in mind that studies on pottery are often pursued separately from toreutics and religious studies.

Looking eastward, Sarmatian analogies dating from earlier periods, namely the three-legged stone vessels must be mentioned. These portable stone altars, along with incense burners, appear primarily in graves and are regarded as tokens of a fire cult (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017, 36, fig. 29). In the material of the Sarmatians of the Hungarian Plain, small bipartite vessels and cup- or beaker-shaped vessels with perforations on their body are considered incense burners, which appear mainly in the 2nd–3rd-century material (VADAY 2002, 217–218; ISTVÁNOVITS–PINTYE 2011, 97–99, 103). The small

Fig. 9 Rákóczifalva-Bagi-földek, Site 5. Cube-shaped vessel from Pit 387/497
9. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. Kocka alakú edény, 387/497. gödör

rectangular vessels are fairly typical for the late Sarmatian sites. Due to their small volume, they could mainly have been used for burning incense. Their special role is in many cases indicated by unique incised decorations and *tamga* signs (VADAY-MEDGYESI 1993; ISTVÁNOVITS-PINTYE 2011, 99–103). A similar cube-shaped, but undecorated vessel came to light from the fill of a storage pit at the Rákóczifalva-Bagi-földek 5 site (fig. 9).

Two vessels from Kanjiža/Magyarkanizsa (Serbia) and Madaras should be mentioned in relation to the incense burners. The Madaras specimen is a cube-shaped hand-thrown vessel with incised decorations set on four short legs. It was placed in a girl's burial (Madaras-Halmok, Grave 105, KŐHEGYI-VÖRÖS 2011, 326, table 24, 13). The vessel from Kanjiža is regarded as a special fusion of the small

bipartite and rectangular vessels set on four legs, and is decorated with a pattern-burnished design. Its legs are straight, rectangular, with their outer edges aligned to the corners of the rectangular vessel, similarly to the Madaras specimen (ISTVÁNOVITS-PINTYE 2011, 99, fig. 38).

Finally, we have to mention the different lamp types of the Sarmatian Barbaricum on the Hungarian Plain, which were discussed in detail in a study published a few years ago, together with various other lighting and incense burning devices. The so-called boat- or shoe-shaped, simple ceramic lamps are usually hand-thrown pieces. Based on the material reviewed by Eszter Istvánovits and Gábor Pintye, they occur mainly in the late Sarmatian–Hun period, primarily on settlements (ISTVÁNOVITS-PINTYE 2011, 94). A hand-thrown, boat-shaped lamp decorated with

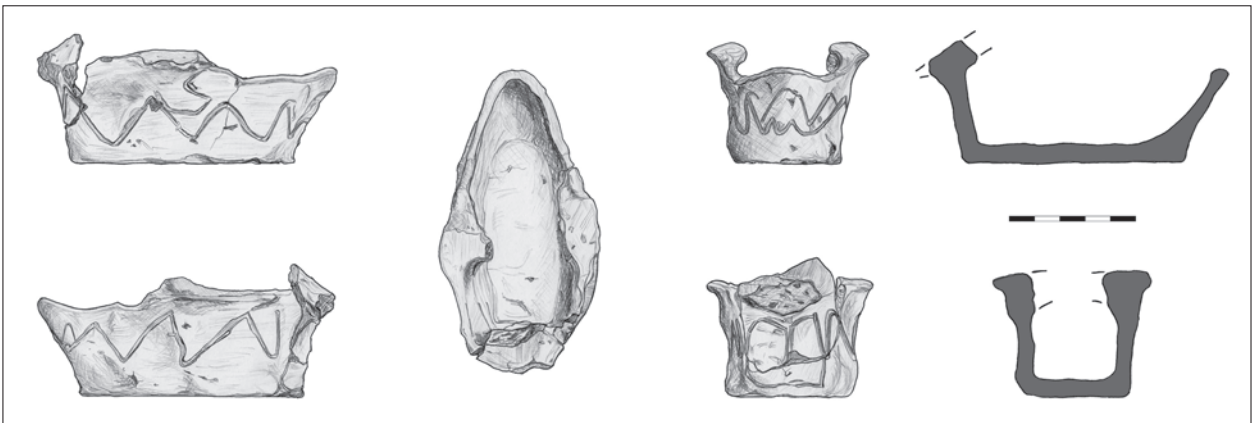

Fig. 10 Rákóczifalva-Bagi-földek, Site 5. Hand-thrown ceramic lamp from Pit 269/370
10. kép Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhely. Kézzel formált méceses, 269/370. gödör

incised wavy lines can also be found in the material of the Rákóczifalva settlement. This piece also comes from the fill of a storage pit (fig. 10). Comparable vessels were fashioned from iron too. In addition to the already known material, e.g. from Szentes-Berekhát, new specimens have been discovered over the past decades; the most recent one was published from Bükkábrány in Borsod–Abaúj–Zemplén County (KÓHEGYI 1969; ISTVÁNOVITS–PINTYE 2011, 87–88; KALLI–K. TUTKOVICS 2017, fig. 11). The relevance of the cited ceramic and iron lamps is that comparable pieces from Békéscsaba (Békés County) and Sándorfalva (Csongrád County) have a similar late Sarmatian-period mica-tempered coarse fabric as our tripod (MEDGYESI–PINTYE 2006; ISTVÁNOVITS–PINTYE 2011, 94; WALTER 2017, 39, Pl. 8. 2).

Discussion

The Rákóczifalva tripod can be better understood in the light of the above-cited finds. In the late Sarmatian material, there is a relatively wide range of specially designed vessels for incense burning, lighting, and possibly ritual purposes, with many unique pieces among them. In addition to hand-thrown lamps, iron ones are also attested, whose origins are uncertain. It is possible that the Sarmatian ceramic variant was born after the Roman ironworks were taken over by the Sarmatians, although the local production of these iron lamps of simple design may be assumed as well.

Even though mica-tempered coarse fabric was mainly used for producing cooking vessels, it was also suitable for other ceramic types that were exposed to heat such as cauldrons, lids and lamps. The combination of various shapes and the attachment of legs to local Sarmatian shapes is also attested on other ceramic types (Madaras, Kanjiža).

The three-legged Rákóczifalva vessel fits well into this circle, reflecting the spirit of experimentation among the potters of the late Sarmatian period and the fact that there was some demand among rural communities that called for the creation of new, special forms. It seems quite certain that the shape of the tripod is not an independent innovation and that the potter either saw a similar vessel on the Hungarian Plain or in the Roman territories that he or she wanted to imitate, although we have no way of telling which of these two options was the case. Curved legs are more characteristic of iron tripods than of ceramic vessels, so we may assume that the Sarmatian form ultimately imitated metal vessels. This is also suggested by the well-dated Ro-

man parallels of the late 4th–early 5th centuries. The closest analogies to the ceramic material from the south-eastern Alpine region can also be seen as a combination of late antique iron tripods and local pottery types.

Mica-tempered coarse ware has a special tempering agent, regional distribution and forms (for the different workshop traditions, see previously cited material publications, as well as SÓSKUTI 2010, 176; BENEDEK–PÓPITY–SÓSKUTI 2017, 155, 158–159; MASEK 2018), suggesting that similarly to the wheel-turned fine ceramics and the grey coarse ware of the Üllő type, these products were probably made in larger workshops. The proportion of mica-tempered coarse ware at Rákóczifalva is low (5%), and there is no indication of local ceramic production. The tripod was presumably not made on the site, and it is therefore more likely to have been a traded item rather than the result of local experimentation.

In the light of the above, it seems unlikely that the Rákóczifalva tripod would have been used for simple kitchen purposes such as cooking or re-heating food. Given its form, its use over an open fire would have been feasible and, as a matter of fact, late Sarmatian-period cauldrons are mostly made of this fabric type. However, its form is very special and the traces of burning on the vessel do not support this. We could reasonably assume another kitchen function as a serving dish, but this would not explain the vessel's heat-resistant fabric instead of the one customary in the case of wheel-turned fine ceramics or the fact that the feet had probably been exposed to heat during use.

The eastern Sarmatian parallels with special function are very distant in space and time, and therefore the vessel form suggests the direct imitation of an antique model. However, a survey of the latter did not contribute to the clarification of the vessel's exact origin or function. Thus, if we are looking for a function other than for culinary purposes, we can ultimately only draw from our general knowledge of the era, in which case the vessel's use as an incense burner seems most likely. While there is more evidence of this function in the archaeological record, the fire cult of the Sarmatian period in Hungary, which can be reasonably assumed, yet remains to be explicitly proven. However, if assuming a function as an incense burner, the question remains as to why a container with a capacity of nearly 2.5 litres was needed at Rákóczifalva instead of the usual smaller variant. (According to my calculations, the volumes of the Rákóczifalva vessels cited in the study are as follows: rectangular vessel,

Pit 387: 18 ml; lamp, Pit 269: ca. 178 ml; bowl of the tripod, Pit 208: 2351 ml).

In the late Sarmatian–Hun period, mica-tempered fabrics were typical not only for cooking pots produced in great quantities, but also for vessels whose form can be derived from eastern prototypes (cauldrons). The same workshops undoubtedly drew some of their inspiration from the antique world, but transformed the models to a remarkable extent (lamp, tripod). Simple new shapes were also created (bowls with handles spanning the mouth). This phenomenon, like many others, shows the wide range of the late Sarmatian-period network of relations on the Hungarian Plain and indicates that cultural impacts from regions lying in different directions were filtered before their integration into

local material culture. In addition to the adoption and adaptation of the antique form, it may be assumed that the use of the Rákóczi-falva tripod was linked to a special tradition of local or eastern origin.

Acknowledgements

The publication of this study was supported by the research project OTKA/NKFI NK 111-853. I would like to thank Katalin Ottományi and László Rupnik for generously sharing their knowledge on the Pannonian and eastern Alpine ceramic and iron tripods. For calculating the volume of vessels, see <http://pot-web.ashmolean.org/NewBodleian/11-Calculating.html>. Drawings, photos, graphics: figs. 1–6, 9–10: Zsófia Masek; figs 7–8: Magda Éber.

BIBLIOGRAPHY

- Ács Csilla
1992 *Megjegyzések a késő szarmata kerámia kérdéséhez. – Anmerkungen zur Frage der spätsarmatischen Keramik.* A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 30–32 (1987–1989) 97–112.
- BARKÓCZI, László
1984 *Die südöstlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf den ostpannonischen Grabstelen.* In: Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 12/13 (1982/83) 123–151.
- BEHN, Friedrich
1910 *Römische Keramik mit Einschluss der hellenistischen Vorstufen.* Kataloge des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 2. Mainz.
- BENEDEK András–PÓPITY Dániel–SÓSKUTI Kornél
2017 *Késő szarmata település a Makót elkerülő út területéről (M43 29. lelőhely). – Late Sarmatian settlement part on the territory of bypass at Makó.* In: T. Gábor Sz.–Czúkor P. (szerk.), *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és hozzá kapcsolódó vizsgálatok.* Szeged, 151–174.
- BÓNIS Éva
1942 *A császárkori edényművesség termékei Pannoniában I. A korai császárkori anyaga. – Die kaiserzeitliche Keramik aus Pannonien I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit.* Dissertationes Pannonicae Ser. 2. 20.
- BOJOVIĆ, Dragoljub
1977 *Rimska keramika Singidunuma.* Beograd.
- BOŽIČ, Dragan
2005 *Die spätrömischen Hortfunde von der Gora oberhalb von Polhov Gradec.* Arheološki Vestnik 56, 293–368.
- BURGER Alice
1959 *Áldozati jelenet Pannonia kőemlékein.* Régészeti füzetek Ser. 2. 5. Budapest.
- BUSULADŽIĆ, Adnan
2014 *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine. – Iron tools and implements of the Roman period in Bosnia and Herzegovina.* Sarajevo.

- BRUKNER, Olga
1981 *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Arheološko društvo jugoslavije: Dissertationes et monographiae 24. Beograd.
- CIGLENEČKI, Slavko
2000 *Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu: Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung. – Tinje nad Loko pri Žusmu: poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina*. Opera Instituti archaeologici Sloveniae 4. Ljubljana.
- CSAPLÁROS, Andrea–HINKER, Christoph–LAMM, Susanne
2012 *Typologische Serie zu Dreifußschüsseln aus dem Stadtgebiet von Flavia Solva I*. In: Bíró Sz.–Vámos P. (szerk.), FiRKák II. Fialat Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete. Győr, 235–245.
- FALKNER, Rob K.
1999 *The pottery*. In: Poulter, A. G., Nicopolis ad Istrum. A Roman to early Byzantine city: The pottery and glass. Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London 57. London, 55–296.
- GINDELE, Robert
2010 *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens*. Satu Mare.
- HILGERS, Werner
1969 *Lateinische Gefäßnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefäße nach den antiken Schriftquellen*. Beihefte der Bonner Jahrbücher 31. Düsseldorf.
- ISTVÁNOVITS, Eszter–KULCSÁR, Valéria
2017 *Sarmatians – History and Archaeology of a Forgotten People*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 123. Mainz.
- ISTVÁNOVITS Eszter–PINTYE Gábor
2011 *Az alföldi Barbaricum mécsesei. – Lamps of the Barbaricum of the Great Hungarian Plain*. A Nyíregyházi Jónás András Múzeum Évkönyve 53, 83–111.
- KALLI András–K. TUTKOVICS Eszter
2017 *Műszeres lelet- és lelőhelyfelderítés a bükkábrányi lignitbánya területén*. In: Bálint M.–Szentpéteri J. (szerk.), Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán. Budapest–Hajdúböszörmény, 181–192.
- KARNITSCH, Paul
1972 *Die römischen Kastelle von Lentia (Linz)*. Tafelband. Linzer archäologische Forschungen, Sonderheft 4.2. Linz.
- KASTLER, Raimund
2000 *Martinskirche Linz – die antiken Funde (Grabungen 1976–1979)*. Linzer archäologische Forschungen 31. Linz.
- KÓHEGYI Mihály
1969 *A Szentés-berekháti későszarmata telep két vasmécsese. – Zwei Eisenölichter aus der spätsarmatischen Siedlung von Szentés-Berekhát*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1969/1, 97–106.
- KÓHEGYI Mihály–VÖRÖS Gabriella
2011 *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szeged.
- KOLNÍK, Titus–VARSIK, Vladimír–VLADÁR, Jozef
2007 *Branč: Germánska osada z. 2. až 4. storočia. – Eine germanische Siedlung vom 2. bis zum 4. Jahrhundert*. Nitra.
- KRAUSKOFF, Ingrid
2005 *Kulttische, tragbare Altäre und Kohlenbecken*. In: Balty, J. Ch. (ed. in Chief), Thesaurus cultus et rituum antiquorum (ThesCRA). Personnel of cult, cult instruments. Los Angeles, 230–240.

- MARCY, Thierry–SOUPAULT, Nathalie–WILLEMS, Sonja
2008 *Le caveau funéraire de Fontaine-Notre-Dame (Nord): un exemple de choix de mobilier entre influences atrébate et nerviennes*. In: *Revue du Nord-Archéologie de la Picardie et du Nord de la France*, 90, 378, 9–30.
- MASEK, Zsófia
2012 *Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczi-földek 5–8–8A. lelőhelyek területén. – Settlement surveys from the Early Migration Period at Rákóczi-földek (Sites 5–8–8A)*. In: Petkes Zs. (szerk.), *Hadak Útján. A Népvándorlásokor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30. Budapest, 43–59.
- 2015 *„Barbárok?” – A rákóczi-földek késő szarmata – hun kori pusztulási horizont értékelése. – “Barbarians?” – Interpretation of the late Sarmatian-Hunic period destruction horizon at Rákóczi-földek*. In: Balogh Cs.–Major B. (szerk.), *Hadak útján XXIV. A népvándorlásokor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája*. Esztergom 2014. november 4–6. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae* No. 3.1 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1. Budapest–Esztergom 2015, 371–406.
- 2018 *Settlement History of the Middle Tisza Region in the 4th–6th c. AD, According to the Evaluation of the Material from Rákóczi-földek 5–8–8A sites*. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae* Ser. 3. No. 6, 597–619.
- MEDGYESI Pál–PINTYE Gábor
2006 *A Békéscsaba-Felvégi-legelő lelőhelyről származó késő szarmata kori csontfésű és kapcsolatai. – Aus dem Fundort Felvégi-Weide /Weide am oberen Ende/ stammender Beinkamm aus der spätsarmatischen Zeit und die Zusammenhänge*. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 28, 61–98.
- MEYER-FREULER, Christine
2005 *Essen und Trinken in Vindonissa im Spiegel der Keramik in der Vorlagerzeit und frühen Lagerzeit*. In: Visy, Zs. (ed.), *Limes XIX. Proceedings of the XIXth Internat. Congress of Roman Frontier Studies*. Pécs 2003. Pécs, 381–390.
- OTTOMÁNYI Katalin
2012 *Római vicus Budaörsön*. In: Ottományi K. (szerk.), *Római vicus Budaörsön I. Régészeti tanulmányok*. Budapest, 9–408.
- PINTYE Gábor–SÓSKUTI Kornél–SZ. WILHELM Gábor
2003 *A kiskundorozsma-nagyszéki szarmata település legkésőbbi fázisa*. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2003, 215–234.
- PIRLING, Renata
1964 *Ein fränkisches Fürstengrab aus Krefeld-Gellep*. In: *Germania* 42, 188–216.
- PLESNIČAR-GEC, Ljudmila
1977 *Keramika Emonskih Nekropol*. *Dissertationes et Monographiae* 20. Ljubljana.
- POLLAK, Marianne
2006 *Stellmacherei und Landwirtschaft: Zwei römische Materialhorte aus Mannersdorf am Leithagebirge, Niederösterreich*. *Fundberichte aus Österreich*, Reihe A, Materialhefte 16. Wien.
- RÓZSA Zoltán
2000 *Késő szarmata teleprészlet Orosháza északi határában. – Spätsarmatisches Siedlungsdetail in der nördlichen Gemarkung von Orosháza*. In: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. (szerk.), *Hadak Útján X*. Szeged, 79–124.
- RUPNIK, László
2013 *Eisenfunde aus ausgewählten Befunden der Ausgrabungen bis 2002 in Keszthely-Fenekpuszta*. In: Heinrich-Tamáská, O. (hrsg.), *Keszthely-Fenekpuszta: Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse*. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 3. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf., 443–512.

- SIEBERT Anne Viola
1999 *Instrumenta sacra. Untersuchungen zu römischen Opfer-, Kult- und Priestergeräten. Religions-geschichtliche Versuche und Vorarbeiten 44.* Berlin.
- SÓSKUTI Kornél
2010 *Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról Pusztaszertől Algyőig. – Sarmatische Siedlungsfunde auf der Trasse einer Gasfernleitung durch das Komitat Csongrád von Pusztaszer bis Algyő.* In: Lőrinczy G. (szerk.), Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán. Szeged, 171–193.
- SULTOV, Bogdan
1976 *Ancient pottery centres in Moesia Inferior.* Sofia.
1985 *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd–4th century).* Terra Antiqua Balcanica 1. Sofia.
- STEINKLAUBER, Ulla
1990 *Der Duel und seine Kleinfunde.* In: Carinthia I (180/100) 109–136.
- TOPÁL, Judit
2003 *Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia.* Band II. Budapest, 12.
- H. VADAY, Andrea
1984 *Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. – Spätsarmatenzeitliche Tonkessel von der Tiefebene.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81, 31–42.
1989 *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 17–18. Budapest.
1997 *Atipikus szarmata telepjelenség a Kompolt-Kistéri tanya 15. lelőhelyén. – Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15.* Agria XXXIII, 77–107.
2002 *The world of beliefs of the Sarmatians.* Specimina Nova XVI, 2000, 215–226.
2011 *Excavations at Örménykút (Site No. ÖRM0052). – Late Sarmatian settlement at ÖRM0052.* In: H. Vaday, A.–Jankovich B., D.–Kovács, L.–Bartosiewicz, L.–Choyke, A. M.–Gyulai, F., Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992. Varia Archaeologica Hungarica 25. Budapest, 405–587.
- H. VADAY, Andrea–MEDGYESI Pál
1993 *Rectangular Vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin.* Communicationes Archaeologicae Hungariae 1993, 63–89.
- VADAY Andrea–RÓZSA Zoltán
2006 *Szarmata telepek a Körös-Maros közén I. (Kondoros 124. Lh. – Brusznyiackitánya). – Sarmatian settlements between the rivers Körös and Maros (Kondoros, site No. 124. Brusznyiacki farm).* A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 8, 89–130.
- VÖRÖS Gabriella
1987 *Késő szarmata edénylelet Kiskundorozsma-Kistemplomtanya lelőhelyről. – Gefäßfunde aus der späten Sarmatenzeit an dem Fundort Kiskundorozsma-Kistemplomtanya.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1987/1, 11–25.
- WALTER Dorottya
2017 *Sándorfalva-Eperjes késő szarmata település csillámos anyaggal soványított kerámiaanyagának elemzése. – The analysis of the mica-gravel tempered pottery of the Late Sarmatian settlement Sándorfalva-Eperjes.* Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum Sectio Archaeologica tomus III (2017) 33–59.
- WALTER Dorottya–FINTOR Krisztián–SKULTÉTI Ágnes
2017 *A sándorfalva-eperjesi késő szarmata kavicsos-csillámos kerámia soványítóanyagának előzetes petrográfiai vizsgálata. – The preliminary petrographic*

examination of the diluent used for a late Sarmatian micaceous-pebbly ceramic from Sándorfalva-Eperjes. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Új folyam 4, 133–160.

ZABEHLICKY-SCHEFFENEGGER, Susanne

1997

Dreifußschüsseln mit Töpfermarken vom Magdalensberg. Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta 35, 127–132.

SZARMATA TRIPOS RÁKÓCZIFALVÁRÓL

Összefoglalás

Rákóczifalva-Bagi-földek 5. lelőhelyen egy közepes méretű késő szarmata–hun kori település került elő 2006 folyamán. Jelen tanulmány az igen gazdag leletanyagú lelőhely kerámiaanyagából egy egyedi edény közlését és értékelését tűzte ki célul maga elé.

Az edény három nagyméretű, ívelten kihajló lábbal ellátott *tripos*. Alapja egy lassúkorongon formázott, tagolatlan és vízszintesen levágott peremű, enyhén kónikus falú tál, amelyet három durva lábbal láttak el. A tárgy nem teljesen szimmetrikus, a lábak kialakítása kissé különböző, egyedi, de azonos, határozott elképzelésen alapul. Az edény három lábának végén sötétszürke-feketés foltok láthatók, amelyek a használat, esetleg a kiégetés során keletkezettek. Valószínűsíthető, hogy a háromlábú parázsba állítva használhatták, de elpusztulása előtt nagyobb hőhatásnak, lángoknak nem lehetett kitéve.

A kiegészített *tripos* a 208/301. egyszerű, méhkas alakú gödörből került elő, amely az 5. lelőhely intenzív szarmata települési egységének DK-i oldalán húzódott, hozzá hasonló kialakítású, erősen méhkas alakú, mély gödrök sorában. A jelenség a késő szarmata–hun kori település képébe szervesen illeszkedik, azzal egy településhorizontba tartozik: a C3–D1/D2 periódusra keltezhető, míg a település élete a D1/D2 fázisban érhetett véget, elsősorban a lelőhely relatív kronológiai elemzése alapján. A 208/301. jelenség helyzete a településen belül nem speciális, s a kísérőleletek alapján a kontextus sem mutat semmi rendhagyót. A 208/301. gödröt a C3–D1/D2 időszakra keltezhetjük.

A szarmata háromlábú az alföldi késő szarmata kori csillámos-szemcsés kerámiának nevezett áruból készült, amelyből elsősorban kézikorongolt fazekakat, ritkábban felsőfüles bográcsokat, fedőket, tálakat és mécseseket gyártottak. Hasonló háromlábú edények nemcsak a szarmata Barbaricum anyagából hiányoznak, pontos párhuzamait más területeken sem találjuk meg.

A kora császárkori pannoniai kerámia lábastálak

közvetlen kapcsolata a rákóczifalvi edénnyel formai és kronológiai okok miatt nem valószínű. Egy budaörsi 2. századi edénytöredék azonban egyelőre ezt az értelmezési lehetőséget is nyitva hagyja. A 3–4. századi római kerámiában jó párhuzamot edényünkhöz nem találunk, de barbár területeken egy-egy egyedi megoldás máshol is előfordul. A legjobb késő antik analógiákat ritka, és földrajzilag meglehetősen távoli párhuzamok: a délkelet-alpi lábas kerámia-tálak, valamint a vas háromlábúak alkotják.

A római és kora bizánci vas *triposok* enyhén széttartó és kifelé hajló ívelt lábai akár közvetlen előképként is szolgálhattak a szarmata területen talált edény lábainak kialakításához. A forma római területeken igen hosszú életű, azonban ki kell emelnünk, hogy jól keltezhető, a rákóczifalvi edénnyel egykorú példányai is ismertek (Keszthely-Fenekpuszta, Gora), amely a kerámia-analógiákról nem mondható el.

A római vallással és rítusokkal foglalkozó irodalom a kerámiából és vasból készült edényeket általában nem tekinti rituális eszköznek, ez inkább a bronzból vagy ezüstből készült, finomabb kidolgozású edényekre jellemző. A kora császárkori háromlábú kerámiaedényeket általában konyhai edényeknek értékelik. A vas háromlábúak értékelése hasonló. Mindkét tárgytypussal kapcsolatban előfordul azonban a kultikus funkciók feltételezése is. Keleti irányba kitekintve, a korábbi szarmata párhuzamokra, a háromlábú kőedényekre is utalunk kell, amelyeket hordozható kőoltárként értékelnek.

Az alföldi késő szarmata anyagban a speciális kialakítású, füstöléshez, világításhoz, s valószínűleg rituális használathoz is köthető edények köre viszonylag tág, s köztük számos egyedi darab tűnik fel. A rákóczifalvi háromlábú kialakulása jól illeszkedik ehhez a körhöz, amely a késő szarmata kori fazekasság kísérletező kedvére utal és arra, hogy a falusias településeken olyan igények léteztek, amelyek újabb, különleges formák kialakítását követelték. Abban csaknem biztosak lehetünk,

hogy a rákóczi falvi edény formája nem önálló újítás, s hogy a fazekas vagy az Alföldön, vagy római területen látott olyan edényt, amelyet utánozni kívánt. A két lehetőség közül – más esetekhez hasonlóan – nem tudunk választani.

A késő szarmata–hun kori csillámos-szemcsés kerámiából a legnagyobb mennyiségben gyártott főzőfazekakon kívül keleti formai eredetű edényeket is készítettek. Ugyanezek a műhelyek az antik világból is merítettek ötleteket, az előképeket

azonban jelentősen átalakították, vagy egyszerű, új formákat hoztak létre. Ez a jelenség – sok más-hoz hasonlóan – a késő szarmata Alföld kapcsolatrendszerének tág határait mutatja, és jelzi, hogy a különböző irányból érkezett hatások a helyi anyagi kultúrába sajátos szelekcióval integrálódtak. Az antik forma átvétele, adaptálása mellett egyaránt feltételezhető, hogy a rákóczi falvi edény használata speciális, helyi vagy keleti eredetű hagyományhoz kötődött.

Masek Zs.

Research Centre for the Humanities

Institute of Archaeology

H-1097, Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

masek.zsofia@btk.mta.hu, masekzso@gmail.com

Soós Eszter

BEPECSÉTELTELT DÍSZÍTÉSŰ KERÁMIA A MAGYARORSZÁGI PRZEWORSK TELEPÜLÉSEKEN: A „BEREG-KULTÚRA” ÉRTELMEZÉSE

A Felső-Tisza vidék hegyvidéki folyó völgyeiben a Kr. u. 2–4. században az általában vandálokkal azonosított, lengyelországi eredetű Przeworsk-kultúra hordozói telepedtek meg. Településeiken a helyben készített, kézzel formált finom és durva edények mellett már a Kr. u. 2. század második felétől elterjedt a gyorskorongolt kerámia használata. A specializálódott fazekastelepeken és a faluszéli műhelyekben előállított, gyorskorongolt edények egy részét a daciai, elsősorban a porolissumi római provinciális fazekesség hatására bepecsételt díszítéssel látták el. Az ismert műhelyek alapján Beregsurány- vagy Blažice-típusúnak nevezett barbaricum termékek lelőhelyei a szakirodalomban gyakran „Bereg-kultúra” elnevezéssel szerepelnek. Jelen tanulmányban tíz, nagyrészt közöletlen magyarországi Przeworsk település bepecsételt díszű edény-töredékei kerülnek elemzésre. Az eredmények alapján a terület – a bepecsételt edények szempontjából – a daciai limes előterével, Zilah térségével és a Hernád szlovákiai szakaszával szorosabb kapcsolatban állhatott, mint a Szatmári és a Beregi-sík kerámiaművességével.

The mountain river valleys in the Upper Tisza region were settled by communities of the Przeworsk culture in the 2nd–4th centuries AD, a population generally identified with the Vandals arriving from Poland. Aside from the locally made hand-thrown fine and coarse wares, the pottery from their settlements also includes types made on a fast wheel from the later 2nd century onward. A part of the wheel-turned vessels produced on specialised potters' settlements and in rural workshops was decorated with stamped designs inspired by the Roman provincial pottery of Porolissum. The sites yielding pottery labelled Beregsurány or Blažice type after their known workshop sites in the Barbaricum are often lumped together as representing the “Bereg culture”. Described and discussed here are the stamped pottery fragments from ten, largely unpublished settlements of the Przeworsk culture in Hungary. The principal conclusion offered by this material is that the region had much closer contacts with the Zilah area and the Slovakian section of the River Hernád in the foreland of the Dacian limes – at least regarding stamped pottery – than with the pottery wares produced on the Szatmár and Bereg Plains.

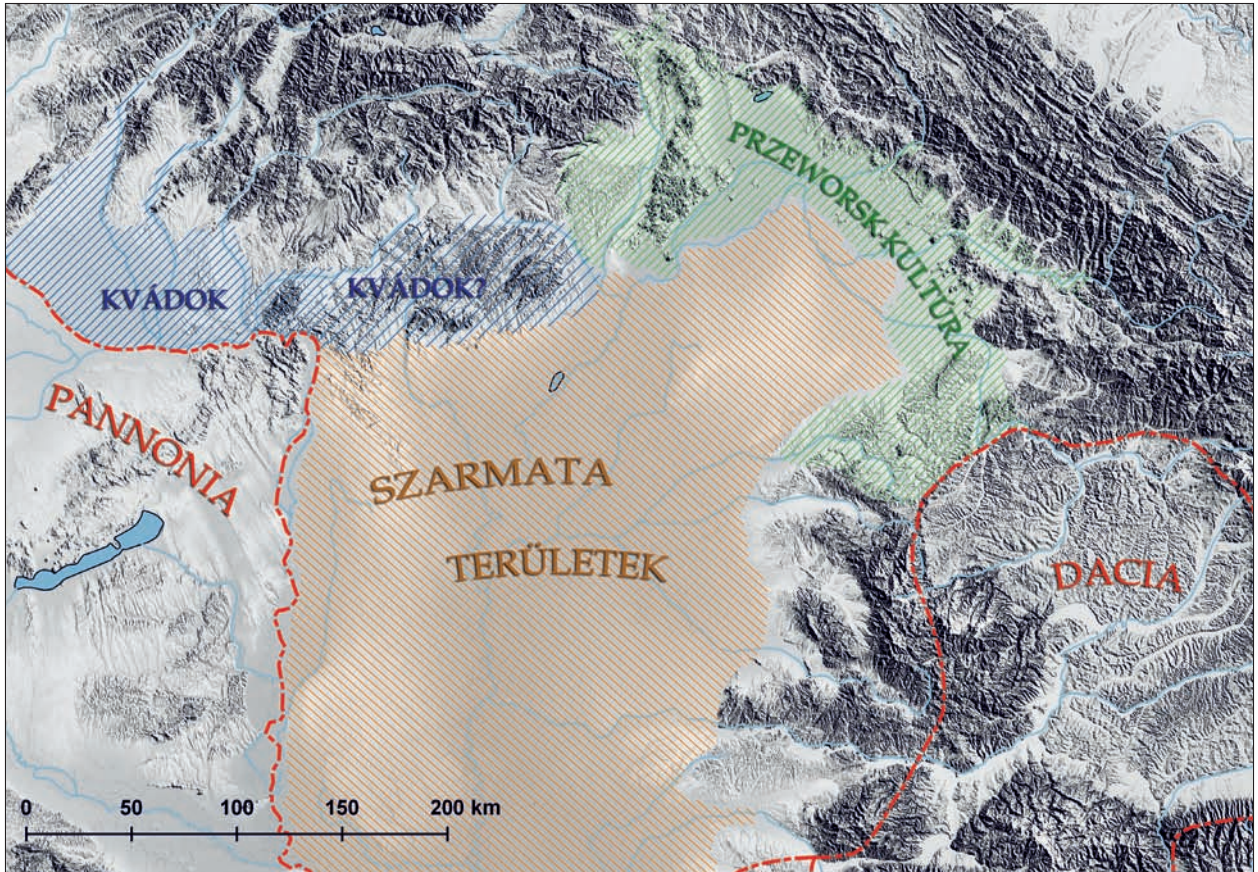
Kulcsszavak: Przeworsk-kultúra, bepecsételt díszítésű kerámia, Porolissum, Bereg-kultúra, vandálok

Keywords: Przeworsk culture, stamped pottery, Porolissum, Bereg culture, Vandals

A Przeworsk-kultúra a Kárpát-medencében

A római császárkorban a Kárpát-medence északkeleti részén, a Felső-Tisza vízgyűjtő területének hegy- és dombvidéki folyó völgyeiben (GINDELE 2010, 9–11; LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 1; SOÓS 2016, Fig. 1) az etnikailag leggyakrabban a vandálokhoz kötött (PROHÁSZKA 2006; OLĘDZKI 1999, 109) Przeworsk-kultúra hordozói telepedtek meg. A kultúrkör Kárpát-medencei kiterjedése egyelőre nem mindenhol körvonalazható pontosan. Eddigi

adataink arra utalnak, hogy délkelet felé a Dacian limes, dél-délnyugati irányban pedig az alföldi szarmata településterület éles határvonalat alkotott elterjedésében (GINDELE 2010, 10, Karte 2; MASEK 2012, 254–256). Nyugati határa a kutatás jelenlegi állása alapján egyelőre kevésbé tisztázható, de úgy tűnik, a Sajótól nyugatra inkább a kvád anyagi kultúra jellemzői domináltak (Soós 2017, 36–37; Soós–TANKÓ 2018 in press). Északkeleti határa még bizonytalanabb, a Máramaros hegyvidéki területein egyes kutatók már a kárpáti halomsíros

1. kép A Kárpát-medence északkeleti részének kulturális viszonyai a Kr. u. 2–3. században
 Fig. 1 Cultural conditions in the north-eastern region of the Carpathian Basin in the 2nd–3rd centuries AD

kultúra (*Carpathian Barrow Culture*) lelőhelyeivel számoltak, de elterjedése a Kárpátokon belül vitatott (KOBÁLY 1998, 122–123; VAKULENKO 2008, Fig. 1; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017, 255–256, Fig. 204).

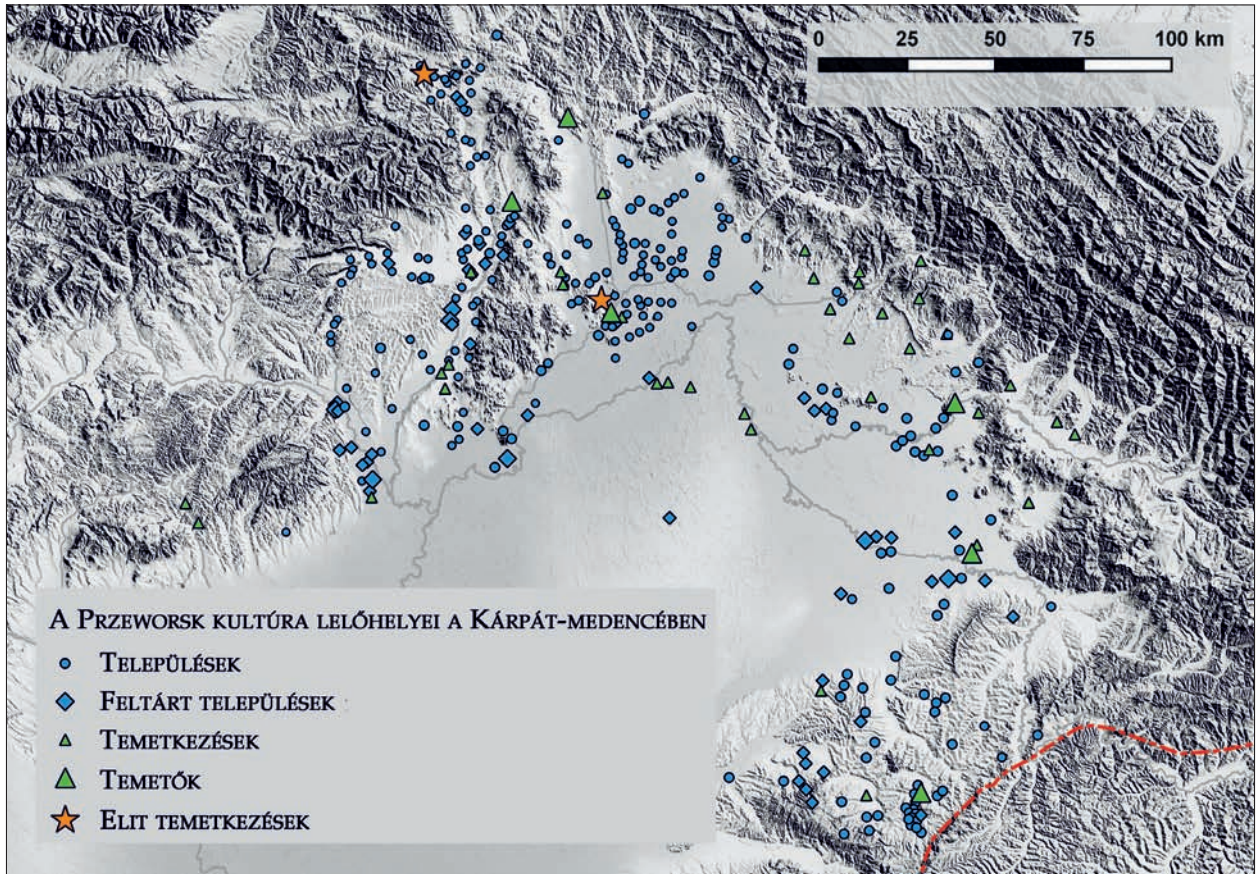
A germánokhoz köthető leletanyag a Kr. u. 2. században jelent meg a korábban késő vaskori csoportok lakta területen. A hamvasztásos rítusú, fegyveres temetkezések és a települések leletanyaga szoros kapcsolatot mutat a Lengyelország délkeleti részén szintén ekkor elterjedő Przeworsk-kultúra emlékéanyagával (MADYDA-LEGUTKO–RODZIŃKA-NOWAK 2012; MADYDA-LEGUTKO et al. 2013). A kutatás a migrációs hullámot régóta a Markomann-Szarmata háborúk eseményei közt említett, Hasding vandál, victofal és lacring elnevezésű csoportok beköltözésével hozza összefüggésbe (GODŁOWSKI 1984; PROHÁSZKA 2006, 91–92). A leletanyag bizonyos része a történeti források által meghatározható dátumoknál korábbra, a Kr. u. 2. század első felére keltezhető (HULLÁM 2012, 86, 5. ábra; GINDELE 2013), ám a sírmaradványok és a településrészletek túlnyomó többsége a Kr. u. 2. század végére–3. század első felére, a B2/C1–C1a periódusra datálható,

ami erőteljes demográfiai növekedésre utal ebben az időszakban. A települések megszakítás nélkül továbbéltek a császárkor végéig (GINDELE 2010, 137–146; Soós 2016, 460), a gyér számú hamvasztásos, fegyveres temetkezések azonban a Kr. u. 3. század közepe után eltűnnek (HULLÁM 2012, 92).

Bár kevés történeti forrás utal a régió késő császárkori történetére, azok egy független, önálló külkapcsolatokkal rendelkező, katonailag is meghatározó közösséget mutatnak (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017, 318–337). A regionális hatalmi szerep és a késő császárkori társadalmi fejlődés bizonyítékai az osztropataikai és cékei fejedelmi temetkezések, melyek kiemelkedő szerepet töltenek be a Leuna-Hassleben típusú fejedelmi temetkezések körében (PROHÁSZKA 2006; QUAST 2009, 5–6).

Az ún. „Bereg-kultúra” és a gyorskorongolt kerámia elterjedése a Przeworsk-kultúra területén

Az etnikailag vandálnak, ritkábban luginak vagy victofalnak meghatározott (BÓNA 1993, 106–107; OLĘDZKI 1999, 109; OLĘDZKI 2017, 189–190)

2. kép A Przeworsk kultúra lelőhelyei a Kárpát-medencében

Fig. 2 Sites of the Przeworsk culture in the Carpathian Basin

Przeworsk típusú síregyüttesekhez tartozó települések maradványainak azonosítása és értelmezése sokáig problémákba ütközött a magyar kutatásban. Az 1980-as évekig nem került feltárára nagyobb felületű település, a szondázó ásatások során előkerült kerámia leletanyagot annak típusai és díszítése alapján kötötték egyes etnikumokhoz. Így alakult ki, hogy a kézzel formált, durva kerámia dák, a kora császárkori korongolt edények kelta, a kézzel formált, finom, fényezett áru germán azonosítást nyert – gyakran ugyanazon a lelőhelyen és objektumon belül (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969; VÉGH 1964; VÉGH 1985; VÉGH 1989; VÉGH 1999). A szürke, gyorskorongolt kerámia magas arányban került elő a késő császárkori településekről, de mivel hagyományait nem tudták konkrét népcsoporthoz kapcsolni, így a késő császárkorban etnikailag nem meghatározható lelőhelyekről írtak. Ugyanezen módszertani megközelítés alapján alakult ki a késő császárkori, szürke, gyorskorongolt és bepecsételt mintákkal díszített edényeket és azok lelőhelyeit jelölő „Bereg-kultúra” fogalma. A kifejezés azonban az 1960-as évek kutatásának ősrégészetben is hasz-

nált módszertanát tükrözi, mely szerint egy vezető tárgy- vagy díszítéstípus elterjedési területe alapján körvonalazhatóak régészeti kultúrák.¹

A „Bereg-kultúra” meghatározást először Csallány Dezső, a beregsurányi fazekastelep kutatója alkalmazta. Ő az előkerült, jelentős mennyiségű leletanyag alapján önálló, Kr. u. 5–6. századi, a bepecsételt díszítésű kerámiával jellemezhető kultúrkört feltételezett, melyet a gepidákhoz vagy vandálokhoz kötött (CSALLÁNY 1966). A máig közöletlen leletanyag önálló kultúraként való definiálását a magyar és a nemzetközi kutatás részben átvette, részben módosította. Bóna István „népek feletti mesterekről” írt, akiknek a termékeit valószínűleg vandálok is megvásárolták (BÓNA 1993, 106–107). Maria Lamiová-Schmiedlová a bepecsételt edények gyártását és elterjedését a terra sigillata műhelyekhez hasonlította. Ő is egyfajta etnikumtól független, civilizációs jelenségnek tekintette az edénytípus megjelenését, elnevezésként pedig a Blažice-típust javasolta a „Bereg-kultúra” helyett (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, 473).

A Kárpát-medencei császárkori germán területek

kutatása az 1960-as éveket követően erősen visszaesett, és csak a legutóbbi évtizedben vett nagyobb lendületet Szlovákia, Románia és Magyarország területén is a rendszerváltást követő évtizedek újabb feltárásainak publikálásával és a korábbi ásatások leletanyagának újrafeldolgozásával (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009; LUŠTIKOVÁ 2013; SOÓS 2014; SOÓS 2017). A nemzetközi szakirodalom azonban azokra a korábbi publikációkra támaszkodott, melyekben a korongolt, bepecsételt kerámia, mint önálló, kultúrát alkotó tényező szerepel (OLEDZKI 1999, 118, 126; OLEDZKI 2014, 324; BŁAŻEJEWski 2014, 54–58). Annak ellenére, hogy a legtöbb tanulmányban kronológiai értelemben, a késő császárkori anyagi kultúrára használják, a „Bereg-kultúra”, mint önálló egység fogalma továbbra is felbukkan az újabb magyar és nemzetközi szakirodalomban (PINTYE 2010; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017, 303, 323, Fig. 252–254).

Az elmúlt időszakban kezdődött meg a fogalom felülvizsgálata. A korábban kutatószondákból vagy szórvány leletek alapján azonosított lelőhelyek a szembetűnő, jellegzetes bepecsételt töredékek szerint kerültek meghatározásra. A nagy felületeken feltárt települések kerámia leletanyagának elemzése alapján azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy az így díszített edények csak a háztartási készlet egy részét tették ki egyéb finom és durva kerámia mellett (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011; SOÓS 2015).

A Kárpát-medencei Przeworsk-kultúra településeinek, szemben a kvád kultúrkörrel (ŠVANA 2011) viszonylag korán és széles körben elterjedt a gyorskorongolt kerámia előállítás és használata. A technológia helyi gyökerei még nem körvonalazhatóak pontosan, de a Medieșu Aurit-i újabb kutatások alapján dák közvetítő szerep is valószínűsíthető (GINDELE 2015b). A tipikus germán hagyományú, fekete, bikónikus, kézzel formált edények eleinte erősen befolyásolták a gyorskorongolt edények formavilágát, ezért a területen sajátos formakincs jött létre, mely jól megkülönböztethető a korábbi kelta, dák és a császárkori szarmata gyorskorongolt kerámiától (Soós 2016, Fig. 5).

A települések leletanyaga alapján rekonstruálható edénykészlet változatos összetételű volt. Asztali vagy tálalási célú edényként eleinte kizárólag a finom, fényezett, kézzel formált Przeworsk típusú tálak, tálkák, fazekak szolgáltak. A jó minőségű, gyorskorongolt edények ezeket kiegészítve egyre nagyobb arányban kerültek használatba. Eleinte a folyadéktároló edények, korsók, poharak, később az asztali tálak is egyre magasabb arányban korongon készültek, mellettük azonban, ellentétben a korábbi

véleményekkel (LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969; OLEDZKI 2014), a kézzel formált, Przeworsk típusú áru is használatban maradt (Soós 2015, 373–374, 189. kép; Soós 2016, Fig. 5).

A pecsételt díszítés széles körű elterjedése azonban biztosan a szomszédos Daciai, bepecsételt tálakra szakosodott, provinciális fazekasműhelyek hatásával magyarázható. A Kr. u. 2. század elejétől működő, porolissumi műhelyek elsősorban helyi igényeket elégítettek ki, a provincia földrajzi helyzetéből adódóan drága terra sigillata áru helyett állítottak elő jó minőségű asztali edényeket (GUDEA–FILIP 1997, 15, 28; FILIP 2008). A bepecsételt díszítésű edények gyorsan elterjedtek a Felső-Tisza-vidéken. Ebben a folyamatban, a barbaricum fazekastelepülések és műhelyek létesítésében nagy szerepe lehetett a provinciális mestereknek, akik ezáltal új felvevő piacot nyertek termékeik számára (FILIP 2008, 277–278).

A Beregsurány vagy Blažice-típusnak nevezett, bepecsételt díszű barbaricum termékek a Kr. u. 2. század végétől, a C1b–C2–C3 időszakban főként Dacia előterében és az Eperjes–Tokaji-hegységtől keletre terjedt el széles körben. A Daciai limeshez igen közel fekvő Zilah környékén ennél valamivel hamarabb elkezdődött gyártásuk, és nem zárható ki, hogy egyes régiókban még a Kr. u. 4–5. század fordulóján is állítottak elő ilyen díszítésű edényeket. Jelenleg 149 felső-Tisza-vidéki lelőhelyről ismerünk pecsételt töredékeket (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 148–149, 160, Karte 2).

A Kárpát-medencei Przeworsk-kultúra területén számolhatunk fazekasságra specializálódott településekkel és helyi igényeket kiszolgáló, faluszéli műhelyekkel is (13. kép). A legnagyobb, bepecsételt kerámiát is gyártó fazekas központ a magyar-ukrán határon átnyúló, Beregsurány–Barátság kert/Luzsanka–Szad Druzsbi, ahol a Mic patak partján több mint 100 edényégető kemencéről van adatunk (KOTIGOROSKO 1995, 293–308, Fig. 75–79). Szintén specializált településnek tartható a szlovákiai Balogd/Blažice–Garbócbogdány/Bohdanovce–Dorina lelőhely 27 kemencével (PASTOR 1960; JUREČKO 1981). Számos késő császárkori település szélén került elő egy-két műhely, ahol egyéb gyorskorongolt edények mellett pecsételt díszű kerámiát is égettek. Szlovákiában Csicsér/Čičarovce–Vel’ká Mol’va (KAMINSKÁ 2005), Kistráska/Malé Raškovce, Osztrópatak/Ostrovany–Nad Imonou (LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ–TOMÁŠOVÁ 1995), Ukrajnában Tiszacsoma/Csoma (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 183), Beregszász/Beregovo IV (KOTIGOROSKO 1995, 118, Fig. 93), Románia területén Szatmárnémeti/Satu Mare 2–4. Farm

(GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 144), Zilah/Zaláu-Valea Mâții-PECO (MATEI–STANCIU 2000, 153), Zilah/Zaláu- Bd. Mihai Viteazul 104–106 (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011) lelőhelyeken.

A korongolás technológiája a Kárpátokon belüli területek irányából elterjedt lengyelországi Przeworsk-kultúra területen is. A Krakó környéki műhelykörzetekhez (DOBRZAŃSKA 1990, Abb. 25; DOBRZAŃSKA 2011) képest az Opava völgyében településenként szintén csak egy-két kemence látta el termékekkel az ott élőket (LOSKOTOVÁ 2011, 257). A Kárpátoktól északra viszont nem jellemző a bepecsételt díszítésmód. Az ott megjelenő, pecsételt edények a késői, post-chernjahov horizonttal és az észak-kárpáti csoporttal (*Nordkarpatische Gruppe*) mutatnak rokonságot (GIERTLOVÁ–KUČEROVÁ–SOJÁK 2005; MADYDA–LEGUTKO–TUNIA 2008, 231–232, Fig. 2, Fig. 3).

Magyarország területén eddig nem került azonosításra edényégető kemence, a települések leletanyagában azonban, szemben a korábbi megállapításokkal (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Karte 2), találhatóak korongolt, bepecsétléssel díszített edények töredékei. A téma átfogó értékeléséhez elengedhetetlen ezek közreadása.²

Lelőhelyek

1. Abaújszántó

Szórvány

Tál peremtöredéke: finom, gyorskorongolt, szürkére égetett tál. Kihajló peremű, bikónikus tál, a vállán korongolt árokkal, közte bepecsételt, körbefutó rozettákkal díszített. Falvastagság: 0,7 cm, peremátmérő: 13 cm (3. kép 1).

2. Arka-Főnyi-patak

A lelőhelyen 1959–1960 során folyt kis felületű feltárás, ahol egy hatoszlopos szerkezetű épület és öt gödör került elő. A kerámia-leletanyag finom, fekete przeworski típusú tálakból, durva főzőedényekből, hombárokából és gyorskorongolt töredékekből áll. A helyi kerámia formavilága valamint a rheinzaberni és westerndorfi terra sigillata töredékek alapján a lelőhely a Kr. u. 2. század második felére-végére és a 3. századra keltezhető (Soós 2017).

I/3. hengeres tárolóverem

Tárolóedény oldaltöredéke: a homokos anyagú, barnás-szürkére égetett edény oldaltöredékén egy fogazott kör alakú bepecsétlés látható. Falvastagság: 0,8 cm (3. kép 2).

Edény oldaltöredéke: homokos, köves anyagú, kézzel formált, barnás színű, durva edény töredéke bepecsételt, tojásfüzért utánzó dísszel. Falvastagság: 0,8 cm (3. kép 4).

3. Bodrogkeresztúr-Kutyasor

Szórvány, valószínűleg késő császárkori telep maradványai (VÉGH 1975, 69, II. t. 1).³

Edény peremtöredéke: korongolt, homokos anyagú, vörösre égetett tárolóedény peremtöredéke. Pereme kihajló, fedőhornyos, nyaka hengeres, erősen öblösödik. A vállon durván karcolt vonalak alatt két szabálytalan sorban ovális, fogazott pecsétminta fut körbe. Falvastagság: 1,1 cm, peremátmérő: 20 cm (3. kép 3).

4. Garadna-Kastély-zug

A lelőhelyen 1959-1960-ban folyt leletmentő feltárás. A szelvényekből rétegenként dokumentáltak a leletanyagot, régészeti jelenséget nem lehetett azonosítani. A nagy mennyiségű, gyorskorongolt tál, fazék és korsó mellett sok kézzel formált, durva fazék és kevesebb Przeworsk jellegű finom kerámia töredéke került elő. A Severus-kori terra sigillata töredékek és egy facettált díszű, kúpos római üveg pohár töredéke alapján a lelőhely a Kr. u. 2. század végétől a 4. század középső harmadáig keltezhető (Soós 2014).

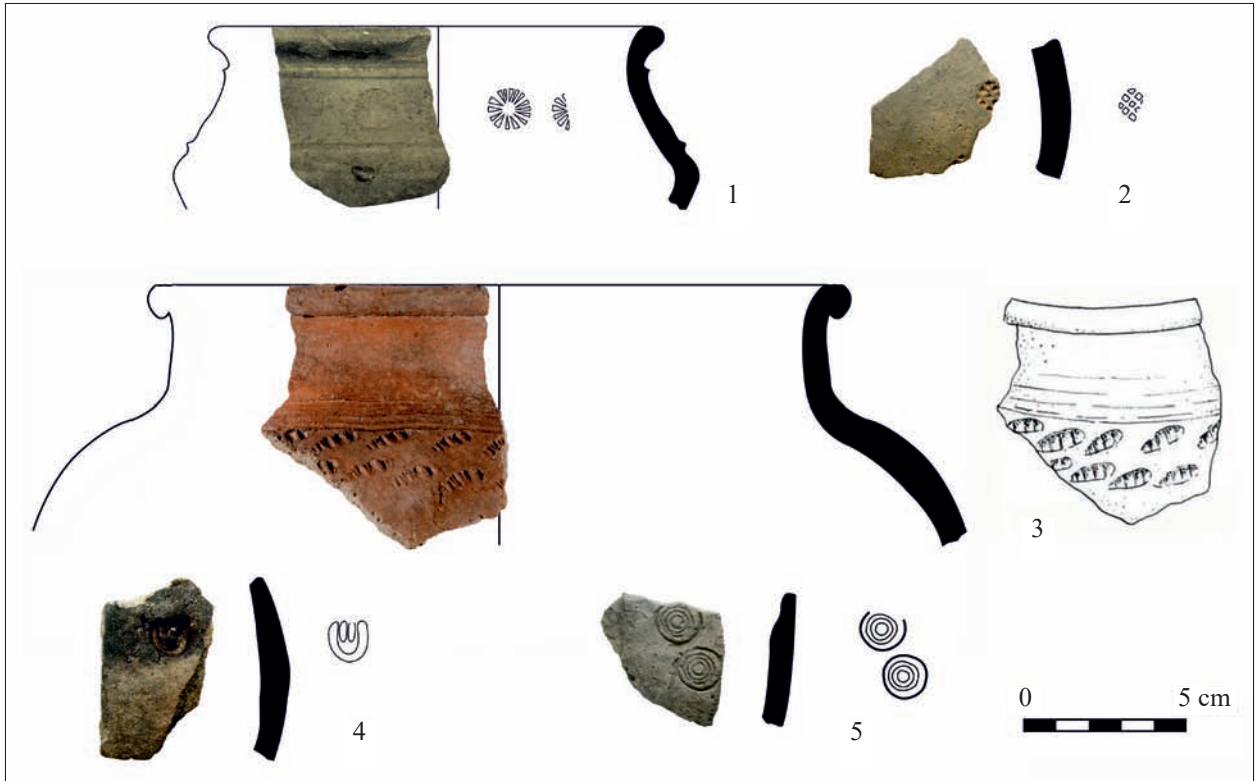
Edény oldaltöredéke: Finom, gyorskorongolt, szürke edény oldaltöredéke, két durva, koncentrikus körrel díszítve. Falvastagság: 0,7 cm (3. kép 5).

5. Garadna-Kovács-tanya (Elkerülő út, 1. lh)

A Hernád-menti lelőhelyen 2002–2003 során végeztek leletmentő feltárást. Jelenleg ez a lelőhely a csengersimai telep (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009) utáni legnagyobb feltárt és feldolgozott Przeworsk-kultúrához tartozó település a Kárpát-medencében. A 6100 m² felületen 430 régészeti jelenség került azonosításra (CSENGERI–PUSZTAI 2008).

A lelőhelyen összesen 26 oszlopszerkezetes, földbe mélyített épület került elő, melyek öt csoportban helyezkedtek el. Minden, egymástól 20–30 m-re levő csoportot 5–10 épület alkotott. Az épületekhez hulladékkal feltöltött, kisebb és nagyobb agyaggyérfő helyek és tárolóvermek tartoztak, előbbiből 27, utóbbiból 134 került feltárássra. 22 gödörből kerültek elő részleges vagy teljes állatvázak, nagyrészt kutyák, de sertések, kiskérődzők és macskák maradványai is megfigyelhetők voltak (DARÓCZI-SZABÓ 2009). Az épületek határolta térben É–D és K–Ny irányú sorokba rendezve csak faszenet és köveket tartalmazó, ismeretlen funkciójú négyzetes tüzelőhelyek voltak leászva (Soós 2011; GINDELE 2015a) (4. kép).

A nagy mennyiségű, csaknem 13 000 darabot kitevő leletanyag túlnyomó többsége kerámia volt. A jellegzetes, kézzel formált Przeworsk típusú áru nagy része mély, bikónikus tál és fazék volt, de tálkák,

3. kép Bepecsételt töredékek a Przeworsk településeken. 1: Abaújszántó; 2, 4: Arka-Főnyi-patak; 3: Bodrogkeresztúr-Kutyasor; 5: Garadna-Kastély-zug

Fig. 3 Stamped vessel fragments from Przeworsk settlements

poharak is előkerültek esetenként karcolt vagy árkolt, benyomott díszítéssel. A jelentős mennyiségű, de nagyrészt díszítetlen gyorskorongolt kerámia félgömbös, bikónikus és tagolt oldalú tálakból, szűk nyakú korsókból, kisebb részben fazekakból, bikónikus edényekből és poharakból állt. A kézzel formált, durva főzőedények túlnyomó többsége fazék volt, de rendkívül változatos funkciójú edényeket, a Przeworsk típusú finomkerámia formáit utánzó tálakat, kis fazekakat, tálkákat, csuprokat, csészéket, fedőket, miniatűr edényeket és sütőtálakat is készítettek az anyag típusból. A település lakói mezőgazdasági terményeiket nagyméretű, széles, árkolt peremű hombárokban tartották (5. kép).

A Római Birodalommal való élénk kereskedelmi kapcsolatra a csaknem 70 rheinzaberni, westerdorfi és pfaffenhofeni terra sigillata töredék mellett (GYALAI 2009) 47 PGW és 3 ritka üvegpohár-töredék is utal (6. kép 1–6).

A lelőhely legkorábbi lelete egy Faustina-denar. A Kr. u. 2. század második felére–3. század elejére rheinzaberni sigillaták, körte testű és cilindrikus üvegpoharak, sötét agyagmázás tálak, egy térdfibula (COCIŞ 2004, 88–90, Pl. LXII; DROBERJAR 2012), egytagú szarmata csat (VADAY 1989, 66, Abb.

8, 2), ívelt hátú csontfésűk és Kaczanowski XIII. típusú lándzsahegyek (KACZANOWSKI 1995, 21–22, Tabl. 1–4, Tabl. XX) utalnak. Több olyan tárgy típus volt megfigyelhető, mely az egész késő császárkorra jellemző, mint az Almgren 158-as típusú aláhajtott lábú, egytagú fibulák (PEŠKAR 1972, 106–107) és aláhajtott lábú vasfibulák. A szuperpozíciók és a hulladék folyamatos felhalmozódása alapján a település megszakítás nélkül továbbélt a késő császárkorban, használatának végét egy kónikus, római üvegpohár töredéke (BARKÓCZI 1988, 83, 47 b-c-d típus) és egy kétoldalas csontfésű alapján a Kr. u. 4. század utolsó negyedében lehet meghatározni (6. kép 7–11).

A település feldolgozása számos új információt adott a Przeworsk-kultúrájú települések kutatásához. A soros szerkezetű településen a háztartási egységek, központjukban a földbe mélyített épületekkel, és az egységekhez tartozó agyagnyerő helyekkel, tárolóvermekkel és négyszögletes tüzelőhelyekkel ugyanazon a területen kerültek megújításra.

A kidolgozott kerámia tipokronológia alapján az anyagi kultúra fejlődése folyamatos volt a késő császárkor végéig, a kézzel formált, Przeworsk típusú edények használata folytatódott a késő császár-

korban, miközben az edénykészlet egyre nagyobb részét egészítik ki korongolt áruval (Soós 2015, 206–254; Soós 2016).

Str: 42–50. agyagnyerő gödrök

Tál töredéke: finom, gyorskorongolt, vékony agyagbevonatos, szürke, bikónikus tál töredéke. Kihajló pereme alatt korongolt árok fut körbe, a váll enyhén ívelt. A vállon ívelt, fogazott félkörök közt kettős ívben bepecsételt kettős koncentrikus körök láthatóak. Falvastagság: 0,7 cm, Peremátmérő: 20 cm (7. kép 1).

Edény töredéke: finom, kézzel formált, kívül-belül fényezett, feketére égetett, gömbölyű edény töredéke. Körbefutó, bekarcolt vonal, alatta szabálytalan, ovális és leveleket utánzó bepecsétlésekkel díszített. Falvastagság: 0,6 cm (7. kép 2).

Str: 63. agyagnyerő gödör

Fazék töredékei: finom, gyorskorongolt, vörös törésű, feketére égetett, széles, egyenes aljú fazék töredékei. A hason rendszertelenül bepecsételt félköríves, fogazott vonalak, kisebb rozetták és nagyobb fogazott ovális minták láthatóak. Falvastagság: 0,8 cm, aljátmérő: 14 cm (7. kép 3).

Str: 103. agyagnyerő gödör

Edény oldaltöredéke: finom, gyorskorongolt, világosszürke bikónikus tál töredéke. Vállán keskeny árkokkal, felette kétsoros, félköríves, fogazott minta töredéke látható. Fényezett. Falvastagság: 0,9 cm (7. kép 4).

Str: 153. gödör

Korsó válltöredéke: finom, gyorskorongolt, feketére égetett, kónikus vállú korsó töredéke. Vállán egy nagyobb rozetta körül három kisebb bepecsételt rozetta látható. Falvastagság: 0,5 cm, átmérő: 16 cm (7. kép 5).

Tál aljtöredéke: Finom, gyorskorongolt, világosszürke, gömbölyű edény töredéke. Anyaga rosszul eldolgozott, agyagbevonatos, oldala ívelt, alja széles talpgyűrűs. A hason keskeny árok fut körbe, alatta rendezetlenül fogazott bepecsételt ovális minták láthatóak. Falvastagság: 0,9–1,3 cm, Aljátmérő: 7,5 cm (8. kép 1).

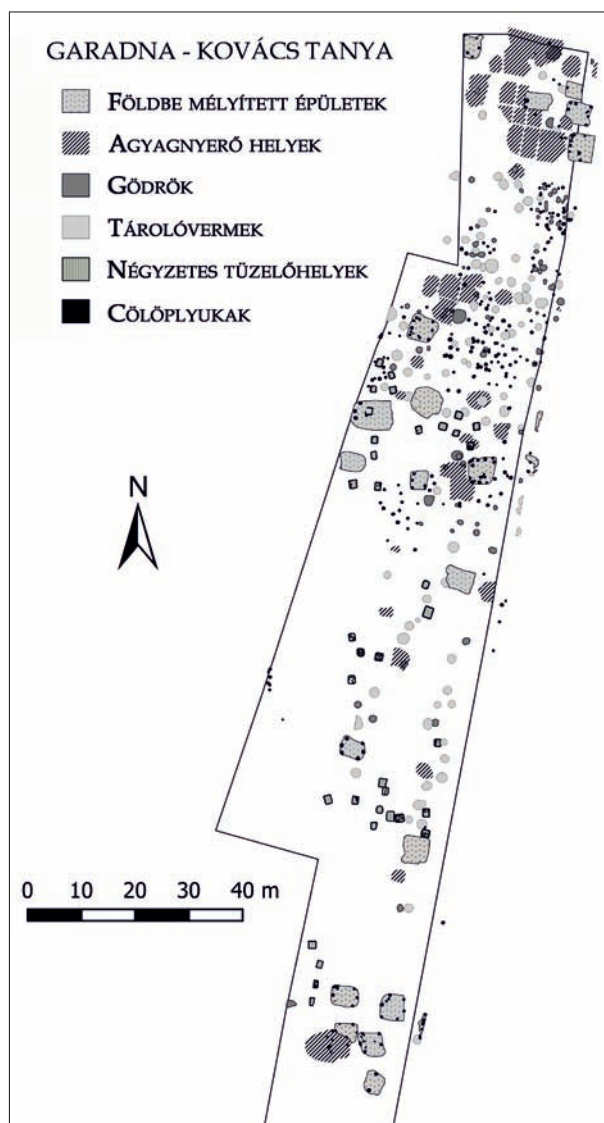
Str: 275. gödör

Tál töredékei: finom, gyorskorongolt, barnásszürke, bikónikus tál töredékei. Pereme enyhén kihajló, alja talpgyűrűs. A hason bekarcolt vonal fut körbe, a vállon egymás felett bepecsételt rozetták, és azokat összekötő, ívelt, kettős, fogazott vonalak láthatóak. Falvastagság: 0,6 cm, Peremátmérő: 20 cm, aljátmérő: 7 cm (8. kép 2).

Str: 276. Földbe mélyített épület

Tál oldaltöredéke: finom, kézzel formált, vörösésbarnára égetett, bikónikus tál töredéke. Felülete fényezett, vállán és oldalán rendezetlen, kettős, fogazott kör és nagyobb ovális bepecsétlések, és azokat összekötő, szintén fogazott vonalak láthatóak. Falvastagság: 0,7 cm. (8. kép 3)

Tál oldaltöredéke: finom, gyorskorongolt, sötétszürkére égetett, bikónikus tál töredéke. Fényezett, vállán és hasán árkolással, köztük növényi motívumot utánzó, su-

4. kép Garadna-Kovács-tanya lelőhely térképe
Fig. 4 Plan of the Garadna-Kovács-tanya site

gárirányban elhelyezkedő, kettős fogazott rövid vonalakkal díszített. Falvastagság: 0,5 cm (8. kép 5).

Edény oldaltöredéke: finom, gyorskorongolt, vörösés törésű, fekete, bikónikus edény oldaltöredéke. Fényezett, hasán éles borda fut körbe, vállán szorosan egymás felett bepecsételt rozettákkal, mellettük egy nagyobb rozettával díszített. Falvastagság: 0,5 cm (8. kép 4).

Str: 296. négyzetes tüzelőhely

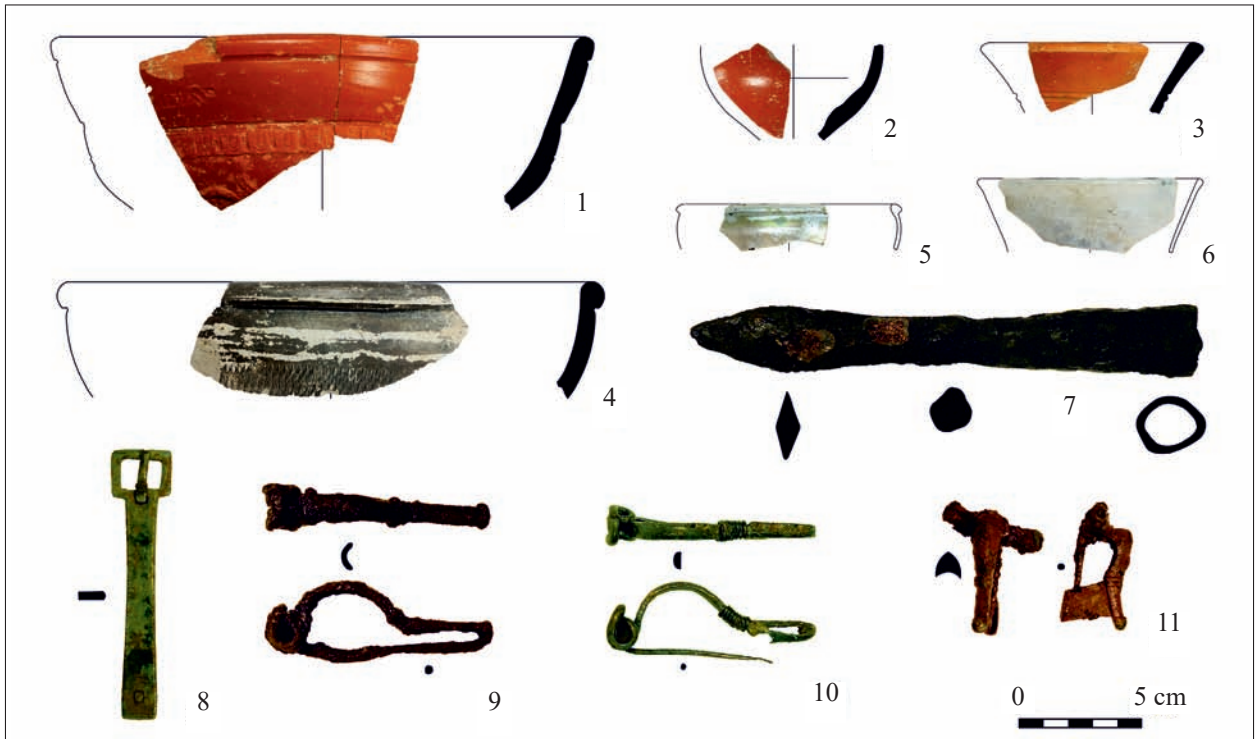
Tál oldaltöredéke: finom, gyorskorongolt, fekete, firniszes bevonatú edény töredéke. Koncentrikus bepecsételt rombuszmintával és azokat összekötő, fogazott, egy- és kétsoros, íves vonalakkal díszített. Falvastagság: 0,5 cm; átmérő: 22 cm (8. kép 6).

Str: 323. tárolóverem

Tál peremtöredéke: finom, gyorskorongolt, vörös, bikónikus tál töredéke. Pereme enyhén kihajló, válla

5. kép Garadna-Kovács-tanya, kerámia leletanyag
 Fig. 5 Garadna-Kovács-tanya, pottery

6. kép Garadna-Kovács-tanya, római és barbaricum import tárgyak
Fig. 6 Garadna-Kovács-tanya, imports from the Roman province and the Barbaricum

enyhén domború kialakítású. A perem közepén mélyebb, a vállon és a hason keskenyebb körbefutó árokkal, közöttük szabálytalan rozetták sora fut körbe. Falvastagság: 0,6 cm, peremátmérő: 18 cm (8. kép 7).

Str. 324. tárolóverem

Tál: finom, gyorskorongolt, vörösesbarna tál. Pereme kihajló, a profil enyhén bikónikus, válla mély árkolással díszített, alja talpgyűrűs. A has felett egy sorban egyszerű, kettős koncentrikus körökkel díszített. Falvastagság: 0,7 cm, Peremátmérő: 16 cm, Aljátmérő: 6,5 cm, M: 9,5 cm (8. kép 8).

6. Hernádvécse-Nagy rét, 4. Lh

Hernádvécse-Nagy rét, 4–7. számú lelőhelyeken 2004-ben végeztek leletmentő feltárást. A Hernád folyó teraszán húzódó lelőhelyeken őskori és hun kori telepnyomok mellett egy szórt szerkezetű, Przeworsk-kultúrához tartozó telep is előkerült.

A település központi részét felszínreépített, cölöpszerkezetes épületek és földbe mélyített, 6 oszlopos szerkezetű, kisebb épületek alkották. Szemetüket kisebb és nagyobb, szabálytalan, felhagyott agyaggyerő gödrökbe töltötték, melyek az épületektől 40 m-re kerültek elő. A lelőhely déli felében helyezkedett el a település gazdasági része, mely kisméretű, kétoszlopos, földbe mélyített épületekből és tárolóvermekből állt. Négyzetes tüzelőhelyek a

felszíni épületektől 40–50 m-re, északra, sorokba rendeződve kerültek elő, a több tucat tüzelőhely közelében más telepjelenség nem volt (9. kép).

A település leletanyaga szinte kizárólag kézzel formált, Przeworsk típusú finom és durva kerámiából állt, melyeket pár hombártöredék egészített ki. A rheinzaberni és westerdorfi sigillata töredékek, korai mortarium és egy áttetsző, zöld, hasábos üvegpalack töredéke alapján a telep a Kr. u. 2. század második felében–3. század elején lehetett lakott (Soós 2015, 94–162) (10. kép).

Hernádvécse-Nagy rét, bár részben egykorú Garadna-Kovács-tanya lelőhellyel, leletanyaga alapján eltérő hagyománnyal rendelkezett. Az archaikus formák jelenléte és a gyorskorongolt kerámia szinte teljes hiánya másfajta regionális kapcsolattal rendelkező közösségre utal. Valószínűleg egy újabb, a markomann-szarmata háborúk időszakára tehető horizonthoz tartozik, mely már több romániai lelőhelyen is azonosítható (GINDELE 2014, 141).

Str. 48. tárolóverem

Tál töredékei: homokkal soványított, korongolt, durva, vörösesbarna mély tál. Pereme kihajló, síkozott, oldala gömbölyű. A hason körbefutó rozettákkal, felettük aszimmetrikus rozetta-szerű pecsétléssel díszített. Falvastagság: 1 cm, peremátmérő: 24 cm (11. kép 1).

7. Mezőzombor-Temető

A Szerencsköz egykori árterébe nyúló dombon fekvő lelőhelyen 2000–2001-ben végeztek kisebb felületű feltárást. 2001-ben a 300 m² felületű felületen a császárkorból egy földbe mélyített épület és 16 gödör került elő. A többi településhez hasonló összetételű kerámia leletanyag mellett a 14 terra sigillata töredék valószínűleg Severus-kori. A települészet előzetesen a Kr. u. 2. század végére–3. századra keltezhető.

Tál oldaltöredéke: finom, gyorskorongolt, szürkére égetett edény töredéke, bekarcolt vonallal, felette bepecsételt rozettákkal díszítve. Falvastagság: 0,6 cm (11. kép 2).

Obj. 39. gödör

Edény oldaltöredéke: gyorskorongolt, szürkére égetett, simított felületű edény, egy nagyobb és egy kisebb, kétsoros rozettával díszítve. Falvastagság: 0,6 cm (11. kép 3).

Edény oldaltöredéke: gyorskorongolt, szürkére égetett edény oldaltöredéke, durván kivitelezett, koncentrikus vonalakkal álló, kettős rombusz alakú bepecsétléssel díszítve. Falvastagság: 0,7 cm (11. kép 4).

8. Szerencs-Rákóczi utca

Szórvány, valószínűleg késő császárkori telepnyoma (K. VÉGH 1975, 79, XXIII. T. 3–8).

Edény töredéke: finom, gyorskorongolt, szürke, sávosan fényezett, bikónikus edény töredéke, bepecsételt, díszített rozettával. Átmérő: 22 cm, falvastagság: 0,6 cm (11. kép 5).

Edény töredéke: finom, gyorskorongolt tál oldaltöre-

déke, lapos, széles, bevagdalt bordával, alatta nagyobb, kettős fogazott íves vonalakkal díszítve. Falvastagság: 0,7 cm (11. kép 6).

Edény töredéke: korongolt, barnásszürke, kézzel simított felületű edény töredékei. Függőlegesen elhelyezkedő, két szembefordított, fogazott és egyszerű koncentrikus vonalakkal álló, háromszög alakú bepecsétléssel, ezek sarkában egy-egy kettős koncentrikus körrel díszítve. Falvastagság: 0,8 cm (11. kép 7).

9. Viss-Kutyor

Szórvány (K. VÉGH 1975, 79, XXIII. T. 3–8).

Korsó töredéke: gyorskorongolt, szürkére égetett, szűk nyakú korsó töredéke, szabálytalan, bepecsételt rozettával és rövid, kettős, fogazott íves vonallal díszítve. Falvastagság: 0,6 cm (11. kép 8).

Tál peremtöredéke: finom, gyorskorongolt, szürke tál töredéke. Pereme kihajló, rövid, válla ívelt. A perem alatt egysoros, félköríves, fogazott vonalak láthatóak egymásra pecsételve. Falvastagság: 0,5 cm, Pá: 21 cm (11. kép 9).

10. Zalkod-Jakab-domb

1965-ben a nagyjából 200 m²-es, nem egybefüggő, kutatott területen egy épület és 10–12 gödör került elő a császárkorból (SALAMON 1966; SALAMON 1970). A kerámiaanyag nagyrészt korongolt fazekakból, tálakból és korsókból állt, durva fazekak mellett. A vékony falú hombárokon kívül a jellegzetes Przeworsk típusú finomkerámia alacsonyabb részét tette ki a leletanyag. A települészet előzetesen a késő császárkorra keltezhető.

7. kép Bepecsételt töredékek a Przeworsk településeken. 1–5: Garadna-Kovács-tanya
Fig. 7 Stamped vessel fragments from Przeworsk settlements. 1–5: Garadna-Kovács-tanya

8. kép Bepecsételt töredékek a Przeworsk településeken. 1–8: Garadna-Kovács-tanya
 Fig. 8 Stamped vessel fragments from Przeworsk settlements. 1–8: Garadna-Kovács-tanya

Tál peremtöredéke: finom, gyorskorongolt, fekete firnises felületű, enyhén kihajló peremű tál töredéke. A perem alatt vékony, fogazott vonalakkól álló cikk-cakk minta látható. Falvastagság: 0,8 cm, peremátmérő: 16 cm (11. kép 10).

Tál peremtöredéke: gyorskorongolt, szürke, kónikus tál töredéke. Pereme gyűrűsen megvastagodik, árkolással kiemelt. A perem alatt egyszeres, fogazott, íves vonal látható. Falvastagság: 0,6 cm, peremátmérő: 16 cm. (11. kép 11).

Tál oldaltöredéke: finom, gyorskorongolt, barnás-szürke tál töredéke. Pereme alatt balra néző, egyszeres, fogazott, íves vonalakkól álló sorminta látható. Falvastagság: 0,5 cm (11. kép 12).

Edény töredéke: finom, gyorskorongolt, szürke edény töredéke, rozettával, abból kiinduló, egyszeres fogazott vonalakkal díszítve. Falvastagság: 0,5 cm (11. kép 13).

Fazék oldaltöredéke: szemcsés anyagú, korongolt, vörösesbarnára égetett, gömbölyű hasú fazék töredéke,

a hason körbefutó rozettákkal díszítve. Falvastagság: 1,2 cm (11. kép 14).

A bepecsételt díszítésű kerámia típusai

A magyarországi lelőhelyekről előkerült, gyorskorongolt, pecsételt töredékek biztosan Beregsurány vagy Blažice-típusú, barbaricum-i műhelyek termékei, amellett, hogy különböző technológiai színvonaluk, formaviláguk és díszítésük alapján eltérő fazekas hagyományokat képviselnek. A Felső-Tisza vidék kereskedelmi- és cserekapcsolatainak megismeréséhez lényeges információkat nyújtana az egyes töredékek műhely szerinti azonosítása, azonban ez csupán hagyományos tipológiai alapon nem lehetséges. Mindezidáig csak a Csengersima-Petea lelőhelyen feltárt edényégető kemencék leletanyaga került részletes közreadásra és elemzésre (GINDELE-

ISTVÁNOVITS 2011), a legnagyobb fazekas központok díszítőmotívumai előzetes közlésekből ismertek. A mintakincs összehasonlító vizsgálata alapján sem lehetséges műhely szerinti azonosítás, ugyanis a Felső-Tisza-vidéki fazekasmesterek nem formátalakat alkalmaztak, hanem az agyagpecsétlőkön egyesével kialakított motívumokat számtalan variációban vitték fel az edények oldalára (FILIP 2008, Pl. I; GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 119). A magyarországi töredékeken megfigyelhető motívumok elemzésével ezért csupán tendenciák állapíthatók meg aszerint, hogy az egyes minták melyik régióban fordultak elő gyakrabban. Az eredet kérdésére természettudományos vizsgálatokkal kaphatnánk választ, azonban ilyen elemzések a korszakból egyelőre hiányoznak.⁴

A 32, fent ismertetett bepecsételt töredékből 25 finom, gyorskorongolt darab volt. Leggyakrabban tálak kerültek elő (13 darab), de egy kisebb, gömbös edény, egy korsó és egy fazék töredékei is azonosíthatóak voltak. A meghatározható profilú tálak a Hernád völgyében bikónikus, az Eperjes–Tokaji-hegységtől keletre inkább kónikus formát mutattak,

tehát igazodtak az adott régió vagy lelőhely kerámiaformáinak spektrumához. Egy garadnai gömbös edénykén és egy szerencsi töredéken kívül az edények finom kivitelezésűek, jó minőségűek.

A magyarországi Przeworsk-kultúra lelőhelyein a bepecsételt díszítés durva, szemcsés anyagú korongolt edényeken is megfigyelhető. Érdekes módon az így díszített főzőedények inkább olyan lelőhelyekről ismertek, ahol kevésbé volt jellemző a pecsételt kerámia finom változata, mint Arka és Hernádvécse. A legtöbb töredéket szolgáltató Garadna-Kovács-tanya településről viszont, ahol korán és széles körben elterjedt a gyorskorongolt kerámia használata, durva pecsételt edény nem került elő.

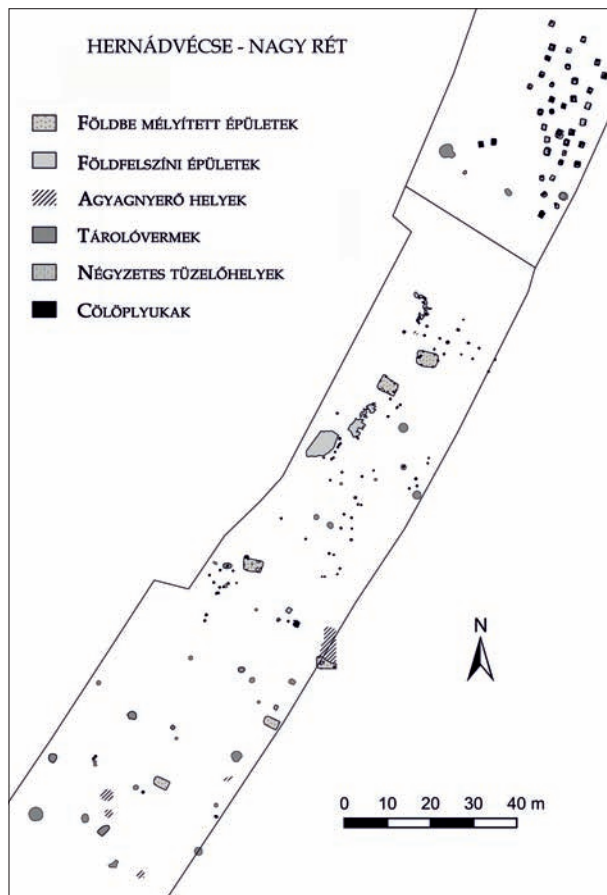
A magyarországi lelőhelyek sajátossága, hogy a bepecsételt díszítésmód a kézzel formált, finom Przeworsk típusú töredékeken is feltűnik. Garadna-Kovács-tanyán egy félgömbös és egy bikónikus tálon durva kivitelezésű, az import motívumokat utánozó minták láthatóak.

A bepecsételt díszítés elemzése

A Magyarország területén előkerült töredékeken a legegyszerűbb, általában széles körben elterjedt minták figyelhetőek meg, az összetett motívumok hiányoznak.

Rombusz alakú motívumok

A rombusz alakú motívumok (12. kép 1–2) igen elterjedtek voltak a porolissumi (FILIP 2008, Pl. CXXIII, U10a–U20), és a Barbaricumban a romániai és szlovákiai pecsételt töredékeken (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 95–96; LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42, 17–18, 21–22; GUDEA–FILIP 1997, 143, Abb. 15). Magyarországon egy garadnai és egy durvább kivitelezésű mezőzombori darabon figyelhetőek meg, melyek minden bizonnyal különböző műhelyből származtak. A garadnai darab kiemelkedően jó minőségű, a lelőhely többi gyorskorongolt töredékétől eltérően fényes fekete agyagbevonat (firnisz) borítja. Hasonló technológiájú egy zalkodi tálperem is, mely egyszeres cikk-cakk vonallal díszített. Utóbbi tálforma megfelel a porolissumi F4 vagy F6 típusnak (FILIP 2008, Pl. CLXXIII), de Gindele Róbert a csengersimai darabok helyi előállítását feltételezte, ez alapján a magyarországi darabok is lehetnek barbaricum műhely termékei (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, 263). A szatmári töredékek mellett Beregsurányban feltehetően még több fekete vagy szürke bevonatos edénnyel számolhatunk (KOTIGOROSKO 1997, 801).

9. kép Hernádvécse-Nagy rét lelőhely térképe
Fig. 9 Plan of the Hernádvécse-Nagy rét site

Csúcsuknál szembefordított háromszögek vagy homokóra motívum

Csúcsuknál szembefordított háromszögek vagy homokóra motívum (MIKLÓSITY 2009, 239, 9. ábra 9) (12. kép 3) látható egy szerencsi töredéken, a minta sarkaiban egyszerű, koncentrikus körökkel kiegészítve. A háromszög önálló mintaként a szlovákiai anyagban ritkábban fordul elő (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42, 38, 42), inkább Szatmárban terjedt el. Csengersimán igen hasonló mintakombinációban is előkerült (GINDELE-ISTVÁNOVITS 2011, Stemp. VIII. Abb. 93, Abb. 102, 16).

Rozetta

Az elemzett töredékeken gyakran fordul elő a bepecsételt rozetta (12. kép 4–10). A kialakított,

egyszerű minták, mint az egymás fölé pecsételt rozettákat összekötő, fogazott, ívelt vonalak (12. kép 4), vagy a díszített, többtagú rozetták geometrikus elrendezése (12. kép 5–6) és a többszörös koncentrikus kialakítás (12. kép 9–10) provinciális eredetű, Pannoniában (NAGY 2017, Fig. 14, 1, Table 72) és ennek hatására Daciában is megtalálhatóak (FILIP 2008, Pl. XXXVII, Pl. CII), de széles körben elterjedtek a Barbaricumban is (Zilah/Zaláu /MATEI 1997, Taf. XXXVI, 221/; Zaláu-Bd. Mihai Viteazul /MATEI-STANCIU 2000, Pl. 192, 10/; Zaláu-ISCIP /MATEI-STANCIU 2000, Pl. 323, 8/; Luzanka /KOTIGOROSHO 1997, Fig. 9, 6/; Lazuri-Lubi tag /MATEI-STANCIU 2000, Pl. 88, 5, Pl. 115, 3; LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1963, Tab. V; LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42, 10/; Prešov

10. kép Hernádvécse-Nagy réti kerámia leletanyag, import tárgyak
Fig. 10 Hernádvécse-Nagy réti, pottery and import finds

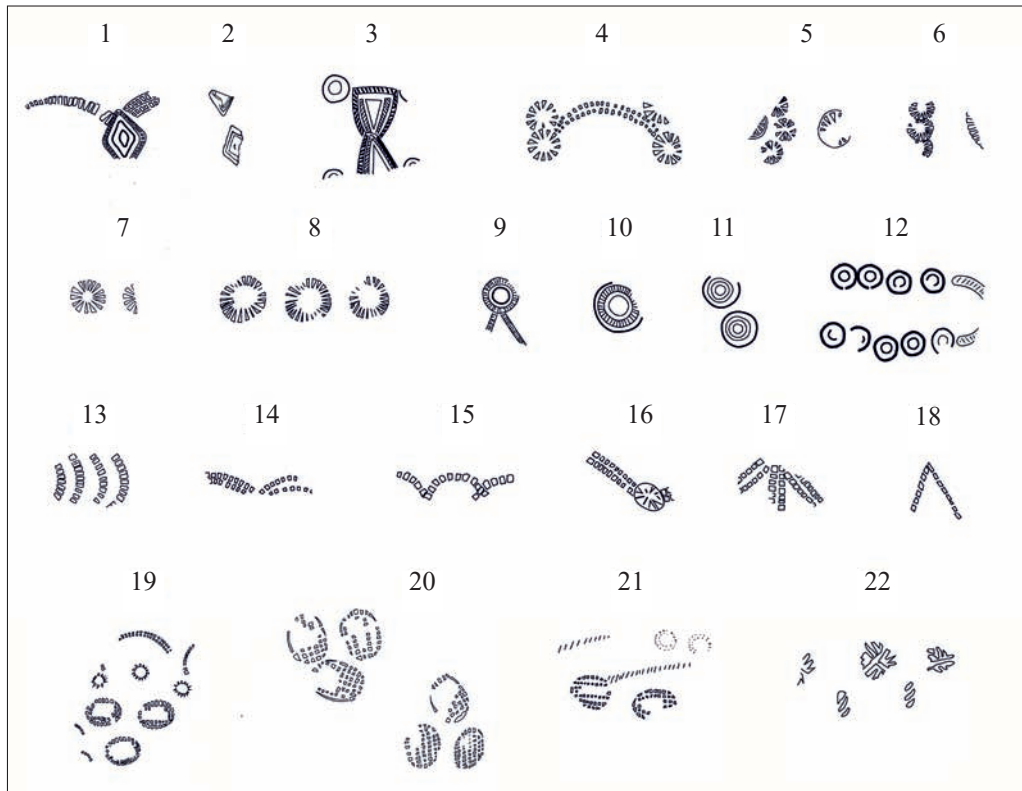

11. kép Bepecsételt töredékek a Przeworsk településeken. 1: Hernádvécse-Nagy rét; 2–4: Mezőzombor-Temető; 5–7: Szerencs-Rákóczi utca; 8–9: Viss-Kutyor; 10–14: Zalkod-Jakab-domb
Fig. 11 Stamped vessel fragments from Przeworsk settlements

/BUDINSKÝ-KRIČKA 1963, Obr. 17, 3/; Blažice / LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42, 41/ és Csengersima-Petea /GINDELE-ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 88, Stemp. II.2, Stemp. III. 5–7; Abb. 99, 10, Abb. 100, 5; Abb. 102, 5/).

Több edény felső részén fut körbe magányosan megjelenő, nagyobb méretű, általában durva kivitelezésű rozetta (12. kép 7–8). A szintén igen

gyakori, egyszerű elrendezés általában szembe-tűnőbb azokon a lelőhelyeken, ahol kevesebb az összetett minta (GINDELE-ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 88. Stemp. III. 7; Luzanka /KOTIGOROSHKO 1997, Fig. 9, 1/; Čičarovce /KAMINSKÁ 2005, Obr. 12, 3, Obr. 14, 10, Obr. 16, 4/; Šebastovce-Barca /LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1963, Tab. VIII, 12/; Peder /LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 12, 5, Abb. 42, 8/).

12. kép A pecsételt díszű edények motívumai
Fig. 12 Decorative motifs of stamped pottery

Kör motívum

Az elemzett töredékek más részén egyszerű, széles körben elterjedt kör motívumok jelennek meg, melyek lehetnek apró négyzetekből álló, fogazott körök vagy többszörös koncentrikus körök. A fogazott körök kevésbé jellemzőek a magyarországi töredékekre. Csengersimán megfigyelhetők egyszerű, koncentrikus körökkel (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 89, Stemp. III. 9–10) és felfelé néző, fogazott íves vonalakkal kombinálva. Az egyszerű, kettős fogazott körök (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 91, Stemp. III. 14) szintén csaknem minden barbaricum-i lelőhelyen megtalálhatóak (KOTIGOROSHKO 1997, Fig. 11; LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 43, 36, Prešov /BUDINSKÝ–KRIČKA 1963, Obr. 17, 4; Beregdaróc /PINTYE 2010, 44. ábra 1–2/).

Koncentrikus körök

Az egyszerű vonalakkal álló, koncentrikus körök (12. kép 11–12) feltűnnek a szatmár–beregi régióban is (Lazuri-Lubi tag /MATEI–STANCIU 2000, Pl. 87, 6/; Beregsurány /KOTIGOROSHKO 1997, Fig. 11/), de az Eperjes–Tokaji-hegységtől nyugatra gyakoribbak (LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 12, 3, Abb. 42, 4).

Az eddigi adataink alapján a kör és a rozetta motívum elterjedésében földrajzi különbség figyelhető meg: míg a rozetta kimondottan ritka a beregsurányi és csengersimai műhelyek termékein (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 88, Stemp. 5–7) addig a dáciai limes előterében, Zilah környékén (Pl. Mișca-Fântâna Sasului /MATEI–STANCIU 2000, Pl. 12a, 13/) és az Eperjes–Tokaji-hegységtől nyugatra jóval gyakoribb (LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42, 8). A magyarországi töredékeken látható kör alakú motívumok fele is rozetta volt.

Fogazott, egyszeres vagy kétszeres vonalak és félkörök

Az apró négyzetekből álló, fogazott, egyszeres vagy kétszeres vonalak és félkörök (12. kép 13–18) motívumokat összekötő elemek voltak (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 101, Abb. 84–85, Stemp. I. és Stemp. II). A minta előfordul Pannoniában is a helyi gyártású pecsételt töredékeken, Fényes Gabriella terra sigillata előképekre vezette vissza (FÉNYES 2003, Abb. 42, 23a–b). Önálló mintaként egy garadni darabon figyelhetőek meg, ahol sugárirányban három kettős vonalat pecsételtek egymás mellé. Hasonló elrendezés Zilah és Kassa környékén tűnik fel (LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42, 43;

Zaláu-Bd. Mihai Viteazul /MATEI–STANCIU 2000, Pl. 184, 9, Pl. 296, 1, 6/).

Fogazott íves vonalak

A magyarországi töredékek egy részén a fogazott íves vonalak nem az edények oldalán körbefutó „girlandokat” alkotnak, hanem függőlegesen egymás mellé nyomva láthatóak. A bőséges adatbázist nyújtó csengersimai műhely termékein a minta vízszintes elrendezése jellemző (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 86, 8, 12, Abb. 87, 5). A szatmári területeken ritka motívum (Lazuri-Lubi tag (MATEI–STANCIU 2000, Pl. 87, 3) viszont Poroilissumban és a szomszédos, Zilah környéki településeken, valamint Kassa környékén gyakori (GUDEA–FILIP 1997, 155, Taf. VIII; MATEI 1997, 401–403, Taf. 1–3, Taf. III, 17; MATEI–STANCIU 2000, Pl. 315, 5; FILIP 2008, Pl. XIV, Pl. XXXIII, Pl. XLIX; LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1963, Tab. V, 10, 12, Tab. VIII, 1; LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42, 35).

Az egyenes, fogazott vonalak motívumokat is alkothatnak (12. kép 17) vagy összekötő elemként és sormintaként is szerepelhetnek (12. kép 16, 18) ahogy a provinciális római termékeken is (NAGY 2017, Fig. 16–18; FILIP 2008, D VI. 132, Pl. XXXIII, Pl. XLI, Pl. CXXI).

Fogazott ovális motívumok

A Garadna-Kovács-tanyai település több töredékén durván kivitelezett, nagyméretű, fogazott ovális motívumok figyelhetőek meg, egyszerű csillagokkal, körökkel, vonalakkal kiegészítve (12. kép 19–21). A hasonló, gyengébb minőségű díszítések teljesen hiányoznak a beregi és szatmári műhelyekből. Pár Zilah környéki töredéken tűnik fel a motívum (Lazuri-Lubi tag /MATEI–STANCIU 2000, Pl. 93, 7/; Suplacu de Barcău–Lapiş I. /MATEI–STANCIU 2000, Pl. 128, 2/), aránylag sok darab pedig az Eperjes–Tokaji-hegységtől nyugatra került elő (LUŠTIKOVA 2013, Tab. VIII, 7, 15).

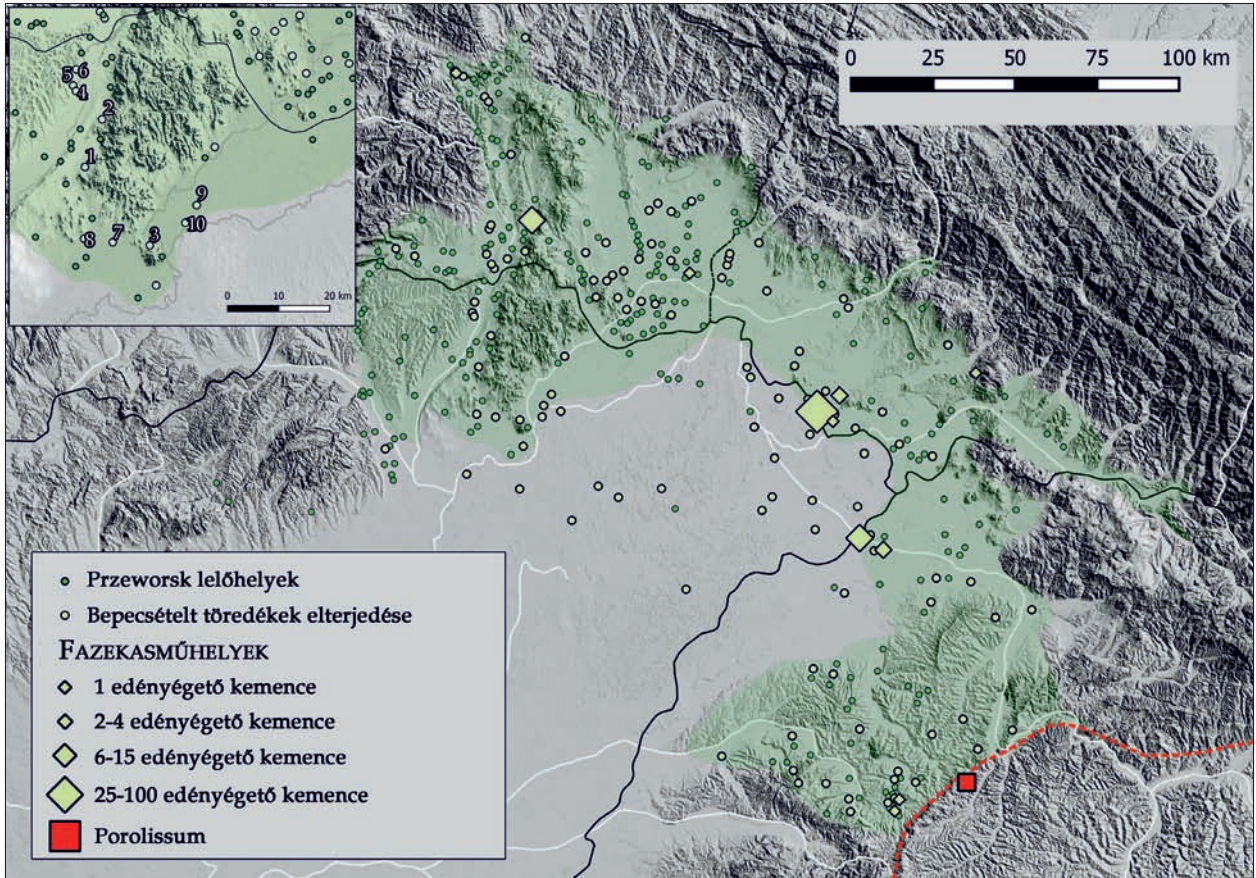
A magyarországi Przeworsk-kultúra településein megfigyelhető, hogy a bepecsételt díszítést korongolt, durva, szemcsés főzőedényeken is alkalmazták. A durva kerámia pecsételt díszítése idegen a dáciai és a beregsurányi típusú műhelyek hagyományától. A császárkorban a kézzel formált finom és durva edények pecsétlése kvád területen figyelhető meg (VARSIK 2011, 152–155, Abb. 78, 1, Abb. 80), majd később a Kr. u. 4–5. század fordulóján a *Nordkarpatische Gruppe* nagyméretű hombár-edényein tűnik fel (MADYDA–LEGUTKO–TUNIA 2008, 231–232, Fig. 2, Fig. 3). A durva, pecsételt

edények jelenléte csak az Eperjes–Tokaji-hegységtől nyugatra fekvő Przeworsk típusú lelőhelyekre jellemző (VÉGH 1975, IV. tábla 5; VÉGH 1985, 96, 5. kép 26; LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 15, Abb. 43, 27–28, 31–33, 37; JUREČKO 1983, Obr. 14, 5; LUŠTIKOVA 2013, Tab. IV, 9), és valószínűleg a kvád kultúrkör hatásával magyarázható. Maguk a motívumok a korongolt, finom, import darabokat utánozzák, de több esetben egyedi pecsétlők is azonosíthatóak. A hernádvécsei tál aszimmetrikus rozetta mintája egyelőre analógia nélküli, de a durva kivitelezésű tojásfüzér, a rozetta és a fésűszerű eszközzel kialakított, ovális motívumok (12. kép 19–22) párhuzamai kelet-szlovákiai településekről kerültek elő (Prešov /BUDINSKÝ–KRIČKA 1963, Tab. XIV, 7XV, 9/; Peder /LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 15, 5; LUŠTIKOVA 2013, Tab. IV, 4/).

Rendkívül érdekes jelenség, hogy a Garadna-Kovács-tanyai településen feltűnik a kézzel formált, finom, Przeworsk típusú asztali kerámia pecsétlése is (7. kép 2, 8. kép 3). Mindkét töredék díszítése durva kivitelezésű, a finom, gyorskorongolt műhelytermékek helyi utánezataként készülhettek. A szabálytalan csillag alak lehet a csengersimai III.4.a vagy a III.6 típusú minta vagy levél alak elferdítése (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Abb. 98; NAGY 2017, Table 60), a bikónikus töredéken látható durva, fogazott ovális pedig inkább durva kerámiára jellemző. A finom, Przeworsk típusú áru hasonló díszítésére eddig még nem került elő bizonyíték, de pár lelőhelyen napvilágra kerültek olyan töredékek, melyek kivitelezésük alapján helyi utánezatnak is tarthatóak (Zaláu-Bd. Mihai Viteazul /MATEI–STANCIU 2000, Pl. 176, 7/; Suplacu de Barcău–Lapiş I. /MATEI–STANCIU 2000, Pl. 128/; Nižná Myšľa-Alamenev /LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 2000, Obr. 2, 1/).

Összefoglalás

A Magyarország területére eső Przeworsk-kultúra lelőhelyeken a bepecsételt díszítésű kerámia használata kevésbé volt elterjedt, mint a kelet-szlovákiai vagy beregi, szatmári területek hasonló korú településein. Hazánk területén nem került elő edényégető kemence, a bepecsételt díszű, gyorskorongolt töredékek domináns technológiai és formai eltérései is arra utalnak, hogy különböző műhelyek termékei kerültek importként a településekre. A korábbi összefoglaló munkák a bepecsételt műhelytermékek hiányát hangsúlyozták a magyarországi leletanyag kapcsán, ami részben a gyenge kutatási szintnek volt köszönhető (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011, Karte 2).

13. kép A bepecsételt edények elterjedése és a barbaricumi fazekasműhelyek a Kárpát-medence északkeleti részén
 Fig. 13 Distribution of stamped vessels and pottery workshops of the Barbaricum in the north-eastern part of the Carpathian Basin

A bepecsételt edények elterjedésének vizsgálatakor azonban a műhelyközpontok előzetes publikációi torzítanak: az edényégető kemencékből előkerült hatalmas mennyiségű leletanyagnak csupán elenyésző töredéke kerül elő más lelőhelyről. A beregsurányi fazekasárának csupán a harmada volt pecsételt, a Trstené pri Hornáde/Abaujnásd-i településen a közreadott közel 300 töredék közül azonban csak nyolc-kilenc volt ilyen díszítésű (BÓNA 1993, 109; JUREČKO 1983). A műhelyek gazdag és változatos anyaga mellett azok felvevő piaca egyelőre nehezebben körvonalazható (KOTIGOROSHKO 1997, 805).

Az elemzett finom, gyorskorongolt műhelytermékek mellett a pecsételt díszítés megfigyelhető durva főzőedényeken és két esetben kézzel formált, finom Przeworsk-típusú töredékeken is. A durva edények ilyen díszítése valószínűleg a kvád kultúrkör hatásával magyarázható, a germán finomkerámia hasonló díszítése azonban más területről eddig még nem adatolt.

Az elemzett töredékek motívum- és mintakincse

összességében jóval szegényesebb, mint a környező területeken előkerült, hasonló árué. Kizárólag az általános, széles körben elterjedt motívumok és azok egyszerű kombinációi figyelhetők meg. Hiányoznak az összetett geometrikus és növényi motívumok, annak ellenére, hogy azok a Hernád szlovákiai szakaszán is előfordulnak (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1963, Tab. VIII; JUREČKO 1983, Obr. 18, 9).

A magyarországi töredékek egyszerű kivitele és csekély száma alapján és természettudományos vizsgálatok hiányában nem határozható meg készítő műhely. Azonban a széles körben elterjedt minták mellett bizonyos darabok analógiái gyakrabban kerültek elő Zilah környékén és a Hernád-Torysa völgyben. Az Eperjes-Tokaji-hegység elválasztó szerepét már Maria Lamiová-Schmiedlová is felvette. Az attól keletre előkerült pecsételt töredékeket a beregsurányi műhely termékének határozta meg és a blažicei műhely feladását követő időszakra keltezte (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, 469, 471) Feltételezése valószínűleg Csallány Dezső késői datálásán alapult, azonban a magyarországi darabok

mintái alapján halványan kirajzolódó erősebb kapcsolat a Dáciai limes előterével figyelemre méltó. Hipotézisként felvethető, hogy a kerámiatechnológiai transzfer nem a beregi Tiszahát irányából, ha-

nem közvetlenül a limes előteréből érte el a Kassai-medencét. A felvetett gondolatot a későbbiekben érdemes lenne természettudományos módszerekkel is megvizsgálni.

Jegyzetek

- 1 A fogalom római császárkori, elsősorban barbaricum területre vonatkozó részletes kritikáját Coriolan H. Opreanu írta meg (OPREANU 2011).
- 2 Itt szeretném megköszönni Gátfalvi-Delbó Gabrielának (Komáromi Klapka György Múzeum) és Dr. Gindele Róbertnek (Muzeul Judeţean Satu Mare/Szatmár Megyei Múzeum) a hasznos szakmai tanácsokat.
- 3 Lelt. sz: 58. 16. 5—17, 51—56, 106—107.
- 4 Elsősorban petrográfiai vizsgálatok lennének szükségesek az import darabok elkülönítéséhez és ké-

szítési helyük meghatározásához (KREITER 2010; SZILÁGYI 2011). Provinciális területen főként a Pannoniában biztosan importként előkerülő amphorák petrográfiai vizsgálata említendő meg, mint előremutató példa (NAGY-SZAKMÁNY 2015). Fontos eredményeket hozott a származási hely meghatározására irányuló, szarmata kontextusból származó bepecsételt töredékek vizsgálata is (SZEBENYI et al. 2014; KOROM 2015).

IRODALOM

BARKÓCZI, László
1988

Pannonische Glasfunde in Ungarn. Studia Archaeologica 9.

BLĄŻEJEWSKI, Arthur
2014

The beginnings of the Vandals settlement in the Danube area. In: Vitlyanov, S.—Topalilov, I. (eds), *The Empire and Barbarians in south-eastern Europe in late antiquity and early middle ages.* Studia Academica Œumenensia Vol. 1. 51–64.

BÓNA István
1993

A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Szabolcs–Szatmár–Bereg megye monográfiája I. Történelem és Kultúra. Nyíregyháza, 63–138.

BUDINSKÝ-KRIČKA, Vojtech
1963

Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove. – Siedlung aus der römischen und der beginnenden Völkerwanderungszeit in Prešov. Slovenská Archaeológia 11/1, 5–58.

COCIŞ, Sorin
2004

Fibulele din Dacia Romană. The Brooches from Roman Dacia. Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3. Cluj-Napoca.

CSALLÁNY, Dezső
1966

Die Bereg-Kultur. Acta Antiqua et Archaeologica 10. Szeged, 87–88.

CSENGERI Píroska–PUSZTAI Tamás
2008

Császárkori germán település a Hernád völgyében. – Germanic (Vandal) settlement of the roman period from the Hernád Valley (Northeastern Hungary). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 47, 89–106.

DARÓCZI-SZABÓ Márta
2009

Garadna-Elkerülő út 1. lelőhely (Garadna-Kovács tanya) germán állatcsontjainak vizsgálata. – Analysis of german animal remains from Garadna-Elkerülő út 1. site (Garadna-Kovács tanya) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 48, 335–355.

DOBZAŃSKA, Halina
1990

Osada z późnego okresu rzymskiego w Igotomi, woj. krakowskie I–II. Wrocław–Warszawa–Kraków.

- 2011 *Roman Period Grey Pottery Production near Cracow: Geographical, Technological and Social Dimensions.* In: Bemann, J.–Hegewisch, M.–Meyer, M.–Schmauder, M. (hrsg.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums.* Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009. *Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie* 13. Bonn, 259–284.
- DROBERJAR, Eduard
2012 *Římské kolinkovité spony v Čechách. – Römische Kniefibeln in Böhmen.* *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 25, České Budějovice, 119–131.
- FÉNYES, Gabriella
2003 *Untersuchungen zur Keramikproduktion von Brigetio.* *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54, 101–163.
- FILIP, Criatian-Claudiu
2008 *Ceramica ștampilată de la Porolissum. – Die gestempelte Keramik von Porolissum.* Cluj Napoca.
- GIERTLOVÁ-KUČEROVÁ, Marta–SOJÁK, Marián
2005 *Novšie nálezy severokarpatskej skupiny v povodí rieky Poprad.* *ŠZ AÚSAV* 38, 113–136.
- GINDELE, Robert
2010 *Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens.* Satu Mare.
2013 *Die Problematik der barbarischen Siedlungen im nordwesten Rumäniens zwischen der Gründung der Provinz Dakien und den Markomannenkriegen.* *Ephemeris Napocensis* 23, 11–30.
2014 *Die Siedlung in Moftinu Mic-Merli tag. – Probleme im Zusammenhang mit den Markomannenkriegen in den Siedlungen im Nordwesten Rumäniens.* In: Cociș, S. (hrsg.), *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Volume 7.* Cluj-Napoca, 139–152.
2015 *Die römerzeitlichen Barbarensiedlungen von Livada/Ciuperceni-PV-Anlage GPSP Solaris und Supuru de Sus–Togul lui Cosmi. Neue Angaben bezüglich der rechteckigen Gruben mit gebrannten Wänden aus dem 2.–5. n. Chr. im oberen Theiß-Becken.* *Dacia* 59, 83–126.
2015b *Roman Period Barbarian settlements in Partium (Northwestern Romania).* *Magyar Régészet/Hungarian Archaeology online*, 2015 Spring. Utóljára felkeresve 2018.5.30.
- GINDELE, Robert–ISTVÁNOVITS, Eszter
2009 *Die römerzeitliche Siedlung von Csengersima-Petea.* Satu Mare.
2011 *Die römerzeitlichen Töpferöfen von Csengersima-Petea.* Satu Mare.
- GODŁOWSKI, Kazimierz
1984 *„Superiores Barbari“ und die Markomannenkriege im Lichte archäologischer Quellen.* *Slovenská Archaeológia* 32/2, 327–346.
- GUDEA, Nicolae–FILIP, Cristian-Claudiu
1997 *Die gestempelten Gefäße von Porolissum II. Die gestempelten Gefäße aus dem Kastell auf dem Hügel Pomet. – Vasele ștampilate de la Porolissum II. Vasele ștampilate din castrul roman de pe vârful dealului Pomet.* *Acta Musei Porolissensis* 21, 9–220.
- GYALAI Anna Zsófia
2009 *Garadna-Elkerülő út, 1. lelőhely terra sigillata leletanyaga.* *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 48, 357–366.
- HULLÁM Dénes
2012 *A Przeworsk-kultúra hamvasztásos temetkezéseinek időrendi vizsgálata*

- a Kárpát-medence északkeleti részén.* In: Petkes Zs. (szerk), Hadak Útján XX. A Népvándorlaskor Fiatal kutatóinak XX. Összejövetelének konferencia-kötete. Budapest–Szigethalom 2010. október 28–30. Budapest, 83–97.
- ISTVÁNOVITS Eszter
1998 *Szarmaták a Kárpát-medencében.* In: Havassy P. (szerk.), Jazigok, roxlánok, alánok: szarmaták az Alföldön. Gyulai katalógusok 6. Gyula, 35–48.
- ISTVÁNOVITS, Eszter–KULCSÁR, Valéria
2017 *Sarmatians. History and Archaeology of a forgotten People.* Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Band 123.
- JUREČKO, Pavol
1982 *Výskum v Trstenom pri Hornáde. – Grabung in Trstené pri Hornáde.* Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku 1981, 138–140.
- 1983 *Prispevok k riešeniu problematiky osídlenia východného Slovenska v dobe rímskej.* Historia Carpathica 14, 277–384.
- KACZANOWSKI, Piotr
1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego.* Klasyfikacje Zabytków Archeologicznych I.
- KAMINSKÁ, L'ubomíra
2005 *Dve fázy osídlenia z doby rímskej v Čičarovciach. – Zwei Besiedlungsphasen aus der römischen Kaiserzeit in Čičarovce.* Východoslovensky Pravek 7, 57–82.
- KOBÁLY, József
1998 *A Przeworsk kultúrához tartozó harcossírok és fegyverleletek Kárpátalján.* A Jósa András Múzeum Évkönyve 39–40, 113–134.
- KOROM Anita
2015 *A Pesti-síkság barbaricumai lelőhelyeinek pecsételt kerámiatípusai. – Stamped pottery types from the Barbaricum sites of the Pest Plain.* In: Türk A. (szerk.), Hadak Útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. Konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 1. Kötet. Conference of Young Scholars on the Migration Period November 4–6, 2014, Esztergom Volume 1. Budapest–Esztergom, 165–204.
- KOTIGOROSKO, Vjaceslav G.
1995 *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III. î.e.n. – IV. î.e.n. (Perioadele La Tène și romană).* Biblioteca Thracologica 11. București.
- 1997 *Stamped ceramics of the Upper Tisza Region.* Acta Musei Porolissensis 21, 800–808.
- KREITER Attila
2010 *Kerámiavizsgálat.* In: Pető Á.–Kreiter A. (szerk.), Mikroszkóppal a régészet szolgálatában. A Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat Alkalmazott Természettudományi Laboratóriumában végzett természet- és környezettudományos vizsgálatok bemutatása. Archaeology under the microscope. Introduction to interdisciplinary research in the Laboratory of Applied Research of the Field Service for Cultural Heritage. A K.Ö.SZ. Tudomány-népszerűsítő füzetek 2. Budapest, 66–77.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Maria
1963 *Dve sídliská z doby rímskej na východnom Slovensku. – Zwei römerzeitliche Siedlungen in der Ostslowakei.* Slovenská Archeológia 11/1, 59–86.
- 1969 *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei.* Slovenská Archeológia 17/2, 403–502.
- 2000 *Zriedkavé výzdobné motívy na neskororímskej keramike na východnom Slovensku. – Seltene Verzierungsmotive auf spätkaiserzeitlicher Keramik in der Ostslowakei.* Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis 5, 15–24.

- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, Maria–TOMÁŠOVÁ, Božena
1995 *Töpferöfen von der Wende des 4/5 Jh. in Ostrovany, Bezirk Presov.* In: Kelten, Germanen, Römer in Mitteldonaugebiet von Ausklang der Latène-Zivilization bis zum 2. Jh. Brno–Nitra, 121–127.
- LOSKOTOVÁ, Zuzana
2011 *Die Töpferöfen der Przeworsk-Kultur in der Umgebung von Opava.* In: Bemmann, J.–Hegewisch, M.–Meyer, M.–Schmauder, M. (hrsg.), Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Bonn, 241–257.
- LUŠTIKOVÁ, Lucia
2013 *Šebastovce-Barca, kerámia doby rímskej. Šebastovce-Barca, Keramik der Römerzeit.* Študijné Zvesti 54, 91–110.
- MADYDA-LEGUTKO, Renata–TUNIA, Krzysztof
2008 *Late Roman and Early Migration Period in Polish Beskids, Mts., Carpathians. Settlement Aspect.* In: Niezabitowska-Wisniewska, B.–Juściński, M.–Łuczkiewicz, P.–Sadowski, S. (eds), The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Monumenta studia gothica 5. Lublin, 227–248.
- MADYDA-LEGUTKO, Renata–RODZIŃKA-NOWAK, Judyta
2012 *Interkulturelle Beziehungen der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in der Karpatenzone am Übergang von der frühen zu der jüngeren römischen Kaiserzeit am Beispiel des Gräberfeldes von Prusiek, Fst. 25, Gde. Sanok. – Interkulturální vzťahy ľidu Przeworské Kultury v Karpatské oblasti na prelomu starší a mladší doby rímské na príkladu pohřebiště v Prusieku, lok. 25, obec Sanok.* Přehled Výzkumů 53/1, 75–87.
- MADYDA-LEGUTKO, Renata–RODZIŃSKA-NOWAK, Judyta–ZAGÓRSKA-TELEGA, Joanna
2013 *New data concerning the cultural situation in the basin of the Upper San River during the Roman Period. – Új adatok a Felső-San-vidék római kori kulturális helyzetéhez.* A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 55, 409–422.
- MASEK Zsófia
2012 *Római császárkori települések Kántorjánosi és Pócspetri határában. – Kaiserzeitliche Siedlungen in den Gemarkungen von Kántorjánosi und Pócspetri.* In: Szabó, Á.–Masek Zs. (szerk.), Ante viam stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán. Budapest, 179–342.
- MATEI, Alexandru V.
1997 *Die Töpferöfen für graue stempelverzierte Keramik aus Zalău. – Cuptoarele pentru ars ceramică cenușie șampilată descoperite la Zalău.* Acta Musei Prolissensis 21, 367–455.
- MATEI, Alexandru V.–STANCIU, Ioan
2000 *Vestigii epoca Romană (sec. II–IV. P. Chr.) în spațiul Nord-Vestic al României. – Funde der römischen Kaiserzeit (2–4. Jh. N. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens.* Zalău-Cluj-Napoca.
- MIKLÓSITY SZ. Mihály
2009 *Római kori pecsételt kerámia Biatorbágy-Kukorica dűlő lelőhelyről. – Stamped pottery from the Roman Period at Biatorbágy-Kukorica dűlő.* In: K.Ö.Sz. Évkönyv Budapest, 223–251.
- NAGY, Alexandra
2017 *Resatus and the stamped pottery.* Aquincum Studies 1. Budapest.
- NAGY Anna–SZAKMÁNY György
2015 *Savariában talált rhodosi amphorák petrográfiai elemzése. – Petrographic analysis of rhodian amphorae from Savaria.* Archeometriai Műhely XII/3, 177–187. www.ace.hu, utoljára felkeresve 2018.5.10.

- OLĘDZKI, Marek
1999 *The Upper Tisza Basin in the Roman Period. Remarks on Settlement and Cultural Changes.* In: Tejral, J. (hrsg.), *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert.* Brno, 105–136.
- 2014 *The Przeworsk culture and the problem of dating of the beginnings of the Blažice–Bereg culture. – Kultura przeworska a zagadnienie datowania początków kultury Blažice–Bereg.* In: Komoróczy, B. (ed.), *Sociální diferenciace barbarských komunit ve světle nových hrobových, sídlištních a sběrových nálezů (Archeologie barbarů 2011). Soziale Differenzierung barbarischer Gemeinschaften im Lichte der neuen Grab-, Siedlungs- und Lesefunde (Archäologie der Barbaren 2011)* Brno, 317–334.
- 2017 *The problems connected with the identification and localisation of the Suebian tribe of Buri.* *Ephemeris Napocensis* 27, 187–196.
- OPREANU, Coriolan H.
2011 *Az erdélyi Marosszentanna-kultúra vége: Szentgyörgy-kultúra vagy „poszt-csernyahovi horizont”?* In: Körösfői Zs. (szerk.), *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában.* Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Székely-keresztúr, 191–205
- PÁSTOR, Ján
1960 *Sídlisko v Blažiciach.* *Archeologické Rozhledy* 12, 800–810.
- PEŠKAR, Ivan
1972 *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren.* Praha.
- PINTYE Gábor
2010 *Császárkori településrészlet Beregből: Mol 49. lelőhely (Beregdaróc-Zsid).* *Gesta* 9, 98–152.
- PROHÁSZKA, Péter
2006 *Das vandalische Königgrab in Osztrópataka.* *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 3. Budapest.
- QUAST, Dieter
2009 *Wanderer zwischen den Welten. Die germanischen Prunkgräber von Stráže und Zakrów.* *Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* Bd. 6.
- SALAMON Ágnes
1966 *Észak-Magyarország császárkori történetének kutatása.* *Antik Tanulmányok* 13, 84–87.
- 1970 *Zalkod–Jakab-domb. Kaiserzeitliche Siedlung.* *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Antaeus* 1, 143–144, Taf. 31.
- Soós, Eszter
2011 *Császárkori ipari (?) tevékenység nyomai a Hernád völgyében. – The signs of Roman age industry in the Hernád-valley.* *Archeometriai Műhely* 2011/4, 329–336. www.ace.hu, utoljára felkeresve 2018.5.10.
- 2014a *Garadna–Kastélyzug. Arómai császárkori germán településrészlet újraértékelése. – Garadna–Kastély zug. Reassessment of a germanic settlement from the Roman Age.* *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 121–152.
- 2014b *Adatok a barbaricum-i bepecsételt díszítésű kerámia elterjedési köréhez. Garadna–Elkerülő út 1. lelőhely pecsételt töredékei. – The distribution of stamped pottery in the Barbaricum. The stamped pottery fragments from Garadna–Bypass, Site 1.* In: Anders A.–Balogh Cs.–Türk A. (szerk.), *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. Avarorum Solitunides. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday.* *Opitz Archaeologica* 6. MTA BTK MÖT Kiadványok 2. Budapest, 183–192.
- 2015 *A Hernád-völgy településtörténete a Kr. u. 1–4/5. században.* Doktori disszertáció kézirat, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest.

- 2016 *Settlement history of the Hernád Valley in the 1st to 4/5th centuries AD* (Thesis abstract). *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3. No. 4*, 449–466.
- 2017 *Przeworsk település részlete a Zemplén lábánál. Adatok a Przeworsk-kvád kapcsolatokhoz. – Settlement Remains of Przeworsk Culture in Zemplén Mountains (northern Hungary). New Data about Przeworsk-Quad Relations.* In: Merva Sz. (szerk.), *Hadak útján XXII. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája.* Visegrád, 2012. október 2–4. (Assembly of Young Scholars on the Migration Period XXII Visegrád, October 2–4, 2012) ALTUM CASTRUM. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei 9. Visegrád, 17–56.
- ŠVAŇA, Kamil
2011 *The influence of Roman provincial pottery manufacture on the production of the Suebic wheel-made pottery.* *Anodos* 10/2010, 283–294.
- SZEBENYI Tamás–FINTOR Krisztián–RAUCSIK Béla–BOZSÓ Gábor–TÓTH Mária
2014 *Archaeometriai vizsgálatok Üllő 5. lelőhelyről származó pecsételt töredékeken. – Archaeometric analysis of potsherds with stamped ornamentation from Üllő 5.* *Archeometriai Műhely* XI/1, 39–46. www.ace.hu, utoljára felkeresve 2018.5.10.
- SZILÁGYI Veronika
2011 *Kerámia anyagvizsgálata.* In: Müller R. (szerk.), *Régészeti kézikönyv.* Budapest, 493–504.
- H. VADAY, Andrea
1989 *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, Antaeus 17–18.
- VAKULENKO, Liana
2008 *The eastern Carpathians in the Late Roman Period.* *Acta Archaeologica Carpathica* XLII–XLIII, 141–183.
- VARSÍK, Vladimír
2011 *Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídlišká z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí.* *Archaeologica Slovaca Monographiae* Tom. XVIII. Nitra.
- K. VÉGH Katalin
1964 *Koracsászárkori település maradványa a miskolci Szabadság téren. – Frühkaiserzeitliche Siedlungsreste auf dem Szabadság tér in Miskolc. – The relic of a settlement from the late period of the empire (Miskolc).* *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 4, 45–62.
- 1975 *Régészeti adatok Észak-Magyarország I–IV. századi történetéhez. – Archäologische Beiträge zur Geschichte Nordostungarn im I–IV. Jh. u Z.* *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 13–14, 65–130.
- 1985 *Császárkori telep Észak-Magyarországon. – Kaiserzeitliche Siedlung in Nordungarn.* *Archaeologiai Értesítő* 112, 92–108.
- 1989 *Császárkori telep Miskolc-Szirmán. – Kaiserzeitliche Siedlung in Miskolc-Szirma.* *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 27, 463–500.
- 1999 *Császárkori telep Szirmabesenyőn. – Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Szirmabesenyő.* *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 37, 181–223.

STAMPED POTTERY FROM THE SETTLEMENTS OF THE PRZEWORSK CULTURE IN HUNGARY: A CRITICAL LOOK AT THE “BEREG CULTURE”

Summary

The north-easterly regions of the Carpathian Basin were settled by communities of the Przeworsk culture, usually associated with the Vandals, during the Roman period, in the 2nd–4th centuries AD (GINDELE 2010, 9–11; Soós 2016, Fig. 1). The distribution of the material culture extended to the Sarmatians in the south and the Dacian *limes* in the east, while the western boundary of its distribution remains uncertain. On the testimony of the current archaeological record, the pottery of the region west of the River Sajó is characterised by a preponderance of the distinctive traits of Quadic ceramic wares (Fig. 1).

The cremation burials with weapons dated between the earlier 2nd and the mid-3rd century AD are generally associated with the arrival of Hasding Vandal, Victofal and Lacring groups, mentioned among the events of the Marcomannic-Sarmatian Wars.

The identification of the settlements that could be potentially associated with the burials posed serious problems (Fig. 2). The pottery brought to light during sounding excavations was associated with specific ethnic groups based on the ceramic types and their decoration: hand-thrown coarse wares were regarded as Dacian, wheel-turned vessels of the early Roman period as Celtic, while hand-thrown, fine, burnished pottery as Germanic – this categorisation was applied even in the case of pottery recovered from the same feature on the same site (LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969; VÉGH 1964; VÉGH 1985; VÉGH 1989; VÉGH 1999). The tradition of grey, wheel-turned pottery could not be linked to any one ethnic group, leading to the use of the umbrella term “Bereg culture” to denote the grey, wheel-turned pottery decorated with stamped patterns of the late Roman period and their sites.

More recently, a critical review of this term became timely. It became clear from the assessment of the ceramic inventories from large-scale excavations that stamped vessels made up but one part of household pottery, which comprised also fine and coarse wares (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011; Soós 2015). The production and use of pottery turned on a fast wheel became widespread from the later 2nd century on the Przeworsk settlements of the Carpathian Basin. The ornamentation of wheel-turned vessels with stamped designs was inspired by the provincial pottery workshops of neighbouring Da-

cia, and particularly of Porolissum. The potters of the province played a prominent role in the establishment of potters’ settlements and pottery workshops in the Barbaricum, who thus gained a new market for their products (FILIP 2008).

The pottery wares with stamped decoration of the Barbaricum known as the Beregsurány or Blažice type can be dated between the late 2nd and the turn of the 4th–5th centuries AD on the Przeworsk settlements in the Upper Tisza region and on the fringes of this cultural complex (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011). This ware was produced on settlements specialising in pottery production such as Beregsurány-Barátságkert/Lužanka–Sad Družbi (KOTIGOROSKO 1995) and Balogd/Blažice-Garbócbogdány/Bohdanovce-Dorina (PASTOR 1960; JUREČKO 1981) as well as in the pottery workshops on the outskirts of villages catering to local demand (Fig. 13).

No pottery kilns or pottery workshops are known from Hungary and therefore the pottery fragments analysed here are imports (Figs 3, 7–8, 11). The greater part of the thirty-two vessel fragments brought to light on ten settlements discussed here represent finely made vessels turned on a fast wheel originating from various workshops in the Barbaricum; curiously enough, coarse wares were also decorated with stamped patterns on some settlements such as Hernádvécse-Nagy rét, Arka-Főnyi-patak and Zalkod-Jakab-domb, which can most likely be attributed to Quadic influence. One unique phenomenon, observed at Garadna-Kovács-tanya, is the ornamentation of typical hand-thrown, burnished Przeworsk fine ware made in the quintessential Germanic tradition with stamped motifs, a local imitation of the various products of the pottery workshops. More sophisticated geometric and vegetal motifs are lacking in the material analysed here: the vessels bear more simple patterns and combinations of motifs such as lozenges, facing triangles, rosettes, concentric circles and straight or curved *Zahnschnitt* lines. Pottery sherds decorated with stamped *Zahnschnitt* oval motifs came to light at the Garadna-Kovács-tanya site (Fig. 12). In terms of their origins, the motifs and the incomplete patterns were compared to the material from the Porolissum workshop (FILIP 2008), while in terms of their distribution, to the major workshops of the Barbaricum such as Beregsurány (KOTIGOROSKO 1995), Blažice

(PASTOR 1960; LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1969, Abb. 42) and the more recently published Csengersima-Peteai (GINDELE-ISTVÁNOVITS 2011). Given the simple craftsmanship of the Hungarian fragments and their low number, as well as the lack of any archaeometric analyses, the workshop(s) producing the vessels cannot be identified with certainty for the time being. However, in addition to certain widespread motifs, the analogies to certain motifs

occur more frequently in the foreland of the Dacian *limes*, in the Zilah area and the Hernád-Torysa valley than on the Szatmár-Bereg Plain. We may therefore tentatively conclude that the ceramic technology transfer reached the settlements lying west of the Eperjes–Tokaj Mountains not from the Bereg region, but directly from the foreland of the *limes*. It would perhaps be a useful exercise to test this assumption through archaeometric analyses.

E. Soós
Pécsi Tudományegyetem
BTK TTI Régészeti Tanszék
soos.eszter@pte.hu

Garam Éva

TAUSÍROZOTT, FOGAZOTT ÉS PONCOLT SZALAGFONATOS
ÖTVÖSTÁRGYAK A ZAMÁRDI AVAR KORI TEMETŐBEN*Dr. Nagy Margit munkássága előtt tisztelegve*

A Zamárdi avar kori temető férfi és női övei, többféle technikával díszített, tausírozott,- fogazott- és poncolt szalagfonat mintás, részben azonos funkciójú fémtárgyait vizsgáljuk. A meroving gyökerű minta avar kori használta a női öltözethez tartozó csüngős övű viselet nagyszíjvégén a Dunántúl germán eredetű tárgyakban gazdag temetőiből ismert (Budakalász, Csákberény, Kölked A, B), legnagyobb számban a Zamárdi temetőben fordul elő. Zamárdin a minta és a vele díszített tárgyak átalakulása, egyszerűsödése a 6. század végétől a 8. század elejéig követhető. Hasonló képet mutatnak a Közép-Tisza-vidék avar kori temetői, kiemelten a 7. század közepén indított tiszafüredi temető, amelyben a női viselethez tartozó tárgyak eredete (pl. csüngős övek szíjvéggel, felhúzott lemezgömbös fülbevalók és női munkaeszközök) a dunántúli hasonló tárgyakkal azonos.

Discussed in this study are the metal accessories of the male and female belts of the Avar-period cemetery of Zamárdi that were decorated with inlaid, Zahnschnitt and punched interlace designs made using various techniques. These metal accessories in part had a similar function. The Avar-period use of the design that harks back to Merovingian origins is frequently attested on the large strap-ends of the decorative straps attached to belts worn by women in the Transdanubian cemeteries characterised by the wide range of artefacts of Germanic origin (Budakalász, Csákberény, Kölked A, B), but is most ubiquitous in the Zamárdi cemetery. The transformation and simplification of the design and of the articles adorned with it can be traced from the late 6th to the early 8th century. A similar process can be noted in the Avar-period burial grounds of the Middle Tisza region, and particularly in the Tiszafüred cemetery opened in the mid-7th century, in which the origins of the female costume accessories (strap-ends of the decorative straps attached to female belts, ball-on-hoop earrings and various female implements) are essentially the same as that of their counterparts in Transdanubia.

Kulcsszavak: kora- és középvarkor; Zamárdi temető, szalagfonatos tárgyak, eredet, elterjedés

Keywords: early and middle Avar period, Zamárdi cemetery, articles decorated with interlace designs, origins, distribution

A zamárdi-rétföldeki avar kori temető gazdag és sokrétű leletanyaga – különösen a kiállításra alkalmas tárgyak – elsősorban az ásató Bárdos Edith munkáiból (BÁRDOS 1995; BÁRDOS 1999; BÁRDOS 2000) majd a Bárdos–Garam szerzőpáros által megjelentetett leletkatalógusból ismertek (BÁRDOS–GARAM 2009; BÁRDOS–GARAM 2014). A magas sírszámú temetőből a nagyfokú bolygatottság ellenére olyan tárgyak és tárgycsoportok kerültek elő, ame-

lyeknek mintakincse – a temető teljes leletanyaga feldolgozásán túl (GARAM 2018) – részletesebb elemzésre alkalmas.

A vizsgálathoz kidolgozott és ismert alapot ad a germán II. állatstílus, fogazott szalagfonatos mintával díszített övdíszeknek, ékszereinek köre. E területen a zamárdi temető leletei darabszámban és minőségben is kiemelkedőek. A kora avar kor jellegzetes ornamentikáját Nagy Margit több munkájában

rendszerelte; jelen munka alapja az általa összeállított Ornamenta Avarica II. tanulmány (NAGY M. 1992, 15–42; NAGY M. 1999, 377–459). Nagy Margit az avar kori ornamentikát összegyűjtve, csoportosítva, pontos megnevezésekkel mutatja be elemző dolgozatában: fríz, futó spirál/kutya, tárcsasor, korong, kyma/tojásléc, farkasfog, rács, fűrészfog, hal-szálka, sztrigilisz, rozetta, kereszt, két, három, négy vagy hat szalagból álló fonat- és homokóra minta, illetve bonyolultabb minták zoomorfizált változatai, továbbá kereszt hurkos, láncmintás, csavart fonatos, takácshurkos és Herakles csomós variációk. A témához kapcsolódnak Heinrich-Tamaska Orsolya kora avar kori tausírozott és fonatmintás ötvöstárgyak alapmotívumairól, anyagáról, előállítás technikákról, konstrukcióról és funkciókról, illetve a Kárpát-medencei avar kor állat- és fogazott ornamentikájáról írott munkái (HEINRICH-TAMASKA 2002, 245–282; HEINRICH-TAMASKA 2005, 147–187; HEINRICH-TAMASKA 2006, 505–628).

Nagy Margit avar kori kutatásban végzett munkássága előtt tisztelgő közlemény célja: a) a Zamárdi temető fonatdíszes fémtárgyainak forma, minta és funkció szerinti csoportosítása; b) a fonatminta változásának nyomon követése a temető kora- és közép avar kori időszakában (6. század vége–7. század vége); c) a változatos mintacsokor ismertsége és használata határainak körvonalazása.

Vaslemez veretek, létrafok és poncolt mintájú tausírozott szalagfonattal (1. kép)

Férfi övdíszek (1. kép A)

Tausírozott szalagfonatos övdíszek Zamárdin csak férfisírokból ismertek. Ovális karikájú, pajzs-tövise nagy csat, ívelt csatlemezzel, négyzet és téglalap alakú veret és széles rövid szíjvég alkotja a germán típusú, háromtagú férfi övgarnitúrákat (855, 862, 910, 1061, 1071. – A temető korai része közel 100%-os bolygatottsága az egyes csoportokba tartozó sírok számát és a sírba helyezett övgarnitúrák, illetve más lelet együttesek teljességét befolyásolja). A díszítés, a masszív vaslemez vájataiba kalapált keskeny ezüst lemez szalagok, nem azonos nivójú: a nem biztos kézzel készített létrás fogazású laza hurkok (862. sír övverete) mellett az aprólékosan kidolgozott, biztos ívelésű, változatosan díszített, köbetétes (910, 1061. sír), és a pontsorról kitöltött mezejű (1071. sír) fonatok is megtalálhatók. Valószínű, hogy a szabályos fonatvezetésű, egyenletes, szabályos apró létrafokmintával mintázott, és a silányabb, elnagyolt mintás darabok nem azonos kéz (vagy műhely) termékei.

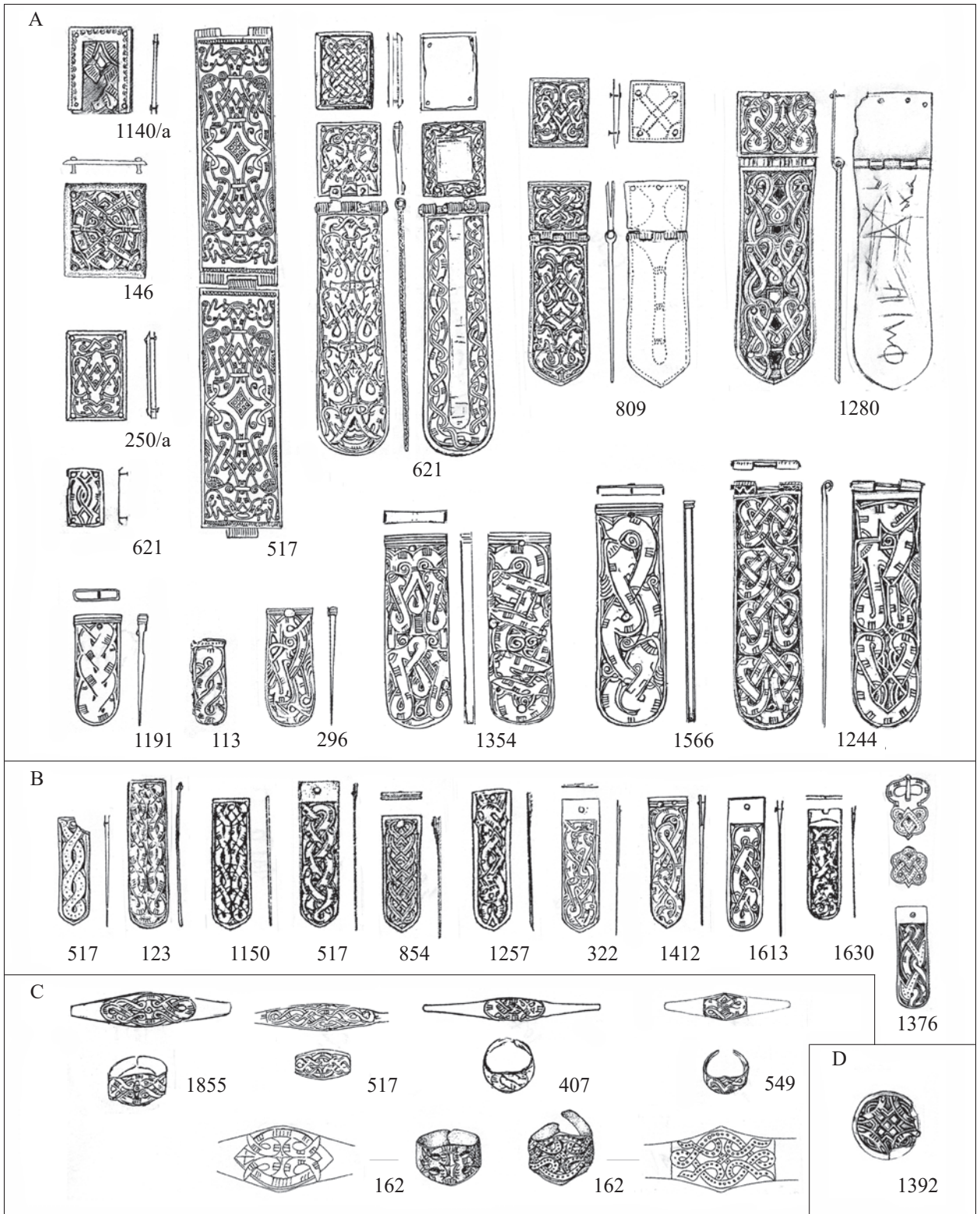
A zamárdi tausírozott övdíszek fegyveres férfiak övét díszítették. Három férfisírban (855, 1061, 1071) a bolygatások után lándzsa és íjtöredékek maradtak. Az 1061. tausírozott veretes lovas férfisírból a rablás ellenére kardpenge hegye, és a kora avar kori gazdag férfi sírokra jellemző kifli alakú kis arany fülbevaló, a ló sírból (1063) pedig préselt lószerszámveretek töredékei és egy germán típusú, mandzsettás lándzsacsúcs került elő.

A zamárdi temető tausírozott létramintás vagy poncolt mezejű fonatos övdíszeihez hasonló példányok a Kölked 'A' temető, és a környei temető 600 körüli évekre keltezhető sírjaiból is ismertek, háromtagú övek tartozékaiként: Kölked A: 44, 180, 227, 249; Környe 18, 66, 97 (MARTIN 1996, in: KISS 1996, 345–361, Abb. 1–3). Köbetétes tausírozott szíjvég a Kölked 'B' temető 173. sírjában volt, fogazott szalagfonatos öntött bronz csattal együtt, bizonyítva a kétféle alapanyagú és díszítésű szalagfonatos tárgyak egyidejű használatát is (KISS 2001, Teil II. Taf. 46, 4,9). Az 1061. sír köbetétes csatveretének jó párhuzama a környei temető 66. fegyveres (kursax, kétélű kard, pajzsdudor. íj, nyílhegyek) férfisírjából ismert. A temető többi tausírozott vaslemez verete, szíjvége egyszerű fonatmintával díszített (18, 77, 97) (SALAMON–ERDÉLYI 1971, Taf. 2, 9, 11, 15). A zamárdi 1061. sír legközelebbi párhuzama a közép-Tisza-vidéki Tiszagyendalakhatom, későgepida-kora avar kori temető leggazdagabb lovas-harcos bolygatatlan sírjából ismert (KOC SIS 2007, 6–8). A tiszagyendai sír jó minőségű tausírozott, kőberakásos garnitúrája (ovális karikájú csat ellenverettel és övveret) szinte azonos lehetett a zamárdi 1061. sír övgarnitúrája; a megmaradt csatveret formája, mintája, kiváló technikája erre mutat. Tiszagyendán spatha, lándzsa és pajzsdudor is volt a sírban, a zamárdi rablott sírból a pajzsdudor hiányzik. A tiszagyendai harcoss fegyvere és övdíszei germán eredetűek, a lóval történt temetés és a lószer szám (kora avar kori rojtmintás veretekkel) azonban a harcoss avar kapcsolataira utal. A tiszagyendai férfi rangját a sírban talált bronz lemezből kalapált kiöntödény és Maurikios Tiberios 582–603 között vert arany solidusa is mutatja, utóbbi a temetés *post quem* időpontját is meghatározza.

A zamárdi temető háromtagú tausírozott garnitúrái a kölkei és környei példányokhoz hasonlóan a 6–7. század fordulójára–7. század elejére keltezhetőek. A temető (e helyen nem bemutatott) keskenyebb és rövidebb tausírozott szíjvégei, címer alakú és keskeny veretei: pontsor, rács, spirális és maszkos mintával (749, 1285, 1353, 1624; illetve 33, 152, 291. sír), (BÁRDOS–GARAM 2009: Zamárdi I. rész; BÁR-

1. kép A: létramintás és poncolt szalagfonatos tausírozott övdíszek; B: lószerszámdíszek a zamárdi avar kori temetőben
 Fig. 1 A: Belt fittings decorated with ladder and punched metal-inlaid interlace patterns; B: horse gear fittings from the Avar-period cemetery at Zamárdi

2. kép A Zamárdi avar kori temető női sírjainak fogazott szalagfonatos tárgyai. A: szíjvégek, veretek és csuklós karperec; B: lábbelik kis szíjvégei és csatja; C: gyűrűk; D: fa kapszula verete
 Fig. 2 Articles decorated with *Zahnschnitt* interlace patterns from female burials of the Avar-period cemetery at Zamárdi. A: strap-ends, mounts and hinged bracelet; B: small strap-ends and footwear buckles; C: finger-rings; D: mount of a wooden capsule

DOS–GARAM 2014: Zamárdi II. rész) fiatalabbak, a 7. század első harmadában voltak használatban.

Lószerszám szíjvégei (1. kép B)

A 457. férfisirhoz tarozó 455/a–b kettős ló sír b) lova mellett került elő egy szélesebb és egy keskenyebb tausírozott szalagfonatos szíjvég, díszítetlen, sima mezejű négyszálas fonatmintával. A ló felszerelése: oldalpálcás vaszabla, egyenes talpú kenyel, Iváncsa-típusú préselt veretek, azaz a 7. század utolsó harmadára jellemző tipikus közép avar kori tárgyak, bizonyosága szerint a sima fonatokkal tausírozott kisszíjvégek egyben a temető legfiatalabb tausírozott tárgyai. A ló gazdája sírjában (472) talált fogazott szalagfonatos övdíszek is hasonló korúak, a rövid, széles szíjvégeken a Zamárdin korábban virágzó fogazott szalagfonatos minta legfiatalabb, szétesett mintázatú variánsai láthatók.

Fogazott szalagfonatos tárgyak (2–4. kép)

(A zamárdi temető összes szalagfonatos tárgya mintakincs szerinti összeállításban: GARAM 2018, Abb. 46). A fogazott szalagfonatos ötvöstárgyak a zamárdi temető kora avar kori, 7. század első felére keltezhető részének legjellegzetesebb és leggazdagabb leletcsoportját alkotják. A csoport tárgyainak anyaga, technikája, díszítése, egyes daraboknak még funkciója is, a kora avar kori temetők általánosan ismert leletanyagától elkülönül, egyben elterjedése korlátozott. Az ezüsből, bronzból öntött vagy préselt, a felületen gyakran aranyozott, ritkán niellos, de minden példánynál fogazott szalagfonatokkal díszített, több típusba sorolható tárgyak elsősorban a férfi övdíszek minden darabján és a női ruházat tartozékain, illetve ékszereken jelennek meg, de e jellegzetes díszítésmód fegyveröveken, és lószerszámdíszeken is használt volt. A zamárdi temetőben a germán II. állatstílus fogazott szalagfonatos mintáival díszített ötvöstárgy 60, kivétel nélkül bolygatott sírból ismert, férfi és női sírokban közel azonos arányban. A fogazott és anélküli fonatos tárgyak nagy része öntött, a többi darab préselt. (A fogazott szalagfonatos tárgyak anyagáról, a készítési módjáról és a készítésnél használt eszközökről részletesen: HEINRICH-TAMASKA 2002, 245–263).

Női sírok fogazott szalagfonatos tárgyai (2. kép A–D)

Szíjvégek és veretek

A szíjvégek és néhány sírban téglalap alakú veretek női sírokban a comb- vagy lábszárcsontok között kerülnek elő. (E területet a bolygatás általában elkerülte. Feltételezhető, hogy a teljesen feldúlt ko-

rai női sírok közül is több, szíjvéges öltözetben eltemettek nő sírja volt). A tokos, a hátlappal erősített szíjbefogós-, és a csuklós szíjvégek a női öv hosszan lógó végét díszítették, vagy a derékövire hajtott bőr- vagy vászonszalag (cingulum) alsó részére voltak erősítve. (Az avar kori csüngős női övekről VIDA 1996, 107–124; VIDA 1999–2000, 367–370; GARAM 2011, 63–93).

A zamárdi temető fogazott szalagfonatos szíjvégei a temetőt használó közösség hagyatékának, és egyben a fogazott szalagfonatos tárgyakat előállító kora avar kori ötvösségnek legkiválóbb termékei közé tartoznak. Minőségüket csak Kólked B temető 85. és 119. sírjainak egyedi ötvöstárgyai szárnyalják túl, bár azok többsége nem fogazott, hanem niellóval pontozott szalagfonattal díszített (KISS 2001, 29–37, 50–61, Taf. 29–30, Taf. 34–35, Taf. 107–108, Taf. 110, Taf. 119). A zamárdi női szíjvégek között egy-két rövidebb példány csak két-három szálas fonattal díszített, kislányok sírjaiból kerülnek elő (pl. 113, 1191. sír). Néhány bolygatott sírból a szíjvég hiányzik, csak az öv veretei maradtak meg: öntött keretben aranyozott bronz lemezre préselt (1140/a), vagy öntött, fogazott szalag fonat mintával (146, 250/b sír). A 146. sír 'X' és 'O' kombinációs fogazott szalagmintája míves mása az 1071. sír téglalap alakú verete tausírozott szalagmintájának. Hasonló, de fogazott szalagfonatos minta van a budakalászi temető 694. sírja női övveretén is, a veret egy kiváló minőségű és kompozíciójú fogazott szalagfonatos csuklós nagyszíjvégehez tartozik (VIDA 1995). Szíjvég- és veretegyüttes Zamárdin a 621. és 809. női sírból került elő. A női sírok nagyszíjvégei a négyszálas fonatminta zoomorfizált változatával díszítettek. A minta általában szimmetrikus (621, 809, 1280. sír). Ötvös technikailag a legnívósabb darab az 1280. sír csuklós szíjvége: a fogazott szalagfonat között nielló és kőberakás díszítéssel. Legjobb párhuzama a kólkedi B. temető 173. női sírja ezüst, nielló és kőberakásos vasszíjvége (KISS 2001, Taf. 46, 9, Taf. III, 4), bár azon az ezüstberakásos poncolt szalagfonat kissé gyatra rajzolatú. Egyik jellegzetessége, hogy a szíjvég tausírozott szalagfonatának a létrafokos és a pontsoros minta együtt jelenik meg. A kólkedi 173. sírban a tausírozott, üveglapbetétes szíjvég mellett aranyozott öntött ezüst, fogazott szalagfonatos csat volt (formája és díszítése a Jankovich-aranyak csatjának egyik legközelebbi párja), mintegy a tausírozott és a fogazott szalagfonatok egyidejű használata bizonyítékaként. (A kólkedi gazdag sírok részletes elemzését Kiss A. végezte: KISS 2001, 259–260). A zamárdi női szíjvégek között figyelemreméltó még a 2144. sír aranyozott

vastag bronz lemez szíjvége, különösen az előlapon található fogazott, úgynevezett takácsshurok (vagy pereg) mintával. E minta továbbélésével a poncolt szalagfonatos körben találkozunk.

Karperec

Az 517. sír csuklós, ezüst pántkarperecei fogazott szalagfonatos mintáinak kiterített rajza mutatja (2. kép A – 517), hogy szinte azonos a 621. sír szíjvégén láthatóval. A kompozíció azonban egyedi, a karperecre komponált, a négyszalagos zoomorfizált minta tükörképben veszi közre a rombusz alakú középső mezőt. A karperec eddigi egyetlen párhuzama Keszthely lelőhellyel ismert, a zamárdi példánynál sokkal egyszerűbb, ismétlődő homokóra és láncfonat mintával. (Az avar kori ornamentika geometrikus elemei között a homokóra és mandula minta jó példajaként: NAGY 1999, 30. kép 9).

Lábbeligarnitúra kisszíjvégei (2. kép B)

A nők boka és térdcsontjai mellől előkerülő kis-méretű, keskeny, ezüsből vagy bronzból öntött/kalapált, sima, vagy fogazott szalagfonatos, illetve a fonatminta zoomorfizált változatával díszített kisszíjvégek a női bőrcipellők boka köré, vagy térd alá tekereselt bőrszíjjai végeit díszítették. A térd közelében előkerülő darabok lábszárvédőhöz is tartozhattak. A szíjvégek az (e helyen be nem mutatott) díszítetlen apró csatokkal alkottak egységet. A lábbeli garnitúrák közül kiemelendő az 1376. sír csatszíjvég együttese: fogazott és a csatlemezen poncolt szalagfonatos csat és ellenverete, illetve a fogazott, poncolt-niellős, toldalékokkal is ellátott kettős szalagfonatos kis szíjvég. Ez az együttes a 7. század első felére keltezhető fogazott szalagfonatos lábbeli garnitúrák legfiatalabb darabja.

Gyűrűk (2. kép C)

A zamárdi temető nem bővelkedik gyűrűkben. Az ismert korai gyűrűk nagyobbik része a 7. század első két harmada időszakára keltezhető. Ezüst vagy bronz lemezből hajlított pántgyűrűk, előlapjuk kiszélesedik és több szálból álló fogazott fonatmintával díszített. A gyűrűk ugyanazokban a műhelyekben készültek, talán egyazon mester munkái, mint a női (és mint később látni fogjuk), a férfi öveket díszítő veretek. Jó bizonyíték erre az 1855. sír gyűrűjének kétszalagos fogazott fonatmintája, nagyon keskeny fogazás nélküli kis szalagokkal. Hasonló díszíti a 621. női szíjvég hátlapjának hosszúkás, téglalap alakú üres mezőjét, és a 870. és 1107. férfisír kettős címeralakú kőbetétes övveretei oldalmezőjét, bizonyítva az egyidejűséget és talán azonos

műhelyt/mestert is. A gyűrűk között a 162. sír ezüst lemez széles pántgyűrűi kiemelendők, egyikén fogazott, másikon poncolt szalagfonattal. Mindkettőn a toldalékokkal ellátott fonatminta látható. Zamárdi korai gyűrűi között ezek a legfiatalabbak, a kora és közép avar kor határára keltezhetők.

Egyéb tárgyak

A női sírok fogazott szalagfonatos tárgyaihoz sorolandó még az 517. sír ezüst lemez veretes kés-tokjának fogazott díszű koptató verete, a 1412. sír aranyozott bronz tűjének töredéke, szalagfonat nyomával és az 1392. férfisír gazdag tarsolytartalmából egy fa kapszula préselt kerek verete, fogazott szalagfonattal (2. kép D). A sírt Heraklios és Heraklios Constantinos 615–625 között vert solidusa keltezi a 7. század első harmadára.

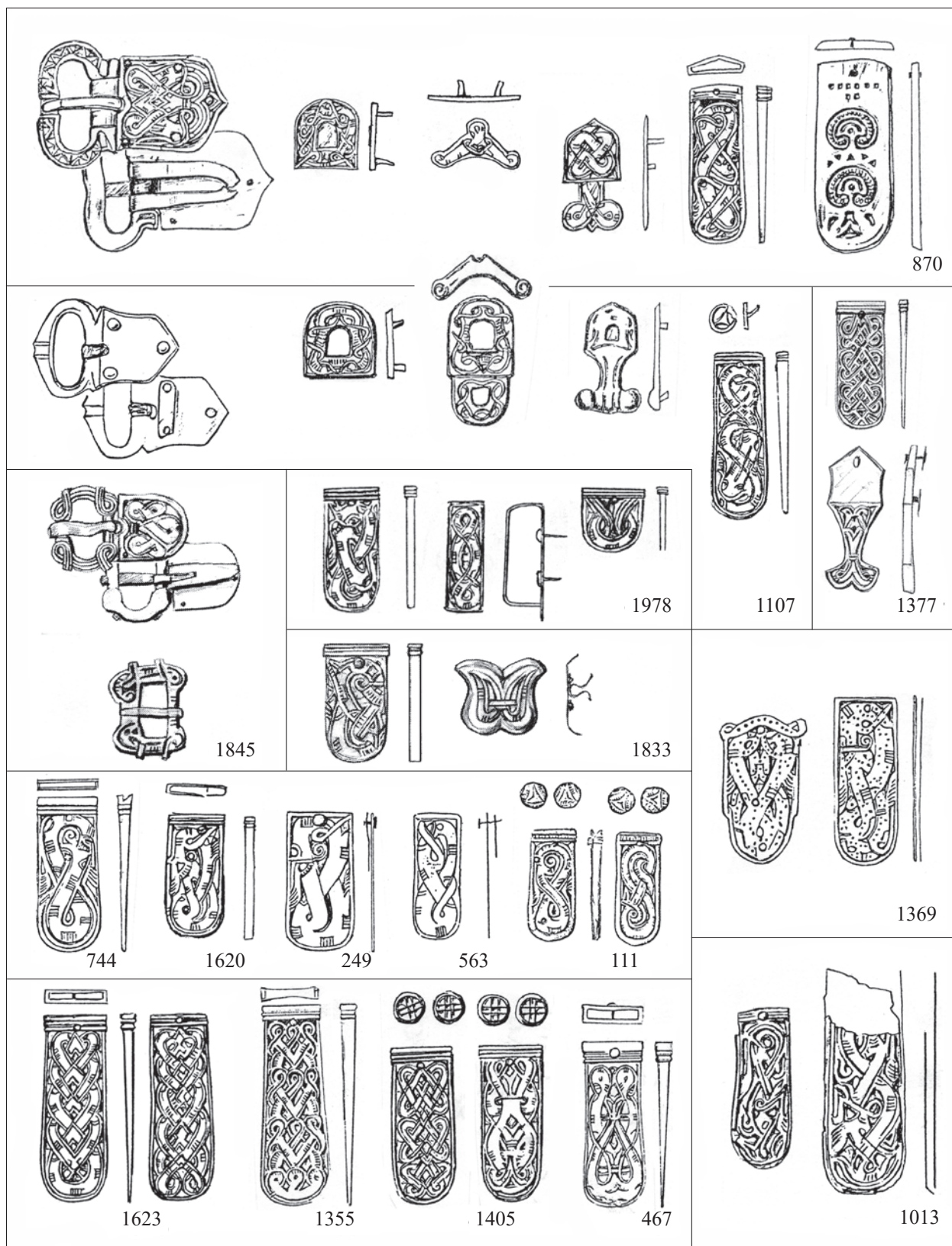
Férfi övdíszek (3–4. kép)

A zamárdi temető bolygatottsága miatt fogazott szalagfonatos, bronzból öntött, aranyozott, közel teljes övgarnitúra öt sírban volt, és kevés azoknak a síroknak is a száma, amelyekből az egykori övkészleteknek néhány darabja ismert. A fogazott szalagfonatos övdíszek a temető 7. század első felében használt temetőrészekben kerülnek elő, egymástól nem messze, egy-egy nagycsalád(?), kisebb közösség(?) temetkezési területe lovas férfisírjaiban. Az eltemetettek rangjára, szerepére a kard maradványok és a férfisírokhoz tartozó lósírok is utalnak. A fogazott szalagfonat mintás férfi övdíszek elsősorban a forma alapján a) és b) csoportba sorolhatók. A csoportok jellemző darabjai:

a) Pajzs és kettőspajzs alakú, kőbetétes, hármasszerű veretek (a kőbetétek körül szélesebb és keskenyebb szálakból font keret), csuklós, fonat mintás csatok, hiányzó bújató, zoomorfizált fonatos kisszíjvégek (a nagyszíjvégeket elraborták) (3. kép: 870, 1107. sír).

b) Fonatmintás bújató, kerek és ovális kőbetétes veretek (4. kép: 193, 187, 10. sír – fiatalabb préselt változatban: 662, 2051. sír), a többszalagos fonatminta zoomorfizált változata a kis és nagyszíjvégeken, rovátkolt szegfejek, továbbá rövid tokveret és szíjvég (4. kép: 193, 10, 2070/b és 679. sír).

A kőbetétes ovális és kerek veretek, a fogazott szalagfonatos csatok, a fogazásnak és a stilizált állatlábas mintának az álcstos körben is gyakori feltűnése együttesen mutatja, hogy e két nagy forma- és mintakör a 7. század második harmadában több ponton találkozik és összefonódik. Az ötvöstárgyak alapanyaga (arany, ezüst, aranyozott bronz),

3. kép Fogazott szalagfonatos férfi övdíszek és kardszíjak szíjvégei a zamárdi avar kori temetőből
 Fig. 3 Male belt fittings and the strap-ends of baldrics decorated with *Zahnschnitt* interlace patterns from the Avar-period cemetery at Zamárdi

4. kép Fogazott szalagfonatos öntött, illetve préselt (2051, 1513) szalagfonatos övdíszek a zamárdi avar kori temetőből
 Fig. 4 Cast and pressed (2051, 1513) belt fittings decorated with *Zahnschnitt* interlace patterns from the Avar-period cemetery at Zamárdi

készítési technikája (pl. a kőbetétek hasonló szerelése: veret kivágott közepe, vagy része, és a betét hátoldalán kis fémlappal történő megerősítése) az avar szállásterület Duna által elválasztott területein vagy azonos időben hasonlóan működő ötvösök, ötvösműhelyek meglétét, vagy a Dunántúlon működő műhelyek termékei iránti széles keresletet mutatja. E mesterek és ötvösök elsősorban az elit számára dolgoztak, amelynél presztízskérdés lehetett egy adott alapanyagú és mintázatú tárgy birtoklása, vagy ahhoz hasonlóan adományozása.

A férfi övdíszek legmívesebb darabjai a nagyszíjvégek, – amelyek a női szíjvégekhez hasonlóan egyedi készítmények – azonos mintavezetés nem található. Az egyszerűbb díszítőmotívumok szinte azonosak, ez a kisszíjvégek két-három szál fonataira, vagy a toldalékos fonatokra vonatkozik (pl. 621. női sír hátlapjának kerete és 870, 1107. sír övvereteinek keretdíszje). E tárgyak közel egy időben készülhettek.

A fogazott szalagfonatos kör egy részének díszítése kevésbé bonyolult (vagy a zoomorfizált szalagfonatos nagyobb tárgyak hiányoznak a sírokból). A bolygatott sírokban egyesével vagy párosával előkerülő két szál fonatos, karmos állatlábakkal, vagy azok keskeny szalaggá egyszerűsödött változatával díszített kisszíjvég, illetve az általánostól eltérő fogazott fonatokkal díszített kisszíjvégek közül több, kard felkötőszíjainak szíjvége lehetett (3. kép: alsó két sor). E darabok legtöbbször a bal combcsont mellől kerül elő, kardra utaló töredékek vagy nyomok társaságában.

A fogazott szalagfonatos leletkör legfiatalabb, a 7. század 2. harmadára keltezhető darabjai közé a bronz lemezből préselt példányok tartoznak, pl. 1013. sír szíjvégei (3. kép: 1013. sír), vagy a 2051. sír préselt ovális verete (4. kép), amely a 10. sír hasonló veretének utánzata, sima díszítetlen lemez szíjvégekkel.

Díszítetlen és poncolt mezőjű szalagfonatos tárgyak (5. kép)

A zamárdi temető 60–62 sírjának nagyobb részben férfi övdíszjei, kevesebb számban női szíjvégei, korongsíj veretei, esetleg ékszerei bronz lemezből készültek, ritkán préseltek, gyakrabban kivágottak, ónozott felületüket pedig két, három, négy vagy hat szálból futó fonatok, lánc-, és kosárminták díszítik. A nagyszíjvégeken a szemet nyugtató, hosszában futó, a vereteken pedig a teret arányosan, szimmetrikusan kitöltő fonatminta az általános. A fonatok belső mezőit azonban nem a motívomot hang-

súlyozó és azt élénkítő (korábban ismertetett) fogazás tölti ki; a mezők részben üresek, többnyire pontsorokkal kitöltöttek.

Férfi övgarnitúrák

Összetételük a korábbi fogazott szalagfonatos garnitúrákéhoz hasonló, csak kiegészül egy praktikus darabbal, a lemezből kivágott patkó alakú lyukvédővel. A csatok ritkán díszítettek, a funkcióra koncentráció egyszerű példányok, gyakran bronz lemez testtel. Általános a lemezből hajlított bujtató, formája többször azonos a fogazott szalagfonatosoknál használthoz, azaz a bujtató hátsó lemeze túlfut az alsó peremen. A poncolt szalagfonatos férfi garnitúrák veretei sajátosak: négyzet, vagy sarkára állított, ívelt oldalú négyzet alakúak, az öv hátsó részének középső verete kőbetétes. A kis, négyzetes vagy kerek kőbetétet foglalatba ültették, és a veret kivágott közepén a hátlapra erősített lemezkével fixálták (5. kép: 2089. sír).

Női sírok

A korábbi női divat, a hosszan lógó, nagyszíjvégekben végződő öv vagy cingulus tovább él. Az új technikának megfelelően a női szíjvégeket is több szálból fonódó poncolt szalagfonattal díszítik, legtöbbször a négy- vagy több szalagos fonatmintát használták, de vannak egyedi módon díszítettek is (GARAM 2011, Tabelle 2).

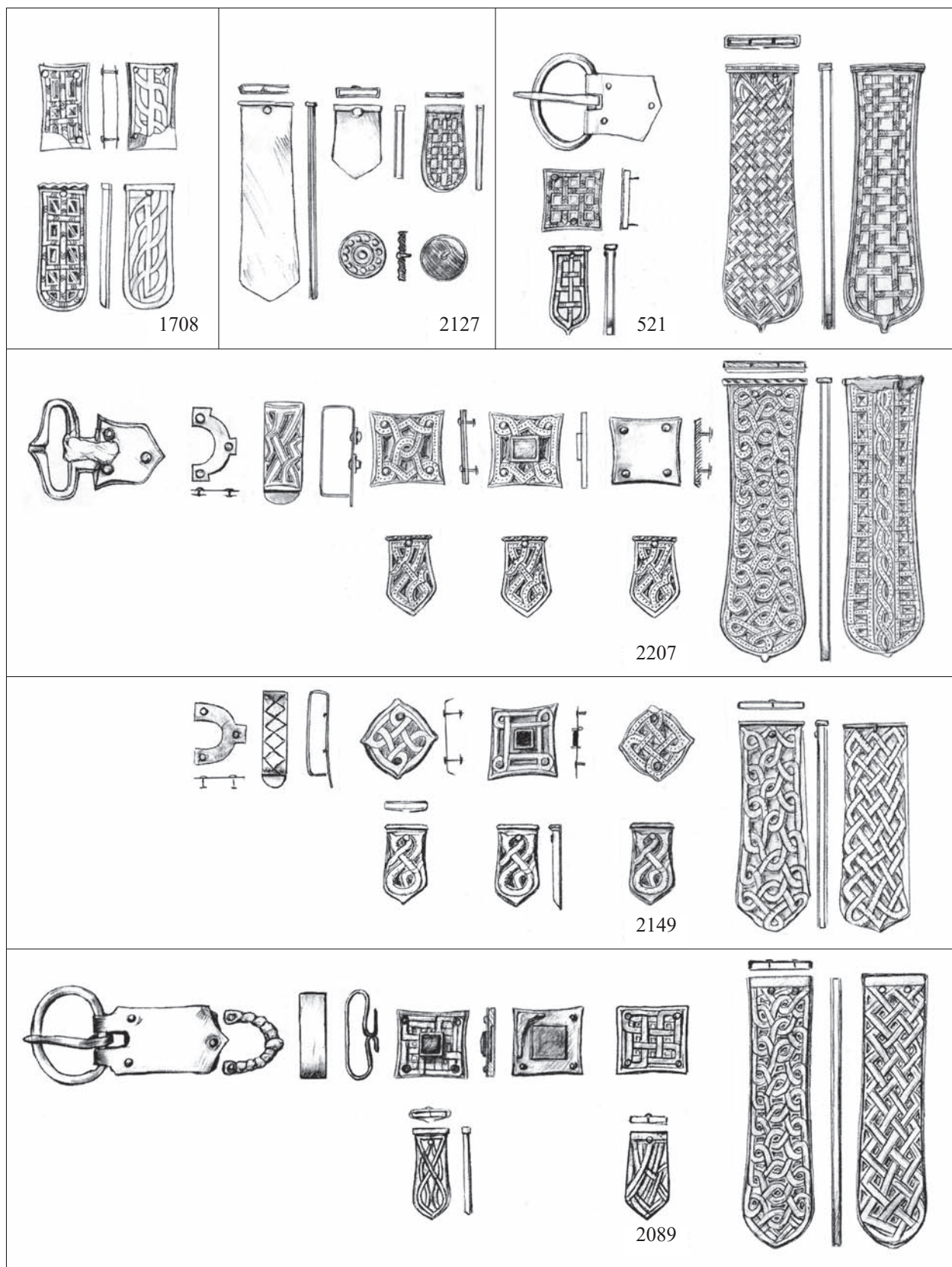
A női sírok poncolt szalagfonatos szíjvégei közül azokat a darabokat mutatjuk be részletesebben, amelyeknek mintája jól illusztrálja a fogazott és a poncolt szalagfonatos minta összekapcsolódását és közel egyidejű használatát is.

Minták- és ötvös technikai fogások továbbélése a poncolt szalagfonatos körben (5–6. kép)

A zamárdi temető nagyszámú és változatos leletanyaga lehetőséget ad egyes tárgytípusok, jelen esetben a férfi- és női övek szíjvégei és a férfi övek bujtatói díszítésének összehasonlítására, egyes díszítőminták, motívumok esetleges tovább élése vizsgálatára. Példák a fogazott és poncolt szalagfonatos övgarnitúrák köréből:

Férfi és női nagyszíjvégek átalakult mintái (6. kép A- első sor)

A fogazott szalagfonatos férfi övgarnitúrák darabjaitól, különösen az övverektől eltérő, négyzet alakú lemezvereteket használó szalagfonatos övgarnitúrák nagyszíjvégein kedvelt volt a több szál asztalos, vagy rácsos fonat, amelynek üres mezejét nem

5. kép Ponceolt szalagfonatos férfi övdíszek a zamárdi temetőből
 Fig. 5 Male belt fittings with punched *Zahnschnitt* interlace patterns from the Zamárdi cemetery

poncokkal, hanem a fogazás utánzataként kis fekvő 'V'-alakokkal díszítették (5. kép: 521, 2127. sír). Ezek a garnitúrák a fogazott és a poncolt szalagfonatos díszítés közötti átmeneti időszak termékei, a 7. század utolsó harmada elején. Hasonló „fogazott” minta a női sírok korongtartó keskeny szíjai veretén és kisszíjvégén is feltűnik (5. kép: 1708. sír)

A fogazott szalagfonatos női nagyszíjvégek között egyedi darab a 2144. sír vastag lemezű, aranyozott bronz nagyszíjvége (6. kép A). A szíjvég (korai gyöngyökkel, bronz lánccal, stylus tüvel, átfűrt csont kupakkal, bronz- és kis vaskarikákkal, kis vaskéssel együtt) egy kora avar kori sima lemez szíjvéges, nyílhegyes férfisír jobb oldalán a sírfenek magasságában bevált kis gödörből került elő. Női sírból való rablott tárgyak. A csuklós nagyszíjvég szíjbefogó része hiányzik. Az előlap díszítése egyedi: négy sorban átlósan fonódó fogazott, úgynevezett takácshurkos, vagy pereces fonatminta. A hátoldalon többszörös fonatból zoomorfizált szalagfonat, amelynek felsőrésze a 10. férfisír fogazott szalagfonatos nagyszíjvégén láthatóval szinte azonos, de az alsó részen már állatfej és láb nélküli.

A 2144. sír fogazott szalagfonatos körben egyedi perecmintája meglepő módon a poncolt szalagfonatos körben is feltűnik, férfi és női sírban is. A fonatmintás nagyszíjvégek két lemezből állnak, keskeny oldalpánttal. A szíjvégek szerkezete, enyhén ívelő alakja és a sírok többi lelete a sírokat a közép avar korra, a 7. század utolsó harmadára keltezi. Az 1315. férfisírban a nagyszíjvég mindkét oldala a 2144. sír fogazott perefonatának poncolt utánzata (6. kép: 1315. sír), poncolt szalagfonatosak a veretek és kisszíjvégek is. Egyedi a 468. női sír nagyszíjvége, előlapján az ötsoros poncolt perecminta, hátoldalán a négyszalagos poncolt fonatmintának – a fogazott szalagfonatos körben jellemző – toldalékokkal ellátott változata jelenik meg (6. kép: 468. sír). Laza fonatok díszítik a sír öntött bronzcsatját is. A 732. női sír poncolt szalagfonatos nagyszíjvége előlapján négyszörös, hurkos poncolt fonat, hátlapján sikertelen próbálkozás négy- vagy hatszörös, vagy pereces minta megrajzolására (6. kép: 732. sír).

Kisszíjvégek és bújtatók átalakuló mintája

Prototípusa a 457. sír fogazott szalagfonatos kisszíjvége (6. kép A, 2. sor). Az erősen bolygatott sír övgarnitúrájából sajnos csak egy fogazott szalagfonatos kisszíjvég maradt meg. Mintájának eredete: zoomorfizált fogazott szalagfonat, amely Zamárdin általában csak nyolcas alakban futó szélesebb, tátott állatfejben, de inkább csak állat karmokban (187, 193. sír), vagy annak elkoresosult változatában, a

fő fonatnál keskenyebb szalagokból álló változatban ismert. Poncolt szalagfonatos körben használt utánzatokon pedig a minta már csak toldalékokkal rajzolt két szörös, geometrizált, a kisszíjvég formáját követő változatban jelenik meg (6. kép: 2207. sír poncolt kisszíjvég és üres mezejű bújtató – teljes garnitúra az 5. képen –; 6. kép: további kisszíjvégek: 2149, 1606, 2196. sír). Látható, a változatok egyre gyatrábbak, szétesettek, a fonatok mezeje üres (5. kép: 2089; 6. kép: 1329. sír), egy példányon azonban fogazott: 642. sír. A zamárdi, és a hozzá több szállal kapcsolódó tiszafüredi temető számos esetben feltűnő hasonló mintájú kisszíjvégei szélesebb körben feltűnnek, ezt alátámasztandóan e helyen a Zamárdi 2207. sír bújtatójával szinte azonos mintájú igari II. lelet szíjvégét és komárom-hajógyári 131. sír kisszíjvégét és karikacsüngős ezüst lemez bújtatóját említjük. (Igar II: FÜLÖP 1988, 161; Komárom-Hajógyár 131. sír, TRUGLY 1993, Taf. XXXIX). Közép avar kori, 7. század utolsó harmadára keltezhető példányok.

A fonatminta legegyszerűbb, egyes- vagy kétsoros, kétszalagos változata a tausírozott leletek között ritka, de a fogazott és a poncolt szalagfonatos leletkörben gyakori. Általában a derékövek, kardfelkötő övek és női lábbelik kisszíjvégein jelenik meg lemezbe vésett vagy préselt, illetve öntött változatban. A koraiak fogazott, a nagyobb többség fogazás nélküli változatban ismert. Ez, a viszonylag egyszerű, kis felületet mutatósan kitöltő minta még a késő avar kori öntött, griffes-indás övgarnitúrákban is megjelenik (pl. 2128. sír kétszalagos, kétsoros öntött bronz kisszíjvégei). (A kétszalagos fonatmintától a legbonyolultabb hatszalagos mintasorokig, és mindezek zoomorfizált változatainak, illetve a kevésbé ismert és használt egyedibb mintáknak az avarkor teljes leletanyagából válogatott és képes táblákon történt bemutatását ld. NAGY 1999, 6–43. kép).

Kisszíjvégek Herkules csomós mintájával

Az alapminta/minták a fogazott szalagfonatos kör Herkules csomós mintájú csatjain és kis, rövid tokos szíjvégein láthatók (6. kép B, 10, 193., 1978. sír és szórvány). A 193. sír csatjate felületén a kétszalagos fonat közös nagy hurokban záródik, az 1978. sír rövid kisszíjvégeinek pedig teljes felületét tölti ki a Herkules csomó minta. A poncolt szalagfonatos kör kisszíjvégeiből bemutatott példányokon (716, 1522, 2318, 2173, 1518) ennek az alul nagy hurokban végződő egyszerű mintának a gyatra, ügyetlen poncolt vagy üres mezejű változatait látjuk. Szinte érthetetlen, hogy a nem túl bonyolult vonalvezetésű minta másolása miért volt ilyen nehézkes?

Úgy tűnik a készítők már csak emlékezetből próbálták a mintát utánozni. Elgondolkodtató, hogy az utánzatok, vagy az arra való törekvés miatt csak kisszíjvégeken jelenik meg, ugyanis a bemutatott kisszíjvégek garnitúráiba tartozó nagyszíjvéget és vereteket tökéletes vonalvezetésű hurkos fonatosorok díszítik. Vagy a kisszíjvégek, illetve csak a kisszíjvégek voltak a próbálkozásra szánt felületek? De ez által vajon miért „csúfították” el az amúgy tökéletesen díszített öveket? Vagy e gyenge rajzolatok a korábbi generációhoz, ősökhöz való tartozásnak valamiféle megnyilvánulását tükrözik? Nem tudjuk.

Egyedi, illetve szétesett minták és öntött fonatos övdíszek (6. kép C)

Kora avar kori szalagfonat fogazás nélküli zoomorfizált változata látható az 1425. sír ezüst lemez nagyszíjvégeének fedőlapján. A kisszíjvég díszítetlen, az előlap préselt, lehajló szélű, két kis préselt, kerek úgynevezett szegfej verettel. A sír, a kétsoros csontfésű alapján, 7. század közepe előtti temetés. A szíjvég rajza valószínűleg egy öntött, fogazott szalagfonatos szíjvég mintájának másolata akart lenni (zoomorfizált szalagfonattal ugyanis lemez szíjvégeket nem díszítettek), a karcolt rajz, az állatfejes összefonódó fonatok azonban nem sikerültek. A minta nem készült el, a félre sikerült rajzot alkotója dühösen összekarcolta.

Poncolt, fogazott és üres mezejű ügyesebb fonatminták, elenyésző számban ugyan, de előfordulnak a zamárdi temetőben. A 472. férfi- és 456/a–b kettős lósírban a férfi vékony bronz lemez övdíszit és a b) ló préselt szerszámát a fogazott szalagfonatos minta gyenge, kissé kusza változata díszíti. Az öv- és lószerszám veretek formája is eltér a korábbi öntött vastag veretekétől, rövid, zömök nagy-, és kis keskeny szíjvégek, illetve négykaréjos, középen púpos veretek. A férfisírban két öv volt, a másik övön lemezből kivágott téglalap alakú veretek és díszítetlen lemez szíjvégek voltak, a lószerszámot pedig a fogazott veretek mellett préselt, fonatmintás kerek kúpos, illetve hatkaréjos és négyzet alakú kis veretek is díszítették. 7. század végi jellegzetes, a fogazott mintán kívül általánosan használt mintakincs és forma, és egyúttal a fogazott szalagfonat legkésőbbi előfordulása a zamárdi temetőben.

Egy 8-as alakú elnagyolt fonatminta még a 2363. ló sír egyik kisszíjvégén tűnik fel. A négyszálas fonatminták legfiatalabb példányai a griffes-indás öntött övgarnitúrák tokos kisszíjvégein poncolt és üres mezejű változatban jelennek meg (1908, 2295).

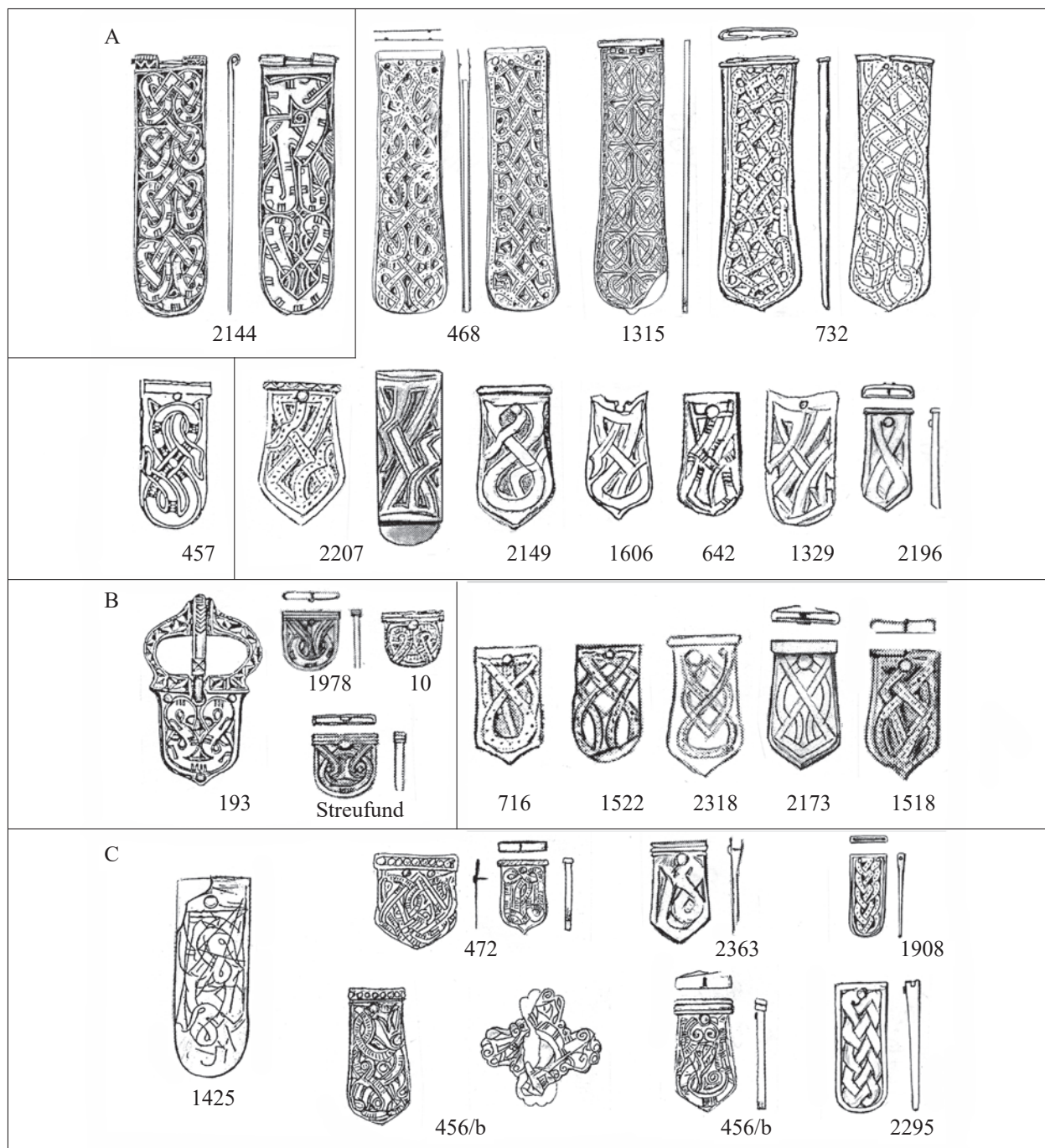
Kő- és üveglapbetétek.

Az avar kori kőbetétes övdíszek teljes körével külön tanulmányban kívánunk foglalkozni. Jelen munkában a zamárdi temetőben megfigyelt összefüggéseket mutatjuk be. A tausírozott, a fogazott szalagfonatos és a poncolt szalagfonatos övdíszek körére egyaránt jellemző a szíjvégeket, vereteket élenkítő, díszítő üveglapbetét is (üveg és kőbetétes tárgyak, illetve a kőbetétek helye az 1–5. képen látható). A 910. sír tausírozott nagy veretét domború vörös almandinok(?) díszítik, az 1061. sír csattestét pedig csepp alakú tengerzöld üveglapok tarkítják. A fogazott szalagfonatos kör szíjvégei közül csak az 1280. női sír szíjvégén vannak üveglapbetétek. A zamárdi temetőben ezen kívül sem a férfi-, sem a többi női sírból előkerült fogazott vagy poncolt szalagfonatos szíjvég nem kőbetétes (megjegyzendő azonban, hogy több férfisír nagyszíjvége hiányzik). Almandin és üveglap betétes tausírozott vasszíjvég a Kölked B. temető 173. gazdag női sírjából került elő, ez idáig egyetlen tausírozott női szíjvég az avar kori temetőkből (Kiss 2001/II., 260, Abb. 103). A zamárdi 1280. sír kőbetétes női nagyszíjvégeének függőleges sorban elhelyezett kis kőlapocskáit a közép avar kor préselt fonatos övdísz körében préselt változatban utánozzák. (E helyen az Igar típusú övdíszek körére gondolunk. Zamárdin fonatot és kőbetétet utánzó préselt változat az 1812. sírből ismert: BÁRDOS–GARAM 2014, Taf. 192).

Fordított címer alakú, illetve ovális vagy kerek mezőbe illesztett tengerzöld, világoskék vagy színtelen üveglapocskák töltik ki a fogazott szalagfonatos övdíszek kettőscímer alakú és kerek vagy ovális vereteinek közepét. A címer alakú veretek közepét kivágták, az üveglapokat a hátoldalra erősített lapocskákkal erősítették meg. A kerek és ovális vereteken a veretek közepét lemélyítették, abba illesztették az üveglapokat. A poncolt szalagfonatos, négyzet vagy ívelt oldalú veretek közepére kis foglatba helyezték a sötétkék üveglapokat. A veretek hátoldalára erősített kis négyzet alakú lapocska mutatja, hogy a veretek közepét ebben a leletkörben is kivágták.

Tausírozott, fogazott és poncolt viseleti tárgyak elterjedése a zamárdi temetőben (7. kép)

Áttekintettük és röviden összefoglaltuk a zamárdi temető tausírozással, fogazással, poncolással díszített, illetve üres mezejű fonatmintás tárgyait. Azonos töből fakadó, kiinduló alapként a szálakból fonódó minta számtalan változatát ismerhettük meg. Kiemelten azon mintázatokkal foglalkoztunk, amelyeken keresztül a minta fejlődése, továbbélése

6. kép A: fogazott szalagfonatos nagy- (2144) és kisszíjvég (457) mintájának poncolt szalagfonatos jó, és kevésbé sikerült utáinzatai a zamárdi temetőből; B: fogazott szalagfonatos csat és kisszíjvégek (193, 1978, 10) mintájának utáinzatai poncolt szalagfonatos lemez kisszíjvégeken a zamárdi temetőből; C: fogazott zoomorfizált szalagfonat másolási kísérlete lemez kisszíjvégen (1425), illetve elnagyolt fogazott szalagfonatos minták lószerszámvereteken; sima és poncolt szalagfonat öntött kisszíjvégeken (1908, 2295) a zamárdi temetőből

Fig. 6 A: Finely and more clumsily made punched interlace patterns imitating the *Zahnschnitt* interlace design on a large (2144) and small strap-end (457) from the Zamárdi cemetery; B: imitations of the *Zahnschnitt* interlace design on a buckle and small strap-ends (193, 1978, 10) on sheet metal small strap-ends decorated with punched interlace patterns from the Zamárdi cemetery; C: clumsy imitation of a zoomorphised interlace pattern on a sheet metal small strap-end (1425) and clumsy *Zahnschnitt* interlace patterns on horse gear fittings: simple and punched interlace patterns on cast small strap-ends from the Zamárdi cemetery

és a minta rontott variációi is bemutatathatók voltak. A zamárdi temető 1997-ig feltárt sírjainak egy része a bolygatás ellenére is viszonylag gazdag. A leletanyag több irányból, illetve kultúrából eredeztethető összetevőit reprezentáló tárgyak és szokások, és a temető használatának eddig ismert időhatárai (6. sz. végétől–9. sz. eleje), elegendő alapot adtak ahhoz, hogy a különböző alapanyagú, más-más technikával előállított, többször csak az alapotívumban összeköthető, de több esetben azonos ötvös fogásokkal előállított fonatmintát egységben mutassuk be. Megemlítendő a fonatmintás tárgyak funkciója is, magas százalékban csak férfi övdíszek és a Zamárdin jellegzetes női szíjvégek, veretek. (Zamárdin tausiroszott női szíjvég eddig nem került elő, egy példány Kölked B temető 173. korai sírjából ismert) A korai, fogazott szalagfonatos fonatmintával díszített viseleti elemek férfiaknál és nőknél tovább élnek, amint azt képekkel illusztrálva, fentebb bemutattuk. A technika és minta (tausiroszás, fogazás, zoomorfizált fonatminta), illetve a hasonlóan készített és díszített, hosszan lógó veretes övű női viselet egyaránt a meroving kultúrkörből eredeztethető. A zamárdi temetőben ez az együttes átalakulva, technikában és mintában egyszerűsödve a 8. század utolsó harmadáig/végéig nyomon követhető. Látványos a változás a férfi és női szíjvégeknél, nagyobbak, kettős lemezből készíttetek, szimmetrikus poncolt vagy anélküli fonatmintával. A férfiaknál lassan felváltja az öntéssel készített, indás és állatalakos övdísz készlet. A női viseltre ez nem jellemző, e területen állatalakos díszítmény egyáltalán nem jelenik meg.

A zamárdi tausiroszott, fogazott és poncolt szalagfonatos férfi és női díszítmények a temető kb. 300×70 m-es, 21000 m² területéről (amely a temető területének körülbelül a fele) kerültek elő. A feltárt, délnyugat–északkeleti irányban hosszan nyúló téglalap alakú terület középső részén kezdtek el temetkezni a 6. század végén. A tausiroszott szalagfonatos garnitúrák e területről kerültek elő. (A terület legrégebbi voltát – a csaknem 100%-os bolygatottság ellenére – a három és négytagú vaslemez veretes-, és az öntött nagy bronzcsatos övek, a kétsoros csont fésűk, a női lábbeli garnitúrák is igazolják.) Közöttük egy-két, majd a temető közép-részét előbb lazán, majd sűrűbben körbefogó, öntött és préselt fogazott szalagfonatos férfi és női sírok viszonylagos sokasága jelenik meg, a 7. század első felére jellemző leletanyaggal. Ezekkel szinte karöltve, egyben nagyobb ívben körbefogva helyezkednek el a poncolt szalagfonatos garnitúrával, szíjvégekkel eltemetett férfiak és nők sírjai,

amelyek a 7. század második felére, 7/8. század fordulójára keltezhetőek. A poncolt, vagy üres mezejű fonatdíszes övdíszek, és női szíjvégek legfiatalabb példányai azok, amelyek öntött veretekkel (férfi öveken pl. öntött csattal, lyukvédőkkel), női sírokban indadíszes korongokkal, és a korongtartó szíjakon kis öntött veretekkel, indás kisszíjvéggel együtt jelennek meg: 8. század első felében történt temetkezések. A 8. század utolsó harmadára a csüngős övű, szíjvéges női viselet megszűnik. Öntött bronz, indadíszes nagyszíjvég eddig csak egyetlen női sírból ismert (2294).

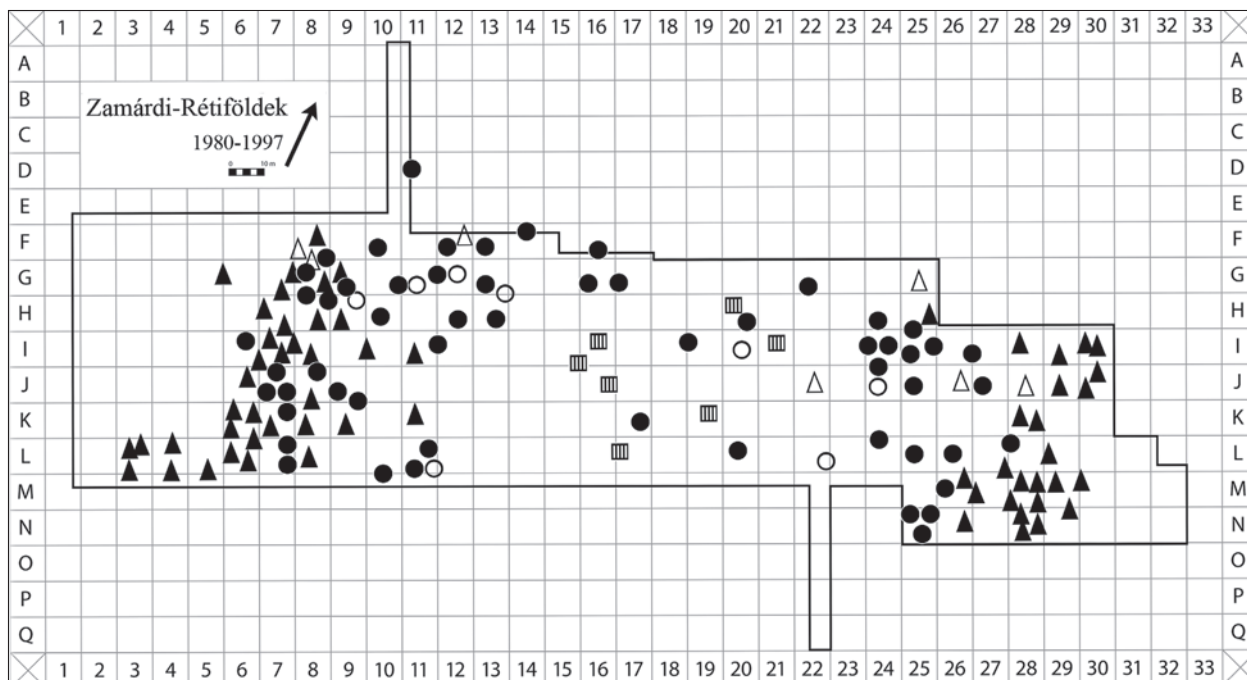
Tausiroszott, fogazott és poncolt szalagfonatok, illetve csüngős övű női viselet elterjedése az avar szállásterületen

Zamárdi temetője – bár eddig a legnagyobb sírszámú –, de csak egy, a Kárpát-medence több száz avar kori lelőhelye között. Zamárdi sok tekintetben kiemelkedő, jelen munkában egyik szép és beszédes oldalát mutattuk be. Az alábbiakban ugyanezt az avar szállásterület egészére történő kitekintéssel a többi temető összefüggésében szeretnénk röviden megvilágítani.

A témakörbe tartozó korai tausiroszott szalagfonattal díszített tárgy viszonylag ritka, elsősorban a környei, kölkedi temetőket, illetve a közép-Tisza-vidéki tiszagyendai temetőt emelhetjük ki. Ez utóbbi figyelemreméltó.

Értékelhetőbb képet kapunk, ha a fogazott, majd a poncolt szalagfonatos ötvös termékeket, azok mintáját és elterjedését vizsgáljuk.

A dunántúli kora avar kori temetők közül több temetőben található egyedi és fogazott szalagfonatos remek (Zamárdi kívül a legfontosabbak: Budakalász – ez közöletlen –, Környe, Budapest-Farkasrét, Csákberény, Halimba, Káptalantóti, Szekszárd-Bogyiszlói út, Gyöng, Kiskassa, Kölked A–B, Jankovich aranyak – az ismert lelőhelyek témához tartozó leleteinek értékelését és irodalmát ld. GARAM 2018). E lelőhelyek legtöbbször a fogazott szalagfonatos díszítményeknek számos változata ismert, különös tekintettel a szalagfonatok zoomorfizált változataira. Más a helyzet a Dunától keletre. A maglói, préselt álcsatos és fegyveres sír feldolgozásakor tűnt fel, hogy az avar szállásterület keleti részén szinte hiányzik a fogazott szalagfonat zoomorfizált változata, kivétel a maglói csattest, amely a Zamárdi 870. sír hasonló csatjának kissé egyszerűbb változata (GARAM 2005, 422). A Duna keleti oldalán állatfejes fonatminta a maglói csaton kívül csak a tiszafüredi temetőből ismert, a 629. és 757. sír préselt ezüst és bronz lemez poncolt szalag-

7. kép A tausírozott, fogazott és poncolt szalagfonatos tárgyak elterjedése a Zamárdi temetőben (▨: tausírozott szalagfonat, vas; ●: fogazott szalagfonat, öntött; ○: fogazott szalagfonat, préselt; ▲: poncolt szalagfonat, lemez; △: sima szalagfonat, préselt lemez)

Fig. 7 Distribution of metalwork with metal inlaid, *Zahnschnitt* and punched interlace patterns in the Zamárdi cemetery (▨ metal-inlaid interlace, iron; ● *Zahnschnitt* interlace, cast; ○ *Zahnschnitt* interlace, pressed; ▲ punched interlace, sheet metal; △ simple interlace, pressed plate)

fonatos nagyszíjvégein (GARAM 1996, Abb. 92). A fogazott szalagfonatos díszítmények legművesebb darabjai a Dunától keletre a tiszaburai női sírból ismertek. A fogazott szalagfonatos ezüst tárgyak egyedi mintája kiváló: egy csüngős övű női öltözet-hez tartozó nagyszíjvég csuklós részén fogazott szalagfonat oldalról fűzött nielló díszes szalagokkal, a hátoldalon fogazott tárcsásor (HAMPEL 1905, II. 385; NAGY M. 1999, 32. kép 5: nagyszíjvég csuklós része). A női szíjvégehez tartozó kerek veret a tiszaburain kívül csak Kölked B 85. gazdag női sírjából ismert. A kölkedi sír nagyszíjvégét zoomorfizált, több szálból font, befűzött szalagos, poncolt mezejű niellós szalagfonat díszíti (KISS 2001, Taf. 30, Taf. III. 4). A tiszaburai női sír hiányzó nagyszíjvége hasonló lehetett. A tiszaburai sír ismert tárgyai alapján egy gazdag, a Meroving világra jellemző viseletben eltemetett kora avar kori nő sírja lehetett a Közép-Tisza-vidéken. Nagy Margit szerint „a teljes állatábrázolásokat vagy az állatalakos kompozíciókat a Dunántúlon készítették, (...) zömmel a Dunántúlon élhetett az az avar kori lakosság, amelynek igénye szerint készültek az állatalakos mintával díszített tárgyak” (NAGY 1999, 285).

A 7. század közepe táján induló tiszafüredi temetőnek legkorábbi női nagyszíjvégét díszíti párhuzamos kétszalagos fonatminta. A fogazott fonatminta egyszerű, többnyire kétszalagos fonatmintái megjelennek még a 7. század második harmadára/közepére keltezhető kunbábonyi-bócsai körbe tartozó sírok egy-egy arany, vagy aranyozott bronz tárgyán is.

A poncolt szalagfonatok a dunántúli lelőhelyeken elterjedtek, esetszámuk azonban az egyes lelőhelyeken nem számottevő (jelentősebb számban Dél-Dunántúlon találhatók: Regöly, Cikó, Gerjen, Tolna megye, Romonya, Cserkút; Észak-Dunántúlon: Győr; Balatonfelvidék: Halimba. Más a helyzet a Duna keleti oldalán: a poncolt szalagfonatos övdíszek általánosan nem jellemzői az alföldi avar temetőknek. A Szeged környéki temetőkben ritkaságszámba megy egy-egy poncolt szalagfonatos veret. Szép együttes található Alattyán 185. sírban (KOVRIK 1962, Taf. XV), Homokmég-halom 50, 56, 162. sírjában (GARAM 1975, Fig. 6, 14), de a poncolt szalagfonatos övdíszek nagyobb csoportban csak a Közép-Tisza-vidéki temetőkre jellemzők. Kiemelendők Tiszafüred, Tiszaderzs, Tiszaroff, Kisköre temetői. Megjegyzendő, hogy a Közép-Tisza-vidék területén

található a fogazott szalagfonatos aranyozott bronz szíjvéges kunmadarasi lovas sír is (keltezés: GARAM 1993, 92), hasonló mintás arany kardveretekkel, arany lemezből préselt kora avar kori lószerszámmal. A sír egyidős a fentebb említett tiszagyendai zoomorfizált szalagfonatos, kőbetétes övdíszekkel eltemetett harcossal, akinek sírját Mauricius Tiberius 582–583-ban vert solidusa is keltezi.

A fogazott és poncolt szalagfonatos tárgyak elterjedésével együtt a szíjvéges, csüngős övű női viselet elterjedésének határa is figyelemreméltó. Avar szállásterületen a Meroving eredetű szíjvéges/csüngős női viselet a Dunántúl 21 lelőhelyén kívül csak a Közép-Tisza vidékén található: Kisköre-Paptanya, Tiszafüred, Tiszaderzs és Tiszabura lelőhelyen (a csüngős övű női viselet összefoglaló áttekintését, lelőhelyeit l. GARAM 2011, 63–92, Liste 1–2). A szíjvéges női sírokat tartalmazó összes lelőhely közül kiemelkedik Zamárdi 59 és Tiszafüred 24 szíjvéges női sírja. Ugyane két temetőből ismert a legtöbb öntött bronz női korong is. Amíg azonban a gazdag és változatos mintájú fogazott szalagfonatos női övdíszítményekben a 6. század végétől használt zamárdi temető, addig a poncolt szalagfonatos és díszítetlen lemez szíjvégekben a későbbi, a 7. század közepén induló tiszafüredi temető a gazdagabb. Viszont mindkét temető egyaránt gazdag a bizánci eredetű, felhúzott lemezgömbös fülbevalókban, amelyeknek legmivesebb példányai csak Zamárdi és Tiszafüred temetőiből ismertek. Tiszafüred és környéke avar kori népessége nő tagjainak az egyszerűbb avar öltözettől eltérő csüngős övű viselete a Meroving kultúrkörben gyökerezik. Ez a viselet szinte megegyezik a dunántúli egyidejű női viselettel, illetve annak egyszerűbb változata. A Közép-Tisza-vidék e jellegzetes viselete mellett használati tárgyak (pl. széles pengéjű, kétfogantyús aprítókés/bárdkés) szintén a Meroving eredetre utalnak.

Összegzés

A zamárdi temető férfi- és női öltözethez tartozó tausírozott, fogazott és poncolt szalagfonatos fém díszítményeinek összegző bemutatásával egy változatos, sokszínű és sokoldalú, adott közösségen belül hosszan élő minta ismeretét, használatát és változásait kívántuk illusztrálni. A vizsgált szalagfonat minta, illetve a különböző ötvös technikával készített, változatos fonatokkal díszített tárgyak eredete többgyökerű. Nagy Margit avar kori ornamentikáról írott dolgozataiban elemzi a minták és ötvös fogások antik gyökereit, illetve az avar korról kapcsolatos gepida, longobárd, vagyis a Meroving

kultúrához kötődő szálakat (NAGY 1999, 377–379). A messze nyúló technikai és mintakapcsolatok a kora avar kor ötvösművészete legkorábbi periódusában, pl. a tausírozott szalagfonatos ötvöstárgyak körében részben utánezatok, részben avarokhoz jutott kész termékek, de nem zárhatók ki, hogy germán identitású eltemetettekhez tartoztak.

A kora avarkor germán II. állatstílus rendszerű és mintájú szalagfonatai, azok számos válfaja a kora avar kori, elsősorban a Dunántúl területén működő ötvösműhelyekben önálló arculatot kapott. A fogazott szalagfonatos díszítményekről van szó, amelyeknek legkiforrottabb, legösszetettebb és legjobban komponált változatai, mint fentebb bemutatottuk, túlnyomó részben a dunántúli kora avar kori temetőkre jellemzők. A fonatminta alapelemei a korábbi, tausírozott fonatok képét mutatják és folytatják. A bonyolult minták magas tudással és technikával készültek az öntött ezüst, aranyozott felületeken a minta többféle ötvös fogással, szinte hiba nélkül. A fogazott szalagfonatos tárgyak túlnyomó része csak a dunántúli temetőkre jellemző, alátámasztva, hogy a szalagfonatos minta és az azzal díszített tárgyak némelyikének felhasználási módja (itt elsősorban a csüngős övű női viseletre gondolunk) a Meroving kultúrában gyökerezik. Női szíjvégek a Kárpát-medencei longobárd és gepida temetőkben is találhatóak, de kis számban és 6. század végi temetkezésekben. E sírok anyaga szerint a csüngős övű, szíjvéges női viseletben főképpen a germán típusú legegyszerűbb kisszíjvégeket használják. A szíjvéges női viselet elterjedtebbé, egyes szűkebb területeken szinte általánossá csak a kora avar korban vált, és adott területeken (legszenbetűnőbben a bemutatott zamárdi közösségben, illetve temetőben) hosszan tartó, de folyamatosan változó megéléte is nyomon követhető. A hosszú életű „divat” során a szíjvégek formája, készítése is átalakult, a korai öntött szíjvégeket az avarkorban általánosan használt két lemezből álló préselt, majd sima lemez szíjvégek váltották fel, a 8. század második felében pedig a női öv hosszan lógó végét díszítő, indadíszes öntött bronz nagyszíjvég is megjelenik.

A Zamárdi férfi- és női sírok fogazott és poncolt szalagfonatos tárgyainak (a bemutatott képeken nyomon követhető) vizsgálata a fogazott és poncolt szalagfonatos díszítmények azonos körben történő használatát, és a minta lassú változása mellett egyes minták továbbélését, esetleges eltorzulását is bizonyítja. Mindez összefügg az azonos funkciójú tárgyak továbbélésével: férfiaknál övdíszek, nőknél csüngős övek szíjvégei. Feltűnő, hogy ezeken a tárgyakon az alap minta mellett bizonyos technikai,

egyben díszítő elemek is öröklődnek (pl. a férfi-öveknél a veretek köbetéttel történt díszítése, és a köbetét felerősítésének technikája).

A fogazott és poncolt szalagfonatos mintájú tárgyak avar szállásterületen nem egyenletesen terjedtek el. A fogazottak túlnyomórésze dunántúli temetőkből ismert; a Duna keleti oldalán pedig az e körbe tartozó kevés számú tárgy a Közép-Tisza vidékén, illetve a Duna–Tisza-köz kagáni székhelyén és annak közelében található. A fonatos mintájú tárgyak közül kiemelkedik a – viselet szempontjából is előkelő helyet elfoglaló – női szíjvég, amelynek Dunántúlon kívüli használata csak a Közép-Tisza vidékére jellemző. E területen az Alföld korábbi gepida lakosságának avar kori továbbélése bizonyítható, avar földre történő kora avar kori áttelepítésre azonban megkérdőjelezhető. (E témában jelentős eredmények várhatók a MNM által a 2000-es évek

elején a Közép-Tisza vidékén végzett ásatások gepida leletanyaga feldolgozásától: Hajnal Zsuzsanna és Kocsis László tollából). Zamárdi, de különösen Kölked A, B kiemelkedő, és esetenként osztályon felüli tárgyai dunántúli, vagy távolabbi, Meroving szállásterületen élő mesterek termékei lehetnek. Tiszagyenda lovas, harcos előkelő férfinja és, Tiszabura gazdag nője sírjai olyan tárgy együttesekről és nívósan elkészített tárgyakról tanúskodnak, amelyeknek elkészítése az avarok által megszállt gepida területek mestereitől a 6. század végén–7. század elején nem várható el. A Tisza-vidéki gepidák lakta térségbe minden bizonnyal a Dunántúl területéről származó felügyelők(?) és családjaik sírjairól lehet szó, illetve a kíséretükben érkezettek és leszármazottaik körében a Dunántúlon szélesebb körben ismert csüngős övű női viselet egy szűkebb területen a Közép-Tisza-vidéken is elterjedt.

IRODALOM

- BÁRDOS, Edith
1995 *La necropoli di Zamárdi*. In: Menis, G. C. (a cura di), Gli avari, un popolo d'Europa. Udine, 151–163.
- 1996 *Az avar kori öntött bronz korongok viseletei szokásához a zamárdi avar temető alapján. – Angaben zur Trachtgewohnheit der gegossenen Bronzescheiben aus der Awarenzeit nach Fundmaterial des awarischen Friedhofes in Zamárdi*. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei XII, 45–106.
- 1998 *A Kárpát-medence legnagyobb avar kori temetője*. Kiállítási katalógus. Kaposvár.
- 2000 *La necropoli avara di Zamárdi*. In: Arslan, E.–Buora, M. (a cura di), L'oro degli Avari. Popolo delle steppe in Europa. Milano–Udine, 76–141.
- BÁRDOS, Edith–GARAM, Éva
2009 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Teil I. Monumenta Avarorum Archaeologica Vol. 9. Budapest.
- 2014 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Teil II. Monumenta Avarorum Archaeologica Vol. 10. Budapest.
- Fülöp, Gyula
1988 *Awarenzeitliche Fürstengräber von Igar*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 40, 151–190.
- GARAM, Éva
1993 *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici Ser. Arch. I. Budapest.
- 1996 *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary. Vol 3. Budapest.
- 2005 *Avar kori nemezetségfő sírja Maglódon. – Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Maglód*. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2005, 407–435.
- 2011 *Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert*. Archaeologiai Értesítő 136, 63–93.

- 2018 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek*. Teil III. Monumenta Aergaeologica Hungariae Vol. 12. Budapest.
- GARAM, Éva–KOVRIK, Ilona–SZABÓ, János Győző–TÖRÖK, Gyula
1975 *Avar Finds in the National Museum. Cemeteries of the Avar Period /567–829/ in Hungary*. Vol. 1. Budapest.
- HAMPEL, József
1905 *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*. III. Braunschweig.
- HEINRICH-TAMASKA, Orsolya
2002 *Megjegyzések a kora avar kori ötvösművességhez a fogazással díszített leletek kapcsán. – Bemerkungen zur Feinscheidetechnik der Frühawarenzeit am Beispiel der zahnschnittverzierten Fundstücke*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 8, 245–282.
- 2005 *További adatok a fogazással díszített leletek készítési módjához: a konstrukció. – Weitere Angaben zur Herstellungstechnik der zahnschnittverzierten Fundstücke: Die Konstruktion*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 11, 147–188.
- 2005a *Studien den awarenzeitlichen Tauscharbeiten*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchaeologie 11. Innsbruck.
- 2006 *Die Stein- und Glasinkrustationskunst des 6. und 7. Jahrhunderts im Karpatenbecken*. Monumenta Avarorum Archaeologica Vol. 8. Budapest.
- KISS, Attila
2001 *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu*. I–II. Monumenta Avarorum Archaeologica Vol. 6. Budapest.
- KOCSIS, László
2007 *A tisztaegyendai harcos sírja*. In: A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményei – kiállításvezető.
- KOVRIK, Ilona
1963 *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica XL. Budapest
- MARTIN, Max
1996 *Zu den tauschierten Gürtelgarnituren und Gürtelteilen der Männergräbern von Kölked-Feketekapu A*. In: Kiss, A., *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Studien zur Archäologie der Awaren 6, Innsbruck, 345–362.
- NAGY, Margit
1992 *Kora avar kori sírleletek Budapestről. Megjegyzések az avar kori állatornamentikához. – Early Avar grave finds from Budapest: notes to the Avar Period animal style*. Archaeologiai Értesítő 119, 15–42.
- 1998 *Ornamenta Avarica I. Az avar kori ornamentika geometrikus elemei. – Ornamenta avarica I. Die Flechtbandornamentik*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica IV, 377–459.
- 1999 *Ornamenta Avarica II. A fonatornamentika – Ornamenta Avarica II. Die Flechtbandornamentik*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica V, 279–316.
- SALAMON, Ágnes–ERDÉLYI, István
1971 *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Studia Archaeologica V. Budapest.
- TRUGLY, Alexander
1993 *Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffswerft in Komarno II. (1987–1989)*. Slovenska Archaeologia XLI/2, 191–352.
- VIDA, Tivadar
1995 *Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen*

- 1996 *Kaukasus, Kastilien und Picardie*. Bericht des Römisch-Germanisches Kommission 76, 220–290.
- 1996 *Bemerkungen zur awarischen Frauentracht*. In: Bialakova, D.–Zábojník J. (hrsg.), *Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jh.* Bratislava, 107–124.
- 1999-2000 *Die Ziergehänge der awarenzeitlichen Frauen im Karpatenbecken*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51, 368–377.

METALWORK WITH METAL-INLAID, ZAHNSCHNITT AND PUNCHED INTERLACE DESIGNS IN THE AVAR-PERIOD CEMETERY OF ZAMÁRDI

Summary

A closer look at the metalwork with metal-inlaid, *Zahnschnitt* and punched interlace patterns adorning the male and female costume accessories of the Zamárdi cemetery reveals the familiarity with, and use of, a richly varied, colourful and versatile design used over a long time, as well as the changes in how it was employed within a particular community. The origins of the interlace patterns discussed here and of the metalwork adorned with these designs made using a wide range of goldsmithing techniques are manifold. In her studies on the ornament of the Avar period, Margit Nagy reviewed the antique roots of the ornamental designs and goldsmithing techniques, alongside an analysis of the cultural strands linking the Avar period to Gepidic and Langobardic, i.e. Merovingian culture (NAGY 1999, 377–379). The wide-ranging cultural contacts reflected in the designs and techniques employed in the earliest phase of the metalwork of the early Avar period, for example in the case of metal-inlaid articles, indicate that a part of this metalwork can be regarded as imitations, while another part as finished products that reached the Avars, although neither can it be excluded that some had been worn by individuals with a Germanic identity.

The interlace patterns conceived in the spirit of the Animal Style II and their many varieties acquired a wholly distinctive character in the metal workshops of the early Avar period, principally in the ones active in Transdanubia. The *Zahnschnitt* designs stand out by their mature, sophisticated and elegant compositions, and are predominantly attested in the early Avar cemeteries of Transdanubia. The basic elements of the interlace patterns are a continuation of the earlier metal-inlaid compositions. The creation of the sophisticated designs on the silver gilt

metal articles called for excellent goldsmithing skills and expertise as well as a familiarity with different techniques. The *Zahnschnitt* interlace designs are predominantly attested in the Transdanubian burial grounds, underlining the supposition that the interlace design and the use of some of the metalwork decorated with these patterns (particularly of the female belts with decorative straps) were rooted in the Merovingian world. Strap-ends of female belts also occur in the Langobardic and Gepidic cemeteries of the Carpathian Basin, although their number is low and they can mostly be found in late 6th-century burials. On the testimony of the grave goods, the simplest small strap-ends of the Germanic type were by far the most popular in female costumes featuring belts with decorative straps fitted with a strap-end. The use of strap-ends as part of the female costume only became more widespread or even the norm in a few smaller regions during the early Avar period (most conspicuously in the Zamárdi community, i.e. cemetery), and its long, although continuously changing presence can also be demonstrated. The form and manufacturing techniques of the strap-ends changed during the long time decorative straps suspended from belts were fashionable: the cast strap-ends of the early Avar period were first replaced by pieces crafted from two pressed sheets and later by plain sheet strap-ends. During the later 8th century, we witness the appearance of tendril-ornamented large strap-ends cast from bronze adorning the long pendent end of female belts.

The detailed study of the metal articles decorated with *Zahnschnitt* and punched interlace designs from the male and female burials of the Zamárdi cemetery has clearly demonstrated the use of metalwork decorated in this style in the same cultural

milieu and the gradual changes in the designs as well as the survival and occasional distortion of certain patterns. These can be related to the survival of articles with a similar function: belt fittings in the case of males and the strap-ends of the decorative straps suspended from belts in the case of females. It is striking that in addition to the basic design, certain manufacturing techniques and ornamental elements were also incorporated into metalworking traditions (e.g. decoration with stone inlays in the case of the mounts adorning male belts and the technique of how the stones inlays were inserted and secured).

Zahnschnitt and punched designs had a differential distribution within the Avar settlement territory. *Zahnschnitt* patterns are predominately known from the Transdanubian cemeteries, while the few articles that can be assigned to this type east of the Danube were found in the Middle Tisza region and the khagan's seat and its broader area in the Danube-Tisza interfluvium. The strap-ends of female belts – which occupy a prominent position among female costume accessories – stand out from the metalwork adorned with interlace designs: aside from Transdanubia, these are only attested in the Middle Tisza region, where the survival of the earlier Gepidic population of the Hungarian Plain can be

conclusively proven, while the transplanting of Gepidic communities to the Avar lands from other regions during the early Avar period cannot. (The assessment of the Gepidic finds from the excavations by the Hungarian National Museum in the Middle Tisza region in the early 2000s by Zsuzsanna Hajnal and László Kocsis will no doubt shed important new light on this issue.) The superb and often exquisitely crafted metalwork from Zamárdi, and particularly from the Kölked A and B cemeteries were the creations of goldsmiths active in Transdanubia or of craftsmen working in more distant regions, in the Merovingian lands. The high-ranking warrior buried with his horse at Tiszagyenda and the lavishly furnished female burial at Tiszabura contained grave assemblages made up of magnificent articles whose manufacture called for goldsmithing skills that could hardly be expected of the craftsmen of the Gepidic territories occupied by the Avars in the late 6th–early 7th century. These burials in the region settled by the Gepids can most likely be associated with the prefects and their families arriving from Transdanubia and the groups accompanying them, as well as their descendants, from whom the female fashion of belts with ornamental straps spread across a smaller area in the Middle Tisza region.

É. Garam
Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest, 1088, Múzeum krt. 14–16.
garame@hnm.hu

Gergely Katalin

AVAR KOR VÉGI TELEPÜLÉS ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON: NAGYKÁLLÓ-HARANGOD

A Magyar Nemzeti Múzeum nyírségi leletmentése során 2011-ben egy késő népvándorlás kori, kora középkori falusias település látott napvilágot. A települést földbe süllyesztett padlójú, feltehetően boronaszervezetes épületek alkották. A házak leletanyaga csekély, összetétele ugyanakkor figyelemre méltó: a jó minőségű kézi korongolt fazekak mellett durva kivitelű sütőharangok és sütőtálak/agyagtepsik kerültek elő. A leletegyüttes a települést az avar kor végére, a 9. századra keltezi.

An early medieval rural settlement was uncovered during the salvage excavation conducted by the Hungarian National Museum in the Nyírség region in 2011. The settlement was made up of sunken-floor houses presumably built of logs. Although the houses contained few finds, the composition of the find material is quite remarkable: in addition to the good-quality household pots turned on a slow wheel, the ceramic inventory also included more coarsely made baking lids and baking pans. The finds date the settlement to the close of the Avar period, to the 9th century.

Kulcsszavak: 9. század, falusias település, boronaház, kézi korongolt kerámia, sütőharang, agyagtepsi

Keywords: 9th century, rural settlement, log cabin, pottery turned on a slow wheel, baking lid, clay baking pan

2010–2011-ben a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai az M3 autópálya építését megelőzően leletmentő ásatást végeztek a Szabolcs–Szatmár–Bereg megyei Nagykálló Harangod (M3/59) nevű határ részében.¹ A feltárás döntően nagyobb kiterjedésű őskori és középkori települések maradványait hozta napvilágra, de a feltárt terület középső részén kora középkori település nyomait figyelték meg (1. kép). Az avar kori település mindössze tíz, földbe süllyesztett padlójú épületből állt, egyetlen egyéb objektum: gödör, kút vagy árok sem került elő. A 20–50 cm földréteg eltávolítása után egy bokorban egymás mellett hét, valamivel távolabb további három, nagyméretű, szabályos négyszög alakú folt jelezte a nyesési felszíntől 10–30 cm-re a földbe mélyedő, lekerekített sarkú, négyzetes alakú, legfeljebb 320×310 cm oldalhosszúságú építményeket; északkeleti vagy délnyugati sarkukban kemencével. Az épületek többségében sem kívül, sem belül nem találtuk a tető alátámasztására utaló cölöphegyek nyomait. Különlegességük ugyanakkor, hogy a gödrön belül, az oldalfalak mentén, azoktól 10–20 cm távolságra több esetben kemény agyag tapaszta futott körbe, amit legnagyobb valószínűséggel a lemélyített gödrön belüli boronaszervezetes

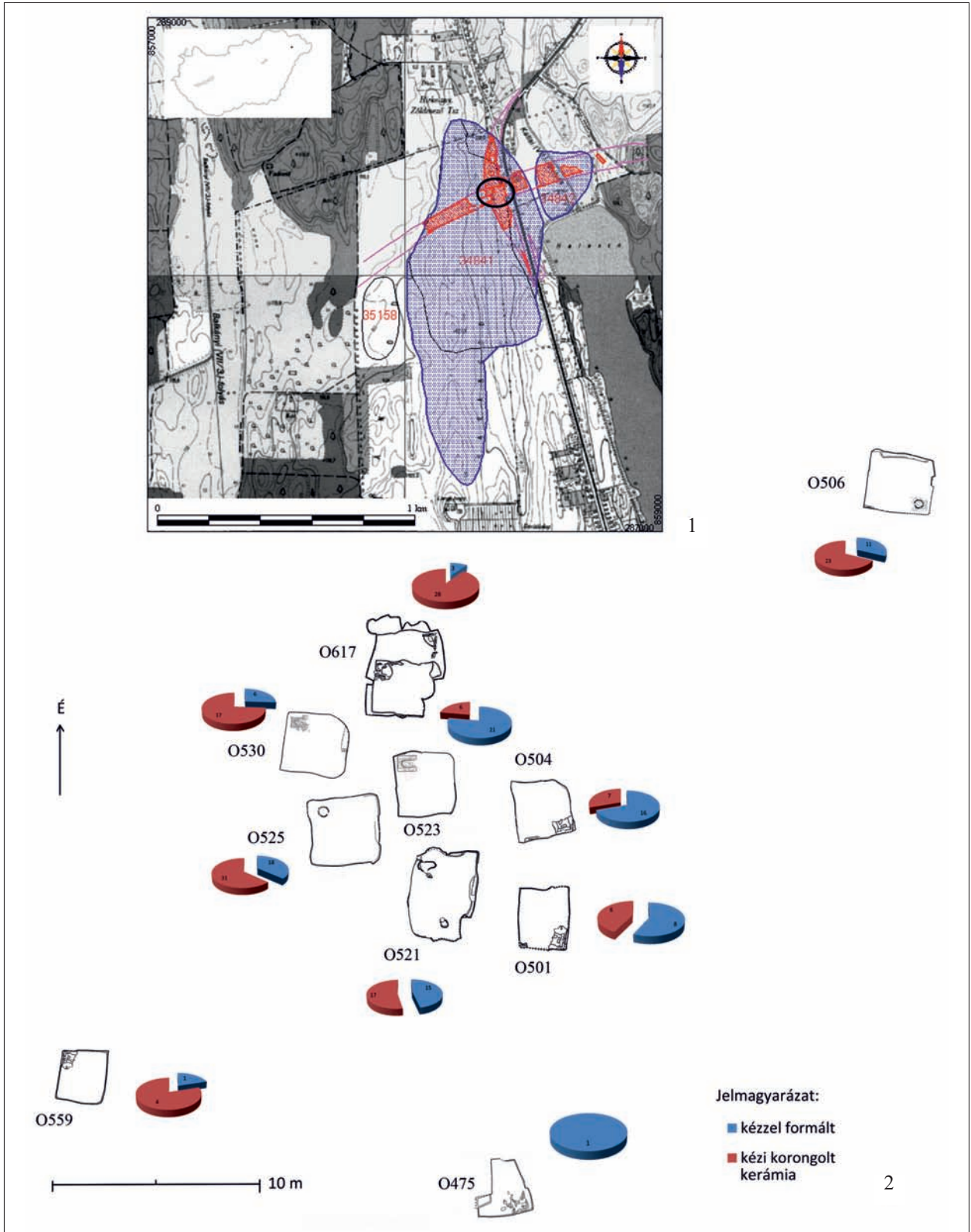
építmény belső oldalának tapasztásaként értelmezhetünk (GERGELY 2017). Az objektumok elhelyezkedése és egyes épületek megújítása a település hosszabb élettartamára utal. Az ez alapján elkülöníthető három települési fázis azonban a leletanyagon nem tükröződik vissza. A leletanyagban a kerámia mellett állatcsont és kő-, valamint csonteszközök kerültek elő, datáló értékű fémlelet azonban nem.

Az objektumok

O475–S589 épület

Téglalap alakú, É–D-i irányú épület, alapterülete 3,0×1,8–2 m, mélysége 20–40 cm. A DK-i sarok felől részlegesen átégett tapasztás darabokkal kevert, nagy mennyiségű paticsos omladék terült el benne, melynek kiterjedése 160×110 cm, vastagsága 10–20 cm. A tapasztás-maradványok egy része a ház sarkába épített, tapasztott kemencéből származott. A házgödör falával párhuzamosan több szakaszon is a gerendafalra felhúzódozó, kemény agyagtapasztás álló maradványait figyeltünk meg.

A leletanyag elenyésző, néhány őskori kerámia mellett egyetlen sütőharang töredéke került elő. (2. kép 1).

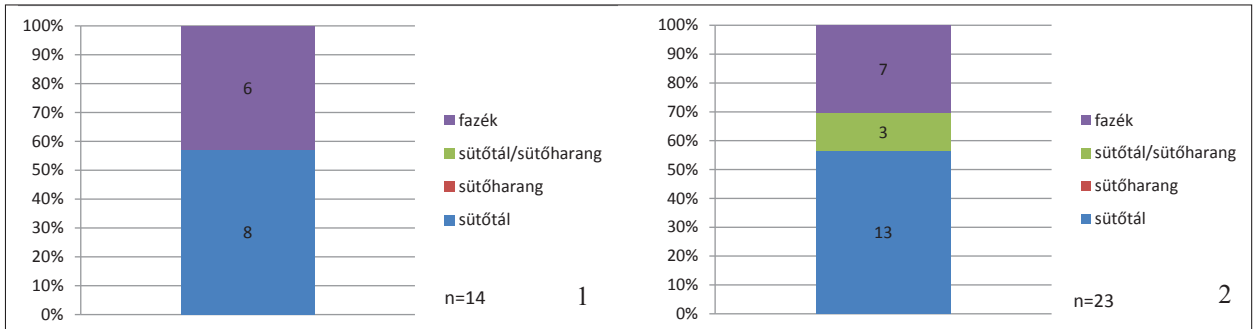

1. kép 1: A lelőhely elhelyezkedése; 2: Az avar kori objektumok és a bennük talált kerámia technológiai csoportjainak megoszlása

Abb. 1 1: Die Lage des Fundortes; 2: Die awarenzeitlichen Befunde und die Verteilung der technologischen Gruppen der Keramik der einzelnen Befunde (blau: handgeformte; rot: langsam gedrehte Keramik)

2. kép 1: Az O475 objektum leletanyaga; 2–3: Az O501 objektum leletanyaga
Abb. 2 1: Funde aus dem Befund O475; 2–3: Funde aus dem Befund O501

3. kép 1: Az O501 objektum leletanyagának összetétele (db); 2: Az O504 objektum leletanyagának összetétele (db)
 Abb. 3 1: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O501 (St.); 2: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O504 (St.) (lila: Topf; grün: nicht bestimmbare handgeformte Keramik: Backglocke oder Backschüssel; rot: Backglocke; blau: Backschüssel/Tonwanne)

O501–S621 épület

É–D-i tájolású, szabályos téglalap alakú épület, alapterülete 315×257 cm, mélysége 22 cm. Az épület DK-i sarkában, a felmenő falhoz csatlakozó, középen ovális, erősen átégett falú, négyszögletes kemence maradványa állt, felépítménye nem maradt meg (átm.: 67 cm). A kemence omladéka a tűzhelytől kb. 120×110 cm-es felületen sugarasan terült el. A kemence és az épület gödrének széle között a gerendafalra függőlegesen felfutó, kemény agyagtapasztást figyeltünk meg. Kemény, letaposott padló maradványa a DNy-i részen, egy kb. 120×80 cm-es foltban jelentkezett. A Ny-i oldalfal mellett két, nagyjából kerek, 30–40 cm átmérőjű, mindössze 2–4 cm mély süppedék valamilyen mobil faszervezet vagy oszlophely (?) foltja lehet.

Leletek: a ház betöltésébe belekeveredett őskori edénytöredék mellett az avar kori edénytöredékek között sütőtálak és kézi korongolt fazekak kerültek elő (2. kép 2–3). Bár a ház leletanyaga összesen 14 darabot számít, kivételes módon a kézzel formált edények túlsúlya figyelhető meg (6:8). A jó minőségű kézi korongolt fazekak mellett a sütésre használt edények között kizárólag sütőtálak fordulnak elő (3. kép 1).

O504–S624 épület

É–D-i tájolású, négyszögletes épület, alapterülete 335×295 cm, mélysége 22 cm. D-i fala mentén, a DK-i sarok közelében 95×68 cm-es kiterjedésű szabálytalan foltban paticosos omladék feküdt. A fehér (meszes?), átégett agyagrögökből, kövekből és kerámiatöredékekből álló omladék alatt szabálytalan alakú, 46×35 cm átmérőjű, 2 cm vastagon átégett faszenes-hamuk jelezte a tűzelőteret. Az építmény É-i harmadában egy nagyjából 160×126 cm-es felületen kemény, letaposott padlót dokumentálhattunk. A padló elbontása után a falak mentén és az építménytől É-ra is hét, 25–50 cm közötti átmérőjű, 7–22 cm mély, ovális fa oszlophelyet tártunk fel az épület sarkaiban, a hosszanti falak, valamint az északi fal középvonalában. Ez a korábban talált épületektől eltérő szerkezetre utal.

Leletek: A ház bontásából nagy mennyiségű patics, kézikorongolt fazekak töredékei, sütőharanghoz és/vagy sütőtálhoz tartozó darabok (4. kép), egy orsógomb és egy csontár, valamint a ház korát megelőző gödrökből szarmata és őskori cserepek kerültek elő. Az átlagos leletmennyiséget (23 db) képviselő objektum leletanyaga reprezentatív: több esetben kisserkeszthető profilú, nagyon jó minőségű kézi korongolt fazekak kerültek elő, melyek a lelőhely fazékspektrumának meghatározásában nagy szerepet játszanak. Emellett azonban a leletek többségét mégis a kézzel formált sütőedények jelentik, három nem meghatározható darab mellett 13 sütőtálhoz tartozó töredék (3. kép 2).

O506–S626 épület

K–Ny-i hossz tengelyű, négyszögletes épület, alapterülete 334×312 cm, mélysége 37 cm. A DK-i sarokban, a tapasztott felmenő falak ölelésében patkó alakú, épített kemence állt. Mérete 72×67 cm, ezen belül a nagyjából ovális, ívesen felmenő falúbelső tűzőfelülete 55×46 cm-es. Padlószintet az épület DK-i és É-i részében már csak metszetben lehetett azonosítani, kemény padló a DNy-i részen mindössze egy 66×62 cm-es foltban maradt meg, vastagsága itt elérte a 4 cm-t.

Leletek: a betöltésben kevés szarmata kerámia mellett 34 db avar kori kerámiatöredék, valamint 3 db csont ár volt. A leletanyag megoszlásában a kézi korongolt technikai csoport van fölényben, összesen 11 db durva kivitelű sütőedényhez tartozó töredék került elő. A beazonosítható darabok kizárólag sütőharangokhoz tartoznak, köztük két, csaknem egészben előkerült példány (5. kép). A fazéktöredékek egészen apróra, 2×3 cm-es darabokra töredeztek (6. kép 1).

O521–S643 épület

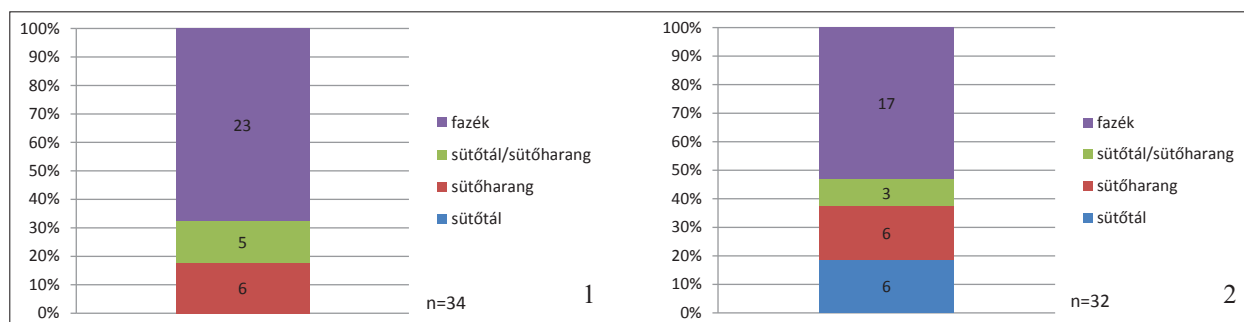
Nagyméretű, kettős (azonos irányú, de különböző szélességű, egymást metsző) téglalap alakú, É–D-i tájolású, 460×330 cm nagyságú, kétperiódusú épület. Az objektum északi felébe eső 1. építménnyel bolygatták meg a korábbi, de szintén avar kori 2. építményt.

4. kép 1–4: Az O504 objektum leletanyaga
Abb. 4 1–4: Funde aus dem Befund O504

5. kép 1–2: Az O506 objektum leletanyaga
Abb. 5 1–2: Funde aus dem Befund O506

6. kép 1: Az O506 objektum leletanyagának összetétele (db); 2: O521 objektum leletanyagának összetétele (db)

Abb. 13 1: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O506 (St.); 2: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O521 (St.) (lila: Topf; grün: nicht bestimmbar handgeformte Keramik; Backglocke oder Backschüssel; rot: Back-glocke; blau: Backschüssel/Tonwanne)

1. építmény. Alapterülete 330×330 cm, mélysége 25–30 cm. ÉNy-i részén, a nagyjából 150 cm kiterjedésű omladék eltávolítása után a padló szintjén rajzolódott ki a vörösre égett tűzhely félköríves foltja, melyet a sárga homokba mélyítettek. Átmérője kb. 50 cm, az átégett homok vastagsága 2,5 cm. É-i részében átlagosan 25 cm mélységben 0–5 cm vastagságú, sötétre színeződött, kemény padlószintet dokumentáltunk, amit úgy alakítottak ki, hogy az építmény falaitól kb. egy arasznyi távolságra (10–30 cm-re), azaz a tapasztott boronafal belsejétől kezdték el a padló ledöngölését.

Az omladékból kerámia, csonteszköz és egy kupacban nagy mennyiségű tojásbél került elő. A faltapasztás maradványát csupán omladékból találtuk meg.

2. építmény. Az alapterület megmaradt része 250×130 cm, mélysége 30 cm. Déli felében a fal mentén nagy mennyiségű omladék feküdt néhány cm mélységben, ebben rajzolódott ki a tűzhely 50×30 cm-es, vörösre égett, ívelt vonalú foltja. Épített kemence nyoma nem mutatkozott, mindössze néhány cm vastagságú átégett homok jelezte az egykori tűztér helyét. Mellette pedig a 2,5–3 cm vastag, sötétbarna padló is jelentkezett. A DK-i sarokban egy kb. 130×100 cm nagyságú omladékban puha, málékony, szürke, hamus-mészszemcsés faltapasztás és hullámvonalköteg díszítésű kerámiatöredék került elő, míg a DNy-i sarokban egy kb. 120 cm átmérőjű felületen nagyméretű kerek, lapos sütőtálak és kézi korongolt kerámia töredékei voltak egy kupacban.

Leletek: A két fázisra különíthető objektumban összesen 32 db kerámiatöredék, nagyméretű sütőtál és sütőharang töredékek, kézi korongolt fazekak (7. kép), továbbá zezugvonalas bikónikus orsó-gomb, csonteszközök (két ár, egy simító) és kőpenge került elő (6. kép 2). Legnagyobb számban a kézi korongolt fazekak töredékei voltak, míg a sütőharangok és sütőtálak kiegyenlítően (6:6) fordultak elő. Szembeötlő azonban, hogy a korábbi periódushoz tartozó déli részben kizárólag sütő-

tálak, míg az építmény északi felében kizárólag sütőharangok láttak napvilágot.

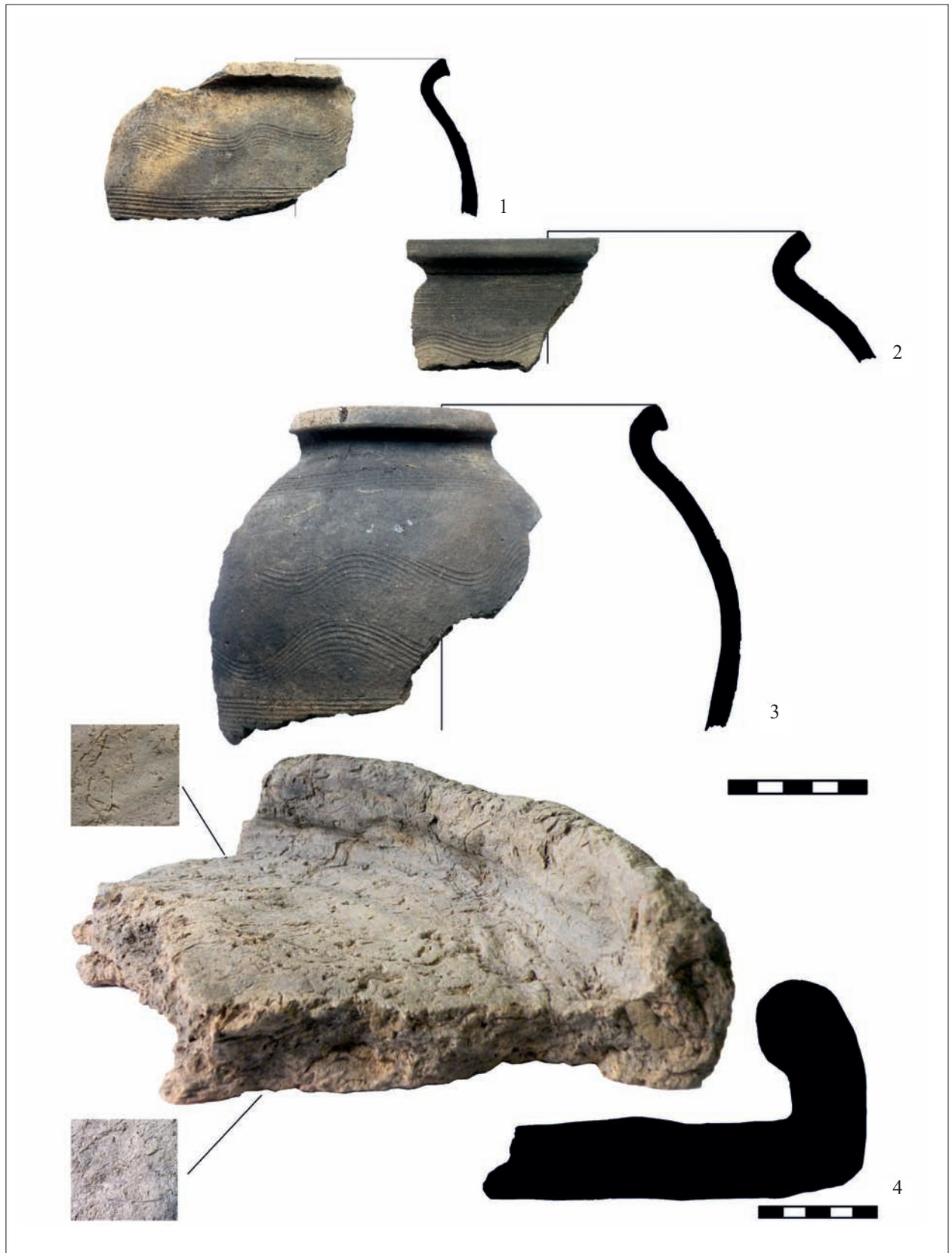
O523–S646 épület

Szabályos négyszögletes alaprajzú, É–D-i irányú épület, alapterülete 330×310 cm, mélysége 20–23 cm. Az ÉNy-i sarokból sugarasan szétterülő, mintegy 260×120 cm-es kiterjedésű omladékot a kemencéből és a fal tapasztásából származó agyag és kő, valamint nagyszámú főző-, és sütőedény töredéke alkotta. A padló és a felmenő boronafal tapasztásának maradványai a gödörfaltól legalább 10 cm-rel beljebb mutatkoztak. Az ÉNy-i sarokba épített kemence az omladék elbontása után jelentkezett egyenes, tapasztott fallal, faszenes, hamus betöltéssel. A téglalap alakú kemence teljes mérete 83×64 cm, magassága 10 cm, szájnyílása K felől volt. A belső tűztér – amit mindössze a foltokban megmaradt átégett homok és hamu jelzett – kb. 65×30 cm. A keményre letaposott padlószint helyenként megszakadt, de az egész házban, a felmenő falakat jelentő sárga tapasztás vonaláig követhető volt.

Leletek: A padlón elterülő omladékban sütőharang, sütőtál, és kézi korongolt hullámvonalköteg díszes fazék darabjai, összesen 27 tétel (8. kép), valamint csonteszköz, apró állatcsontok, tojásbél és őrlőkö darabok kerültek elő. Feltűnő a kézzel formált edények túlsúlya. Csúpn itt fordult elő, hogy a sütőharangok és sütőtálak egyaránt megtalálhatók (9. kép 1), de itt is egyértelmű az első edénytípus dominanciája (17:4).

O525–S650 épület

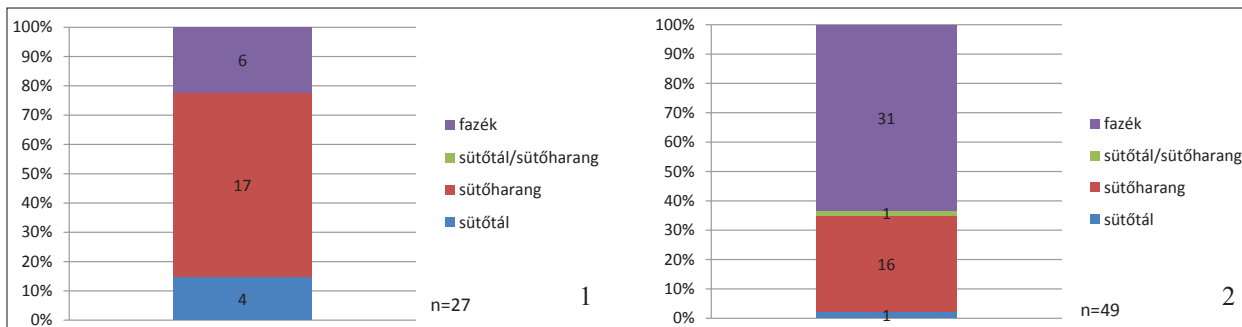
Lekerekített sarkú, négyszögletes épület K–Ny tájolással, alapterülete 365×335 cm, mélysége 40–50 cm. Világosabb betöltése alapján jól elkülöníthető volt a nagyméretű, téglalap alakú középkori ház K-i részén. Az ÉNy-i sarokban az egykori kemencét kb. 170×130 cm kiterjedésű omladék fedte el. A lekerekített sarkú téglalap alakú kemencemaradvány tálszerűen mélyülő tűztere 60×27 cm, szürke hamuval és vörös homokkal borítva. Az É-i fal mentén, kb. 10 cm-rel az építmény belseje felé

7. kép 1–4: Az O521 objektum leletanyaga
Abb. 7 1–4: Funde aus dem Befund O521

8. kép 1–3: Az O523 objektum leletanyaga
Abb. 8 1–3: Funde aus dem Befund O523

9. kép 1: Az O523 objektum leletanyagának összetétele (db); 2: Az O525 objektum leletanyagának összetétele (db)

Abb. 9 1: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O523 (St.); 2: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O525 (St.) (lila: Topf; grün: nicht bestimmbar handgeformte Keramik: Backglocke oder Backschüssel; rot: Backglocke; blau: Backschüssel/Tonwanne)

jelentkezett a ház felmenő, hamus-meszes-agyagos fala, s az egész területen követhető volt a néhány cm vastag, keményre döngölt padló.

Leletek: Az omladékban a nagy mennyiségű tapasztás mellett sütőharangok, fazekak töredékei (összesen 49 darab) (10. kép), és orsógomb, csonteszköz, valamint őrlőkö darabjai kerültek elő. A kézi korongolt fazekak voltak túlsúlyban, a kézzel formált edények között pedig a sütőharangok, de egy sütőtál töredéke is napvilágot látott (9. kép 2).

O530–S657 épület

K-i oldalán ívelt, négyszögletes épület, K–Ny-i irányú tájolással, alapterülete 350×330 cm, mélysége 25–45 cm. Az ÉNy-i saroktól nagy felületen (140×100 cm) terült el az omladék, alatta rajzolódta ki a patkó alakú, 68×53 cm-es kemence körvonalai. Belső tere lekerekített sarkú téglalap, 33×28 cm, teljes mélysége 34 cm. A szája K felé nyílik, boltozata hiányzik. A DK-i negyedben sikerült megfogni egy kemény, fehér-sárga színű, feltehetően mésszel, vagy hamuval kevert, L alakú agyagtapasztást, amely a gödörfallal párhuzamosan, attól 10–15 cm-re futott, majd nyoma végig követhető volt. A tapasztott falak által határolt területen belül jelentkezett a kemény, fekete letaposott padlószint.

Leletek: Az omladékban nagy mennyiségű tapasztás darab mellett sütőharangokból és fazekakból származó töredékeket (11. kép 1–3), csonteszközöket, fenő- és őrlőköveket dokumentáltunk. Döntő többségben kézi korongolt edényeket, 17 darab fazék töredékét lehetett kimutatni, emellett mindössze öt sütőharang töredéke került elő (12. kép 1). Egy darabról nem lehetett eldönteni, hogy sütőtál, vagy inkább a fal tapasztásának darabja.

O559–S716 épület

Téglalap alakú, É–D-i irányú épület, alapterülete 296×254 cm legnagyobb mélysége 24 cm. Az objektum ÉNy-i sarkában egy kemény agyagtapasztás övezte átégett folt az épület tapasztott falsarkának és a nagyjából

téglalap alakú, 92×85 cm nagyságú, sütőfelület nélküli kemencének/tűzhelynek bizonyult. Házfaltapasztás csupán a kemence mögötti sarokban maradt meg. Döngölt padló nem volt érzékelhető, padlószintjének felülete egyenetlen és foltos.

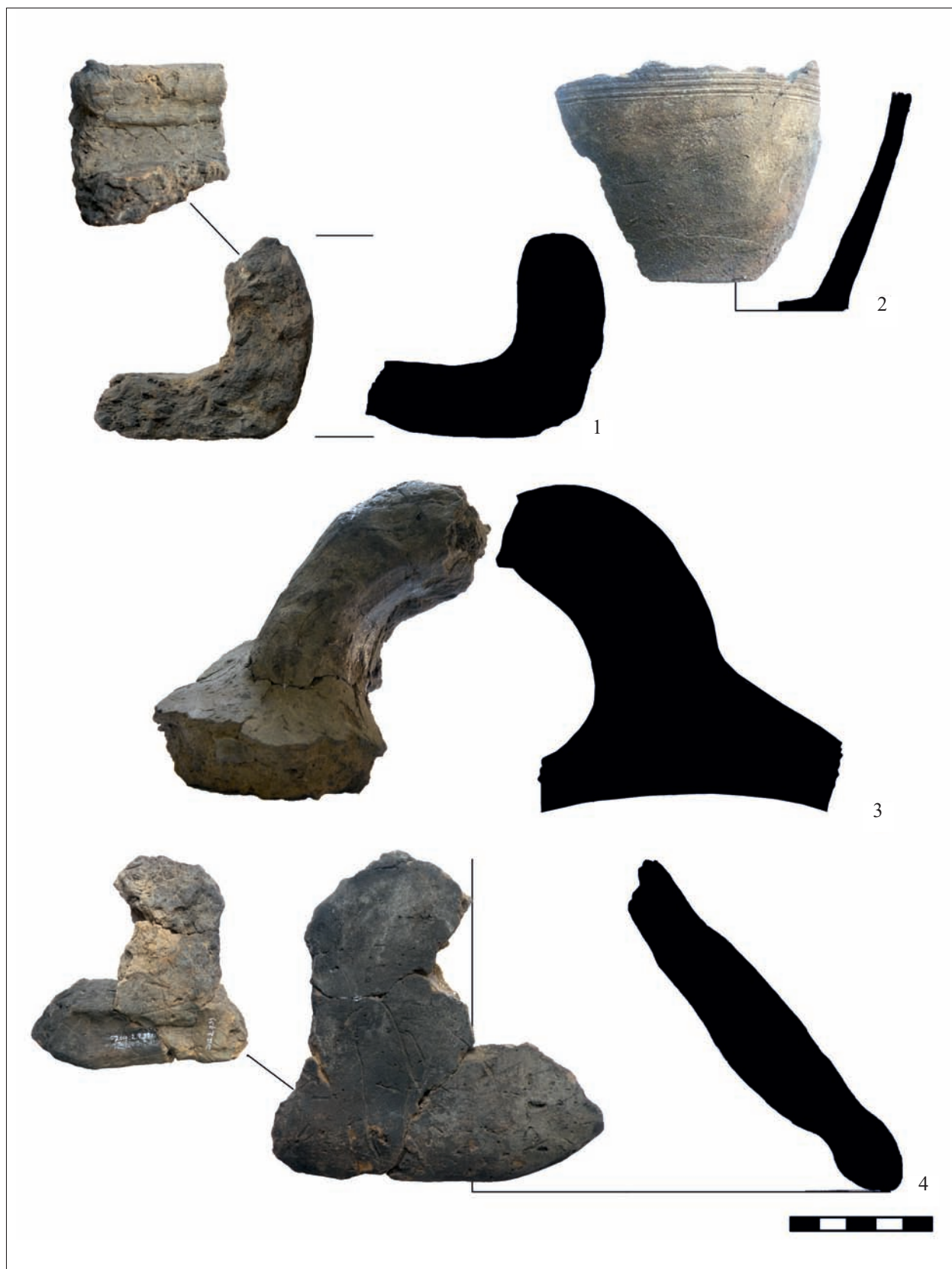
Leletek: az omladékban a nagymennyiségű tapasztás mellett összesen 5 db kerámia: négy jó minőségű kézi korongolt fazékhoz és egyetlen kézzel formált sütőharanghoz (11. kép 5) tartozó töredék látott napvilágot (12. kép 2).

O617–S790 épület

Többszörösen megújított épület, egymás fölött teljes vagy részleges átfedéssel összesen három avar kori fázis volt megkülönböztethető, mely együttesen 430×330 cm méretű foltot rajzolt ki. Az objektumot egy személgödör és egy modern kori ültető gödör is megbolygatta.

1. építmény. Az összetett, téglalap alakú objektum D-i felében, a korban legkésőbbi, megközelítőleg négyzetes, É–D-i tájolású építmény alapterülete 285×275 cm, mélysége 40 cm. ÉNy-i sarkában az omladékrateg alatt kemencét találtunk, tapasztása félköríves, belső átmérője 57 cm, megmaradt magassága 12 cm, tűztere csupán egy kis részen maradt meg keményre átégett felületként. É-i szélét a kemence agyagrögeiből és a fal tapasztásából álló omladék kiterjedése, valamint az alatta húzódó sötét, keményre járt padló jelölte ki. A padló 260×250 cm-es területre terjedt ki, azaz az épület belső hasznos tere a gödör falaitól 10-10 cm-rel beljebb kezdődött, ahol a gerendafal feltételezhető. A padló elbontása után találtunk rá a korábbi periódus jelenségeire.

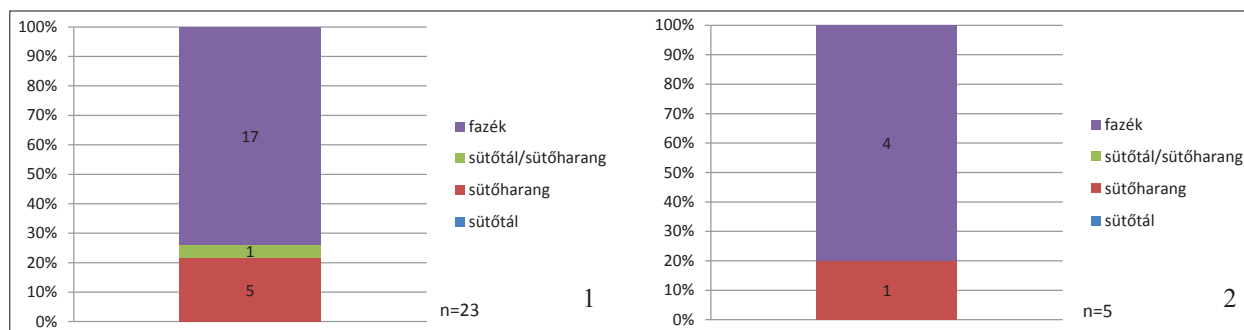
2. építmény. Az 1. építmény padlószintje alatt legfeljebb 10 cm-rel jelentkeztek egy korábbi ház jelenségei, amelyet pontosan fedett a megegyező tájolású (É–D), és méretű (285×275 cm) 1. építmény, amit ezért az épület (gödör)/padló megújításaként értékelhetünk. A későbbi kemencét is az eredeti négyzetes kialakítású kemencére (75×62 cm) alapozták az ÉNy-i sarokban, erre került a későbbi félköríves boltozat. Csak az elszíneződött homok jelezte a tűzteret. A nagy mennyiségű, kemencéből

10. kép 1–4: Az O525 objektum leletanyaga
Abb. 10 1–4: Funde aus dem Befund O525

11. kép 1–3: Az O530 objektum leletanyaga; 4, 6: Az O617 objektum leletanyaga; 5: Az O559 objektum leletanyaga
 Abb. 11 1–3: Funde aus dem Befund O530; 4, 6: Funde aus dem Befund O617; 5: Funde aus dem Befund O559

12. kép 1: Az O530 objektum leletanyagának összetétele (db); 2: O559 objektum leletanyagának összetétele (db)
 Abb. 12 1: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O530 (St.); 2: Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O559 (St.) (lila: Topf; grün: nicht bestimmbar handgeformte Keramik: Backglocke oder Backschüssel; rot: Backglocke; blau: Backschüssel/Tonwanne)

és faltapasztásból származó omladék alatt az építmény csaknem teljes kiterjedésében követhető volt a padló.

3. *építmény.* Téglalap alakú, ÉK–DNy tájolású épület, alapterülete 300×250 cm, mélysége 40 cm. Az 1.–2. építmény északi részén, azokkal részleges átfedésben. Teljes belső felszínét az egykori fal tapasztásából és a kemence felépítményéből származó omladék borította. Az ÉK-i sarokban az omladék alatt, a tapasztott falak védelmében állt a tűzhely, melynek tál alakú tűztere 40 cm átmérőjű. A kemény padló rétege 258×134 cm nagyságú felületen volt követhető.

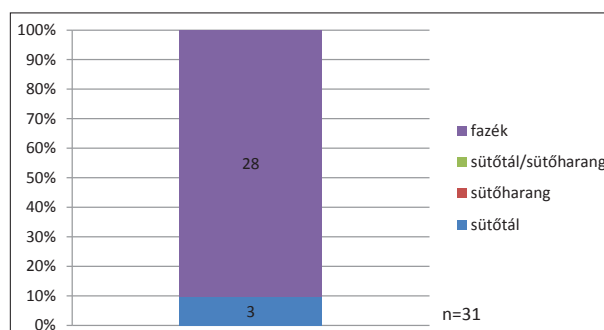
Leletek: A három épületfázisban a leletanyag (összesen 31 darab) legnagyobb részét a kézi korongolt fazekak tették ki, emellett mindössze néhány sütőtál töredéke került elő (11. kép 4, 6; 13. kép). Emellett két csontár és egy csontsimító, valamint kőeszközök láttak napvilágot.

A leletanyag értékelése

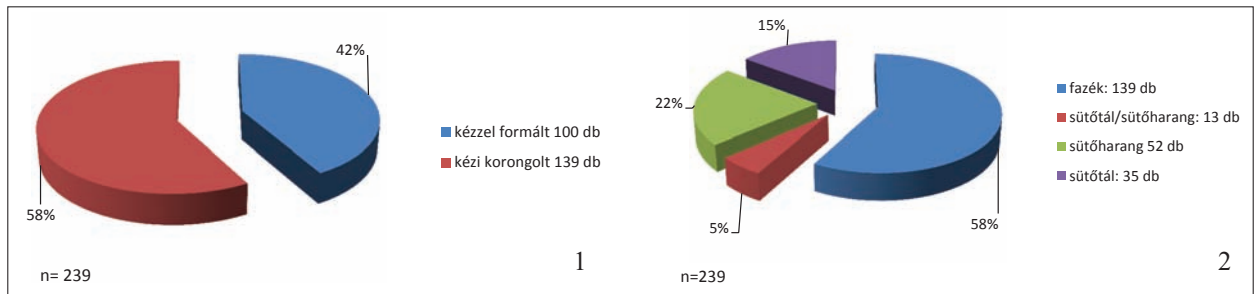
Nagykálló-Harangod teljes avar kori leletanyaga 239 kerámiatöredék, amely két technológiai csoportra osztható: a kézzel formált és a kézi korongon készített edényekre. A kézi korongolt kerámia aránya a kézzel formálttal szemben 58–42 % (14. kép 1). E két technológiai csoport a hozzáadott soványító anyag szerint is megkülönböztethető: homok, kavics, tört cserép, agyagzúzalék, szerves anyag és mészszemcse, illetve kagyló vagy csiga töredéke volt regisztrálható. A homok jelenléte a helyi agyag sajátossága. Az apró kavics a leletanyag 60 %-ában, összesen 81 esetben figyelhető meg, míg a tört kerámia csaknem 30 edény anyagát alkotta. Az utóbbi soványító anyagok egyértelműen és kizárólagosan a kézzel formált technológiai eljárásához társulnak. Az adalékanyag technológiai eljárásokkal való összefüggése mögött tudatosság feltételezhető, a szándékolt adalékanyag-választás a tudatos soványítás, agyagelőkészítés bizonyítéka.

Ezek a technológiai eljárások és anyagcsoportok egyidejűleg funkcionális kategóriáknak is megfeleltethetők. Az előkerült leletanyagban kizárólag kézzel formált sütőedények és kézi korongolt főzőedények fordulnak elő.² A funkcionális csoportok, az egyes edénytípusok az edény anyagának előkészítésétől a felépítésén, kialakításán át a díszítéséig egyedi technikai eljárásokat hordoznak.

A kézi korongon készült edények funkcionálisan egyetlen csoportot alkotnak: kizárólag fazekakat találunk köztük, amelyek a teljes kerámiaanyagnak csaknem kétharmadát, 58 %-át teszik ki (14. kép 2). Az edénytöredékek igen jó minőségűek, bár meglehetősen aprózottak. Anyagukat homok és kavics alkotja, elvétve találni a töredékek között mésztartalmú agyagot. A kiserkeszthető edényttestek gömbös, bikónikus vagy tojásdad formát mutatnak, legnagyobb szélességüket a váll vagy has régiójában érik el. Kialakításuk gyakorlott kézre utal, a peremek rövidek, kihajlóak, mindegyikük ferdén levágott,

13. kép Az O617 objektum leletanyagának összetétele (db)
 Abb. 6 Die Zusammensetzung des Fundmaterials aus dem Befund O617 (St.) (lila: Topf; grün: nicht bestimmbar handgeformte Keramik: Backglocke oder Backschüssel; rot: Backglocke; blau: Backschüssel/Tonwanne)

14. kép 1: A technológiai csoportok aránya (db); 2: Edénytípusok aránya a leletanyagban (db)

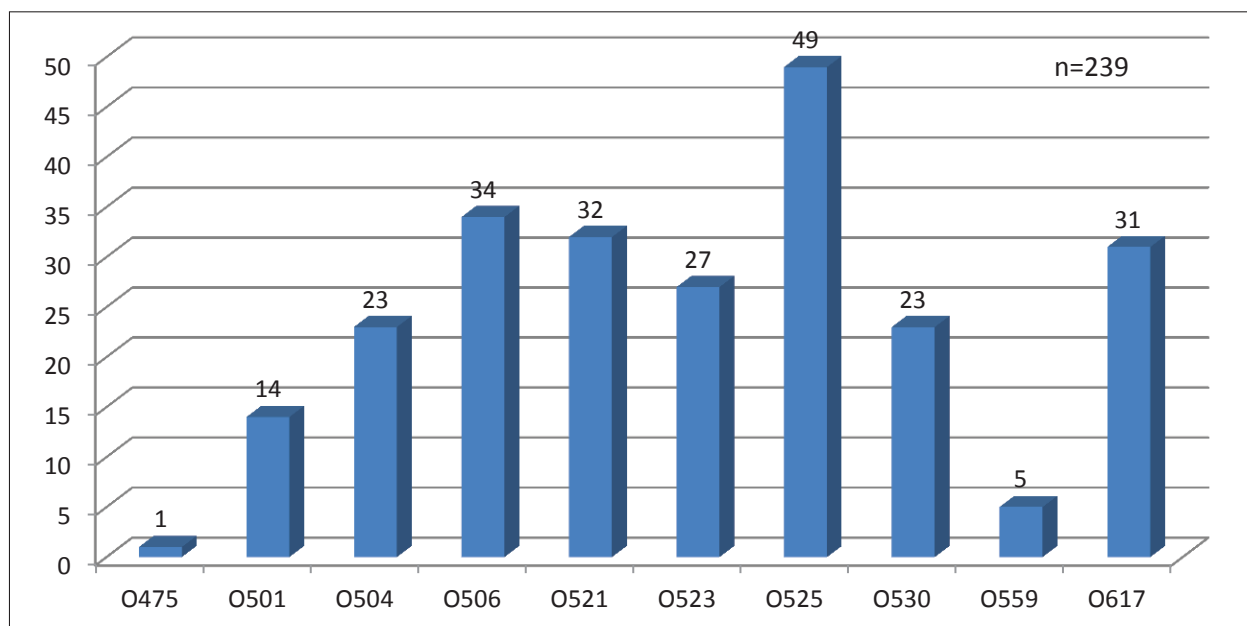
Abb. 14 1: Anteil der technologischen Gruppen (St.) (blau: handgeformte Keramik; rot: langsam gedrehte Keramik); 2: Anteil der Gefäßtypen in ganzen Fundmaterial (St.) (blau: Topf; rot: nicht bestimmbare handgeformte Keramik, Backlocke/Tonwanne; grün: Backlocke, lila: Tonwanne)

kissé lenyúló vagy lekerekített szélű. Az edények felülete a hozzáadott soványítóanyagtól függően sima vagy kissé érdes, szinte minden esetben slip nyoma fedezhető fel rajtuk. Kiegészítésük ún. vegyes, színük a szürke és barna valamely árnyalata, törésfelületük réteges. Felületüket a legtöbb esetben díszítéssel látták el. A díszítések szabályosan bekarcolt hullámvonalköteg és egyenes vonalköteg mustrák, melyeket váltakozva, kombinációban helyeztek el, döntően az edény vállán és/vagy hasán (lásd 4. kép). A fazekak mérettartománya, a peremátmérők alapján a 12–19 cm közötti kis- és közepes méretű fazekakra korlátozódik, legnagyobb darabszámmal (5 darab) a 13 cm peremátmérőjű kisfazekak/bögrék fordulnak elő, a nagyobb fazekak, tárolóedények teljességgel hiányoznak.³ A jó minőségű kézi korongolt kerámia hasonlóságot mutat a késő avar kori, avar kor végi lelőhelyek kerámiaanyagával, a legjobb párhuzamot az ártándi temető kései sírjainak (6, 10, 15, 44, 48, 53, 70, 88, 94, 102, 131, 153, 177, 224, X-3) edényei (KRALOVÁNSZKY 1994, 23–36. kép), valamint a szilágynagyfalusi⁴ halom kerámiái (HAMPEL 1905 II. 124–126., III. Tafel 102: 1–2.), és a tiszafüredi telepletek (GARAM 1981, 2. kép 2, 3. kép 3–6, 4. kép 1–4, 5. kép 1–4, 6. kép 1–5.) jelentik.

A kézzel formált edények között két edénytípust lehet megkülönböztetni:⁵ sütőharangokat/parázsborítókat és sütőtálakat/agyagtepsiket. A sütőedények általában kezdetleges technikával készült, durva kialakítású, egyszerű edények/eszközök. Alapanyaguk a helyi, homokos agyag,⁶ amit rendszerint kevés kavicsal, szerves anyaggal és különböző méretűre tört kerámiával, vagy a házak tapasztásához hasonlóan, mész, illetve csigaház hozzáadásával soványítottak. A teljes leletanyagban belül a szerves anyaggal való soványítás aránya 34%, ez a készítéstechnikai jegy is a kézzel formált technikai csoport arányára emlékeztet és mindkét kézzel formált edénytípusnál megfigyelhető. A nagymé-

retűre, 2×2–3 cm darabokra tört kerámia agyaghoz való hozzáadását speciálisnak tekinthetjük, ez az edények alig egy tizedére jellemző, és kizárólag a sütőharangok anyagában figyelhető meg, azoknak viszont több mint a felében észlelhető. Készítésük feltehetően házilag, kiég(et)ettséjük változó, feltehetően csak a használat közben égtek ki, színük sárgásbarnától a sötétbarnáig terjed.

Vida Tivadar szerint az étkezési kultúra összetartozó elemei a sütőlap, sütőtál, sütőharang, s ezek együttes alkalmazása ott figyelhető meg, ahol nem áll rendelkezésre kemence sütőfelülete (VIDA 2011, 737). Nagykálló több házában alacsony agyagfalú kemencék láttak napvilágot, közelükben kerültek elő a sütőharangok/parázsborítók és sütőtálak/agyagtepsik töredékei. Egy esetben a kemence tetjén, azt borítva, *in situ* találtunk meg egy csaknem ép sütőharangot/parázsborítót (5. kép 1). Ez a használati mód véleményem szerint az edény parázsborítóként való használatára utal, s ezzel a szereppel lehet összefüggésben, hogy a jó hőtartás érdekében nagyobb cserépdarabokat – hullámvonal- és vízszintes vonalköteg díszes fazéktöredékeket – keverték a sütőharangok anyagába (5. kép 2). A nagykálló példányokon a levegő biztosítására szolgáló lyukat nem találunk, ami Vida Tivadar szerint a sütőharangok, sütőfedők és a parázsborítók közötti funkcionális különbséget eldönthetné, mégis az alj egyenetlen kialakítása a tűz vagy parázs életben tartásához szükséges levegőáramlást megoldhatta. Kizárólagos funkciójának meghatározása nem lehetséges, hiszen a harang alakú edények számos más, sütéssel, melegen tartással kapcsolatos vagy egyéb szerep betöltésére is alkalmasak lehetettek (VIDA 2011, 711). Szőke Béla Miklós a Zalavár-Várszigeten talált Karoling-kori példányokat parázsborítóként értelmezi (SZŐKE 2014, 105; 101 kép). A nagykálló darabok között ívelt oldalú, boltozatos és laposabb változatok is vannak,

15. kép Az avar kori leletanyag intenzitása az egyes objektumokban (db)
Abb. 15. Dichte des awarenzeitlichen Fundmaterials in den einzelnen Befunden (St.)

melyeket vastag, kerek lyukú hurkafüllel láttak el. A kiegészített – majdnem ép – nagykállói példányok peremátmérője 34–36 cm, néhány rövidebb peremszakasz kisebb átmérőre utal (24–25 cm), a falvastagság általában 2–3,5 cm közötti, de a fül közelében ennél akár jóval vastagabb is lehet.

A fedőalkalmatosság készítése könnyen rekonstruálható (HEROLD 2004, 40–42), a durva kivitelű edények magukon hordozzák a készítésük körülményének nyomait, a nagykállói példányok belseje is megőrzött néhány mozzanatot (lásd például 2. kép 1). A feltehetően valamilyen alátétre (agyag, fa, szalma) épített boltozatos harangokat nagyobb méretű agyaglapokból dolgozták össze, a peremet általában lekerekítették, amit úgy értek el, hogy kissé megemelték, és alulról megdolgozva az oldalakat, egyenletesebbé tették az edényttestet, egyúttal kialakították a peremet, amit a perem fölött egy ujjbegynyi hornyolat is jelez. Példányunkon jól kivihető, ahogy utólag formázófával eldolgozták az edény teljes belső felületét, kívül pedig a legtöbb darabon jól láthatóan, nedves textillel vagy bőrdarabbal, esetleg híg agyagmázzal fedték el a felületi egyenetlenségeket.

Szöke Béla Miklós lelethorizont-meghatározása alapján ez a kerámiafajta a 9. századra keltezhető (SZÖKE 1980), de egyre több olyan vélemény fogalmazódik meg, mely a korábbi, 8. századi (vagy akár a 7. századi) kelteztést is megengedi (összefoglalóan VIDA 2011, 726; VIDA 2016, 382–384; HEROLD 2014, 208–211). Vida Tivadar az avar kori lelet-

típus eredetét a Balkán, Mediterráneum térségéhez köti (VIDA 2011, VIDA 2016), egyetértve Bálint Csanád korábbi véleményével (BÁLINT 1991).

A kézzel formált edények másik csoportját a süttőtálak/agyagtepsik alkotják. Szerves anyaggal erőteljesen soványítottak, felületük növényi lenyomatokat őrzött meg. Aljuk sík, peremük egyenesen álló és lekerekített szélű, magasságuk elérheti a 10 cm-t, faluk vastagsága általában 2–3 cm. Töredékeik kerek és szögletes, igen nagyméretű tepsire utalnak (lásd 7. kép 4). Tomka Péter Csorna-Mocsári-dűlő lelőhely kapcsán gyűjtötte össze a nyugati szlávssággal összefüggésbe hozható, szárításra, pörkölésre, aszálásra használt tárgy típus szakirodalomban előforduló eltérő elnevezéseit és a közölt, rendelkezésre álló agyagtepsi-lelőhelyeket (TOMKA 2004). Gyűjtése alapján a tárgy típus elterjedési területe hazánkban (a pár évvel ezelőtti adatok szerint) a Kárpátok vonulataira, Észak-Magyarországra, valamint egy délnyugat-dunántúli tömbre korlátozódik, de szórványosan az ország más vidékén, mint pl. a Dél-Alföldön is fellelhető. Az azóta eltelt tíz év és a nagyberuházásokhoz kapcsolódó, nagy felületű ásások tovább gyarapították a leletek számát, és mind a délnyugat-dunántúli (STRAUB 2011, 394–395), mind az alföldi elterjedést sűrítették (BAJKAI 2016a, 35).

Figyelemreméltó, hogy e két kézzel formált süttőeszköz általában nem együtt fordul elő az objektumokban. Ennek okát az eltérő funkcióban, a süttőharang-süttőtál együttes használatával ellentétben a kemencével/tűzhellyel való összefüggésében

látom. Mindkettő szolgálhatta a kemence vagy a tűz lefedését, míg azonban a sütőharang egy mobil megoldást jelentett és a parázs vagy a tűz lefedését, az alatta való sütést szolgálta, addig az agyagtepsik méretüknél és súlyuknál fogva alig ha lehettek gyakran mozgatva, s egyfajta állandó sütő, pörkölő vagy szárító felületet képeztek. Bár Rappoport példányai és rajzi rekonstrukciója a kemencével egybeépített agyagtepsiket mutatnak (RAPPOORT 1975, 152, Рис. 55), a Nagyállón előkerült darabok biztosan külön készültek, állandó helyüket a kemence tetején feltehetően mégis az jelzi, hogy míg használati felületük erősen kopott, addig alsó lapjuk érintetlen maradt (lásd 7. kép 4). A felépítés után száradáskor a növényágyra helyezett agyagedény felületébe belenyomódtak a különböző fűfélék és vesszők, ezek lenyomatai megőrződtek anélkül, hogy a mozgatás ezen a felületen is kopásnyomokat eredményezett volna. A nemrégiben közölt hajdúböszörményi példány oldal falán kialakított ovális lyuk funkciójának meghatározására (BAJKAI 2016a, 34–35, 38) a nagy és nehéz nagyállói példány ismeretében elképzelhetőnek tartom, hogy inkább a kemencére emelés megkönnyítésére szolgálhatott, lefedett állapotban esetleg a szellőzést biztosíthatta. A nagyállói darabok alsó felén égésre utaló korom nem látható, ezért nem valószínű, hogy nyílt láng felett lett volna használatban, sokkal inkább lassú hőn tartás lehetett a funkciója,⁷ amit a tálba helyezett hevített kövekkel vagy parázzsal is elérhettek.

A körülbelül 240 tételt számláló kerámia eloszlása a településen belül mennyiségében és összetételében is egyenetlen. Különböző mennyiségben fordult elő az egyes épületekben: egyetlen kora középkori töredék került elő az O475 objektumban, míg a legnagyobb számú kerámiatöredéket, 49 darabot az O525 objektum tartalmazta (15. kép). Ezek a szélsőségek nyilvánvalóan összefüggenek a nyelési szint és az objektum megmaradt mélységével (lásd pl. O559 és O525), valamint a bolygatással (lásd pl. O475). Az átlagosnak tekinthető, 20–30 darabos tételszám biztosan nem reprezentálja az egykori háztartások teljes edénykészletét, így ilyen irányú vizsgálatokra nem ad alkalmat. A megújított építményekben sem találtunk több edénytöredéket, itt is az átlagosnak megfelelő (30 darab körüli) a leletanyag mennyisége, ennek oka, hogy az épület megújításakor feltehetően tereprendezést végeztek és a korábbi épület felszerelését, omladékát másutt deponálták, nem találtuk meg a korábbi épület edénykészletét az omladékrétegben vagy az új padló alapozásában. Így még a szuper-

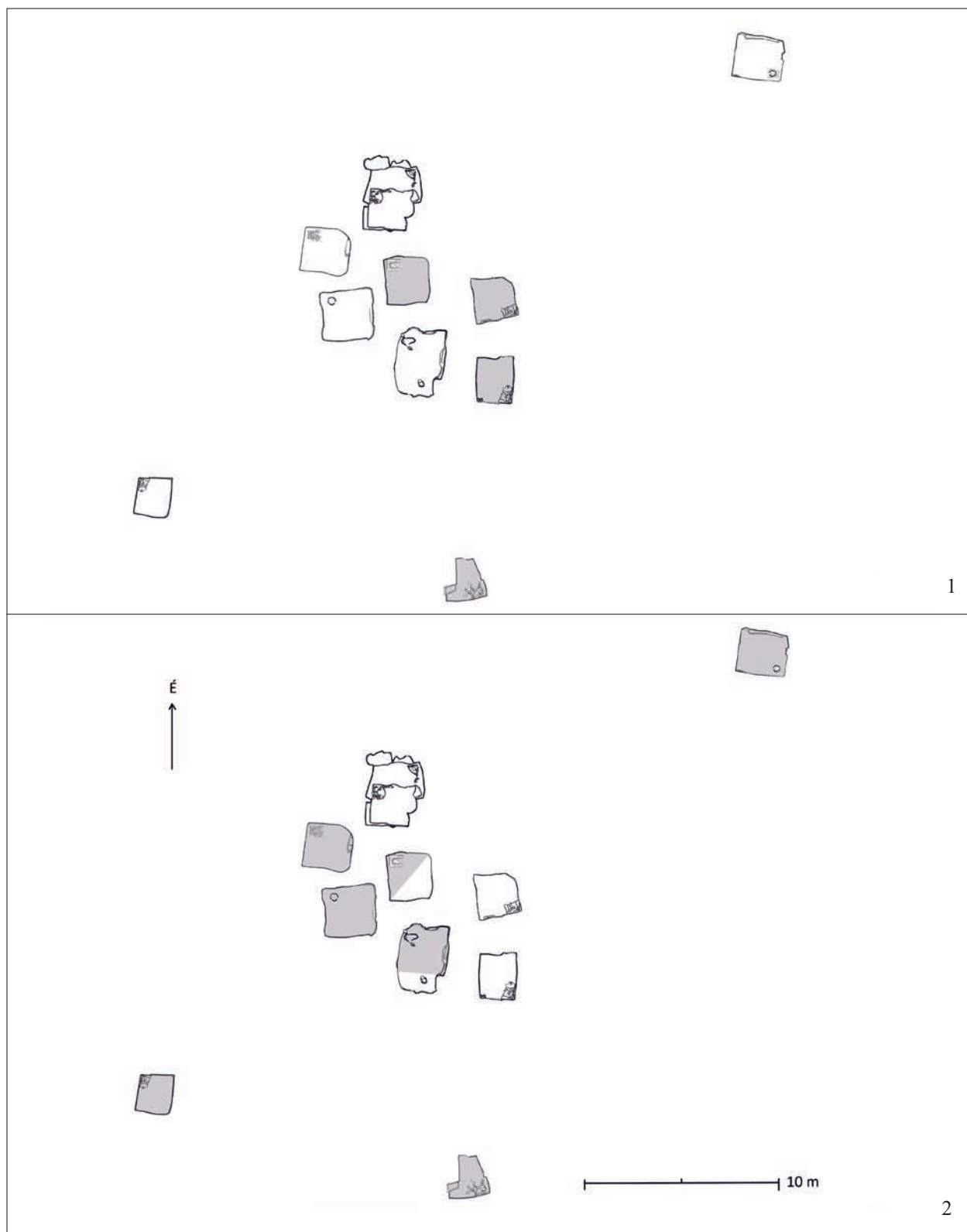
pozíciók ellenére sem rendelkezünk kronológiai-tipokronológiai fogódzókcal.

A leletanyag minőségi megoszlásának egyenetlenségét jelzi a kézzel formált és a kézi korongolt kerámia aránya (lásd 1. kép). A teljes leletanyagot tekintve a kézi korongolt áru fölénye jellemző, ugyanakkor néhány épületben (O475, O501, O504, O523) a leletek kétharmadát–háromnegyedét kézzel formált edények töredékei tették ki (16. kép 1). De ha szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy a kézi korongolt edénytöredékek nagy része annyira aprózódott, hogy leginkább a sütőharangok adalékanyagaként képzelhető el, vagyis nem önálló edényként értékelhető a leletegyüttesben, akkor a valós arányok megváltoznak, kiegyenlítődnek, vagy inkább a kézzel formált edények túlsúlya felé billennek.

A másik leletösszetételbeli különbség, hogy a sütőharangok és az agyagtepsik szemmel láthatóan nem együttesen fordulnak elő az objektumokban: kizárólag agyagtepsi volt az O501, O504, O617 házban, ezzel szemben sütőharangok töredékeit találtuk az O475, O506, O525, O530, O559 épületben (16. kép 2). A két forma mindössze két esetben fordult elő együtt: az O521 és O523 házban. Míg az elsőben egyenlő számban volt megtalálható (6:6), addig az utóbbi esetben erős sütőharang dominancia mellett került elő a néhány agyagtepsi töredék (17:4). Az O521 épületben azonban jól elválik a korábbi és a megújított épület leletanyaga, a kézzel formált edények típusai egyértelműen elkülönülnek a ház északi és déli felében. Míg északon (a későbbi épületben) csak sütőharang fordul elő, addig a korábbi, déli házgödörben kizárólag agyagtepsik láttak napvilágot.

A kézzel formált és kézi korongolt edények dominanciáját jelző leletegyüttesek térképre vetítve nem mutatnak egyértelmű településszerkezeti összefüggést. Ugyanakkor a kézzel formált edények túlsúlya a településrészlet keleti házsorát jellemzi, miközben a kizárólag sütőharangot vagy agyagtepsit tartalmazó objektumok szórta, egymással keveredve helyezkednek el a településen belül. A kézi korongolt fazekak homogenitása miatt kronológiai következtetés nem vonható le, a kerámia-összetételbeli különbségek alapján mindössze az épületek/kemencék használatában lehet különbség.

Az épületek sűrűsödése az egy időben való használatot valószínűtlenné teszi, és a megújításoknak köszönhetően több periódusú, hosszabb települési élettartam feltételezhető. Ez a leletanyagban nem követhető nyomon, az egymást követő fázisok elkülönítése a kerámia alapján nem lehetséges. Így csak annyit lehet megállapítani, hogy a telep a legnagyobb

16. kép 1: Kézi korongolt (fehér) és kézzel formált (szürke) kerámia dominancia a házakban; 2: Kizárólag agyag-
 tepsit (fehér) vagy sütőharangot (szürke) tartalmazó objektumok
 Abb. 16 1: Dominanz der langsam gedrehten (weiß) und handgeformten Keramik (grau) in den Häusern; 2: Befunde
 ausschließlich mit Tonwannen (weiß) oder mit Backglocken (grau)

valószínűséggel valamikor a 9. század során létesült. A párhuzamok önmagukban a datálást már a 8. század végétől lehetővé tennék, ugyanakkor további példák sorával igazolva a lassú korongolt kerámia hosszú ideig való használata és az edények formai-díszítésbeli divatjának változatlanlansága a kelteztést akár a 10. századig is elhúzhatná. Az egyes tárgytipusok jellegzetességei mellett a Nagyállón feltárt település leletösszetétele, a jó minőségű kézi korongolt kerámia és a kézzel formált sütőharangok, valamint agyagtepsik együttes jelenléte igazán figyelemreméltó.

Regionális kutatások

A korábban kevésbé ismert, északkelet-magyarországi régióban jelenleg több, teljes gyűjtésre és feldolgozásra törekvő mikroregionális kutatás zajlik.⁸ A magyarországi kisrégiók mellett a földrajzi tájegység országhatáron kívüli vizsgálata is megkezdődött: a kora középkori Nyírség *partiumi* területeiről ismert adatokat, lelőhelyeket is összegyűjtik és feltérképezik.⁹

A térség az autópálya-építéseket megelőzően nem bővelkedett avar kori lelőhelyekben, az utóbbi években szaporodtak meg a kora középkorra vonatkozó adatok.¹⁰ Lelelőhelyünkhöz legközelebb, a szomszédos dombháton fekszik Kállósején-Máté-tag temetője és két teleprészlete, melyeknek leletanyaga igen fontos párhuzamként szolgálhat (LUKÁCS 2011). Pócspetri települését a kézi korongolt, jó minőségű fazekak és sütőharangok töredékei, valamint a kevés kézzel formált kerámia jelenléte alapján Bajkai Rozália a 8–9. századra datálta (BAJKAI 2012a). A Nyírségből Takács Melinda közölt további 9. századi településeket: Nyíregyháza-Rozsátszölő M3/184b, Nyírtass-Csárda-lapos, Kisvárda-Kiskert-dűlő (TAKÁCS 2016). E lelőhelyekkel való legfontosabb egyezés, hogy ezek leletanyagát is a kézi korongolt fazekak és a kézzel formált sütőharangok teszik ki. A készítechnikai hasonlóságok, a soványítás és égetés, egyes formai jegyek, mint a peremkiképzés, behúzott nyak és a gömbös test, valamint a hullámvonalköteg díszítések kialakítása rokonítják lelelőhelyünkkel. Nyíregyháza-Rozsátszölő másik, M3/214 lelőhelyének leletanyaga pedig tökéletes egyezést mutat a nagyállóival: a kézi korongolt edények túlsúlya mellett együttesen kerültek elő sütőharangok és agyagtepsik a településen.¹¹ A bemutatott kézi korongolt fazekaknak igen jó párhuzamai vannak a Nyírség Romániába eső felében,¹² ott azonban általános a korongolt áru jelenléte, amely itt csak muta-

tóban fordul elő, egy-egy darabbal képviseltetve.¹³

Az északkelet-magyarországi térség magyar honfoglalás korát megelőző időszakainak régészeti kutatása korábban elsősorban a szlávok emlékanyagának keresésében merült ki, ennek eredményeképp váltak ismertté többek között Vásárosnamény-Gergelyiugornya és Panyola lelőhelyei és leletgyűjtései, amelyeket a kézi korongolt fazekak és agyagtepsik alkotnak (ERDÉLYI-SZIMONOVA 1993, SZIMONOVA 2008).

A másik lehetséges megközelítés éppen a honfoglalás kor kutatása felől érte a 9. századi lelőhelyeket. Sorra mutatták ki a nagy honfoglalás kori temetők közelében fekvő hosszabb életű telepek első fázisát, vagy épp a honfoglalás kori kerámiakészítés hagyományainak 9. századi előzményeit. Karos-Tobolyka település első periódusát az utánkorongolt edények és a sütőtepsik jelenléte alapján Simonyi Erika a 9. századra keltezte (SIMONYI 2010). Ezt a horizontot olyan formai és díszítő jegyek jellemzik, mint az általános megfigyelt rövid tagolatlan perem, alig behúzott nyak, hirtelen kiugró vállas edényttest és az erősen összeszűkülő alj, valamint a sávokban bekarcolt vonalköteg és hullámvonalköteg díszítés kombinációja (párhuzamai Karos-Mókahomokon és Zemplénagárdon figyelhetők meg). Az ezt a leletcsoportot követő 9–10. századi fázisra már olyan új elemek lesznek jellemzőek, mint az oxidált égetés és az erősen kihajló, legömbölyített perem.

Herold Hajnalka két északkelet-magyarországi kora középkori lelőhely anyagát elemezte és osztotta települési fázisokba. Karos-Mókahomok II. periódusát a 8. századra, a III.-at pedig a 9. századra keltezte. Ez párhuzamba állítható Zemplénagárd I–III fázisával, ahol az utolsó időszakban, vagyis a 9. század végén a Karos-Tobolykán leírt jelenségek mellett új elemként az oxidált égetés megjelenésével kell számolni (HEROLD 2006). E két északkelet-magyarországi lelőhelyen sem sütőharang, sem bogrács nem került elő, a kézi korongolt kerámia mellett csupán agyagtepsi töredékei.

Borsod 10. századi településének kerámiája Wolf Mária véleménye szerint a honfoglalást megelőző 9. századi fazekashagyományokra vezethető vissza: technikai értelemben egynemű, egyöntetűen kézi korongolt darabok alkotják az edénykészlet nagy részét (WOLF 2013). A főzőedények, fazekak formailag és díszítés tekintetében nagy hasonlóságot mutatnak a tárgyalt 9. századi lelőhelyek anyagával, a kézi korongolt fazekak mellett agyagtepsi töredékek egészítik ki az edénygyűjtést (WOLF 1996).

A Hajdúságból az ártándi párhuzam mellett Hajdúnánás-Mácsai-dűlő említhető példaként, mely-

nek második fázisát keltezi a nagykállói kerámiával szintén párhuzamba állítható leletanyaga a 9. századra (BAJKAI 2012b; BAJKAI 2016b). Debrecenből 10. századiként közölt D. Szabó László igen hasonló kézi korongolt fazekakat és lepénysütőként azonosított sütőtálakat/agyagtepsiket (D. SZABÓ 2012). Több hajdúsági lelőhely kézi korongolt kerámiáján a szabályos girlandokba rendezett hullámvonalköteg díszítés regionális sajátosság lehet.

Az említett párhuzamok alapján jól látszik, hogy az északkelet-magyarországi régió 9. századi telepek-kerámiájából kiszorulnak a kézzel formált/korongolatlan edények, kizárólagossá válik a kézi/lassú korongolt kerámia. A jellegzetes késő avar kori fazékforma, a rövid, enyhén kihajló perem, nyak nélküli, gömbös vagy tojásos edényforma az Észak-Alföldön feltehetően a 9. század során végig domináns formai típus marad. Az elsősorban a Karoling-Pannónia területén feltűnő 9. századi jellegzetesség (SZÓKE 2000, 324, 54 jegyzet), a széles szájú, erős vállú és erősen összeszűkülő aljú edényforma a vizsgált települések leletei között nincs jelen. A nagykállói fazekakat a rövid és egyszerű peremek, levágott és lekerekített peremszél-megoldások jellemzik. Ezzel együtt jár, hogy a nyak kevésbé hangsúlyos, vagy egyáltalán nincs. Az edénykészletet a kis és közepes méretű fazekak alkotják, a nagyméretű, tárolóedények (?) teljességgel hiányoznak. A fazekakra szinte kizárólag a vonalköteges díszítés jellemző, hullámvonal és vízszintes vonalköteges díszítések kombinációiban a szabályosan váltakozó elhelyezés figyelhető meg, és hiányoznak az egyéb díszítőelemek, mint a beszurkálás, bevagdosás. A fejlettebb ipari keretek bizonyítékainak tekintett mesterjegyek, fenékbélyegek a nagykállói telepen sem jelentek meg. A kézi korongolt kerámia a vizsgált falusias településeken meglehetősen egynemű képet mutat, a fazekakon kívül más korongolt/kézi korongolt áru általában nem kerül elő. Hiányoznak, vagy csupán szórványosan bukkannak fel a tálak, a 9. századi Dunántúlon jellegzetes fordított csonkakúp alakú mély tál a térségből mindössze Nyírtass-Csárda-lapos lelőhelyről ismert (TAKÁCS 2016). Ehhez hasonlóan a kiemelkedően jó minőségű díszedények, illetve extra adalékanyagú import áruk sem mutathatók ki.

Herold Hajnalka regionális összehasonlító vizsgálata során Magyarország két eltérő régiójából, Északkelet- és Délnyugat-Magyarországról származó lelőhelyeket vett górcső alá, s e két régió részben eltérő fejlődését mutatta be. Régiók fölötti, általános érvényű megállapítása, hogy a kézzel formált/korongolatlan és a kézi- vagy lassúkorongolt

kerámia aránya megváltozik, a kézi vagy lassú korongolás gyakorlata válik uralkodóvá a 9. században. A nagykállói és a régióbeli többi publikált lelőhely alátámasztotta ezt az állítást. A vegyes égetési eljárás 9. századi dominanciáját az azóta született publikációk szintén megerősítik. Magam sem az északkelet- sem a délnyugat-magyarországi régió korabeli leletei között nem tudtam biztosan oxidált égetésű kerámiát elkülöníteni. Az északkelet-magyarországi lelőhelyen egyetlen darab narancsos vagy vörösés árnyalatú darab sem került elő, a Zalavár környékén előforduló kerámia jobb minőségű, finom anyagú, jól égetett példányairól sem bizonyított az oxidált égetés, az égetési hőmérsékletek alapján valószínűbb a vegyes eljárás (HEROLD 2010, 162, Tab. 3). Az oxidált égetéshez analógiaként hozott lelőhelyek (Királyhelmece, Edelény-Borsod, Örménykút, Halimba-Cseres) datálása kérdéses, legtöbb esetben a 9. század végénél későbbi időszak valószínűsíthető. Királyhelmece problematikus, kerámia alapú keltezését a szerző maga is említi, Örménykút 8–9. századra keltezett fázisaiban (I–II), amelyek a nagykállói és a bemutatott leletanyaggal leginkább párhuzamba állíthatók, nem található meg az oxidációs eljárás (HEROLD 2004, 54–55, Abb. 28–29). A III. települési horizontot pedig, amikor az oxidált (?) égetésű edények megjelennek, a szerző is a 10. századra tette, nem zárva ki a 9. század végi, illetve 11. századi datálás lehetőségét (HEROLD 2004, 61–63). Halimba-Cseres újraértékelése révén van tudomásunk a sírkerámia vékony, esetleg 9. század végére tehető rétegéről (SZIGETI–SZILÁGYI 2013, 869), de az oxidált égetés biztosan nem az ebbe a horizontba tartozó példányokra igaz. A vizsgálatok alapján az edények nagy részét 700–750 °C körül, gödörben égették ki (SZIGETI–SZILÁGYI 2013, 869). Borsodon az archaeometriai vizsgálatok azt bizonyították, hogy az „oxidált hatású” edényeket nem fazekaskemencében, hanem hagyományos módon égetőgödörben, nem valódi oxidációs körülmények között égették ki (WOLF 2013, 769), azaz az oxidációs égetés technikai újításának a 9. század végi–10. század eleji megjelenése Északkelet-Magyarországon sem igazolható.

A kézi korongolt kerámia mellett csak a sütőharang és az agyagtepsi jelzi a kézzel formált, házi vagy háziiparszerű tevékenységet a településeken. A térség településeinek edénykészletét legtöbbször a sütőharangok egészítik ki, de előfordulnak olyan lelőhelyek, ahol e fazekak mellett nem sütőharangokat, hanem agyagtepsiket találtak. A vizsgált északkelet-magyarországi terület három földrajzi tájegységet foglal magába, a lelőhelyek elhelyezkedése és

leletösszetétele között összefüggés feltételezhető. A Nyírség és a Hajdúság területén a kézi korongolt fazekak mellett többnyire sütőharangok kerültek elő, agyagtepsik nem, vagy csak szórványosan. Ezzel szemben a Felső-Tisza-vidéken, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi peremén, az országhatár mentén a sütőharang hiányzik, és a fazekak mellett agyagtepsik fordulnak elő. Meglehetősen ritka, hogy e két tárgytypus együttesen van jelen egy telepen és/vagy egy települési objektumon belül. A balkáni eredetű sütőharang (VIDA 2011, 706, 728), és a többnyire szlávshoz kötött agyagtepsi (TOMKA 2004, 424) együttes előfordulása lelőhelyünkön

kívül ritka. A hagyományosan nomád állattartónak tartott népeességhez kötött (VIDA 2011, 740), újabban inkább kelet- és közép-európaiként definiált (SZENTHE 2019, 228–229) étkezési kultúra eleme, a korongolatlan bogrács pedig szintén hiányzik a vizsgált lelőhelyeken. Térképre pillantva jól látható, hogy az agyagtepsi-lelőhelyek elsősorban a mai országhatár közelében, a hegyvidéki zóna peremén találhatóak, míg a sütőharangot tartalmazó települések kiterjedése az Alföld irányába nyitott. Azokon a lelőhelyeken, ahol mindkét lelettypus képviselve van, a két kultúra egymásra hatása érhető tetten a kontaktzóna területén.¹⁴

Jegyzetek

- 1 Az ásatásvezető Markó András volt, a feldolgozás lehetőségéért köszönettel tartozom.
- 2 Ezen felül mindössze egyetlen gyorskorongon készült edény aljtörredékét lehetett elkülöníteni a leletanyagban.
- 3 Csakúgy, mint ahogyan tárolásra alkalmas gödrök, vermek sem kerültek elő a lelőhelyen.
- 4 Köszönettel tartozom Hajnal Zsuzsának, hogy felhívta figyelmemet a Magyar Nemzeti Múzeum szilágynagyfalusi leleteire.
- 5 Az agyagtepsik anyaga gyakran nagyon hasonlít a házfalak tapasztásának anyagához, és töredékek lévén a lehetséges sütőlapok sem különíthetők el egyértelműen.
- 6 Néhány esetben cseresznyemagra emlékeztető ún. vasborsókat, vas konkréciókat lehetett felfedezni az edények anyagában, amely a helyi agyag sajátossága. A meghatározást Kenéz Árpádnak köszönhetem.
- 7 Az agyagtepsi nyílásának lehetséges lefolyónyílásként való értelmezése ellen szól az is, hogy a vastag tepsi átmelegítéséhez és az azon való hússütéshez nagyon magas hőfokra, lánggra lett volna szükség, az pedig az edény alján jól látható nyomot hagyott volna.
- 8 Takács Melinda kutatásai a Felső-Tisza vidék és a Nyírség koraközépkori kutatására, Bajkai Rozália vizsgálatai a Hajdúság koraközépkori településtörténetére fókuszálnak.
- 9 A gyűjtőmunkát Romat Sándor végzi.
- 10 Lukács József előadása a Hadak útján – A népvándorlás kor fiatal kutatóinak XXII. visegrádi konferenciáján hangzott el. http://www.mnm-nok.gov.hu/wp-content/uploads/2013/03/Lukacs_Avar_M3_uj_lelohelyek.pdf utolsó megtekintés 2014. 10. 31., továbbiakban LUKÁCS 2011.
- 11 Bajkai Rozália dolgozza fel az említett lelőhelyet, akinek a leletanyag megtekintéséért és a hivatkozás lehetőségéért köszönettel tartozom.
- 12 Romat Sándor szíves szóbeli közlése alapján.
- 13 Két helyről áll rendelkezésre adat: Nagykovács-Harangod és Nyíregyháza-Rozsátszőlő lelőhelyeken egy-egy darab került elő, ez utóbbi adatot Bajkai Rozáliának köszönöm.
- 14 A cikk a „Hatalom és kultúra a Kárpát-medencében a korai középkorban” (OTKA NK 111853) projekt keretében készült.

IRODALOM

BAJKAI, Rozália
2012a

Avar kori településrészletek Kántorjánosi és Pócspetri határában. – Awarenzeitliche Siedlungreste in den Gemarkungen von Kántorjánosi und Pócspetri. In: Szabó Á.–Masek Zs. (szerk.), Ante Viam Stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán. Budapest, 407–480.

2012b

Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén – Hajdúnánás-Mácsi-dűlő. – Research possibilities of a Late Avar settlement at the northern edge of the Great Hungarian Plain. Hajdúnánás-Mácsi-dűlő.

- 2016a In: Liska A.–Szatmári I. (szerk.), Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. TO 3. Békéscsaba, 9–44.
Újabb adatok az ún. avar süttőtálak és agyagtepsik kérdésköréhez. – *New contributions to the issue of the so called baking bowls and clay trays.* In: Csécs T.–Takács M. (szerk.), *Beatus homo qui invenit sapientiam.* Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára. Győr. 31–44.
- 2016b *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Hajdúnánás-Mácsi-dűlő.* – *Studien zur Siedlungskeramik des 8. und 9. Jahrhunderts auf dem nördlichen Randgebiet der Großen Ungarischen Tiefebene.* Antaeus 34, 209–252.
- BÁLINT, Csanád
1991 *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csanád).* *Varia Archaeologica Hungarica* 4. Budapest.
- ERDÉLYI, István–SZIMONOVA, Eugenia
1987 *Ausgrabungen in der Gemarkung von Vásárosnamény-Gergelyugornya (Vorbericht).* *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39, 287–312.
- 1993 *Faluásatás Panyola határában.* In: Lőrinczy G. (szerk.), *Az Alföld a 9. században.* Szeged, 125–135.
- GARAM Éva
1981 *VIII–IX. századi telepnyom Tiszafüred határában.* – *Siedlungsspur aus dem 8–9. Jh. in der Gemarkung von Tiszafüred.* *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 137–147.
- GERGELY Katalin
2017 *Avar kor végi boronaház Nagykovács-Harangod lelőhelyen.* – *Log House from the End of Avar Age at Nagykovács-Harangod Site.* In: Merva Sz. (szerk.), *Hadak útján XXII. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája Visegrád, 2012. október 2–4.* (Assembly of Young Scholars on the Migration Period XXII Visegrád, October 2–4, 2012) *Altum Castrum. A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetek* 9. Visegrád, 349–380.
- HAMPEL, József
1905 *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn.* I–III. Braunschweig.
- HEROLD, Hajnalka
2004 *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54.* *Varia Archaeologica Hungarica* XIV. Budapest.
- 2006 *Frühmittelalterliche Keramik von Fundstellen in Nordost- und Südwest-Ungarn.* *Opuscula Hungarica* VII. Budapest.
- 2010 *The Ceramic „Tableware” of the Carolingian Period in Zalavár, South West Hungary.* *Antaeus* 31–32, 155–172.
- 2014 *Insights into the chronology and economy of the Avar Khaganate and the post-Avar Period: Pottery production and use in the Carpathian Basin from the late 6th to the 10th century AD.* *Acta Archaeologica Carpathica* XLIX, 207–229.
- KRALOVÁNSZKY Alán
1994 *Az Ártánd-Kapitány-dűlői késő avar kori temető.* *A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve* 71, 37–103.
- LUKÁCS József
2011 *Avar korszakos lelőhelyek az M3 újabb szakaszán.* *A Hadak útján... A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciáján, Visegrádon elhangzott előadás írott változata.* http://www.mnm-nok.gov.hu/wp-content/uploads/2013/03/Lukacs_Avar_M3_uj_lelohelyek.pdf utolsó megtekintés 2014. október 31.
- RAPPOPORT, Pavel Aleksandrovič
1975 *Drevneruskoe žilišče.* *Arheologia SSSR Svod arheologičeskikh istočnikov* E1-32. Moskva.

- SIMONYI Erika
2010 *10–13. századi települések Északkelet-Magyarországon és a régió Árpád-kori kerámiája.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Doktori disszertáció tézisei. Budapest.
- STRAUB Péter
2011 *Újabb késő népvándorlás kori település Nagyrécsce határában (Bakónaki patak).* – *Neue Siedlung der späten Völkerwanderungszeit in der Gemarkung Nagyrécsce (Bakónaki patak).* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica XII, 393–417.
- D. SZABÓ László
2012 *10. századi veremház Debrecen belvárosában.* A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011–2012, 127–141.
- SZENTHE, Gergely
2019 *'The Late Avar reform' and the long eighth century: a tale of the hesitation between structural transformation and the persistent nomadic traditions (7th to the 9th century AD).* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 70, 215–250
- SZIGETI Judit–SZILÁGYI Vera
2013 *A Halimba-Cseres 10–12. századi temető kerámiaanyaga.* – *Ceramic assemblage of the 10–12th century cemetery at Halimba-Cseres.* In: Révész L.–Wolf M. (szerk.), *A honfoglalás kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, 861–884.
- SIMONOVA, Evgenija
2008 *Material'naja kul'tura slavjanskogo naselenija Severo-Vostočnoj Vengrii VII–XI vekov po keramičeskim materialam.* Moskva.
- SZŐKE, Béla Miklós
1980 *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32, 181–203.
2000 *A keresztény térítés kezdetei Pannóniában a Karoling-korban (a petőházi Cundpald kehely és a sopronkőhidai temető helye és szerepe).* – *Die Anfänge der Christianisierung in Pannonien in der karolingischen Epoche. (Der Cundpald Kelch aus Petőháza und die Lage und Rolle des Friedhofes von Sopronkőhida).* Soproni Szemle 2000/4, 310–342.
2014 *A Karoling-kor a Kárpát-medencében.* A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításának vezetője. Budapest, 2014.
- TAKÁCS Melinda
2016 *A 9. századi Felső-Tisza-vidék problémás kérdéseiről a telepkutatás tükrében.* – *On the Problematic Questions of the 9th Century Upper-Tisza Region in the Light of the Settlement Research.* In: Simonyi E.–Tomka G. (szerk.), *A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni – Regionalitás a középkori kerámia kutatásában.* Opuscula Hungarica IX. Budapest, 45–57.
- TOMKA, Péter
2004 *Kleine Öfen – Grosse Wannen. Die Besonderheiten einer spätawarenzeitlichen Siedlung.* In: Fusek, G. (ed.), *Zborník na počesť Dariny Bialekovej.* Nitra, 419–426.
- VIDA, Tivadar
2011 *Sütőharangok és sütőfedők – régészeti adatok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához.* In: Kolozsi B.–Szilágyi K. (szerk.), *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében.* TO 1/2. Debrecen, 701–817.
2016 *Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas.* Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 67, 361–422.

WOLF, Mária
1996

Die Gespanschaftsburg von Borsod (Grabungen 1987–1993). Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 48, 209–240.

2013

Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában. I. (Borsod). In: Révész L.–Wolf M. (szerk.), A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 755–797.

ENDAWARENZEITLICHE SIEDLUNG IN NORDOST-UNGARN: NAGYKÁLLÓ-HARANGOD (KOMITAT SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG)

Zusammenfassung

Der Artikel bearbeitet das Material und den archäologischen Befund der endawarenzeitlichen Siedlung Nagykálló-Harangod in Nordostungarn. Vor dem Bau der M3 Autobahn wurde im Jahr 2011 eine Rettungsgrabung durch die Mitarbeiter des Ungarischen Nationalmuseums am Fundort durchgeführt. An der Ausgrabung wurden großräumige urzeitliche sowie mittelalterliche Siedlungsspuren freigelegt, wobei in der zentralen Zone der Freilegungsfläche die Spuren einer frühmittelalterlichen Siedlung zum Vorschein gekommen sind. Der awarenzeitliche Siedlungsteil umfasst lediglich zehn Grubenhäuser, aber keine anderen Siedlungsphänomene, wie Gruben, Brunnen, Graben. Die Mehrheit der Gebäude liegt in einer Gruppe, nur drei Hausgrundrisse waren von dieser Konzentration weiter entfernt. Die Häuser waren quadratisch gestaltet, an den Ecken abgerundet, höchstens 310×320 cm groß und 10–30 cm in den Boden eingetieft, in der NO/SW Ecke mit Feuerstelle oder Ofen ausgerüstet. In fast keinen der Bauten hat man Spuren von Pfosten gefunden, aber in jedem Haus zog sich eine feste Lehmplasterung entlang der Hausgrube. Derart gestaltete Gebäude können zumeist als innerhalb der Hausgrube stehende Blockbaukonstruktionen rekonstruiert werden.

Aufgrund der Erneuerungen und Superpositionen der Bauten kann man eine mehrphasige, längere Lebensspanne der Siedlung annehmen, was aber sich im Fundmaterial kaum widerspiegelt. Die Fundkomplexe der einzelnen Häuser stehen außer der Keramik aus Tierknochen sowie aus Knochen- und Steingeräte, wobei es keine datierbaren Kleinfunde vorgekommen sind.

Die wichtigste Fundgruppe ist die insgesamt ca. 240 Exemplar zählende Keramik. Im Fundmaterial wurden zwei verschiedene technologische

Typen identifiziert, und zwar die handgeformte und die auf langsam drehende Handtöpferscheibe gefertigte Keramik. In der Tonaufbereitung ist die bewusste Magerung identifizierbar. Die verschiedenen Magerungsarten – mit den unterschiedlichen Magerungsmitteln wie Sand, Quarz, Kiesel, Kalk, organischer Stoff, Schamott – wurden den technologischen Gruppen entsprechend ausgewählt. Der Ton der handgeformten Gefäße wurde mit Sand, mit organischen Magerungsmitteln bzw. mit Schamott vermergt. Dagegen enthält das Material der handgeformten Gefäße neben dem Sand und dem Quarz auch Kiesel. Diese technologischen Merkmale sind ausschließlich für bestimmte Gefäßtypen charakteristisch. Unter den handgeformten Gefäßen befinden sich die Backglocken/Gluthaube und Backschüssel oder Tonwannen, die beide charakteristische Elemente der frühmittelalterlichen Fundkomplexe sind. Die langsam gedrehte Ware war für das Kochen geeignet, zu dieser Gruppe gehören die Töpfe/Näpfe. Dieser Gefäßtyp von guter Qualität erinnert sich an die späwarenzeitlichen kugel- und eiförmigen Töpfe mit ausgebogenen, kurz und schräg geschnittenen Randkanten. In der Verzierung kommen die in der Spät- und Endawarenzeit gewohnten Verzierungstypen, und zwar die Wellenlinienbänder und die geraden Linienbänder vor.

Die räumliche Verteilung der technologischen sowie typologischen Gruppen der Keramik war nicht gleichmäßig, das stimmt nicht nur für Stückzahl, sondern auch für die Fundensembles. Jedes awarenzeitliche Haus hat awarenzeitliche Scherben enthalten: wenigstens ein Stück, höchstens 49 Stücke. Das zeigt Zusammenhang mit der Grubentiefe und mit den eventuellen Störungen.

Die Fundensembles beinhalten mehrere technologische Gruppen bzw. Gefäßtypen. Die technologi-

schen Gruppen kommen immer gemischt vor, aber in der Mehrheit der Fundensembles dominiert die qualitätsvolle Töpferware, nur in einigen Häusern wurden mehr handgeformte Backgefäßfragmente gefunden. Davon kann man wahrscheinlich doch keine (chronologische) Folgerungen ziehen. Die Superpositionen bringen uns auch nicht näher zur Lösung von Fragen der inneren Chronologie, nämlich wurden die erneuerten Hausgrundrisse entsorgt, und keine sehenswerte Änderung kann im Fundmaterial der Siedlung als ein Ganzes nachgewiesen werden. Es gibt aber eine offensichtliche Tendenz in der Verteilung der handgeformten Gefäße, nämlich kommen in einem Haus meistens entweder Backglocke oder Tonwanne allein vor. Der Anteil der letztgenannten Type ist etwa gleich, im Hintergrund können funktionelle Unterschiede stehen.

Sonstige, aus den anderen Regionen der Großen Ungarischen Tiefebene gut bekannte Charakteristiken der Keramik aus dem 9. Jahrhundert – die Dominanz der handgeformten Gefäße, die Anwesenheit der Tonkessel und der Stempelverzierung – sind hier nicht nachweisbar, in Nagykálló-Harangod und seinem Raum ist die Epoche durch die langsam gedrehte Töpfe von guter Qualität, die Backglocken und Tonwannen gekennzeichnet. Im Kontext der anderen Funden der nächsten Umgebung ist das Fundmaterial immer noch ungenügend, um allgemeine Aussagen über die materielle Kultur der Mikroregion im 9. Jahrhundert zu machen, doch gibt uns die Veröffentlichung von allen gut dokumentierten Siedlungsresten einen immer tieferen Einblick in die Prozesse der frühmittelalterlichen Besiedlung.

K. Gergely

Magyar Nemzeti Múzeum

Régészeti Tár

H-1088, Budapest, Múzeum krt. 14–16.

gergely.katalin@hnm.hu

Tomáš König

THE TOPOGRAPHY OF HIGH MEDIEVAL NITRA
NEW DATA CONCERNING THE TOPOGRAPHY
OF MEDIEVAL TOWNS IN SLOVAKIA¹

Nitra was one of the most important castle towns in the Kingdom of Hungary during the High Middle Ages between the 11th and 13th centuries. The results of existing research have not produced a uniform image of the town's topography. Opinions among scholars differ especially concerning the location and extension of the extramural settlement. Archaeological excavations at the Tržnica and Mlyny locations raise the possibility that the extension of the extramural settlement was larger than the area later enclosed by the town walls. The reason behind such reduction could have been the decline of the town as a result of the devastating consequences of the Tatar invasion of Hungary in 1241.

Nyitra az Árpád-kori Magyar Királyság egyik legfontosabb ispánsági vára volt a 11. és a 13. század között. Az eddigi kutatások eredményei nem szolgáltatnak egységes képet a város topográfiájáról. A szakemberek között a vélemények megoszlanak a váralja település helyéről és kiterjedéséről. A Vásártér (Tržnica) és a Malmok (Mlyny) lelőhelyeken végzett feltárások nyomán feltételezhetjük, hogy a váralja település nagyobb lehetett, mint a későbbiekben a városfal által bekerített terület. A város méretének csökkenése mögött nagy valószínűség szerint az 1241. évi tatárjárást követő hanyatlás állhat.

Keywords: Nitra; 11th–13th century; castle town; topography; extramural settlement; Tatar invasion

Kulcsszavak: Nyitra; 11–13. század; ispánsági vár; topográfia; váralja település; tatárjárás

The importance of the town of Nitra in the High Middle Ages is well documented from the perspective of historical research. However, archaeological excavations over the long-term, especially those of the cemeteries (FUSEK 2008), document the continual development of the local settlement-network beginning in the Great Moravian period. As the results of recent archaeological research also suggest, it is possible to assume that Nitra was not even affected by the military events connected with the establishment of power by the Old Hungarian tribal union in the Carpathian Basin at the beginning of the 10th century (KÖNIG 2016). In this case, it is also possible to consider that not only did this involve the continuity of settlement, but also, in a certain form, a continuation of its function as an administrative centre.

Natural conditions and long-distance routes

The localisation of medieval towns was fundamentally linked to trade routes. However, the course

of routes, especially in the distant past, was most heavily influenced by the structure of the terrain and watercourses, both of which represent obstacles. Nitra has no defined market square nor regular layout and a respective system of streets. Therefore, it must be assumed from the outset that as a town growing out of the continuity of settlement, it had a topography that was heavily affected by natural conditions and the trade routes that ran through the town and which became the skeleton of its later network of streets (Fig. 1).

The geomorphological structure of Nitra is dominated to this day by three elevated positions – Castle Hill, Summit (Vřšok) and the town cemetery – natural formations, around which the main branch of the Nitra River flows. In the past, Castle Hill was completely cut off from the surrounding space by a stream named the Little Nitra (Nitrička). However, during the first half of the 20th century, major changes were made in Nitra, including the filling of the Little Nitra, the relocation of the main riverbed

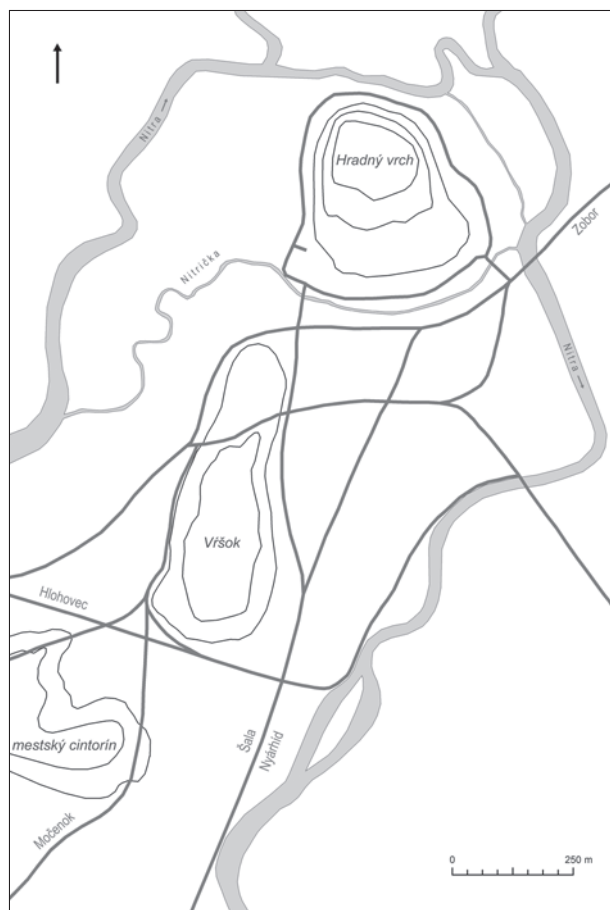

Fig. 1 Nitra, reconstruction of the medieval street network
1. kép Nyitra, a középkori utcahálózat rekonstrukciója

of the Nitra and the filling of its side branch that flowed through the Mlyny location (BŘEZINOVÁ–SAMUEL 2007, 61; KÖNIG et al. 2014, 21–23).

With respect to the long-distance routes, several of superregional importance met up in Nitra. According to the testimony of written sources, a route from Hlohovec ran from the northwest to Nitra (connecting probably somewhere before Nitra with a trail from Šintava), from the southwest a route from Šaľa (LUKAČKA 2002, 209–210). Both of these routes secured communication with prominent crossing points and toll collection locations on the lower part of the Váh River (JAMRICHOVÁ 1997, 65–68). After meeting in Nitra, the long-distance routes diverged in different directions. A northward route ran to the peak of Mt. Zobor, while the other ran southward to Nyárhíd (LUKAČKA 2002, 209–210). The content of a letter of the Nitra Chapter from 1247 states that the route from Šaľa passed through Cabaj-Čápor (CDSI 2, 191, no. 272). But as concerns the street network of Nitra, this route likely entered the town already joined with the aforemen-

tioned road to Nyárhíd. The document also mentions that a route of local importance also ran from the southwest to Nitra, thus creating a direct link with Močenok (CDSI 2, 191, no. 272).

Another source that can document the presence of routes and streets is archaeological finds. In addition to the loosely dated medieval road to Castle Hill (SAMUEL–BEDNÁR 2012, 199–200), sections of medieval streets with a paved surface are also known from two other locations in Nitra. Investigated in Mlynská Street (RUTKAY 2006, 170), the first of these corresponded to the horizon with settlement finds datable to the 13th–15th century, and it seems that the street followed the former town walls. A street with the same direction is also known in this area of the town from old maps (BŘEZINOVÁ–SAMUEL 2007, 46–47, Fig. 69). The second street, uncovered in Nitra-Mlyny, was constructed sometime in the second half of the 13th century and was not used for longer than fifty years (KÖNIG et al. 2014, 90). Given its location and direction, its connection to the modern street network presented on the available old maps is not traceable.

Description of the town in the written sources

As concerns a description of the town preserved in written sources, there are only three documents related to the studied period. The first is the *Chronica Boemorum*, which records a military event from the year 1109 (CHRONICA BOEMORUM, 194–195, III/26). This source clearly indicates that an unfortified extramural settlement (*suburbium*) also belonged to Nitra Castle (*urbs Nitra*), which was protected by a wall. The second document is a report from the Nitra Chapter from 1247 in which the line of the town border is described (CDSI 2, 191–192, no. 272). In addition to the town itself (*civitas Nitriensis*), this report also describes the location of some of its individual spatial units (*terra ecclesiae Nitriensis* and *suburbium*). A site named *castrum Iudaeorum* is also mentioned, albeit without further explanation. Finally, the third important document for the topography of Nitra, despite already dating to the beginning of the Late Middle Ages, is a charter issued by Charles Robert in 1313 (RDSI 1, 485–486, no. 1142) recording the existence of town fortifications (*menia et turres civitatis Nitriensis*).

History of research

All data on the topography of high medieval Nitra come from modern research, with the first phase

composed of works by experts from the historical sciences. A key source for them was the aforementioned letter of the Nitra Chapter from 1247. Based on its interpretation, V. Šmilauer (ŠMILAUER 1932, 101, 103–104), a Czech linguist, noted on the map of the relevant section of the Nitra River region that the town space was lined on the north by Little Nitra Stream, while also including land along the left bank of the Nitra River. The site designated in the document as *castrum Iudaeorum* was the same as the formerly separate village of Párovce, in the Early Modern period a Jewish settlement situated at the western edge of Nitra.

The author of the first topographical plan of historical Nitra (Fig. 2) was V. Mencl, a Czech art historian and expert in medieval architecture. Although it is not known what exactly led him to such a conviction, he believed that Nitra in the High Middle Ages was limited to Castle Hill (MENCL 1938, 57–60). At that time, the area of the present day Old Town was presumed to be occupied only by separate settlements. Mencl's plan, likely based on the heavily stylised Early Modern renderings of the

town with which he worked, features a rather unrealistic reconstruction of the Nitra River branches.

Albeit without graphic representation, Slovak historian R. Marsina produced a fundamentally different view of the topography of high medieval Nitra (MARSINA 1977, 34, 36). Based on the document of the Nitra Chapter from 1247, Marsina claimed the existence of multiple town parts with different legal status. On Castle Hill, he distinguished the castle and outer bailey (later called the Upper Town), both of which were to have been fortified. According to Marsina, a legally and spatially separated part, later known as 'Podhradie' (extramural settlement), already existed in this period at the base of Castle Hill, approximately in the area of today's Podzámská Street. Neither was it part of Nitra nor property belonging to the Nitra Chapter (*terra ecclesiae Nitriensis*), which was located roughly in the area of the modern Vikárská and Ďurková streets. The actual extramural settlement (later known as the Lower Town) was to have been designated on the document as *suburbium* and belonged to the population, which was granted privileges in 1248.

Fig. 2 Nitra, topographical plan of the historical town after V. Mencl (MENCL 1938, 58, Fig. 6)
2. kép Nyitra, a történelmi városság topográfija V. Mencl alapján (MENCL 1938, 58, Fig. 6)

The second phase of activities aimed at recognising the historical topography of Nitra then belonged primarily to researchers in the field of archaeology. Referring continually (and surprisingly) to the charter of Bela IV from 1248 (CDSI 2, 208–209, no. 298), A. Ruttkay outlined a modified concept of the topography of high medieval Nitra in multiple studies (RUTTKAY 1995; RUTTKAY 1996; RUTTKAY 1999). In his written description (RUTTKAY 1999, 246), which does not fully correspond to the graphic depiction (Fig. 3), Ruttkay stated that the historical designation *suburbium* can be linked to the base of Castle Hill, to a narrow unfortified space north of the Little Nitra. He equated the *castrum Iudaeorum* location with the Summit (Vfšok) site, suggesting that it could have been a fortified settlement. As confirmation of this assumption, Ruttkay presented the find of the remnants of three stone side towers built at intervals along the west edge of the Summit (RUTTKAY 1999, 248). He equated the space northeast of the Summit position with the designation *civitas*.

A. Ruttkay's topography concept, was soon in principle adopted by J. Ruttkayová and M. Ruttkay

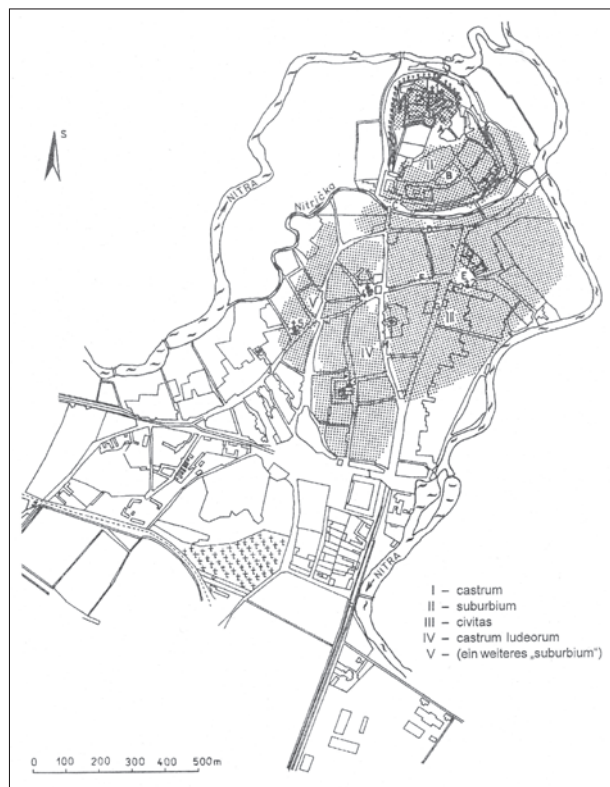

Fig. 3 Nitra, topographical plan of the high medieval town after A. Ruttkay (RUTTKAY 1999, 247, Fig. 9)
3. kép Nyitra, az Árpád-kori város topográfiaja A. Ruttkay alapján (RUTTKAY 1999, 247, Fig. 9)

(RUTTKAYOVÁ–RUTTKAY 1997, 104, 111), albeit with a new graphic processing (Fig. 4). They connected the position of the Summit on the plan with Párovice and equated them with the *castrum Iudaeorum* location.

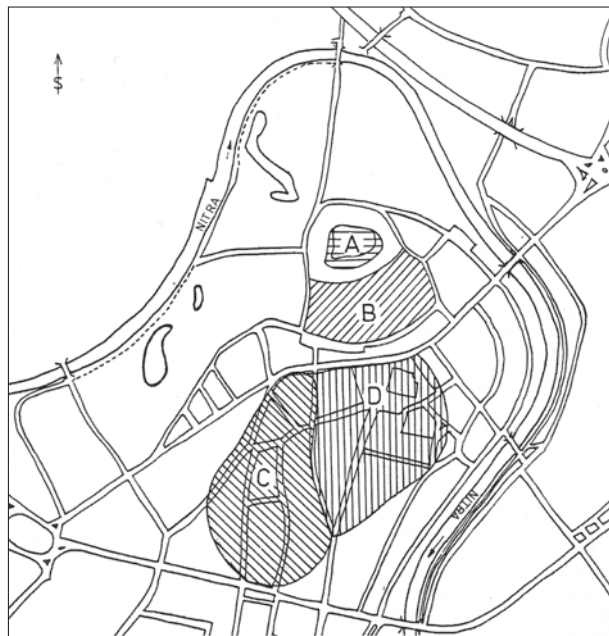

Fig. 4 Nitra, topographical plan of the high medieval town after J. Ruttkayová and M. Ruttkay (RUTTKAYOVÁ–RUTTKAY 1997, 104, Fig. 1)

4. kép Nyitra, az Árpád-kori város topográfiaja J. Ruttkayová és M. Ruttkay alapján (RUTTKAYOVÁ–RUTTKAY 1997, 104, Fig. 1)

P. Bednár (BEDNÁR 2002) presented the topography of high medieval Nitra in recent years essentially in the spirit of A. Ruttkay's concept. However, he also created a new plan (Fig. 5) with a number of important modifications. He demarcated a space belonging to the Nitra Chapter in the north-western part of the town south of the Little Nitra. In agreement with the written description of A. Ruttkay (RUTTKAY 1999, 246), he reduced the space identified as the *suburbium* to a narrow strip at the base of Castle Hill. He expanded the scope of the settlement related to the term *civitas* toward the south up to the level of the modern Štúrova Street.

Although scholars from the field of archaeology became involved in the issue of Nitra's topography, their efforts have not been reflected in works by historians. The younger generation was represented by J. Lukačka, whose publications (also exclusively with written descriptions) build on the work of R. Marsina. He equated the *castrum Iudaeorum* with a separate settlement with the parish Church of

St. Stephen the King, specifically with probably a considerably significant Jewish community, likely quite large (LUKAČKA 1998, 160; LUKAČKA 2010, 284–285).² He also addressed an assumption, albeit undocumented with sources, that the extramural settlement of the town of Nitra (later the Lower Town) expanded toward the south all the way to the Tržnica location (LUKAČKA 2010, 285). He likewise expressed the conviction that this space was protected by a wood and earth rampart throughout the High Middle Ages.

The Nitra suburbium before the middle of the 13th century

Archaeological excavations south of Štúrova Street, at the Tržnica (BEDNÁR–FOTTOVÁ 2003) and Mlyny (KÖNIG et al. 2014) sites gradually raised the need for a new re-evaluation of the high medieval topography of Nitra. Evidence of settlement activities involving production dated to the period between the 11th century and the middle of the 13th century was uncovered at both locations. At the time that finds from only the Tržnica location were known, P. Bednár and E. Fottová (BEDNÁR–FOTTOVÁ 2003, 310) considered a separate settlement that was not part of the area occupied by the town itself. However, after the excavation was conducted at the Mlyny location, the identified scope of the occupied area expanded to such an extent that

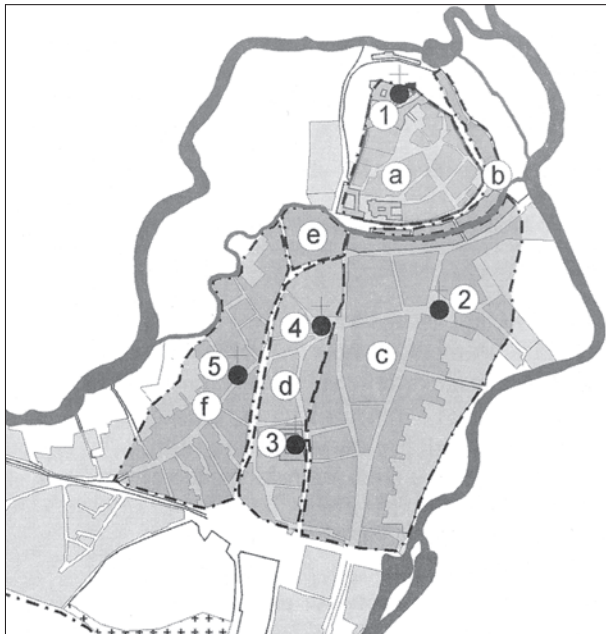

Fig. 5 Nitra, topographical plan of the high medieval town after P. Bednár (BEDNÁR 2002, 226, Fig. 33)
5. kép Nyitra, az Árpád-kori város topográfiája P. Bednár alapján (BEDNÁR 2002, 226, Fig. 33)

it was necessary to look for different possibilities to interpret the finds from this site.

The first step that raised the possibility of acquiring new information was a critical interpretation of the document issued by the Nitra Chapter in 1247. The aim of this work was to gain a clear impression of the course of the town border in the section that involved the actual town of Nitra and to identify places with a controversial localisation (*suburbium* and *castrum Iudaeorum*). The second step was to define the geographical extension of the town territory for the period before the mid-13th century.

The following passage of the document is relevant to the historical topography of Nitra, which begins and ends at the town borders: *prima meta incipit a fluvio Nitriae nomine in nemore ab oriente a parte terrae ecclesiae nostrae (...) descendit et ascendit ad montem, qui dicitur mons Chypany et ibi est meta; descendens vero de monte venit ad castrum Iudaeorum, circa quod est magna meta; inde tendit ad civitatem Nitriensem ad curiam Balassaey, filii Petros iobagionum castri Nitriensis; hinc a superiore parte pallacii cuiusdam Vadas nomine tendit inter ecclesias beatae virginis ac beati Michaelis et descendit inferius ad terram ecclesiae nostrae et de suburbio venit ad fluvium Nitriae; et transiens revertitur ad priorem terminum et ibi terminatur* (CDSI 2, 191, no. 272).

The description of the course of the borders begins (*prima meta*) and ends at this specific point on the left bank of the Nitra River (Fig. 6). Nevertheless, a detailed description of its course along the right bank of the river documents, albeit only partially, the road network distributed in these parts of the landscape. Based on this description and observed spatial contexts, Šibeničný vrch (Borina), below the eastern slope of which ran the route from Močenok, can be identified with the site presented in the document as *mons Chypany*. While the border of the town area probably ran around the hill of today's town cemetery (*magna meta*) from the north, the route from Močenok passed by its south side. Behind this hill, near the town of Nitra, yet beyond its border, was a location designated as *castrum Iudaeorum*. After coming alongside it, the borderline of the town area ran directly toward the space of the town (*ad civitatem Nitriensem*), where it passed between two churches (*inter ecclesias beatae virginis ac beati Michaelis*) standing on the Summit. Descending from this elevated position and taking a northerly direction, the border passed the aforementioned property of the Nitra Chapter (*ad terram ecclesiae nostrae*). Its final section ran through the extramural settlement heading toward the Nitra River

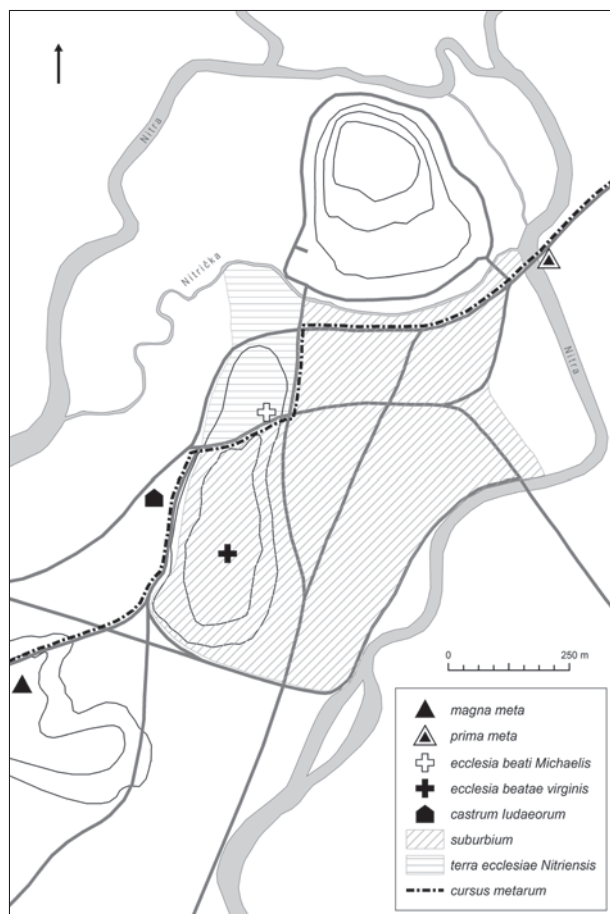

Fig. 6 Nitra, sites mentioned in connection with the Nitra Chapter from 1247

6. kép Nyitra, a nyitrai káptalannal kapcsolatban 1247-ben említett helyszínek

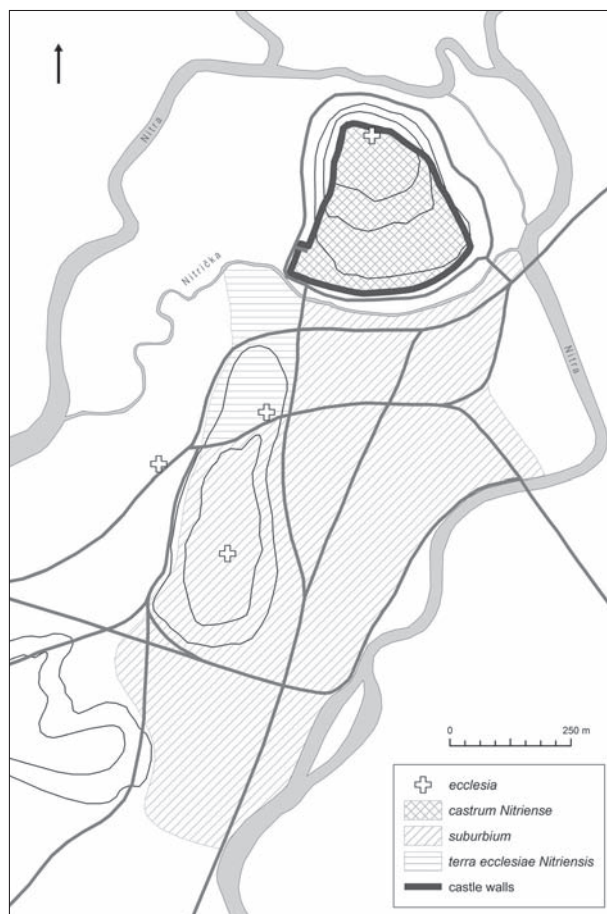

Fig. 7 Nitra, topography of the town in the High Middle Ages

7. kép Nyitra, a város topográfiája az Árpád-korban

(*de suburbio venit ad fluvium Nitriae*), on whose opposite bank was the border point (*prima meta*).

The presented interpretation of the border document describes the structure of Nitra in the period before the acquisition of town privileges as follows. The designation *civitas Nitriensis* in the document is a broad term encompassing multiple components that together formed the town. The document mentions two of these located south of the Little Nitra, *terra ecclesiae Nitriensis* and *suburbium*. In the context of the charter (CDSI 2, 208–209, no. 298), the area north of the Little Nitra, Nitra Castle, is also related to these. In the described period, *cives castrum Nitriensis* were townsmen of Nitra Castle (MARSINA 1977, 34).

Despite the fact that the updated interpretation of the written source provided a new view of the town topography, it did not offer a more precise idea of the extension of the extramural settlement of Nitra. Hence, an answer to the classification of the Tržnica

and Mlyny locations can come only from an actual analysis of the finds from these sites.

The high medieval finds unearthed at both of these locations appear to be not only contemporary but also similar in character. These are sunken settlement features mainly of a production nature. The question is whether the predominance of features that can be interpreted as production or production-related makes it possible to designate the entire space south of the route to Hlohovec as a peripheral part of the extramural settlement in which craft activities were concentrated (Fig. 7). After all, it cannot be ruled out that only production areas were excavated at these locations, whereas, as is known for example from the pre-urban settlement of Brno, the actual inhabited space was located distinctively and hypothetically could have been situated along a route (PROCHÁZKA 2000, 120) that ran roughly through its centre. A demarcation of the occupied space to the south is still not possible.

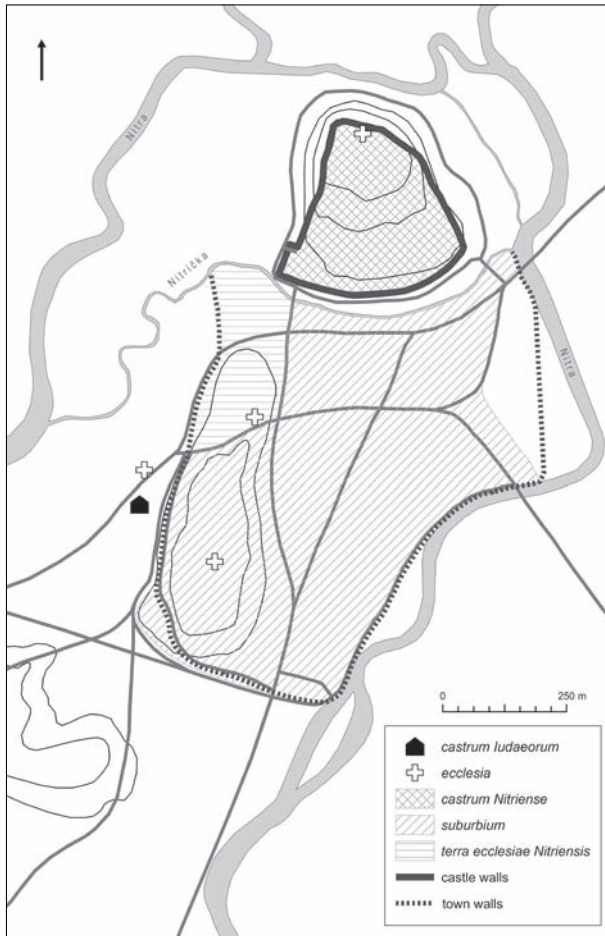

Fig. 8 Nitra, topography of the town around 1300
8. kép Nyitra, a város topográfiája 1300 körül

But taking into account the aforementioned finds and their character, it continued somewhat further toward the south. It can be assumed that even generally dated production features excavated in the space of a former stud farm (HANULIAK 1989, 200) are high medieval and together with others formed one spatial unit.

Also speaking in favour of the Mlyny location (and therefore likely Tržnica) being part of the Nitra extramural settlement is the amount of graphite pottery. During an analysis of high medieval graphite pottery from sites in Slovakia, G. Fusek and J. Spišiak (FUSEK–SPIŠIAK 2005, 312–313) stated that in comparison with agrarian settlements, the composition of finds from early royal centres or the pre-urban phases of later towns has a significantly higher representation of precisely this type of pottery. While at the nearby rural settlement uncovered in Nitra-Šindolka the average values documenting the percentage of graphite wares present in features ranged only from 1.33%

to 3.60% (FUSEK–SPIŠIAK 2005, 313), the values from Nitra-Mlyny were from 9.66% to 26.75% (KÖNIG et al. 2014, 56–57).³

The Nitra suburbium after the middle of the 13th century

The Nitra extramural settlement underwent considerable changes roughly around the mid-13th century. As it has been found, its southern part known from the Tržnica (BEDNÁR – FOTTOVÁ 2003, 310) and Mlyny (KÖNIG et al. 2014, 90) sites does not show signs of continual settlement activities that were convincingly datable to later than the middle of the 13th century. By this time, this territory was essentially no longer used as before.

Yet another important change occurred in the following period: the construction of town walls protecting the extramural settlement (Fig. 8), a fact documented in both written sources and by archaeological excavations.⁴ Perhaps the earliest reference is a document describing the extent of damage caused by an attack from the army of Matthew Csák (RDSI 1, 485–486, no. 1142), probably in 1313, during which the town walls and their towers (... *tota etiam ipsa civitas Nitriensis menis et turribus usque ad solum prostrata et diruta et horribiliter igne extitit concremata*) were reportedly razed and burned (BREZOVÁKOVÁ 2002, 223). It can, therefore, be assumed almost with certainty that the fortifications were combined walls consisting mostly of a wooden palisade or a wood and earth rampart. Supporting this conclusion was the find of the remnants of three stone side towers built at intervals along the west edge of the Summit (RUTTKAY 1999, 248). An iconographic depiction of Nitra from 1657 also documents the wood and earth fortifications (SAMUEL–BEDNÁR 2012, 206, Fig. 10). The south line of the town walls is likely demarcated by the place where the lower town gate (the Turkish Gate) was later built. Known from iconographic sources and old maps (e.g. BŘEZINOVÁ–SAMUEL 2007, 48–49, Fig. 70), this gate was not demolished until 1859 (ZEMENEOVÁ 1998, 272).

The construction of the town walls also created new spatial arrangements. The territory protected by the walls began to be more intensely utilised and acquired a regular layout of individual urban elements such as market squares, building development and streets. In the case of the foundation of Old Town in Prague, a unique phenomenon occurred in the second half of the 13th century in connection with the construction of its fortifications: the extramu-

ral settlement greatly exceeded the size of the enclosed area. In the case of the Újezd sv. Martina settlement, the Old Town walls cut through the homogenous settlement area and part of its built-up area was cleared and moved away from the fortified space (CYMBALAK–STAŇKOVÁ 2014, 162). At the site of the later Republic Square (Náměstí Republiky), even impressive Romanesque buildings in the space beyond the walls were razed and the mentioned area remained for a long period of time essentially vacant (JUŘINA 2009).

Although the extent of the Nitra extramural settlement clearly exceeds the space later surrounded by fortifications, there is still no evidence demonstrating that its shrinkage was related precisely to the construction of the walls. The handicraft activities that were demonstrably conducted in these areas were probably not moved behind the town fortifications, as the trend was exactly the opposite in emerging medieval towns (PODLISKA 2008). In Nitra, it is even possible to assume that a considerable amount of time passed between the end of settlement activities in the southern part of the extramural settlement and the construction of the town walls, perhaps even decades. The surface of the road documented in the north-western part of the Mlyny site and datable to the second half of the 13th century was paved with stone pitching (KÖNIG et al. 2014, 79, 90). One of the possible reasons for the construction of the road across the abandoned part of the extramural settlement could have been that it offered a shortcut for connecting the road running essentially along the Nitra River (RUTTKAY 2006, 169–170) with the route running from Nyárhíd. The strongest evidence for this hypothesis is the orientation of its excavated section and the assumption that it was not used for a long period of time.

If the abandonment of the large territory used previously for many years in the southern part of the Nitra extramural settlement was not connected with the construction of the town fortifications, then

it could have reflected a loss of economic potential for the town perhaps leading to a decline in its population. This suggestion would not be all that surprising, as the importance of Nitra actually did decline in the 13th century. The existing evaluation of events known from historical sources connects its economic decline with a change in the route of the ‘Czech Road’ and with the military conflicts occurring in the final third of the 13th century and at the beginning of the 14th century (LUKAČKA 1998, 161–165). But while all of the mentioned events undoubtedly had an impact on the further development of the town, a major decrease in the population of Nitra could have occurred somewhat earlier.

A historical event recorded in the first half of the 13th century could have had a decisive impact on the beginning of the process of Nitra’s gradual decline: the invasion of Hungary by the armies of the Mongolian ruler Batu Khan in 1241, traditionally known as the Tatar invasion (MARSINA 2008a, 9). As period documents state, the territory of southwest Slovakia became an area in which the units of Orda Khan operated. Nitra Castle was the target of one of their attacks. A letter from Hungarian church and secular officials addressed to the pope states that the town was still holding out against the Tatars at the beginning of February of the following year (MARSINA 2008b, 52). Attention should also focus on the fact that mentions of the Tatars and their invasion also repeatedly appear in the charter of Nitra issued in 1248 (CDSI 2, 208–209, no. 298). In assessing the motivating factors that led the king to grant the privileges, emphasis has only been placed so far on the recognition of the town population for its loyalty, assistance and valorous efforts in the fight against the Tatars (LUKAČKA 1998, 159; MARSINA 2002, 191); however, there could have been other reasons behind this decision. The town privileges can be understood mainly as a stimulus followed by a period of prosperity that perhaps ended precisely with the Tatar invasion.

Notes

- 1 The article was written with the support of the Scientific Grant Agency VEGA 1/0827/16 entitled ‘*Beginnings of the Formation of Urban Space in Bratislava*’.
- 2 The first reference to this settlement under the name Párovice (*Parulcha*) comes from 1343 (ZEMENE 1977, 130–131).
- 3 The first value corresponds to the average percent-

- age of graphite pottery among all of the vessels at the given site. The second value is the representation of graphite pottery in features in which it occurred.
- 4 The parish Church of St. James, archaeologically unknown, was intentionally not drawn on the plan. With respect to the Middle Ages, this church is not known until the second quarter of the 14th century, when it first appears in a written source (MVS I 1, 56).

WRITTEN SOURCES

- CDSI 2 MARSINA, R. (red.), *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, tom. 2*. Bratislava 1987.
- CHRONICA BOEMORUM BRETHOLZ, B. (red.), *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum nova series, tom. 2. Berlin 1923.
- MVSI 1 SEDLÁK, V. (red.), *Monumenta Vaticana Slovaciae, tom. 1*. Trnavae–Romae 2008.
- RDSI 1 SEDLÁK, V. (red.), *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae, tom. 1*. Bratislava 1987.

BIBLIOGRAPHY

- BEDNÁR, Peter
2002 *Nitra* § 3. *Historisches*. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 21. Berlin–New York, 224–226.
- BEDNÁR, Peter–FOTTOVÁ, Eva
2003 *Nitra-tržnica – príspevok k poznaniu zázemia stredovekého mesta. – Nitra-Markthalle – Beitrag zur Erkenntnis des Hinterlandes der mittelalterlichen Stadt*. Archaeologia Historica 28, 303–315.
- BREZOVÁKOVÁ, Blanka
2002 *Nitra a Matúš Čák. – Nitra und Matthäus Chak*. In: Marsina, R. (ed.), *Nitra v slovenských dejinách*. Bratislava–Martin, 220–225.
- BŘEZINOVÁ, Gertrúda–SAMUEL, Marian
2007 *Prehľad osídlenia*. In: Březinová, G.–Samuel, M. (eds), *Tak čo, našli ste niečo? Svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre*. Nitra, 15–69.
- CYMBALAK, Tomasz–STAŇKOVÁ, Veronika
2014 *Středověké osídlení v jižním předpolí staroměstských hradeb v Praze. Nový pohled na základě archeologických výzkumů na ploše novostavby Quadrio*. Forum urbes medii aevi VIII/2. Brno, 152–173.
- FUSEK, Gabriel
2008 *Osídlenie Nitry v 10. storočí. Kontinuita alebo diskontinuita? – Settlement of Nitra in 10th century. Continuity or discontinuity?* In: Štefanovičová, T.–Hulínek, D. (eds), *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska*. Bratislava, 295–304.
- FUSEK, Gabriel–SPIŠIAK, Ján
2005 *Vrcholnostredoveká grafitová keramika z Nitry-Šindolky. Archeológia a mineralógia. – Hochmittelalterliche Graphitkeramik von Nitra-Šindolka. Archäologie und Mineralogie*. Slovenská Archeológia 53/2, 265–336.
- HANULIAK, Milan
1989 *Nitra, časť Staré Mesto*. In: Bialeková, D. (ed.), *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia, zv. I/1*, Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský kraj. Nitra, 195–210.
- JAMRICHOVÁ, Andrea
1997 *Mýtna stanice na Slovensku do roku 1323*. Diplomová práca. Katedra histórie, Fakulta humanistiky TU v Trnave. Trnava.
- JUŘINA, Petr
2009 *Výstavba hradeb a vznik náměstí*. In: Juřina, P. (ed.), *Náměstí Republiky – výzkum století*. Praha, 67–71.
- KÖNIG, Tomáš
2016 *Nitrianski Slovania a zánik Veľkej Moravy. – The Slavs of the territory of*

- Nitra and the downfall of Great Moravia.* In: Chudzińska, B.–Wojenka, M.–Wołoszyn, M. (eds), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego.* Kraków–Rzeszów, 181–191.
- KÖNIG, Tomáš–BODORIKOVÁ, Silvia–BUDAJ, Marek
2014
Nitra-Mlyny – stredoveké osídlenie lokality. Bratislava.
- LUKAČKA, Ján
1998
Nitra vo vrcholnom stredoveku (1248–1386). In: Fusek, G.–Zemene, M. R. (eds), *Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť.* Nitra, 159–175.
- 2002
Cestná sieť v Nitre a v jej najbližšom okolí v 13. a 14. storočí. – Wegenetz in Nitra und Nahumgebung. In: Marsina, R. (ed.), *Nitra v slovenských dejinách.* Bratislava–Martin, 208–211.
- 2010
Nitra. In: Lukačka, J.–Štefánik, M. (eds), *Lexikon stredovekých miest na Slovensku.* Bratislava, 283–291.
- MARSINA, Richard
1977
Nitra vo včasnom a vrcholnom stredoveku. In: Fojtík, J. (ed.), *Nitra.* Bratislava, 27–40.
- 2002
Základné mestské privilegium pre Nitru z roku 1248. – Das Grundprivileg für Nitra (Neutra) aus dem Jahre 1248. In: Marsina, R. (ed.), *Nitra v slovenských dejinách.* Bratislava–Martin, 190–196.
- 2008a
2008b
Úvod. In: Marsina, R.–Marek, M. (eds), *Tatársky vpád, Budmerice, 9–18.*
Prosba k pápežovi o pomoc – Stoličný Belehrad 2. februára 1242. – Supplicato ad papam – Albe 1242 febr. 2. In: Marsina, R.–Marek, M. (eds), *Tatársky vpád. Budmerice, 50–55.*
- MENCL, Václav
1938
Středověká města na Slovensku. Bratislava.
- PODLISKA, Jaroslav
2008
Herstellung und Bearbeitung von Eisen in der vorlokationszeitlichen Siedlungsagglomeration von Prag. Ein archäologischer Beitrag zur Erkenntnis der nichtagrarischeschen Produktion des 9.–13. Jahrhunderts. In: Poláček, L. (ed.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren. Internationale Tagungen in Mikulčice VI.* Brno, 165–178.
- PROCHÁZKA, Rudolf
2000
Zrod středověkého města na příkladu Brna (k otázce odrazu společenské změny v archeologických pramenech). – Entstehung der mittelalterlichen Stadt – Beispiel Brünn (Zur Frage der Widerspiegelung der Gesellschaftsveränderung in archäologischen Quellen). In: *Mediaevalia Archaeologica 2.* Praha–Brno, 7–158.
- RUTTKAY, Alexander
1995
Genese und Typologie der mittelalterlichen Städte im Gebiet der Slowakei vor dem 14. Jahrhundert. In: Brachmann, H. (ed.), *Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischeschen Zentren in Ostmitteleuropa.* Berlin, 296–306.
- 1996
Zur Topographie von Nitra (Neutra) im 12.–14. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, 489–491.
- 1999
Zur Beziehungen zwischen Burgen und Städten in der Slowakei (topographisches Beispiel von Nitra). In: Durdík, T. (ed.), *Burg und Stadt. Castrum Bene 6.* Praha, 233–252.
- RUTTKAY, Matej
2006
Záchranný archeologický výskum v Nitre na Mlynskej ulici. – Archäologische Rettungsgrabung in der Mlynská Str. in Nitra. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2004, 169–170, 302–303.
- RUTTKAYOVÁ, Jaroslava–RUTTKAY, Matej
1997
Výsledky výskumu v Nitre-Starom meste v roku 1994. – Archäologische

Forschungsergebnisse in der Stadt Nitra-Altstadt im Jahr 1994. Archaeologia Historica 22, 103–113.

SAMUEL, Marian–BEDNÁR, Peter
2012

Výskumy brán Nitrianskeho hradu v areáli bývalého Župného domu. – Research of Nitra Castle's gates in the area of former County House. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 24, 197–212.

Šmilauer, Vladimír
1932

Vodopis starého Slovenska. Praha–Bratislava.

ZEMENE, Marián
1977

Krátke dejiny obcí pripojených k Nitre. In: Fojtík, J. (ed.), Nitra. Bratislava, 121–133.

ZEMENEOVÁ, Viera
1998

Stavebný vývoj mesta. In: Fusek, G.–Zemene, M. R. (eds), Dejiny Nitry. Od najstarších čias po súčasnosť. Nitra, 272–279.

AZ ÁRPÁD-KORI NYITRA TOPOGRÁFIÁJA

ADALÉKOK A KÖZÉPKORI VÁROSOK TOPOGRÁFIÁJÁHOZ SZLOVÁKIA TERÜLETÉN

Összefoglalás

Az Árpád-kor folyamán – a 11. századtól a 13. század közepéig – Nyitra az egyik legfontosabb ispánsági központok egyike volt Magyarországon. A temetők feltárása megmutatta, hogy folyamatosan lakott volt a Morva Fejedelemség korától, s valószínűleg ekkortól kezdődően megőrizte a központi szerepét is. Éppen ebből a kontinuitásból adódóan szabálytalan alaprajzzal rendelkezett, melynek utcaszerkezetét a terepi adottságok és a távolsági úthálózat határoztak meg (1. kép).

Az Árpád-kori város topográfijának modern kutatásai elsősorban a történészek oldaláról indultak meg (V. Šmilauer, V. Mencl, R. Marsina). Meglehetősen behatárolt mennyiségű írott forrásból indultak ki, melyekben csak töredékes utalások találhatóak a város méretéről és belső felosztásáról. Véleményeik a lokalizációról és a váralja település méretéről eltértek. A kutatás második szakasza már elsősorban a régészeti feltárásokat vezető szakemberekhez fűződik. (A. Ruttkay, J. Ruttkayová és M. Ruttkay, illetve P. Bednár). Ugyan a kísérleteiket mindig grafikus formában is ábrázolták (2., 5. kép), munkáikban hangsúlyos szerepet kapott a kulcsfontosságú írott forrás, a nyitrai káptalan 1247. évi oklevelének interpretációja. Az említett forrás *castrum Iudaeorum* helyszínét a Halom (*Vršok*) magaslattal kapcsolták össze. Véleményük szerint a város olyan különálló részéről volt szó, mely saját erődítéssel is

rendelkezett. Nyitra városát még két, nem erődített városrész alkotott (*suburbium* és *civitas*). A forrás új értelmezése szerint *castrum Iudaeorum* Párutcával egy önálló településsel, míg a *suburbium* a nyitrai Várhegyet (*Hradný vrch*) körbefolyó Nitricska patakától délre elhelyezkedő, nyitrai váraljával kapcsolható össze (6. kép).

A közelmúltban a Vásártér (*Tržnica*) és Malmok (*Mlyny*) lelőhelyeken végzett feltárások olyan Árpád-kori leleteket szolgáltatottak, melyeket szükséges volt összekapcsolni a város településtörténetéről való addigi ismereteinkkel. A leletek azonos korúak voltak és mind gazdasági vagy ipari jellegű jelenségekhez lehetett kötni. Ezek alapján egyértelműen arra következtethetünk, hogy a város kiterjedése eredetileg nagyobb lehetett, mint a később városi erődítések által körülvevett terület (7. kép). Városi település mellett nem csak a lelőhely területi kapcsolatai szólnak, hanem a grafitos kerámia nagy aránya.

Nagyjából a 13. század közepe után a nyitrai váralja déli része jelentősen összement. A korábbi korszakkal összevetve, a Vásártér és Malmok lelőhelyeken a települési aktivitás már nem folytatódik. Ez a törés még valamikor a városi erődítések 1313 előtti kiépítését megelőzően történt meg (8. kép). A lakott terület feltehetően az 1241. évi tatárjárás Nyitrát is érintő pusztító hatásainak következtében zsugorodott össze.

TOPOGRAFIA VRCHOLNOSTREDOVEKEJ NITRY
PRÍSPEVOK K TOPOGRAFII STREDOVEKÝCH MIEST NA SLOVENSKU

Abstract

V období vrcholného stredoveku (11. až polovica 13. storočia) bola Nitra jedným z najvýznamnejších hradských miest v Uhorsku. Výskum pohrebísk ukázal, že bola kontinuálne osídlená od veľkomoravského obdobia, odkedy si zrejme zachovala aj funkciu správneho centra. Ako stredoveké mesto vychádzajúce z kontinuity osídlenia malo pritom nepravidelný pôdorys, podmienený geomorfologickým členením terénu a priebehom ciest, ktoré dali základ jeho uličnej siete (obr. 1).

Počiatky moderného bádania topografie vrcholnostredovekého mesta sú spojené bádateľmi z oblasti historických vedných disciplín (V. Šmilauer, V. Mencl, R. Marsina). Vychádzali z veľmi obmedzeného množstva písomných prameňov, v ktorých sa nachádzali strohé zmienky o rozsahu a vnútornom členení priestoru mesta. Ich názory na lokalizáciu a rozsah jeho podhradia sa rôznili. Druhá etapa bádania sa viazala predovšetkým už na odborníkov z radov archeológov (A. Ruttkay, J. Ruttkayová, M. Ruttkay a P. Bednár). Hoci výsledky ich snažení dostali vždy aj podobu grafického spracovania (obr. 2–5), boli postavené ťažiskovo na interpretácii kľúčového písomného prameňa, listiny nitrianskej kapituly z roku 1247. Lokalitu uvádzanú v zmienenom dokumente ako *castrum Iudaeorum* dávali do súvisu s vyvýšenou polohou Vŕšok. Podľa ich názoru išlo o osobitnú časť mesta s vlastným opevnením. Mesto Nitra mali spoluvytvárať ešte dve ne-

opevnené časti (*suburbium* a *civitas*). Nová interpretácia tohto písomného prameňa, odvodená dôsledne z priestorových vzťahov, spája *castrum Iudaeorum* s Párovcami, samostatnou osadou a *suburbium* s nitrianskym podhradím, rozkladajúcim sa južne od Nitričky, potôčika obtekajúceho Hradný vrch (obr. 6).

Archeologické výskumy uskutočnené v nedávnej dobe v polohách Tržnica a Mlyny priniesli vrcholnostredoveké nálezy, ktoré bolo potrebné dať do súvisu s ostatnými poznatkami o osídlení mesta. Spoločnou črtou týchto nálezov bol ich hospodársky či výrobný charakter a taktiež datovanie. Dovoľujú nám uvažovať o tom, že rozsah mestského osídlenia bol pôvodne väčší ako priestor neskôr ohraničený mestským opevnením (obr. 7). V prospech toho, že išlo o mestské osídlenie hovoria nielen priestorové súvislosti, ale azda aj percentuálne zastúpenie grafitevej keramiky.

Zhruba po polovici 13. storočia došlo pravdepodobne k výraznej redukcii osídlenia južných častí nitrianskeho podhradia. V porovnaní s predchádzajúcim obdobím, polohy Tržnica a Mlyny sú totiž od tohto času bez stôp kontinuálne prebiehajúcich sídliskových aktivít. Stalo sa tak akiste ešte pred vybudovaním mestského opevnenia, s ktorým rátame v období pred rokom 1313 (obr. 8). Príčinou tejto redukcie osídlenia mohol byť úpadok mesta vyvolaný ničivými dôsledkami tatárskeho vpádu do Uhorska v roku 1241.

Mgr. T. König, PhD.
Comenius University in Bratislava
Faculty of Arts
Department of Archaeology
Gondova 2
814 99 Bratislava
Slovakia
e-mail: tomas.konig@uniba.sk

Mojzsesz Volodimir

A GERÉNYI KÖRTEMPLOM

Az Ungvár városához tartozó Gerény (Horyani) határában lévő rotunda már hosszú ideje a viták kereszt-tüzében áll. A régebben végzett feltárások eredményei vagy nem hoztak megnyugtató eredményt, vagy kö-zöletlenek maradtak. A 2007 óta, hét szezonon keresztül folyó kutatások végre megállapíthatták, hogy a rotunda legkorábban a 13–14. század fordulóján épülhetett. Valamivel később kőkerítéssel vették körbe, amelybe egy kőépületet is belefoglaltak.

The circular church located in Horyani (UA, Hungarian name Gerény), part of Uzhhorod has been in focus of serious debates for a long time. The excavations carried out a long time ago have not provided sufficient results or remained unpublished. The research, which started in 2007 and lasted for seven seasons finally clarified the chronology of the church and fixed its construction time to the turn of the 14th century. Some-what later the church was surrounded by a stone wall, which incorporated a stone building.

Kulcsszavak: Gerény (Horyany), templom, rotunda, templom körüli temető, numizmatikai leletek

Keywords: Horyany (Gerény), church, circular church, graveyard cemetery, numismatic finds

III. Béla magyar király névtelen krónikása nyomán a helyi hagyomány szerint Ung várát a 9–10. szá-zad fordulóján a honfoglaló magyar törzsek vették be (GESTA HUNGARORUM 13). Kárpátalja középkori történetének egyik kulcsfontosságú kérdését úgy tudjuk megoldani, ha megvizsgáljuk az Ungvár ke-leti városrészében, Gerényben található régészeti emlékeket. A szakirodalom ezt a községet vissza-térően Ung középkori földvárának lehetséges elhe-lyezkedésével azonosítja. A lokalizálást a kutatók arra alapozzák, hogy itt található Kárpátalja legko-rábbi szakrális célú kőépítménye, egy körtemplom. Ma a műemlék működő görögkatolikus templom. A Szent Anna tiszteletére emelt templom három részből áll: a szentély (rotunda), gótikus templom-hajó és később hozzáépített sekrestye (1–2. kép). A gerényi körtemplomot az 1879-ben feltárt freskók tették ismerté. A művészettörténeti irodalomban a freskók keletkezését I. Druget Miklós Itáliából való visszatérésével (1354) hozzák kapcsolatba (LÁNGI 2013, 64). Ezzel szemben a kutatók olyan freskó-részleteket is találtak, amelyek korábban készülhet-tek (LÁNGI 2013, 61–74).

Figyelemre méltó a körtemplom építészeti egye-disége is. A templom téglából épült, kívülről kerek alaprajzú, míg belsejében a hatszöges középtérhez

hat boltozott, félköríves fülke csatlakozik (ebből öt maradt épségben). Az ilyen építészeti megoldás ritkaságnak számít (2. kép). A Kárpát-medencében mindössze néhány hasonló alaprajzú templomról tudunk, a gerényin kívül ilyen például a karcsai és kiszombori. Így a gerényi rotunda kutatása során figyelembe kell vennünk a másik két hatkaréjos kör-templom építészeti sajátosságait (GERVERS-MOLNÁR 1972; KOZÁK 1976; ДИБА 2005; SZAKÁCS 2013, 53).

A rotunda építésének időpontja vitatott. Egyes kutatók szerint a 10. században épülhetett (МОГИ-ТИЧ 1995, 6; МОГИТИЧ 2001, 304), viszont a szak-irodalmak többsége a 12–13. század fordulójára keltezi az épületet (GERVERS-MOLNÁR 1972; KOZÁK 1976; ПОП 2009, 168; ДИБА 2005, 8–9; SZAKÁCS 2013, 52–60). Az írott források sem adnak egyér-telmű választ a kérdésre. A gerényi templom legko-rábbi említése az 1334–1335. évi pápai tizedjegyzékben található. Gerény község viszont elsőként 1310-ben jelenik meg az oklevelekben (SZAKÁCS 2013, 53). Így bátran állíthatjuk, hogy a régészeti leletek segíthetnek megállapítani a rotunda építésé-nek időpontját.

A gerényi körtemplom első régészeti kutatá-sa 1926-ban történt, amikor Antal Miklós ungvári gimnáziumi tanár megvizsgálta a templom körüli

1. kép Ungvár-Gerény. Rotunda (Szent Anna templom). Keleti oldal
Fig.1 Uzhhorod-Horyany. Rotunda (St. Anna Church). Eastern view

területet. Az amatőr régész kutató a rotundától 80 méterre északkeletre egy erődített kőudvarház falmaradványaira bukkant (CSÍKVÁRI 1941, 39). Az 1988–1991-es években az Ukrán Tudományos Akadémia Kripjakevics Iván Ukránismereti Intézete (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України) által szervezett kárpátaljai régészeti expedíciója jelentős feltárásokat végzett, többek között a már említett udvarház romjainál. A kutatók az ásatásokról szóló beszámolóban feltételezték, hogy itt Hallstatt-kori erődítés állhatott a Kr. e. 8–7. században. Később az első évezred első felében és a középkor egyes szakaszaiban (Kr. u. 6–7., illetve 9–13. század) figyelhetőek meg újra az emberi jelenlét nyomai (ПЕНЯК 1992, 68–69). A szerzők – az előkerült, de közelebbről nem részletezett jelenségek alapján – továbbra is fenntartották a korábban megfogalmazott hipotézist, miszerint valaha Gerény területén korai szláv népesség élt.

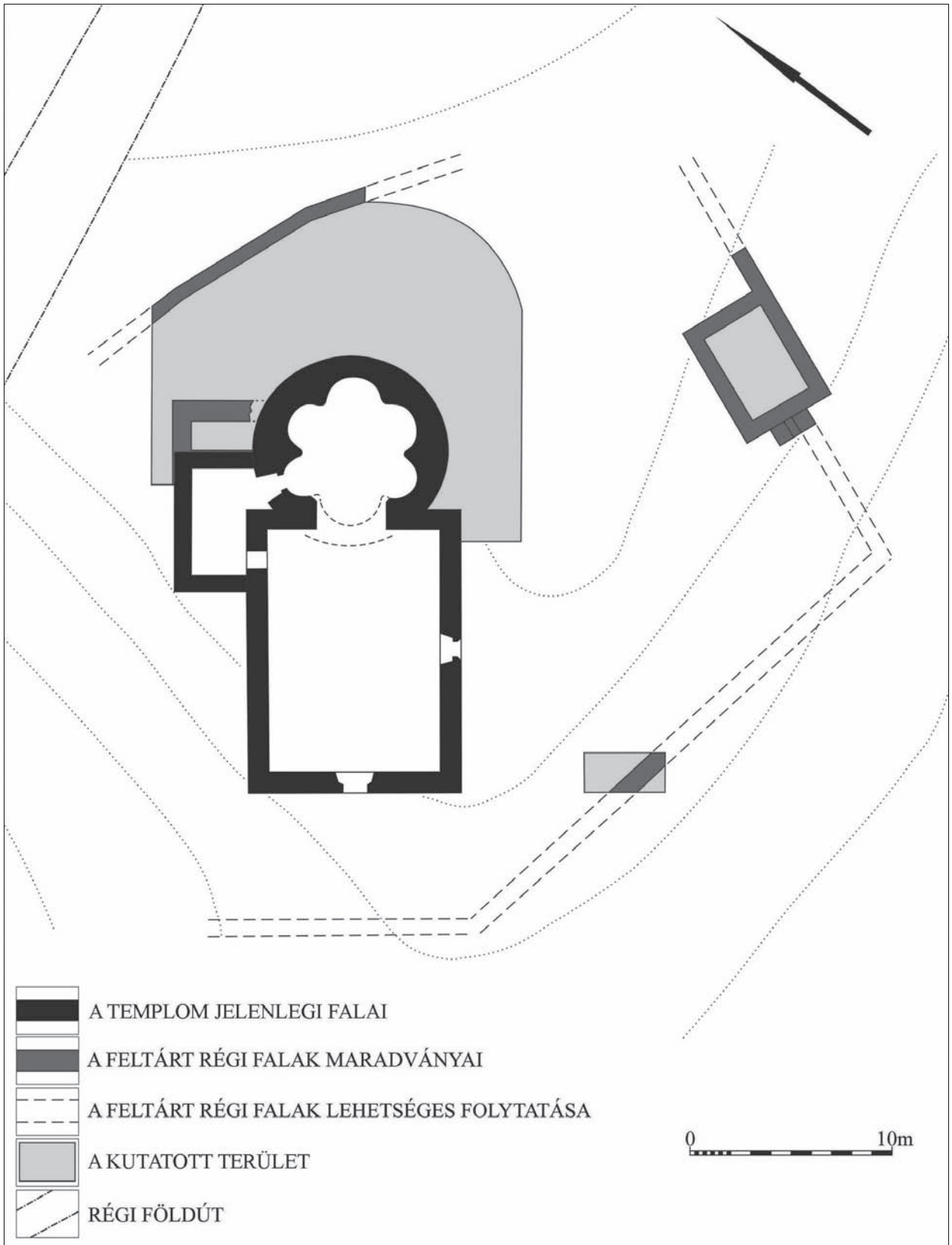
Fontos hangsúlyozni, hogy a rendelkezésünkre álló publikációkban nem találunk konkrét tárgyi bizonyítékot a fent elhangzott feltételezés alátámasztására. Így a lelőhely hiteles kronológiai és rétegtani tisztázásához további régészeti kutatásokra volt szükség. Az Ungvári Nemzeti Egyetem folytatta a gerényi körtemplom környékének további

feltárását. (ПРОХНЕНКО–МОЙЖЕС 2008; ПРОХНЕНКО–МОЙЖЕС–ЩЕРБЕЙ 2009; КОТИГОРОШКО–МОЙЖЕС–ЩЕРБЕЙ 2010; МОЙЖЕС 2012; МОЙЖЕС 2013; МОЙЖЕС 2014a; МОЙЖЕС 2014b; МОЙЖЕС 2015). A régészeti ásatás elmúlt hét éve folyamán (2007–2009, 2012–2014 és 2016) a templom környékén 700 m² nagyságú területet tártak fel, nagyobb részt közvetlenül az épület mellett (2. kép).

Az új kutatások eredményei

A feltárás során előkerült leletanyag lehetőséget adott a terület betelepülési fázisainak egyértelmű meghatározására. Első körben bebizonyosodott a lelőhely többrétegűsége – a neolitik, Hallstatt, császárkori, középkori és kora újkori periódusok jelenléte. Megállapították azt is, hogy a 9–10. századi időszak leletei nem mutathatók ki. Vagyis, a lelőhelyet nem lehet összefüggésbe hozni az Anonymus által említett Ung várával.

A feltárt területen a kultúrréteg vastagsága a mai felszíntől 0,6 és 1,8 méter között ingadozott. Viszont a templom közvetlen szomszédságában egynemű és erőteljesen bolygatott rétegsorokat lehetett megfigyelni, ahol a korábbi temető területén a sírokat a 20. század elején kihantolták. Több ilyen üres sírt tártunk fel az ásatások során (3–4. kép).

2. kép Ungvár-Gerény. Templom alaprajza és a feltárások helye
 Fig.2 Uzhhorod-Horyany. Plan of the church and the excavated areas

Csak azok a temetkezések maradtak sértetlenek, amelyek a kőfalakon belül voltak: többek között a sekrestye (5–6. kép) és rotunda falai, valamint a tőlük keletre feltárt, téglalap alakú épület (7–8. kép) falmaradványai alkotta térben helyezkedtek el a bolygatatlan sírok.

Az ungvári egyetem kutatásai során jelentős nagyságú középkori és kora újkori leletegyüttest találtak a gerényi templom környékén. A leleteknek fontos szerepe van a körtemplom építési idejének meghatározásában és a helyi lakosság életmódjának megismerésében, emiatt elengedhetetlen alapos értékelése. A leletek legnagyobb hányadát a kerámia-töredékek alkotják, amelyek két csoportra oszthatók – az előkerült rétegsorokkal összeegyeztetve.

3. kép Ungvár-Gerény. A templom mellett feltárt falromok és üres sírok

Fig.3 Uzhhorod-Horyany. Foundations of the walls and empty graves found beside the church

Késő középkori edények

Jól iszapolt, homokkal soványított agyagból készültek. Jól kiegyezve, színük barna vagy sötétbarna, gyakran nem egyenletes. Az edények pereme profilált, átmérőjük 15,5-től 25,5 cm-ig változik. Az edények vállát vonal- valamint hullámvonalkeggekkel díszítették. Egyes darabok perem alatti része körömbenyomkodással díszített (9. kép 1–9). Egy ilyen edényt sikerült rekonstruálni. Méretei: az edény peremének átmérője 21,4 cm, talpátmérő 11,2 cm, magassága 27,4 cm (9. kép 1).

A késő középkori edénytöredékek között egyedüli darabként szerepel egy import pohár töredéke. Nagy vastartalmú agyaga jól iszapolt, keményre égetett kőcserep. Felszíne barnás-bordós színűre égetett, sómázzal borított. Az edény pereme finoman ívelt

és bordázott, átm.: 6,4 cm. Az edény válla erőteljes, teste nyújtott, tojásdad (9. kép 10). Hasonló edényeket Morvaországban készítettek, nagy valószínűséggel Loštice településén (olomouci régió) vagy annak környékén (Goš 2007). Ez a terület fazekasipari központ volt, s a 14. században kezdte meg működését (Goš–Novák 1978). A kárpátaljai régióban Királyházaán találtak hasonló kerámiát Gerényen kívül. (PROHNENKO–MOJZSESZ–ZSILENKO 2013, 210–211; PROKHENKO–ZHYLENKO–MOIZHES 2016, 279). A szlovák kutatók szerint e kerámia a főnemesiség birtokain fordult elő (SLIVKA–VALLAŠEK 1991).

Kora újkori kerámia

Mennyiségében és formakincsében sokrétűbb az előző csoportnál. Jól iszapolt, apró szemcsés homokkal soványított agyagból készült. Égetése jó minőségű. A töredékek színe szürke, bézs, sárgás vagy világosbarna, néha foltosra égetettek. A gazdagon profilált peremű fazekak dominálnak közöttük. Átmérőjük 9,8–20,8 cm. A fazekak éles válltörésűek, testük magas, lefelé szűkülő. A fazekak többsége bekarcolt vonalak vízszintes soraival van díszítve (10. kép 1–6).

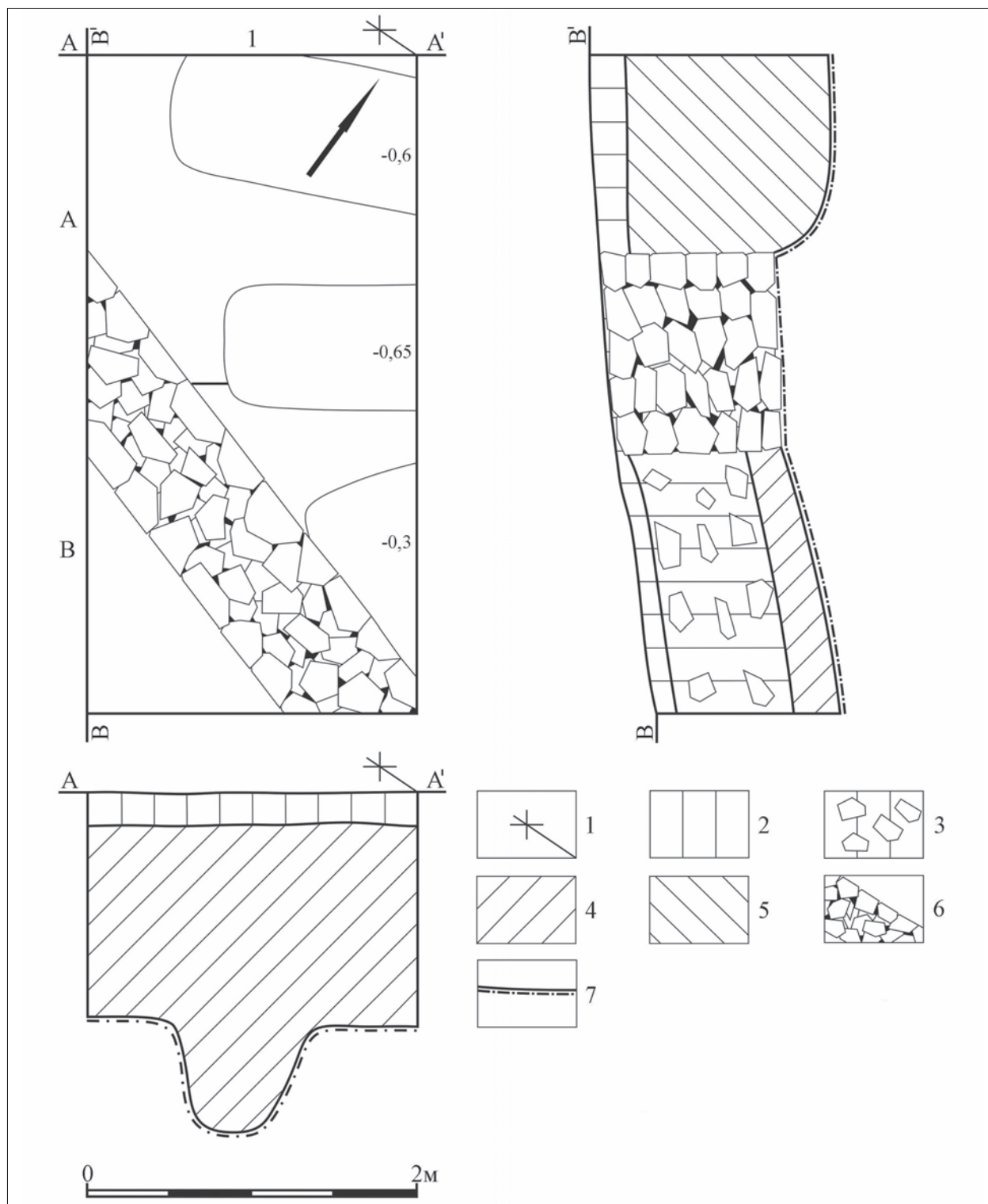
A kora újkori edények kisebb csoportját alkotja a fehér vagy halványbézs színű, vastag falú kerámia. Agyaga jól iszapolt, általában észlelhető soványítás nélkül, tiszta csengős hangúra égetve. A csoportba folyadéktároló edények és poharak tartoznak. Felületük általában körbefutó, egyenes vonalköteggel vagy vonallal díszített. Átmérőjük 6,8–16 cm között mozog (10. kép 7–14).

A kora újkori edények között külön csoportba soroljuk a belül zöld mázas fazekakat. Két ilyen edény töredékeit a rotunda kerítőfalán belül találtunk, ami lehetővé teszi a falak lebontásának relatív keltezését. Méreteik: a perem átmérője 13,7–17,8 cm, talpátmérő 9,5–12,2 cm, magasságuk 20,1–25,1 cm (10. kép, 15–16). A térségben ismert nagyszámú párhuzam alapján a fent említett csoporthoz tartozó edényeket a 16–17. századra datálhatjuk (ULIČNÝ 2004).

Az edények mellett a feltárt terület kerámialeleteit néhány kályhacsempe- és pipatöredékkel egészíthetjük ki.

Kályhacsempék

Viszonylag szűk leletcsoport, kizárólag kisebb töredékeik ismertek. Anyaguk homokkal soványított, jól iszapolt. Égetésük jó minőségű. Színük világosbarna. A rendelkezésünkre álló darabokból a következő kályhacsempetípusok emelhetők ki:

4. kép Ungvár-Gerény. A kutatóárok alaprajza a feltárt falmaradványokkal és üres sírokkal (Jelmagyarázat: 1: Fix-pont; 2: Felső réteg /szürke talaj/; 3: Szürke talajréteg kövekkel és vakolattal vegyítve; 4: Barna talajréteg csontszilánkokkal és építési törmelékkel /bolygatott/; 5: Egynemű, világosbarna talaj; 6: A fal; 7: Altalaj)

Fig.4 Uzhhorod-Horyany. Layout of the trench with the remains of the walls and the empty graves. (Legend: 1: The fix point; 2: Upper layer /grey clay/; 3: Grey clay with stones and plaster debris; 4: Disturbed brown clay layer with human bones and building debris; 5: Homogenous light brown clay; 6: Remains of the wall; 7: Subsoil)

5. kép Ungvár-Gerény. A sekrestye alapjával megbolygatott sír

Fig.5 Uzhhorod-Horyany. Burial damaged by the foundation of the sacristy

1. Oromcsempe töredéke. Felső része betűkkel volt dekorálva. Felülete vegyesmázás (barna, sárga, zöld és fehér). A fennmaradt darab rekonstruálható legnagyobb magassága 8,8 cm (11. kép 1), kora a 17. századra tehető.
2. Kályhacsempe töredék lovagalakkal. A fennmaradt részen egy lovag lába és pajzsot tartó keze látható. Mázatlan (11. kép 2). A kályhacsempe 16–17. századi edénytöredékekkel együtt került elő.
3. Növényi mintás, mázatlan kályhacsempe töredékek. Ezek fordulnak elő legnagyobb számban. A töredékek alapján rekonstruálható: négyszög alakú, oldalai 23×23 cm, a hátoldal magassága 8 cm (11. kép 3). Ilyen típusú és mintázatú csempéket a szerednyei vár (PROHNENKO–MOJ-ZSESZ–ZSILENKO 2013, X; ПРОХНЕНКО–ГОМОЛЯК–МОЙЖЕС 2011, 27. kép) és a beregszentmiklósi kastély leletanyagából ismerünk. A 17. századra keltezhető.

Agyagpipák

Négy, eltérő megtartású példányt találtunk. Minőségük kiváló, agyaguk jól iszapolt, soványítás nélkül. Jól kiegészve, színük fehér (12. kép 1) vagy vörös (12. kép 2–4). A felületüket vonalas és bepecsételt díszítésekkel látták el. A Kárpát-medence régészeti lelőhelyein feltárt hasonló típusú pipák a 17–18. századra keltezhetőek (ČURNÝ–ŠIMČÍK–BIELICH 2013; ČURNÝ–ŠIMČÍK 2016a; ČURNÝ–ŠIMČÍK 2016b).

Számszerij nyílhegy

Mindössze egy példány került elő. Élének keresztmetszete rombusz alakú. Hossza 7,9 cm; az él maximális szélessége 2,3 cm; végének átmetszete 1,2 cm; tömege 23 gr (12. kép 5).

Sarkantyúk

Két példányban van képviselve ez a lelettípus. Az első sarkantyú hossza 14,2 cm. Szárai íveltek, keresztmetszetük kerek. Nincs taréja. Nyaka rövid 4,5 cm. A szíjak felerősítésére két kerek nyílás szolgált (12. kép 6). Tulajdonságaik alapján a 14–15. századi sarkantyúknak felelnek meg (KOÓŠOVÁ 2004; KOÓŠOVÁ 2007; GYÖRFI 2006).

A másik sarkantyúnak csak az egyik ívelt szára maradt fenn. Keresztmetszete háromszög alakú. A hurok letörött, taréja hiányzik. Nyaka szintén rövid 4,6 cm. A sarkantyú fennmaradt részének hossza 12,7 cm (12. kép 7).

Övveretek

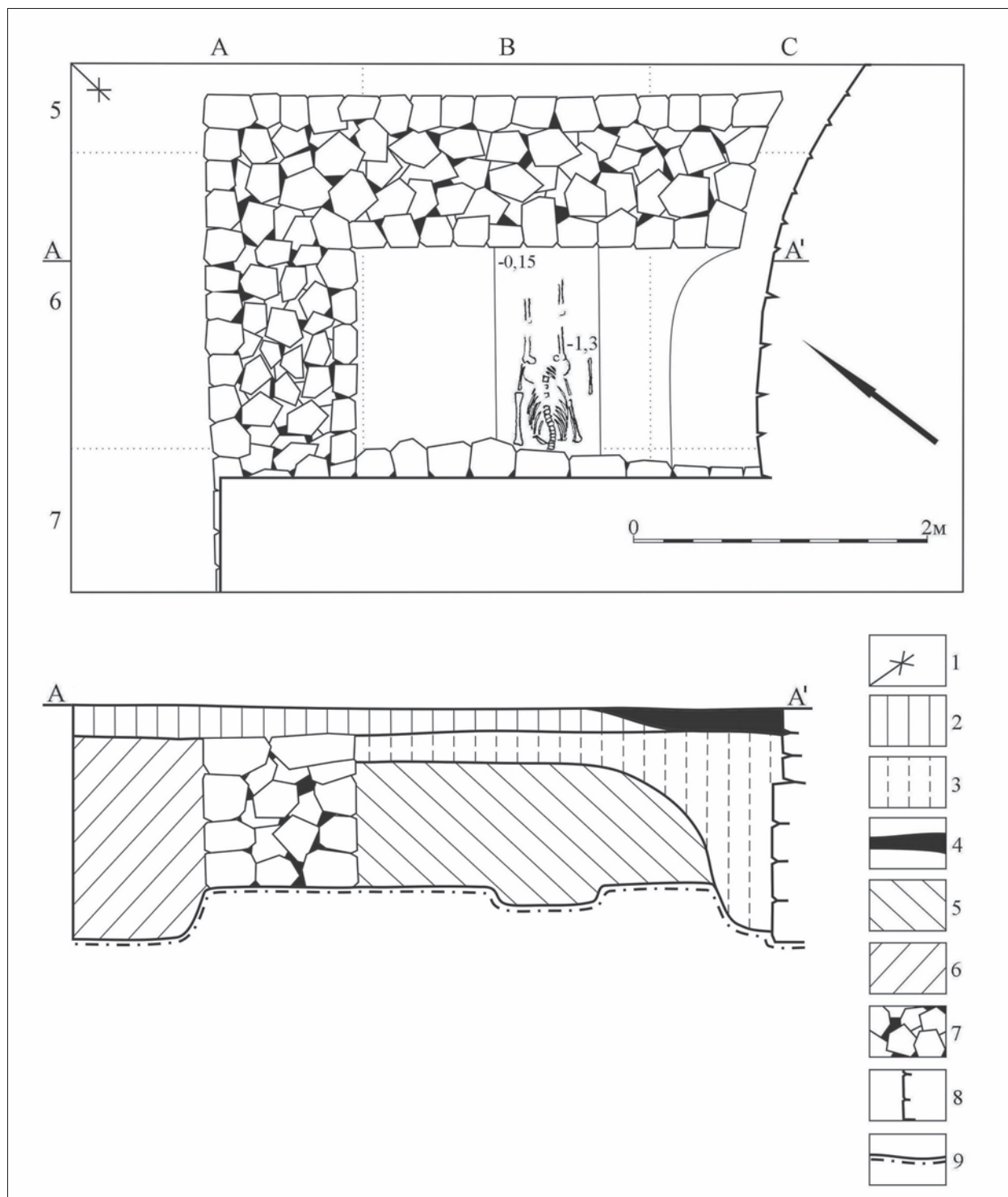
Jelentős leletcsoportot alkotnak. Számuk és változatosságuk arra utal, hogy több öv tartozékai.

Szíjvég. Félbehajtott, egyik oldalán préselt díszítésű bronzlemez. Szélessége 3,3 cm. Közepén kerek nyílás és két szegecs látható, amelyekkel az övhöz erősítették az övvéget (13. kép 1).

Övcsatok. Négy darab négyszögletes bronzcsat, méretük 1,6–1,9×2,5–4,1 cm (13. kép 2–5).

Préselt bronz övveretek. Különböző típusokat lehetett elkülöníteni.

1. Négyszög alakú, domború virágmintával, 1,8×1,8 cm. Központjában rögzítésére szolgáló nyílás (13. kép 6–7). Ehhez hasonló övveretek a nagyhalászi templom feltárásából ismertek, a 14–15. századra keltezhetőek (JAKAB–JANKOVICS 2008, 321, XII. 6–8).
2. Virág alakú, kerek övveret. Központjában rögzítésére szolgáló nyílás, szegeccsel. Átmérője 1,6 cm (13. kép 8).
3. Négyszirmú övveret két töredéke. A szirmok befelé hajlítottak, domború közepén rögzítésére szolgáló szegecs (13. kép 9–10).
4. Háromszirmú övveret, közepén rögzítésére szolgáló nyílás, szöggel (13. kép 11–12).
5. Kerek övveret töredéke. Analógiáiból ítélve kerületén hat kisebb „fülecske” lehet, közepén rögzítésére szolgáló nyílás. A veretek átmérője kb. 2,5 cm (13. kép 13). Hasonló övveretet találtak a kutatók a 15. század első felében épített kismuzsalyi templom feltárása során (még közöletlen) (MOJZSESZ 2016, 107–109). Nagyon hasonló övveret került elő a marótpusztai fiatal lány sírjából, amely nagy valószínűséggel

6. kép Ungvár-Gerény. A sekrestye alapzatával átvágott sír (Jelmagyarázat: 1: Fix-pont; 2: Felső réteg /szürke talaj/; 3: Barna talajréteg építési törmelékkel vegyítve; 4: Kavics- és vakolatréteg; 5: Egynemű, világosbarna talaj; 6: Barna talajréteg csontszilánkokkal és építési törmelékkel /bolygatott/; 7: A sekrestye alapzata; 8: A rotunda alapzata; 9: Altalaj)

Fig.6. Uzhorod-Horyany. Burial damaged by the foundation of the sacristy. (Legend: 1: The fix point; 2: Upper layer /grey clay/; 3: Dark clay with debris; 4: Gravel and building mortar; 5: Light brown clay; 6: Brown clay, disturbed layer; 7: Foundation of the sacristy; 8: Wall of the church; 9: Subsoil)

7. kép Ungvár-Gerény. A rotundától keletre feltárt sírok
Fig.7 Uzhhorod-Horyany. Burials excavated eastward of
the church

a 15–16. századból származik (KÖLTŐ–DOBÓ 2004, 237–256).

6. Oroszlánt ábrázoló kerek veretek. A kerülete apró domború gömbökkel szegélyezett. Három kisebb nyílás segítségével erősítették az övre. Átmérőjük 2,1cm (13. kép 14–19).

Gyűrűk

Két darab került elő. Az első ezüst. A karika átmérője 2,2 cm, a liliummintás lemez 1,3 cm (14. kép 1). Hasonló liliummintás gyűrűk már a 13. századtól ismertek. Ez a gyűrűforma – a fejjé kiszélesedő lemezkarikás típus – is a 13. század második felében jelent meg. A későbbiekben a lilium az egyik legelterjedtebb gyűrűmintává vált (LOVAG 1980, 222).

A második gyűrű bronzból készült. Az a bronz átmérője 2,2 cm. A kereszt alakú, díszített gyűrűfej szélessége 1,3 cm. Az a bronz külső felülete díszített (14. kép 2). Feltételezzük, hogy ez a gyűrű későbbi, s a 16–17. századból származik.

Kontyű

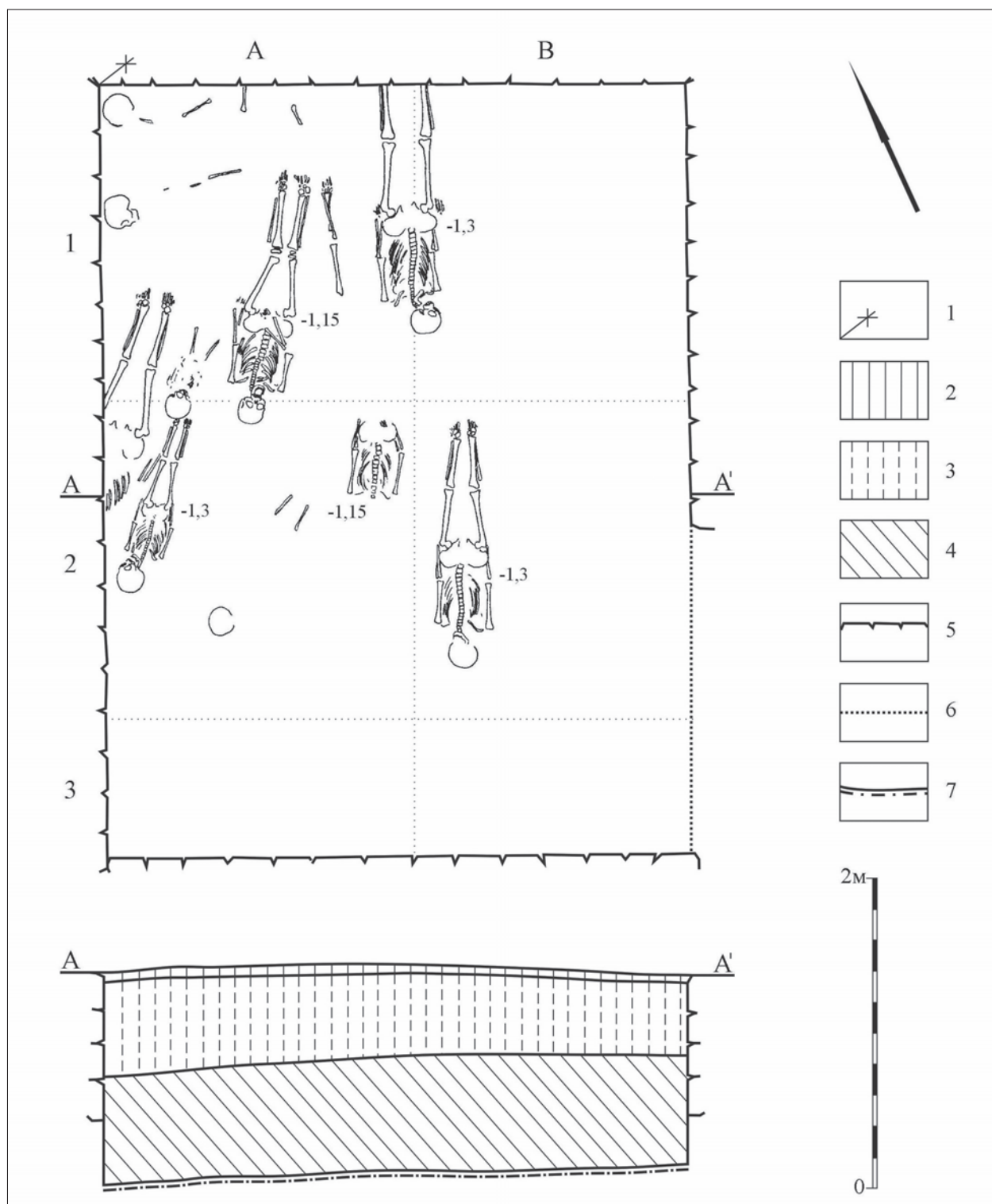
A tű hiányzik, csak a feje maradt fenn. Aranyozott üreges gömb, vízszintesen domborított hullámos perem választja ketté. Átmérője 1,85 cm. Felső része apró gömbökkel és halvány környomatokkal gazdagon díszített. Közepén foglalásban vörös ékkő. Az alsó rész sima (14. kép 3). Hasonló kontyűket a fátyol rögzítésére használtak. Polgári és nemesi származású nők egyaránt viselhették. A szakirodalom a típust a 16–17. századra keltezi. (S. LOVAG–T. NÉMETH 1974, 226). A gerényi tű közvetlen analógiája a nyitra-párutcai Szent István templom mellől került elő (BARTEKOVÁ 2014, 172–

173, obr. 9). A típus jelen van a Kárpát-medence több lelőhelyén, többek között a szlovákiai Zobor-darázson (Nitra-Dražovce), Homonnán (Humenné), Hernád-Széplakon (Krásna nad Hornádom), Szőgyénen (Svodín), Tarcavajkócon (Vajkovce) (BARTEKOVÁ 2014, 172–173); a magyarországi Jánosiban (FÁBIÁN–PINTYE 2008, 19) vagy Tolnában (S. LOVAG–T. NÉMETH 1974, 226, 6. ábra 6) illetve a Partiumban lévő Nagykároly-Bobáldon (NÉMETH 1981–1982, 172–174, pl. XLIV, 1–4, pl. XLV, 1–3).

Pénzleletek

A 34 darab előkerült pénzérme a lelőhely széles kronológiai kereteit adja meg, a 14. század 30-as éveitől egészen a 17. század 70-es éveig.

1. Parvus. Magyar Királyság. Károly Róbert. 1330?. Ag; átm.: 13 mm; 0,33 gr (CNH. II. 41; HUSZÁR 472) (15. kép 1).
2. Dénár. Magyar Királyság. Károly Róbert. 1336. Ag; átm.: 12 mm; 0,36 gr (CNH. II. 30; HUSZÁR 491) (15. kép 2).
3. Dénár. Magyar Királyság. Károly Róbert. 1336. Ag; átm.: 13 mm; 0,31 gr (CNH. II. 30; HUSZÁR 491) (15. kép 3).
4. Dénár. Magyar Királyság. I. (Nagy) Lajos. 1358–1371. Ag; átm.: 15 mm; 0,31 gr (CNH. II. 94E; HUSZÁR 542) (15. kép 4).
5. Parvus. Magyar Királyság. Zsigmond. 1387–1427. Ag; átm.: 12 mm; 0,34 gr (CNH. II. 125; HUSZÁR 580) (15. kép 5).
6. Parvus. Magyar Királyság. Zsigmond. 1387–1427. Ag; átm.: 11 mm; 0,39 gr (CNH. II. 125; HUSZÁR 580) (15. kép 6).
7. Parvus. Magyar Királyság. Zsigmond. 1387–1427. Ag; átm.: 11 mm; 0,14 gr (CNH. II. 125; HUSZÁR 580) (15. kép 7).
8. Quaring. Magyar Királyság. Zsigmond. 1430–1437. Cu; átm.: 13×14 mm; 0,42 gr (CNH. II. 129; HUSZÁR 586) (15. kép 8).
9. Quaring. Magyar Királyság. Zsigmond. 1430–1437. Cu; átm.: 13 mm; 0,57 gr (CNH. II. 129; HUSZÁR 586) (15. kép 9).
10. Dénár. Magyar Királyság. Albert. 1439–1440. Ag; átm.: 13×14 mm; 0,41 gr (CNH. II. 135B–C; HUSZÁR 592) (15. kép 10).
11. Dénár. Magyar Királyság. Albert. 1439–1440. Ag; átm.: 14 mm; 0,49 gr (CNH. II. 135B–C; HUSZÁR 592) (15. kép 11).
12. Dénár. Magyar Királyság. I. Ulászló. 1440–1444. Cu; átm.: 14 mm; 0,50 gr (CNH. II. 147–148; HUSZÁR 602) (15. kép 12).
13. Dénár. Magyar Királyság. I. Hunyadi Mátyás.

8. kép Ungvár-Gerény. A sírok elhelyezkedése a rotundától keletre feltárt épület falain belül (Jelmagyarázat: 1: Nullpont; 2: Felső réteg /gyepréteg/; 3: Tömör, csontokkal, vakolattörmelékkel, és kövekkel vegyített talaj; 4: Egnemű, világosbarna talaj; 5: Az épület falának körvonalai, 6: Elpusztult falalapozás; 7: Altalaj)

Fig.8 Uzshorod-Horyany. Layout of the burials excavated in the building east of the rotunda (Legend: 1: The fix point; 2: Upper layer (turf); 3: The layer with human bones, stones, and building mortar; 4: Light brown clay; 5: Outline of the foundation walls; 6: Destroyed part of the foundations; 7: Subsoil)

1462. Cu; átm.: 12×14 mm; 0,40 gr (CNH. II. 222; HUSZÁR 704) (15. kép 13).
14. Obolus. Magyar Királyság. I. Hunyadi Mátyás. 1468–1470. Ag; átm.: 12 mm; 0,21 gr (CNH. II. 243; HUSZÁR 727) (15. kép 14).
- A következő három pénzérme rossz állapotú, viszont néhány jellemző vonásából feltételezhetjük, hogy 15. századi magyar pénzek.
15. Dénár? I. Ulászló? Cu; átm.: 14 mm; 0,64 gr (15. kép 15).
16. Quarting? Zsigmond? Cu.; átm.: 12 mm; 0,25 gr (15. kép 16).
17. Quarting? Zsigmond? Cu.; átm.: 8×9 mm; 0,15 gr (15. kép 17).
- Egy pénzérme havasalföldi eredetű, a Szörényi Bánság területéről származik, mely ebben az időben a Magyar Királyság vazallusa volt.
18. Dénár. Szörényi Bánság. Redwitz Miklós (?), Német Lovagrend nagymestere, szörényi bán. 1429–1435? Ag; átm.: 12×13 mm; 0,53 gr (BUZDUGAN–LUCHIAN–C. OPRESCU 1977, 230) (15. kép 18).
- A következő példányok a Lengyel Királyság és vazallus területeiről származó pénzérmék.
19. Dénár. Lengyel Királyság. I. János lengyel király. 1492–1501. Cu; átm.: 12 mm; 0,28 gr (KOPICKI 1995, 385) (16. kép 1).
20. Félgaras. Lengyel Királyság. Sándor lengyel király (Aleksander Jagiellończyk). 1501–1506. Ag; átm.: 18 mm; 0,68 gr (KOPICKI 1995, 389) (16. kép 2).
21. Másfél korona. Rzeczpospolita III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza) 1622. Ag; átm.: 19 mm; 0,74 gr (KOPICKI 1995, 860) (16. kép 3).
22. Másfél korona. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza) 1623. Ag; átm.: 19 mm; 0,88 gr (KOPICKI 1995, 862) (16. kép 4).
23. Másfél korona. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1623. Ag; átm.: 19 mm; 0,86 gr (KOPICKI 1995, 862) (16. kép 5).
24. Másfél korona. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1623. Ag; átm.: 19 mm; 0,96 gr (KOPICKI 1995, 862) (16. kép 6).
25. Másfél korona. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1623. Ag; átm.: 19 mm; 0,92 gr (KOPICKI 1995, 862) (16. kép 7).
26. Másfél korona. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1624. Ag; átm.: 19 mm; 0,74 gr (KOPICKI 1995, 864) (16. kép 8).
27. Másfél korona. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1624. Ag; átm.: 19 mm; 0,76 gr (KOPICKI 1995, 864) (16. kép 9).
28. Másfél korona. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1624. Ag; átm.: 20 mm; 0,88 gr (KOPICKI 1995, 864) (17. kép 1).
29. Porosz poltura. Porosz Hercegség. György Vilmos brandenburgi választófejedelem (Georg Wilhelm von Brandenburg). 1622. Ag; átm.: 20 mm; 0,82 gr (KOPICKI 1995, 3891) (17. kép 2).
30. Porosz poltura. Porosz Hercegség. György Vilmos brandenburgi választófejedelem (Georg Wilhelm von Brandenburg). 1624. Ag; átm.: 19 mm; 1,04 gr (KOPICKI 1995, 3898) (17. kép 3).
31. Három koronás érme. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1621. Ag; átm.: 20 mm; 1,74 gr (KOPICKI 1995, 1226) (17. kép 4).
32. Három koronás érme. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1622. Ag; átm.: 20 mm; 1,65 gr (KOPICKI 1995, 1227) (17. kép 5).
33. Három koronás érme. Rzeczpospolita. III. Zsigmond lengyel király (Zygmunt III Waza). 1622. Ag; átm.: 20 mm; 1,59 gr (KOPICKI 1995, 1227) (17. kép 6).
34. Garas. Szilézia. Břeži hercegség. Louise von Anhalt-Dessau. 1673. Ag; átm.: 16 mm; 0,66 gr (KOPICKI 1995, 5502) (17. kép 7).

Összegzés

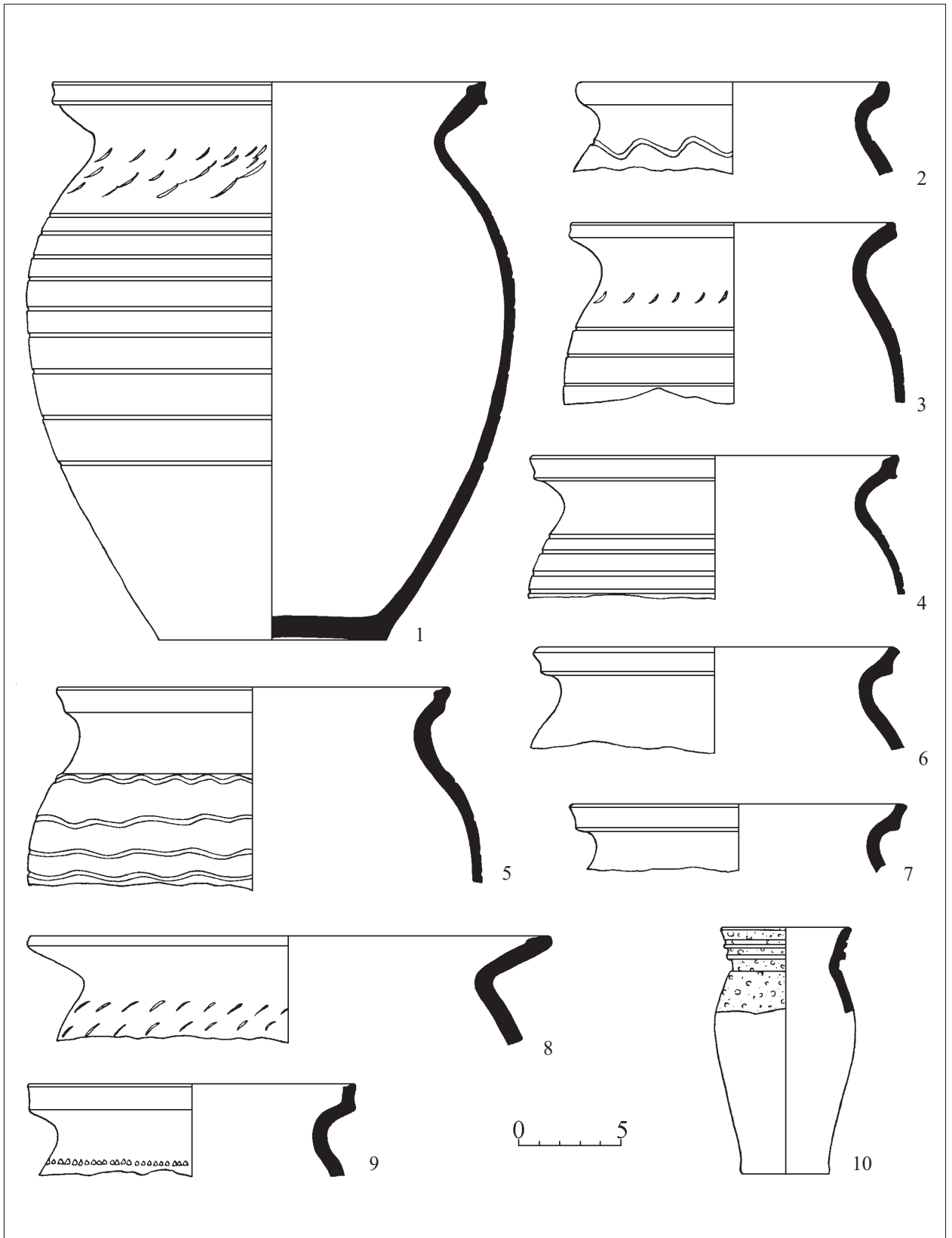
A rotunda régészeti kutatása során feltárt leletanyag elemzése arra mutat, hogy építését a 13. század utolsó évtizedeire, esetleg a 14. század elejére lehet datálni. Köztudott, hogy ebben az időben Ung vármegye nagyobb része az Aba nemzetség birtokában volt (1279–1317). A templom működésének kezdetével egy időben körülötte temető létesült, mely a 17. század végéig folyamatosan használatban maradt.

A középkor folyamán a templom szerepe fokozatosan növekedett. Ennek jele, hogy a 15. század közepén a rotundát nyugat felé egy téglalap alaprajzú hajóval bővítették, a rotunda pedig a templom szentélye lett. Ezzel párhuzamosan a templom körül kökerítés épült, illetve abba belefoglalva a déli oldalon egy kőépület, feltehetően plébánia (2. kép). Bátran feltételezhetjük, hogy ezek az építészeti változások a Drugetek tevékenységéhez köthetőek,

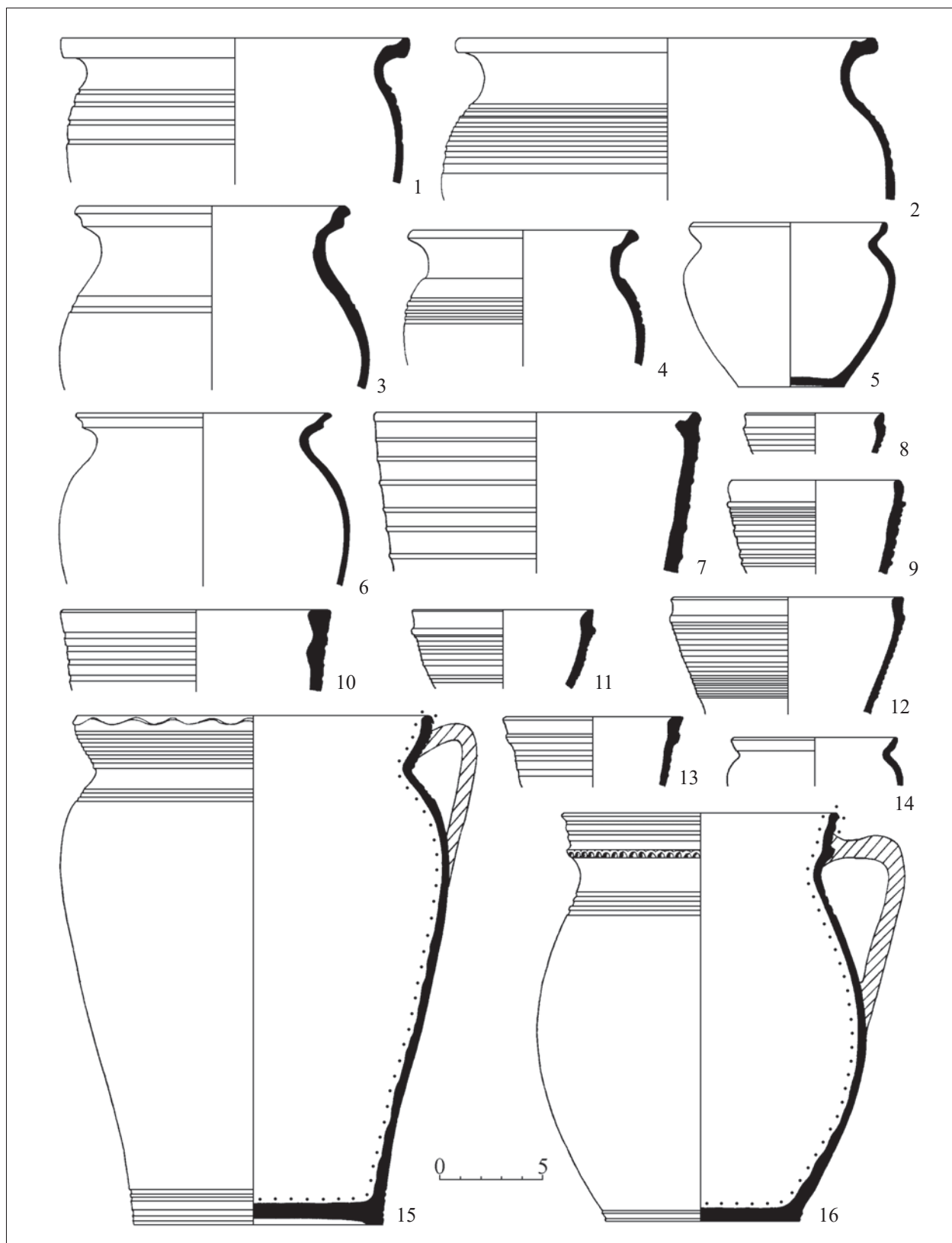
mert ők birtokolták Ung-vidéket és a rotunda mellett, 80 méterre északkeletre állt az udvarházuk.

A 17. század végén a kőkerítést lebontották. Megemlítendő, hogy egy 1691. évi összeírás szerint, mely az utolsó Druget halálát követően készült, az előbb említett – szintén kerített – udvarház már elpusztult

(MNL OL UC 115:22). Később, a 18. század elején, a templomhoz egy új sekrestyét építettek, amely a műemlék legkésőbbi épületrésze. Az 1912. évi felújítási munkák során a sekrestye keleti falát lebontották és újat emeltek, a hajóhoz közelebb (2. kép). A felújítás során nyerte el a templom mai külsejét.

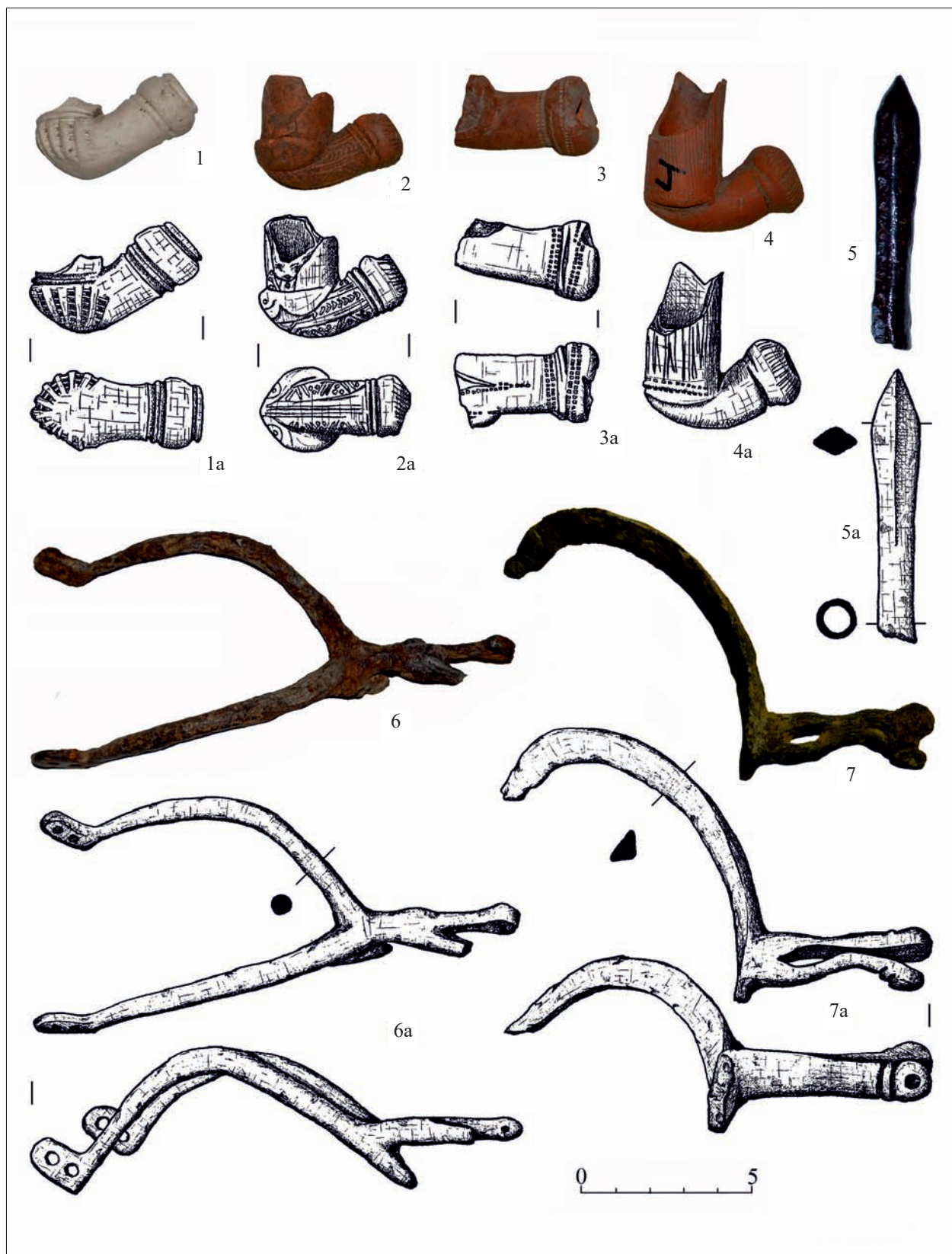
9. kép Ungvár-Gerény. Középkori kerámia
 Fig.9 Uzhhorod-Horyany. Medieval pottery

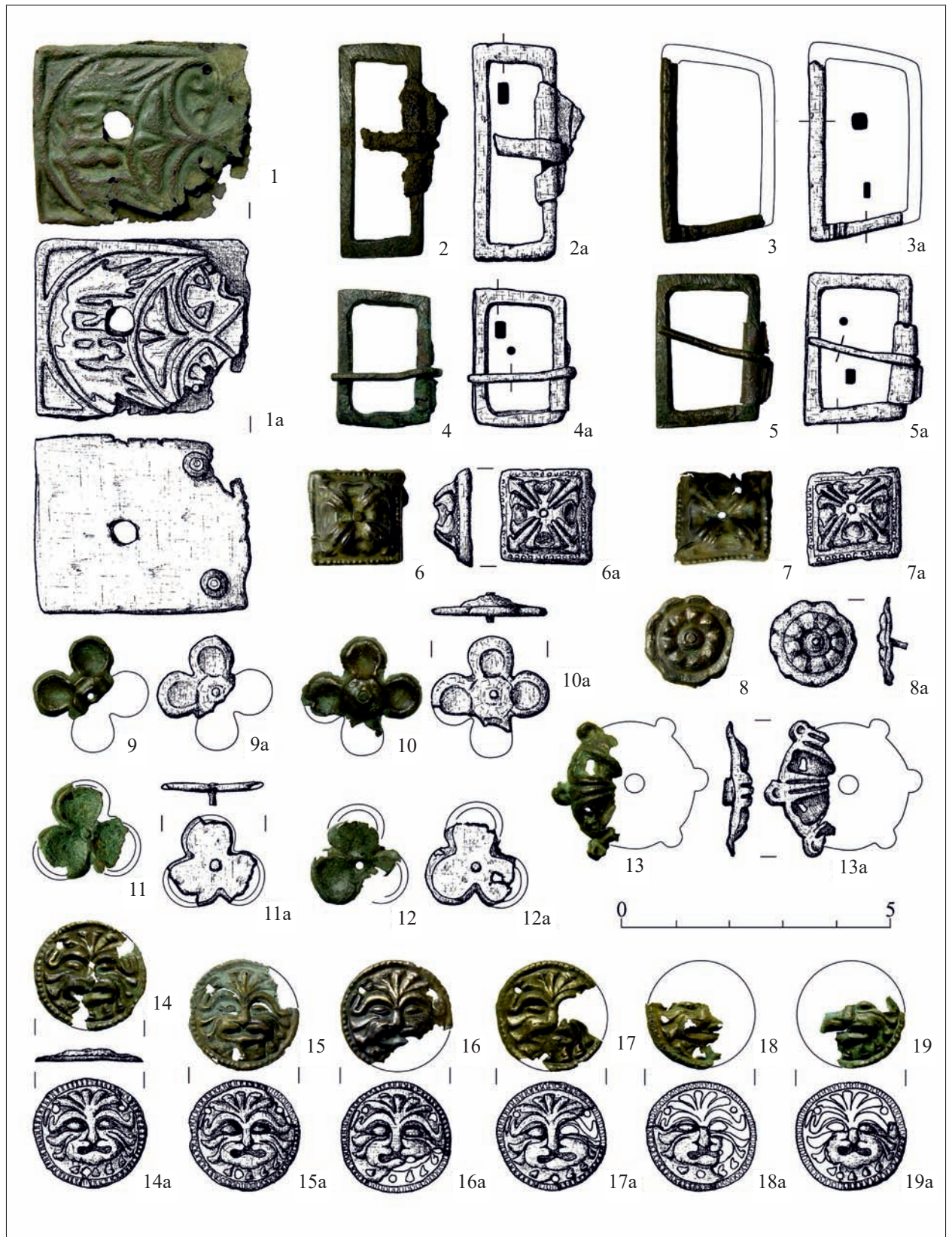
10. kép Ungvár-Gerény. Kora újkori kerámia
 Fig.10 Uzhhorod-Horyany. Early Modern Age pottery

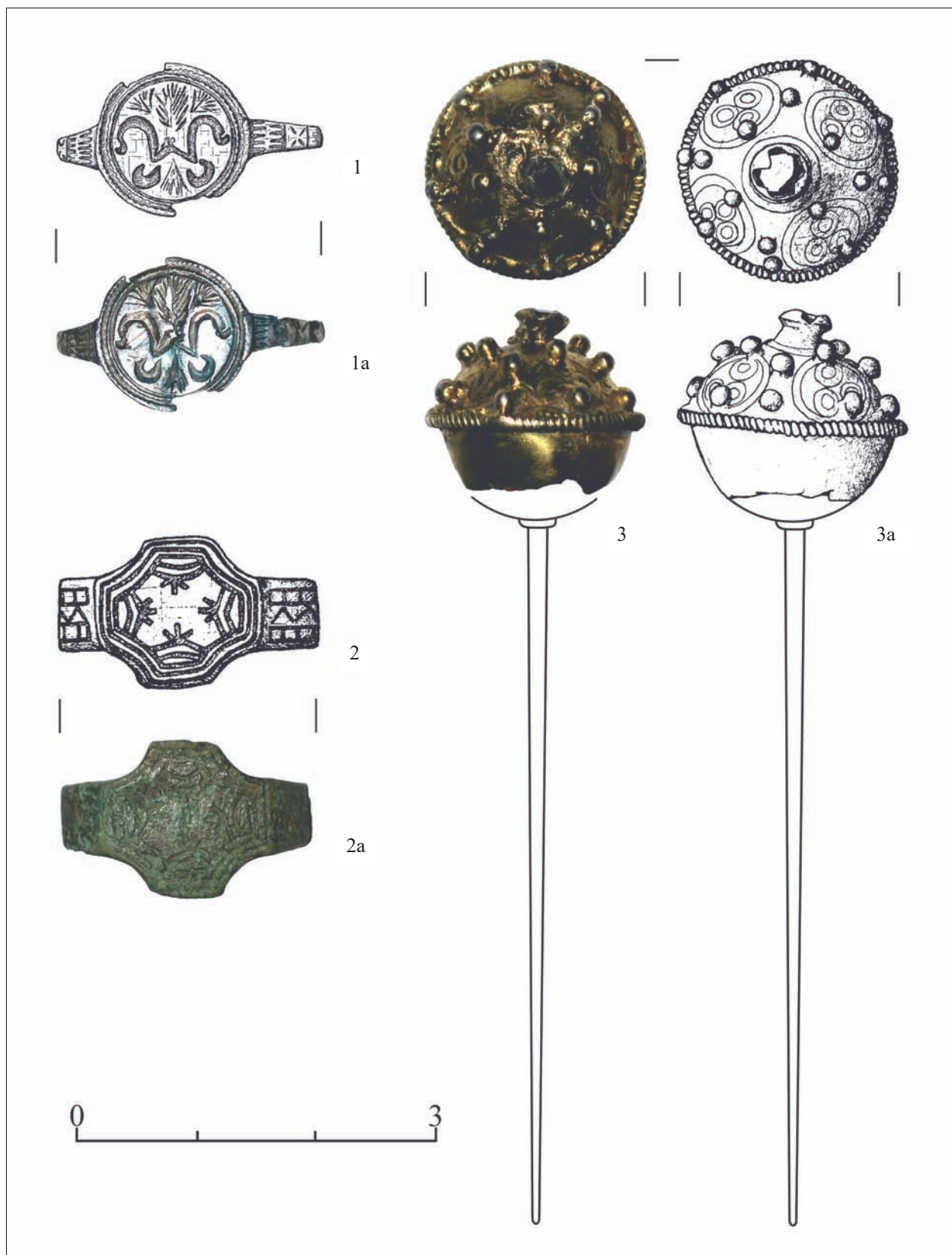
11. kép Ungvár-Gerény. Kályhacsempék
Fig.11 Uzhhorod-Horyany. Stove tiles

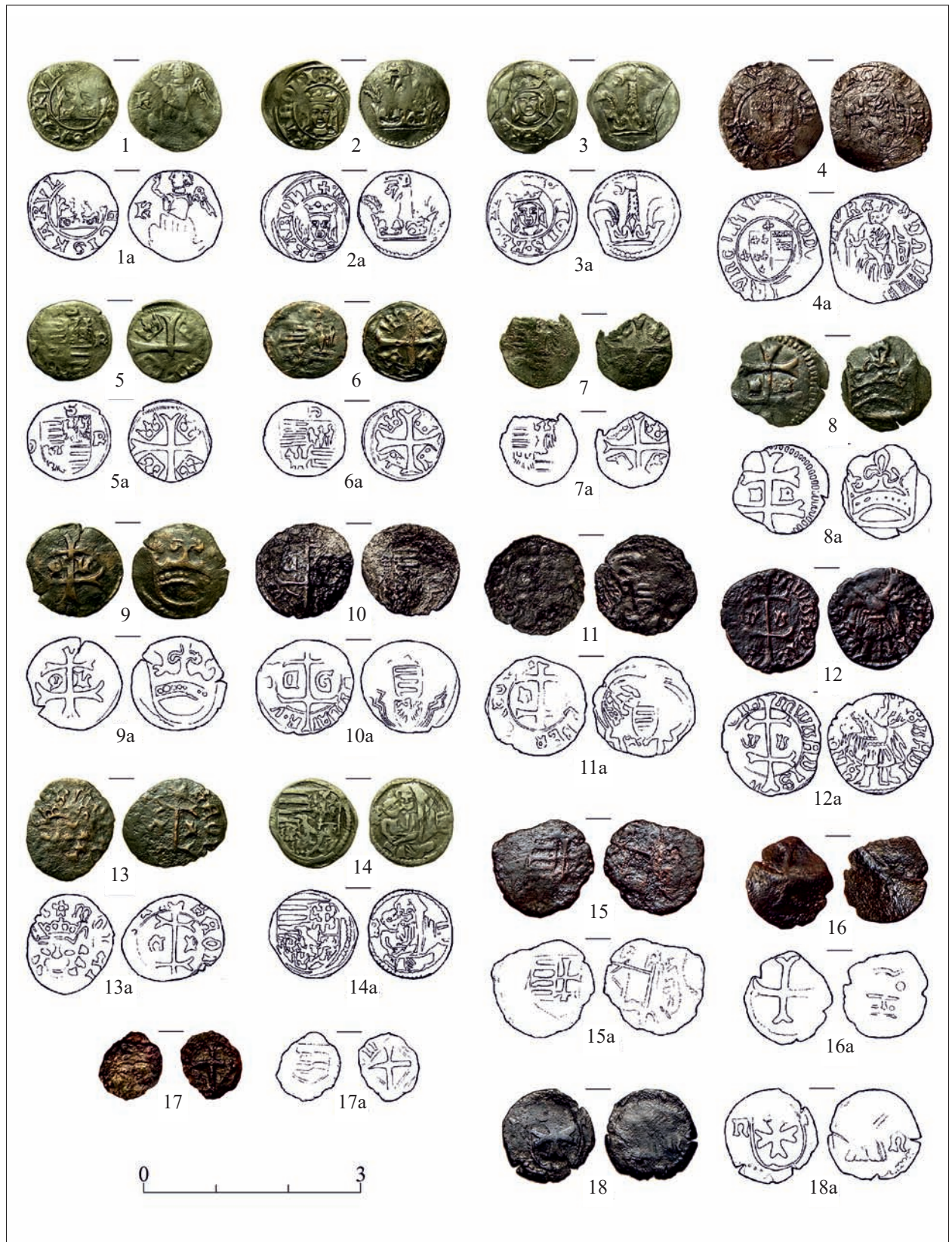
12. kép Ungvár-Gerény. Egyes leletek
 Fig.12 Uzhhorod-Horyany. Miscellaneous finds

13. kép Ungvár-Gerény. Övveretek
Fig.13 Uzhhorod-Horyany. Belt fittings

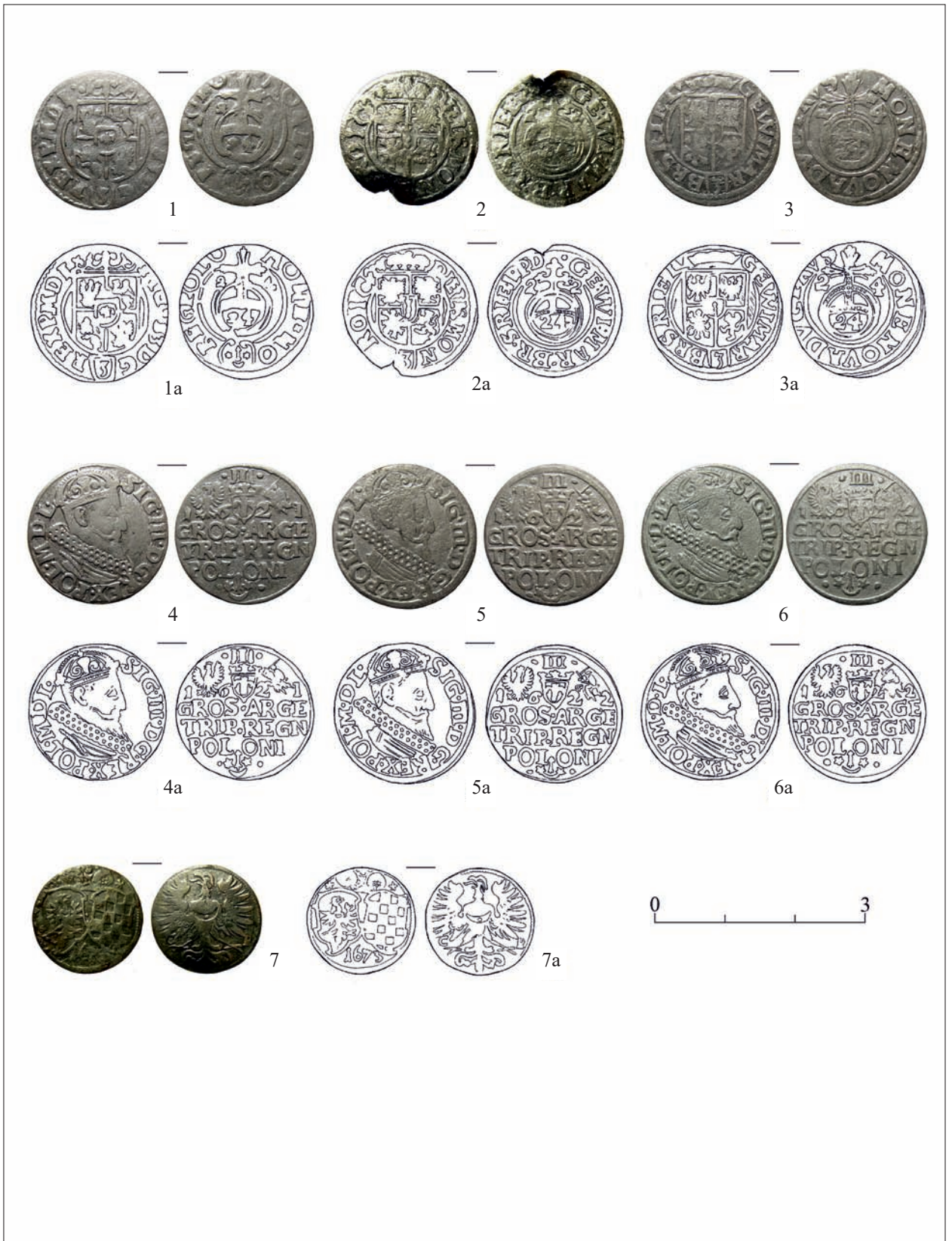
14. kép Ungvár-Gerény. Ékszerek (gyűrűk és kontytű)
Fig.14 Uzhhorod-Horyany. Jewellery (rings and a hairpin)

15. kép Ungvár-Gerény. Pénzermék
Fig.15 Uzhhorod-Horyany. Coins

16. kép Ungvár-Gerény. Pénzémék
Fig.16 Uzhhorod-Horyany. Coins

17. kép Ungvár-Gerény. Pénzérmék
Fig.17 Uzhhorod-Horyany. Coins

FORRÁSOK

- MNL OL UC 115:22 *AESTIMATIO 1691, Urbaria et Conscriptioes 115:22.* Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár.
- GESTA HUNGARORUM *Gesta Hungarorum: Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Szerk.: Pais Dezső–Györffy György. Budapest 1977.

IRODALOM

- BARTEKOVÁ, Anna
2014 *Kostol sv. Štefana v Nitre-Párovciach. – The church of St. Stephen in Nitra-Párovce.* Musaica XXVIII, 163–189.
- BUZDUGAN, George–LUCHIAN, Octavian–OPRESCU, Constantin
1977 *Monede și bancnote românești.* București.
- CNH II *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. kötet. Vegyesházi királyok kora.* Budapest.
- CSÍKVÁRI Antal
1941 (Szerk.), *Ungvár és Ung vármegye. Vármegyei szociográfiák.* Budapest.
- ČURNÝ, Marián–ŠIMČÍK, Peter
2016a *Nálezy fajok zo 17.–19. storočia na Kapušianskom, Šarišskom a Uhrovec-kom hrade z výskumov archeologickej spoločnosti Triglav. – The findings of pipes from the 17th to 19th century on Kapušiansky, Šarišský and Uhrovecký castle from the research of the archaeological company Triglav.* In: Dano, J.–Mihálová, N. (red.), *História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II.* Zborník príspevkov z II. medzinárodnej konferencie konanej 13. 9. 2013 a z III. medzinárodnej konferencie konanej 10. 9.–11. 9. 2015 v Tekovskom múzeu v Leviciach. Levice, 144–154.
- 2016b *Fajky z Rožňavy. – Clay Tobacco Pipes from Rožňava.* História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II. 155–172.
- ČURNÝ, Marián–ŠIMČÍK, Peter–BIELICH, Mária
2013 *Nálezy keramických fajok z archeologických výskumov a prospekcií na Slovensku I. – Funde der keramischen Pfeifen aus den archäologischen Ausgrabungen und Prospektionen in der Slowakei. I.* Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV, 85–102.
- FÁBIÁN László–PINTYE Gábor
2008 *Csenger. Történelmi és kulturális kalauz. – A Cultural and Historical Guide.* Satu Mare.
- GERVERS-MOLNÁR Vera
1972 *A középkori Magyarország rotundái. – Romanesque round churches of medieval Hungary.* Budapest.
- Goš, Vladimír
2007 *Loštice – Město středověkých hrnců. – Loštice – town of medieval potters.* Opava.
- Goš, Vladimír–NOVÁK, Jaromír
1978 *Počátky výroby loštické keramiky.* Archeologické Rozhledy 28:5, 399–404.
- GYÖRFI Zalán
2006 *Középkori tarajos sarkantyúk Erdélyben (13–14. század). – 13-14th century rowel spurs from Transylvania.* Dolgozatok I/XI, 99–129.
- HUSZÁR, Lajos
1979 *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* München.
- JAKAB Attila–JANKOVICS Norbert
2008 *A nagyhalászi Pusztatemplom. – Medieval church in Nagyhalász.* A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve 50, 307–356.

- KOÓŠOVÁ, Petra
2004 *Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostrôh ze územia Slovenska (12.–15. storočie)*. – *Zur Klassifikation der hochmittelalterlichen Sporen auf dem Gebiet der Slowakei (12.–15. Jahrhundert)*. *Archaeologia historica* 29, 523–547.
- 2007 *Ku klasifikácii neskorostredovekých a včasnovekých ostrôh z územia Slovenska*. – *Classification of late-medieval and post-medieval spurs from Slovakia*. *Zborník Filozofickej fakulty univerzity Komenského* ročník XXV, 257–276.
- KOPICKI, Edmund
1995 *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*. Część 1–2. Warszawa.
- KOZÁK Károly
1976 *Téglából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII–XIII. században*. – *Nos églises circulaires et les chapelles centrales en briques du XIIe et XIIIe siècles*. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 77:1, 49–89.
- KÖLTŐ László–DOBÓ Bernadett
2004 *Egy 15–16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója*. – *The restoration and reconstruction of a 15–16th C mounted belt*. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 16, 237–256.
- LÁNGI József
2013 *A gerényi (Горяни) görögkatolikus templom falképei*. In: Kollár T. (szerk.), *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, 61–74.
- LOVAG Zsuzsa
1980 *Árpád-kori pecsétgyűrűk*. – *Árpádenzeitliche Siegelringe*. *Folia Archaeologica* 31, 221–238.
- S. LOVAG Zsuzsa–T. NÉMETH Annamária
1974 *A tolnai XVI. századi kincslelet*. – *Schatzfund von Tolna aus dem 16. Jahrhundert*. *Folia Archaeologica* 25, 219–246.
- MOJZSESZ, Volodimir
2016 *A kismuzsalyi középkori romtemplom*. Várak, kastélyok, templomok 12, 107–109.
- NÉMETH, Ioan
1981–1982 *Descoperiri arheologice din hotarul oraşului Care (jud. Satu Mare)*. – *Archäologische Entdeckungen in der Umgebung der Stadt Carei (Kreis Satu Mare)*. *Satu Mare studii și comunicări* 5–6, 167–183.
- PROHNENKO, Igor–MOJZSESZ, Volodimir–ZSILENKO, Mária
2013 *Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása*. – *The archaeological study of Medieval and Early Modern Period castles in the Transcarpathian Region*. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 55, 203–250.
- PROHNENKO, Igor–ZHYLENKO, Maria–MOJZSESZ, Volodimir
2016 *Korolevo castle of Nyaláb*. – *Hrad Nyaláb v Korolevu*. *Archaeologia Historica* 41:1, 273–299.
- SZAKÁCS BÉLA Zsolt
2013 *Gerény (Горяни), görögkatolikus templom*. In: Kollár T. (szerk.), *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Nyíregyháza, 52–60.
- SLIVKA, Michal–VALLAŠEK Adrián
1991 *Hrady a hradky na východnom Slovensku*. Košice.
- ULIČNÝ, Marián
2004 *Prameny východoslovenskej keramiky v 13.–17. storočí (na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš)*. Dizertačná práca – Doktori disszertáció Prešov.

- ДИБА, Юрій
2005 *Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть*. Львів.
- КОТИГОРОШКО, Вячеслав–МОЙЖЕС, Володимир–ЩЕРБЕЙ, Костянтин
2010 *Розкопки багатощарового поселення в Ужгороді-Горянах*. Археологічні дослідження в Україні 2009 р., 224–225.
- МОГИТИЧ, Іван
1995 *Нариси архітектури української церкви*. Львів.
2001 *Стародавні церкви України VII–XIV ст.* Dzieje Podkarpacia 5, 301–328.
- МОЙЖЕС, Володимир
2012 *Исследование многослойного поселения Ужгород-Горяны в 2012 году. – Researchment of the Multi-Stratum Settlement in Uzhgorod-Gorany in 2012.* Карпатика 41, 85–93.
2013 *Дослідження багатощарового поселення в Ужгороді-Горянах*. Археологічні дослідження в Україні 2012 р., 168–169.
2014а *Дослідження багатощарового поселення Ужгород-Горяни в 2013 р.* Археологічні дослідження в Україні 2013 р. 133–134.
2014б *Результати досліджень багатощарової пам'ятки Ужгород-Горяни (ур. Ротонда) у 2013–2014 рр. – Results of 2013-2014 Study of Multi-Layer Monument Uzhhorod-Horyany.* Карпатика 43, 193–209.
2015 *Дослідження багатощарової пам'ятки Ужгород-Горяни*. Археологічні дослідження в Україні 2014, 44–45.
- ПЕНЯК, Степан
1992 *До питання про виникнення Ужгорода*. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині, 68–69.
- ПОП, Дмитрій
2009 *Церковная архитектура Подкарпатской Руси*. Ужгород.
- ПРОХНЕНКО, Ігорь–МОЙЖЕС, Володимир
2008 *Горянское городище*. Карпатика 37, 182–185.
- ПРОХНЕНКО, Ігорь–МОЙЖЕС, Володимир–ЩЕРБЕЙ, Константин
2009 *Раскопки многослойного поселения в Ужгороде-Горянах. – Study of the Multi-stratum settlement in Uzhgorod-Gorany.* Карпатика 38, 210–219.
- ПРОХНЕНКО, Ігорь–ГОМОЛЯК, Емельян–МОЙЖЕС, Володимир
2011 *Результаты исследования замков Закарпатья. – Rezultatele cercetărilor privind cetățile din Transcarpatia Satu Mare.* Studii și comunicări. Seria arheologie 27:1, 187–234.

THE ROTUNDA IN HORYANY

Summary

The research of the monuments in the eastern suburbs of Uzhhorod in the Rotunda tract of Horyany region (which was added to the territories of Uzhhorod from 1970) provided one of the most important solutions to the cardinal questions in the Middle Ages History of the Carpathian region. By the earlier researchers this territory was claimed to be a possible place of localisation of a probable Slavonic fortified settlement – Ung but without any acceptable scholarly or scientific evidence.

This hypothesis is based on the existence of the

circular church, which is probably the oldest sacral building built of stone in Transcarpathia. There is no evidence for the exact date of its foundation, however, various dates were adapted between the 10th to the 13th centuries. Unfortunately, there are no, authentic written data concerning the time of the construction. In this case, the archaeological material can be the only basis to define the chronology of the building and the forms of human activity around the church in the periods following its foundation.

The lack of the published materials from the previous excavations and the need for the specification of the chronology and stratigraphy of the site lead to an archaeological research carried out by the National University of Uzhhorod. Ca. 700 m² have been investigated during seven years (2007–2009, 2012–2014 and 2016), focusing mostly on the building of the church (Fig. 2). As a result, a number of significant finds datable from the Middle Ages up to the Early Modern period have been uncovered.

The analysis of these materials shows that the construction of the circular church of Horyany may be dated not earlier than the end of the 13th century or the first decade of the 14th century. At that time County Ung was predominantly owned by the Abakindred (1279–1317).

A graveyard was situated around the church within a stone fence, which was used till the end of the 17th century. Seemingly, the church gained a larger significance again from the 15th century onward. It

resulted in the construction of a rectangular Gothic nave. The former circular church was transformed into the presbytery of the new structure. At the same time the stone fence and a small rectangular building were built, the foundations of which were found on the eastern side of the church (Fig. 2).

Most probably all these architectural changes were connected with the local activity of the Drugeth family, which owned the largest parts of County Ung at that time. Their fortified manor house was located not far from the rotunda (80 m south-east from the church).

The walls surrounding the church were pulled down at the end of the 17th century. Later, the sacristy was added to the church at the beginning of the 18th century. It is one of the latest annexes of this monument. During the restoration, its eastern wall was torn down and a new one was erected nearer to the nave (Fig. 2) in 1912. Only due to these works the church received its modern look.

V. Mojzsasz

Археологічний музей Ужгородського
національного університету

Ужгород

пл. Народна, 3

88000

vmoizhes@ukr.net

P. Horváth Viktória

KÖZÉPKORI KÉSEK, OLLÓ ÉS SARLÓ A PESTI DUNA-PARTRÓL

2017 első felében a Budapesti Történeti Múzeum munkatársainak vezetésével módunk nyílt a pesti belvárosi Molnár utca két telkének régészeti feltárására, ami a területen tervezett mélygarázsos szálloda építése miatt vált szükségessé. A középkori pesti városmagban elhelyezkedő terület a feltárt rétegviszonyok alapján egykor a közvetlen vízpartot jelentette, s a nedves, iszapos környezetnek köszönhetően az előkerült szerves anyagok, fémtárgyak szinte eredeti állapotukban őrződtek meg. Szerencsére a 19–20. századi építkezések az évszázadok során felhalmozódott hatalmas feltöltés miatt a középkori rétegeket már nem bolygatták, így egészen az Árpád-korig tudtuk nyomon követni a terület régészeti érintettségét.

In the first half of 2017, the Budapest History Museum was able to make an excavation in the inner part of Budapest, in Molnár Street, due to the construction of a new hotel. The area located in the medieval city of Pest was once the direct waterfront of the Danube, based on the observed stratum relations. Owing to the fact that the environment was wet and muddy for centuries, the unearthed organic and metal materials were in excellent condition. Fortunately, the constructions made in the 19th–20th centuries did not disturb the medieval strata because of the accumulated filling of the area. Consequently, we could follow up the history of the territory from the 13th to the 18th century.

Kulcsszavak: Pest, középkori városmag, vízpart, fémtárgyak, kések, olló, sarló, mesterjegy

Key words: Pest, medieval town, waterfront, metal findings, knives, scissors, sickle, makers' mark

A Molnár utca a pesti belvárosban található, a Belgrád rakparttal párhuzamosan, a Március 15. tértől egészen a Fővám térig fut; a Duna felé eső telkei a rakpartig nyúlnak. Az utca a Fővám tér helyén egykor elterülő Molnár-tó, s az itt állomásozó pesti molnárok után kapta mai nevét, korábban azonban több különböző, beszédes elnevezést viselt. 1528-ban 'hajósok utcája', 1688-ban Thonau-Gassen, 1695–1758 között Vízikapus utca ('Wasser Thor Gassen'), Duna utca, majd 1803-tól Molnár utca ('Müllner-Gasse') (BERZA 1993). Az utca vonala már a középkor végén kialakulhatott az egykori Hal tér és Lipót-bástya közötti szakaszon.

Az általunk feltárt, 7–9. számú telkek az utca északi részén, a Március 15. térhez közel, egymás mellett helyezkednek el (1. kép). A Duna felé eső részen, a Belgrád rakpart 24. alatt álló épületben a közelmúltig a Független Kisgazdapárt székháza, a Molnár utca 9. alatt pedig a Belvárosi Tanuszoda működött, a jövőben azonban az L alakú területen luxus-szállodát alakítanak ki, s ennek apropóján végeztük el a lebontott épületrészek területének (1300 m²) megelőző feltárását.¹

A lelőhely és környezetének kutatástörténete

A legkorábbi feltételezett városfal Pest körül a tatárjárás előtt épülhetett, azonban ennek vonalát nem ismerjük teljes bizonyossággal (ÍRÁSNÉ 2014). A 15. században Hunyadi Mátyás király a mai Múzeum körút vonalán masszívabb, kőből épült városfalat emeltetett, melynek maradványai ma is megfigyelhetők a házak udvarán, pincékben, tűzfalakba beépítve. Az általunk feltárt telkek mindkét városfal belső oldalán, tehát a legkorábbi városmag területén találhatóak, így számítani lehetett Árpád-kori településobjektumok előkerülésére, noha erre végül nem került sor.

Pest városának történetéről az egyik első munka Jankovich Miklós nevéhez fűződik, aki érdeklődőként jegyezte fel a földmunkák során felszínre kerülő korábbi épületmaradványokat (JANKOVICH 1817). Rómer Flóris „A régi Pest” című hiánypótló műve alapvető fontosságú, melyben egyedülálló módon, a korszak városrendező munkálataihoz kapcsolódó építkezések során előkerült régészeti jelenségeket és leleteket gyűjtötte össze és értékelte

1. kép A feltárás helyszíne
Fig. 1 The location of the excavation

(RÓMER 1873). Művének fontos melléklete – a latin nyelvű oklevelek átírata mellett – Pest városának 1758-as telekfelosztása. A térkép nem csupán a telektulajdonosok nemzetiségéről, hanem a korabeli utcanevekről, a főbb topográfiai elemek elhelyezkedéséről is tájékoztat. Mivel az Erzsébet híd építésével Pest város egykori központja abban a formájában megsemmisült, a Molnár utcai lelőhely topográfiájának változásához a korábbi felmérések, helyszínrajzok adnak néminemű támpontot.

A jelentős eredményeket hozó, célzott régészeti kutatások a 20. század második felében, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársainak vezetésével indultak meg, közülük is kiemelkedik Írásné Melis Katalin munkássága, aki alapvető fontosságú megfigyeléseket tett az építkezések keretén belül feltárt emlékek, jelesül a középkori városfal és a várostopográfia egyes kérdései kapcsán (ÍRASNÉ 2014).

A 2017-ben feltárt két telek közvetlen közelében nem közöltek régészeti feltárásból származó eredményeket, mivel a Duna-parton máig alig nyílt alkalom arra, hogy a régészek kutatásokat végezzenek. A legközelebbi ismert feltárás a Belvárosi Plébánia-templomhoz kapcsolódik, valamint egy-egy leletmentésre került sor a környező utcákban (ÍRASNÉ 1983). 1994-ben a Molnár utca 36–40. szám alatt késő középkori lakóházakat és egy feltételezett vargaműhelyt talált Írásné Melis Katalin (ÍRASNÉ 1996). A lelőhely a Molnár utca túloldalán, a parttól beljebb helyezkedik el, a jelenségek tanúsága szerint a középkorban lakott volt. A vargaműhely és a Molnár utca 7–9. alatt talált hatalmas mennyiségű bőrhulladék és bőrtárgy arra enged következtetni, hogy a lelőhelyek valamelyest összefüggenek.

Az ásatás

A 7–9. számú telkek feltárása során megfigyeltük, hogy a teljes területen közel azonos rétegvizonyok jelentkeztek, azaz a 19–20. századi törmelékes, épülethulladékos feltöltés alatt, a mai járószinttől számítva mintegy három méter mélységben több helyen az utcára merőleges, bolygatatlan 18. századi épületmaradványokra lertünk (P. HORVÁTH–KOMORI 2019). A vegyes téglás-köves falalapozások elszedését követően egy erős szagú, fekete színű, homogén réteg jelentkezett, melyet az egész területen dokumentálni tudtunk azzal a megfigyeléssel, hogy a Duna irányába lejt. Utóbb kiderült, hogy a planírozásnak tűnő, vastag, kevert 12–17. századi leletanyagot tartalmazó réteg az itt működő cserzőműhely savas levétől ilyen állagú. Ez a körülmény nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a leletek jó állapotban konzerválódtak.

A fekete, tőzeges réteg alatt egymást követő, szürke-sárga, iszapos-homokos rétegek váltakoztak, mutatva ezzel a Duna sorozatos kiöntését (2–3. kép). A körülbelül 8–8,5 méter mélységben jelentkező, kavicsos-sóderes altalajnak meghatározott egykori folyómeder felett 20 réteget tudtunk elkülöníteni; sok esetben szépen kirajzolódtak a homokbuckák, kiöntések. A legkorábbi, pénzzel keltezett réteg *terminus post quem* a 13. század középső harmadára datálható (ÉH 237).

A területen igen kevés régészeti korú objektum került elő, feltehetően azért, mert a 18. század előtt ez a rész a közvetlen vízpart volt, gyakoriak voltak az áradások, a hosszútávú megtelepedés feltételei nem voltak biztosítva. Néhány oszmán-török kori,

2. kép A területen jellemző, egymás után következő szürke és barna iszaprétegek

Fig. 2 The consecutive gray and brown sludge layers characteristic in the area

deszkabéléses tárolóvermet, egy, az állatbőrök áztatására szolgáló, 14–15. századi leletanyaggal kezelt sővényfonatos szerkezetű jelenséget, illetve négy, teljesen egyforma, 18. századi háztartási hulladékkal feltöltött cserzőkádát sikerült feltárni (4. kép). Az itt létesült, 300–400 évig működő bőrfeldolgozóműhelyre a nagy mennyiségű bőrhulladék, félkész bőrtárgy, kisebb vasszerszámok mellett az írott és képi források is utalnak. A Molnár utca 7–9. számú telken, és a szomszédos területen az újkorig tímárműhelyek működtek, s a leletek tanúsága szerint ezek középkori és kora újkori előzményeit sikerült megtalálni az ásatás során. A 19–20. század fordulóján készült rézkarcokon és fényképfelvételeken felfedezhető, hogy az akkori Eskü tér és a Ferenc József híd közötti Duna-parti szakaszon egymás mellett álltak a földszintes, kettős faszindelyes fedéllel ellátott házak, melyek padlását és a bejárat előtti teret bőrszáritásra használták (SPIRA–VÖRÖS 1978, 588, 281. kép).

Fémleletek

A Molnár utcai feltárás egyik kiemelkedő leletcsoportja mind mennyiségben, mind minőségben a vas- és színesfémanyag volt: összesen 2293 db fém tárgy kerül restaurálásra és állományba vételre. A nedves, oxigéntől elzárt környezet igen kedvező feltételeket teremtett egyebek mellett a fémleletek szinte eredeti állapotának megőrzéséhez, a földből való kiemelés után tisztításra és konzerválásra volt szükség.

A tárgyak döntő többsége fémkereső segítségével került elő. A sötétszürke, barna és fekete föld-

3. kép Egykori patakmeder nyoma a kavicsos rétegsorban

Fig. 3 Trace of a former watercourse as seen in the pebbly layers

rétegek színe és állaga szinte lehetetlenné tette a fém tárgyak szemmel történő észrevételét, így a kezdetektől fogva – amennyiben lehetőségünk adódott – fémkereső műszer segítségével vettük igénybe. A terület nagysága, illetve az ásatási körülmények sokszor nem tették lehetővé az állandó műszeres kutatást, ebből kifolyólag az előkerült tárgyak egy része réteghez nem köthető, a kitermelt meddőből származó szórványlelet volt, ám a leletek rétegtani adatok hiányában, önmagukban is elemzésre méltónak bizonyultak.

A tárgyak jelentős részét tulajdonosaik feltehetően elhagyták, kidobták, s a víz partra mosta azokat. Habár kevés a rontott, elhasználdott darab, a középkori folyóparti hulladéklerakóval a fémek esetében ugyanúgy számolnunk kell, mint a kerámiaanyag kapcsán. Az edénytöredékek legnagyobb része nem tartozik össze, vagyis legvalószínűbb, hogy dunai hordalékkal, ide hordott lakossági hulladékkal számolhatunk. A messziről érkező importtárgyak esetében – főként az ép, sosem használt darabok esetében – a rakodás közbeni leesés, elhagyás tűnik valószínűnek.

A bronz-, réz- és ólomtárgyak legnagyobb részét a viseleti elemek (övcsatok, ruhaveretek, gyűrűk, gombok, láncok stb.), használati eszközök (gyűszűk, mérleg elemei, evőeszközök stb.) illetve az érmék tették ki (180 darab), de szép számmal kerültek elő egyelőre párhuzam nélküli, különlegesebb tárgyak is. Vasból készültek többek között a kézműves (bőrkikészítéshez, fémöntéshez, faragáshoz valók stb.) és mezőgazdasági szerszámok. Távoli tájak felkeresésének bizonyítékaként tizenhárom ólom

4. kép Fenyőfa deszkáiból készült cserzőkád megmaradt részlete
Fig. 4 The remains of a tanning pit made of pine tree boards

zarándokjelvény is előkerült, amit a nyugat-európai kutatás elsősorban a sikeres visszaút után vízbe dobott emlék babonájával indokol. Zarándokjelvényeket nagy számban ismerünk városszéli vizenyős területekről, árterekről, folyópartokról szerte Európában, ami egyfelől a szerencsés lelkőrkörményeknek tudható be, másfelől viszont mélyebb okai is lehetnek (GARCIA 2007, 4). A viszonylag kis területhez képest nagy számukat egy hagyományos jelenséggel magyarázhatjuk: a középkori zarándokok körében elterjedt az a hit, hogy ha a zarándoklatot követően, épségben hazaérkezvén, az útról hozott jelvényt a vízbe dobják, az szerencsét hoz (COHEN-WRAGG 2017, 52; SPENCER 2010, 18). A zarándokjelvények közlésére a jövőben önálló tanulmány formájában kerül sor.

Az itt előkerült leletek a szerencsés talajviszonyok miatt az átlagosnál több információt hordozhatnak, sok esetben megmaradtak a szerves anyagból (bőr, textil, fa, csont) készült tartozékok, díszítések, melyek újabb adalékokat szolgáltathatnak a középkori-kora újkori anyagi kultúra elemei kapcsán. A kiváló állapotnak köszönhetően apróbb technikai, illetve részletmegfigyelések is tehetők a tárgyakon, így az alább bemutatott késeken, ollón és sarlón is látható a különbség az alig használt, ép és az erősen megkopott penge között. A kések egyik

legutóbbi gyűjtése kapcsán Holl Imre megjegyezte: a tárgyak közlése mellett a régészeti szempontú értékelés pontosan a rossz megtartás, hiányos megmaradás miatt ritka (HOLL 1994–1995, 159).

Kések

A feltáráson összesen 38 db ép vaskés vagy késpenge részlete került elő, többségük jól keltezhető rétegből.² A kések egy részén a csont- vagy fa nyélborítás, illetve a sárgaréz szegecsek, záróveretek is megmaradtak, jelezve ezzel a tárgyak egykori pontos kinézetét. Méretük változatos, akad egészen kisméretű, és parasztkésnek, kézi fegyvernek nevezhető, 30 cm hosszúságú eszköz is.

A tárgyak különlegessége, hogy a 38-ból 17 esetben a pengét beütött mesterjeggyel jelölték, vagyis bizonyosan külföldről érkező importkésekről van szó. Az ábrák segítségével a késpengék származási helye is többé-kevésbé meghatározható, ami mutatja a középkori Pest városának intenzív kereskedelmi kapcsolatait – közvetlenül a rakodásra használt Duna-partról. Az alábbiakban a kések leírása, régészeti adatai, lehetséges keltezése olvashatók.

Az 1. kés kis híján ép, fanyelű, nyéllemezes szerkezetű (ltsz. 2018.63.1., 41.szelv. Ny, SE-003) 18 cm hosszú, 1,1 cm széles, 0,3 cm vastag. Pengéje három-

5. kép Kések a Molnár utcából. 1: 1. kés; 2: 2. kés; 3: 3. kés; 4: 4. kés

Fig. 5 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 1; 2: Knife nr. 2; 3: Knife nr. 3; 4: Knife nr. 4

6. kép Kések a Molnár utcából. 1: 5. kés; 2: 6. kés; 3: 7. kés; 4: 8. kés; 5: 9. kés
Fig. 6 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 5; 2: Knife nr. 6; 3: Knife nr. 7; 4: Knife nr. 8; 5: Knife nr. 9

szög átmetszetű, hegye letört, a nyélhez közel egyik lapján beütött mesterjegy: V és pólyáscímer alakban rövid egyenes vonal, alatta félkör látható. A nyéllemez két oldalán négy-négy apró rézszegecs lyuka látszik, a nyél vége kiszélesedik, a záróveret hiányzik. ausztriai, steyri vagy bécsi import lehet (5. kép 1).

A 2. kés letört pengéjű, nyéllemezes szerkezetű (Itsz. 2018.63.2., 41. szelv. Ny, SE-007). 12,2 cm hosszú, 1 cm széles, 0,4 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, a nyéllemezhez kétoldalt vasszegeccses, trapéz alakú rézveret rögzíti. A veretekhez közel, egyik lapján beütött mesterjegy: vízszintesen két egymás melletti, egyforma, X alakot formázó fekvő figura látható. A nyéllemezen három lyuk helyezkedik el. 15–16. századi ausztriai import (5. kép 2).

A 3. tárgy vékony, nyéllemezes vaskés faborítással és réz záróverettel (Itsz. 2018.63.3., 40. szelv. Ny, SE-007). 15 cm hosszú, 0,8 cm széles, 0,3 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, egyik oldalán a nyélhez közel beütött mesterjegy: madár és kissé távolabbra vízszintes vonal látható. Kétoldalt négy apró rézszegeccsel rögzített fanyél, végén trapéz alakú, alján visszakunkorodó rézveret helyezkedik el (5. kép 3).

A 4. kés kisebb méretű, elkopott pengéjű, nyéllemezes vaskés (Itsz. 2018.63.4., 42. szelv. K, SE-007). 12,2 cm hosszú, 0,8 cm széles, 0,3 cm vastag. Nyélborítása négy rézszegeccsel rögzítve, a penge és a nyél találkozásánál kétoldalt rovátkolt rézveretek helyezkednek el. (5. kép 4).

Az 5. kés nagyméretű, kovácsolt, nyéllemezes parasztkés (Itsz. 2018.63.5., 43. szelv. Ny, SE-021). 36,5 cm hosszú, 2,8 cm széles, 0,5 cm vastag. Egyenes hátú pengéje csak egyik oldalán kidolgozott: felső szélén a feléig lecsapott, alsó szélén teljes hosszában. Vége csúcsos. Nyéllemeze háromszög átmetszetű, végén egy, a pengéhez közel két 0,5 cm átmérőjű szegecslyukkal. Hasonló nyéltöredék került elő az ozorai várból, hódoltságkori gödörből (GERE 2003, 146, 2. t. 3). Kalmár János megállapítása szerint a 15. század folyamán a katonák mellett a polgároknál is megjelent az övön hordható, mindig kéznél levő fegyverkezés meglétének igénye, mely a kard és a szablya közti átmenetnek tekinthető (KALMÁR 1971, 118) (6. kép 1).

A 6. kés vasból kovácsolt, nyéllemezes szerkezetű (Itsz. 2018.63.6., 22. szelv. K, SE-005). 16,5 cm hosszú, 1,4 cm széles, 0,3 cm vastag. Hegye letört, pengéje háromszög átmetszetű, beütött mesterjegye elmosódott. Nyéllemeze is háromszög átmetszetű, egyik oldalán közepesen hosszanti vájat, rajta három kis lyuk a borítás rögzítésére (6. kép 2).

A 7. kés vasból kovácsolt, nyéllemezes, rézve-

retes forma (Itsz. 2018.63.7., 22. szelv. K, SE-005). 13,4 cm hosszú, 1,4 cm széles, 0,3 cm vastag. Hegye letört, pengéje háromszög átmetszetű. Nyéllemeze is háromszög átmetszetű, rajta három kis lyuk látható a borítás rögzítésére. A penge és a nyél találkozásánál kétoldalt vasszegeccsel rögzített trapéz alakú rézveret található, domború oldalán rovátkolt díszítéssel (6. kép 3).

A 8. kés vasból kovácsolt, nyéllemezes, rézveretes, keskeny kialakítású (Itsz. 2018.63.8., 22. szelv. K, SE-005). 17 cm hosszú, 0,8 cm széles, 0,3 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű. Nyéllemeze is háromszög átmetszetű, rajta három kis lyuk a borítás rögzítésére. A penge és a nyél találkozásánál kétoldalt vasszegeccsel rögzített trapéz alakú rézveret található, domború oldalán rovátkolt díszítéssel (6. kép 4).

A 9. kés vasból kovácsolt, nyéllemezes, rézveretes, fanyelű, kisméretű kés (2018. 63.9., SE-072). 10,1 cm hosszú, 0,5 cm széles, 0,5 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, hiányos. Nyéllemeze is háromszög átmetszetű, rajta három kis lyuk található a borítás rögzítésére. A penge és a nyél találkozásánál kétoldalt vasszegeccsel rögzített trapéz alakú rézveret van, a kés végén szintén trapéz alakú, rovátkolt hullámos díszítésű veretek, legvégén négyzetlapos tetejű, baluszteres tagolású, kunkorodó záróveret. Fanyele is épen megmaradt, három apró szegecslyukkal. Lelőhelye, a 14–15. századi kerámiaanyaggal, kályhaszemekkel keltezett, sövényfonatos szerkezetű jelenség, melyet egy 16. századi nürnbergi metszet alapján áztató „kádnek” határozunk meg (6. kép 5).

A 10. tárgy egy vasból kovácsolt, nyéltüskés, rézveretes kés (Itsz. 2018.63.10., 33. szelv., SE-089). 14,2 cm hosszú, 1,4 cm széles, 0,5 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, ép. Egyik oldalán beütött mesterjegy: alabárd látható. Nyéltüskéje téglalap átmetszetű, kezdeténél kétoldalt domború trapéz alakú rézveretek vannak, vasszegeccsel rögzítve. 13–14. századi rétegből került elő (7. kép 1).

A 11. kés vasból kovácsolt, nyéllemezes, csontborítású (Itsz. 2018.63.11., szórvány). 21,2 cm hosszú, 1,8 cm széles, nyele 1 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, kezdetén hiányos. Itt látható a beütött mesterjegy részlete: állított, domború D betű (pajzs?), mellette hosszabb ábra, ez letört. Nyelén kétoldalt csontlemezek vannak, melyeket apró rézszegeccsekkel rögzítettek. A vége felé van egy 0,4 cm átmérőjű, cső alakú rézhenger. Vége lekerekített, záróveret nincs (7. kép 2).

A 12. kés vasból kovácsolt, nyéllemezes, csontborítású (Itsz. 2018.63.12., szórvány). 18,5 cm hosszú,

1,5 cm széles, nyele 0,8 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, töredezett. Nyelén kétoldalt hosszú, trapéz alakú csontlemezek helyezkednek el, melyeket apró rézszegeccsekkel rögzítettek. Végén, a nyéltől eltartó pajzs alakú, középen domború záróveret látható. A nyél találkozásánál kétoldalt vasszegeccsel rögzített, trapéz alakú rézveretek vannak (7. kép 3).

A 13. kés majdnem ép, nyéllemezes szerkezetű (Itsz. 2018.63.54., szórvány). 15,1 cm hosszú, 1 cm széles, 0,2 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, hegye hiányzik, éle töredékes. Egyik oldalán a nyélhez közel beütött mesterjegy: fekvő alak/állat látható. Nyele vajatolt, két szegecslyukkal. Ausztriai vagy német import (7. kép 4).

A 14. egy ép, borítás nélküli, nyéltüskés kés (Itsz. 2018.63.55., 43. szelv. Ny, SE-021). 15,7 cm hosszú, 1,5 cm széles, 0,2 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, egyenes hátú. Egyik oldalán a nyélhez közel beütött mesterjegy látható: kétlevelű virágszál. Nyele tüskés, téglalap átmetszetű (8. kép 1).

A 15. kés hiányos, nyéllemezes, faborítású tárgy (Itsz. 2018.63.56., 31. szelv. SE-001). 16,4 cm hosszú, 1,5 cm széles, 0,3 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, egyenes hátú, éle töredékes. Egyik oldalán a nyélhez közel beütött mesterjegy látható: négylábú állat farokkal. Nyele lemezes, rajta két rézszegeccsel odaerősített faborítás, elején rézveret (8. kép 2).

A 16. kés szintén hiányos, nyéltüskés kés (Itsz. 2018.63.57., 3. szelv. K, SE-003). 12 cm hosszú, 1,6 cm széles, 0,3 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, egyenes hátú, éle töredékes, hegye le-tört. Nyéltüskéje csúcsos, elvékonyodó, már-már lemezes (8. kép 3).

A 17. kés nyéltüskés, nagyméretű vaskés (65. szelv. SE-108). 26 cm hosszú, 3 cm széles, 0,5 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, tüskéje rövid, 3 cm. 13. századi rétegből származik (8. kép 4).

A 18. kés hiányos, nyéllemezes szerkezetű (Itsz. 2018.63.61., 40. szelv. Ny, SE-013). 14,1 cm hosszú, 1,5 cm széles, 0,4 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, háta egyenes, éle ép. Egyik oldalán, a nyélhez közel beütött mesterjegy: V betű és egy madár látható. Nyele lemezes, egyik oldalán középen vajatolt, másfél szegecslyukkal (9. kép 1).

A 19. tárgy nyéllemezes, hajlított vaskés (Itsz. 2018.63.63., 42–49. szelv., SE-013). 15,2 cm hosszú, 1,5 cm széles, 0,2 cm hosszú. Pengéje ép, egyenes hátú, háromszög átmetszetű, nyéléhez közel apró beütött mesterjegy látszik, mely baltához hasonlít. Nyele lemezes, középen enyhén vajatolt, két lyukkal ellátott. Megmaradt a fanyél darabja, melyet vasszegeccsel rögzítettek (9. kép 2).

A 20. töredék egyenes hátú, ívelt élű, jó állapotú

vaskés pengéjének részlete (Itsz. 2018.63.68., szórvány). 12,2 cm hosszú, 1,7 cm széles, 0,3 cm vastag. Nyéllemezes típus, nyélének indítása megmaradt. Egyik oldalán, a felső részen két vésett vízszintes vonal fut végig, a nyélhez közel kettős mesterjegy: egy 1,7 cm hosszú vésett stilizált kétlábú állat, tőle jobbra két egyforma, fekvő, X alakú alak látható. Az állat a passauai késesek jele, a 'futó farkas', ám az eredet meghatározás a formai jegyek eltérése miatt bizonytalan (WAGNER 1967, 81. kép) (9. kép 3).

A 21. kés kovácsoltvas, nyéltüskés késpenge (Itsz. 2018.63.202., 4. szelv. Ny, SE-007). 9,4 cm hosszú, 1,2 cm széles, 0,2 cm vastag. Éle kissé hiányos, tüskéje téglalap átmetszetű. A penge egyenes hátú, háromszög átmetszetű, egyik lapján a penge kb. egyharmadánál beütött mesterjegy figyelhető meg, valószínűleg egy állat alakja (10. kép 1).

Nagyobb méretű, kovácsoltvas kés nyele a 22. számú, 6 db laposfejű szegeccsel ellátva (Itsz. 2018.63.205., 3. szelv. K, SE-003-005). 13,5 cm hosszú, 2,7 cm széles, 0,8 cm vastag. A nyél nyújtott téglalap alakú, vége háromszög formájú. Felső és alsó részén 3-3 db szegecs látható. Egyik oldala sima, másik oldala homorú, ez alapján a nyélborítás itt helyezkedett el (10. kép 2).

A 23. tárgy kovácsoltvas nyéltüskés kés (Itsz. 2018.63.206., 3. szelv. K, SE-003-005). 12 cm hosszú, 1,8 cm széles, 0,5 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, nyele egyszerű tüskés, trapéz átmetszetű (10. kép 3).

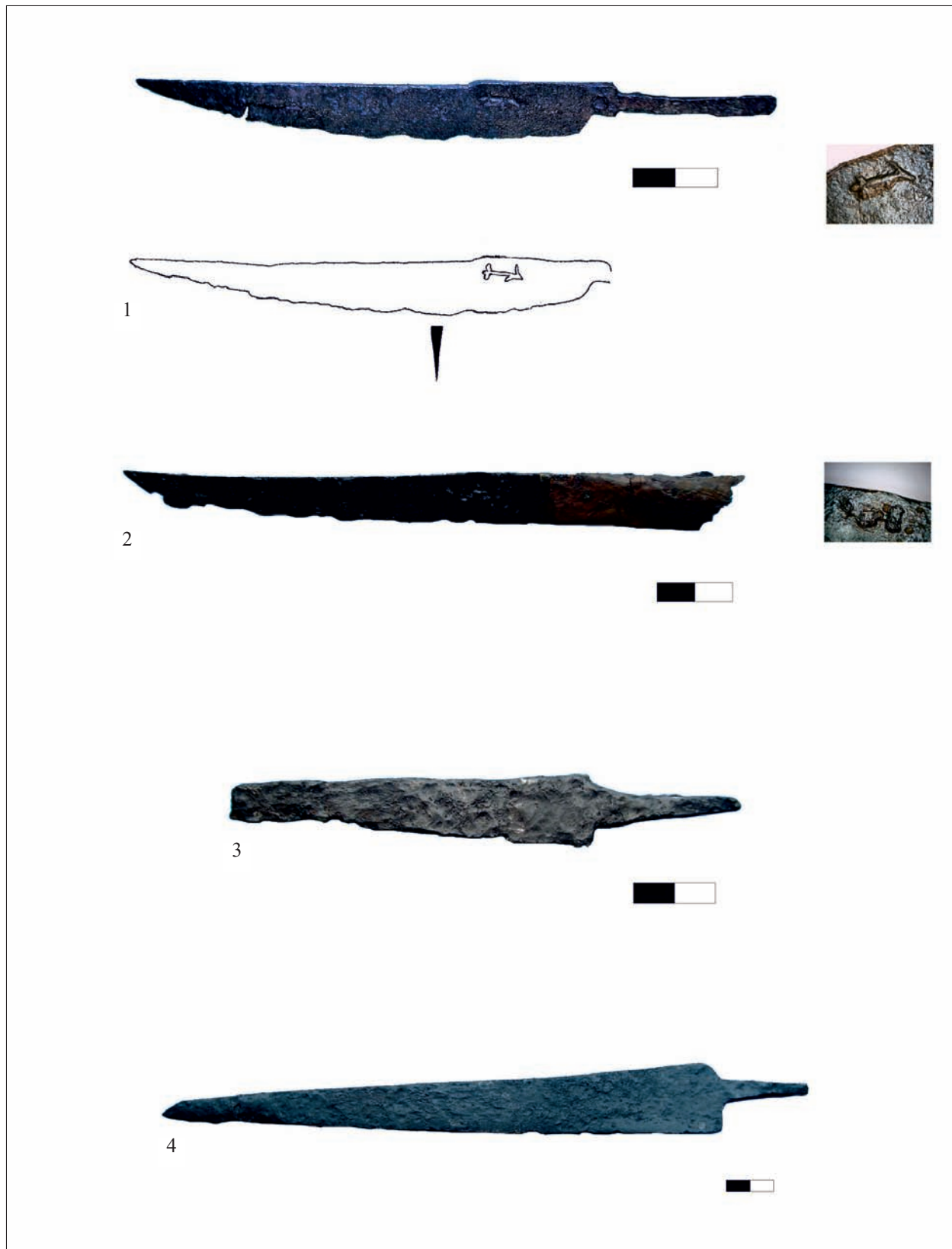
A 24. kés kovácsoltvas nyéllemezes kialakítású (Itsz. 2018.63.207., 10. szelv. Ny, SE-021). 18 cm hosszú, 2 cm széles, 0,4 cm vastag. Hegyének legvége hiányzik, háta egyenes, nyéléhez közel enyhén emelkedik. Felső lapján beütött mesterjegy, talán egy fekvő zászlórúd (?) látható. A penge háromszög átmetszetű. Nyele vége lekerekített, három lyukkal ellátott. Egyik oldalán a lyukak vonalában vajatolt. A 14–15. századra keltezhető (10. kép 4).

A 25. számú lelet egy kovácsoltvas nyéltüskés szerszámkés (Itsz. 2018.63.208., 4. szelv., SE-001). 12,6 cm hosszú, 1,9 cm széles, 0,2 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, éle egyenes, a nyél találkozásánál kissé megtörik. Hátán a nyél előtt téglalap alakúra kiszélesedik, egyik oldalán vajatolt. Tüskéje 4 cm hosszú. A kiszélesedő háti rész az ujj megtámasztására szolgált, tehát feltehetően szerszámkésről, bőrnűzőről van szó. A formát Holl Imre egészen korainak tartja, párhuzama Dömösről ismert, egy 1173–1196 közötti pénzzel keltezve (HOLL 2000, 178, Abb. 21). A Molnár utcai darab az SE-001 19. századi planírozási rétegből származik, ez alapján tehát pontosabban keltezni nem lehet (11. kép 1).

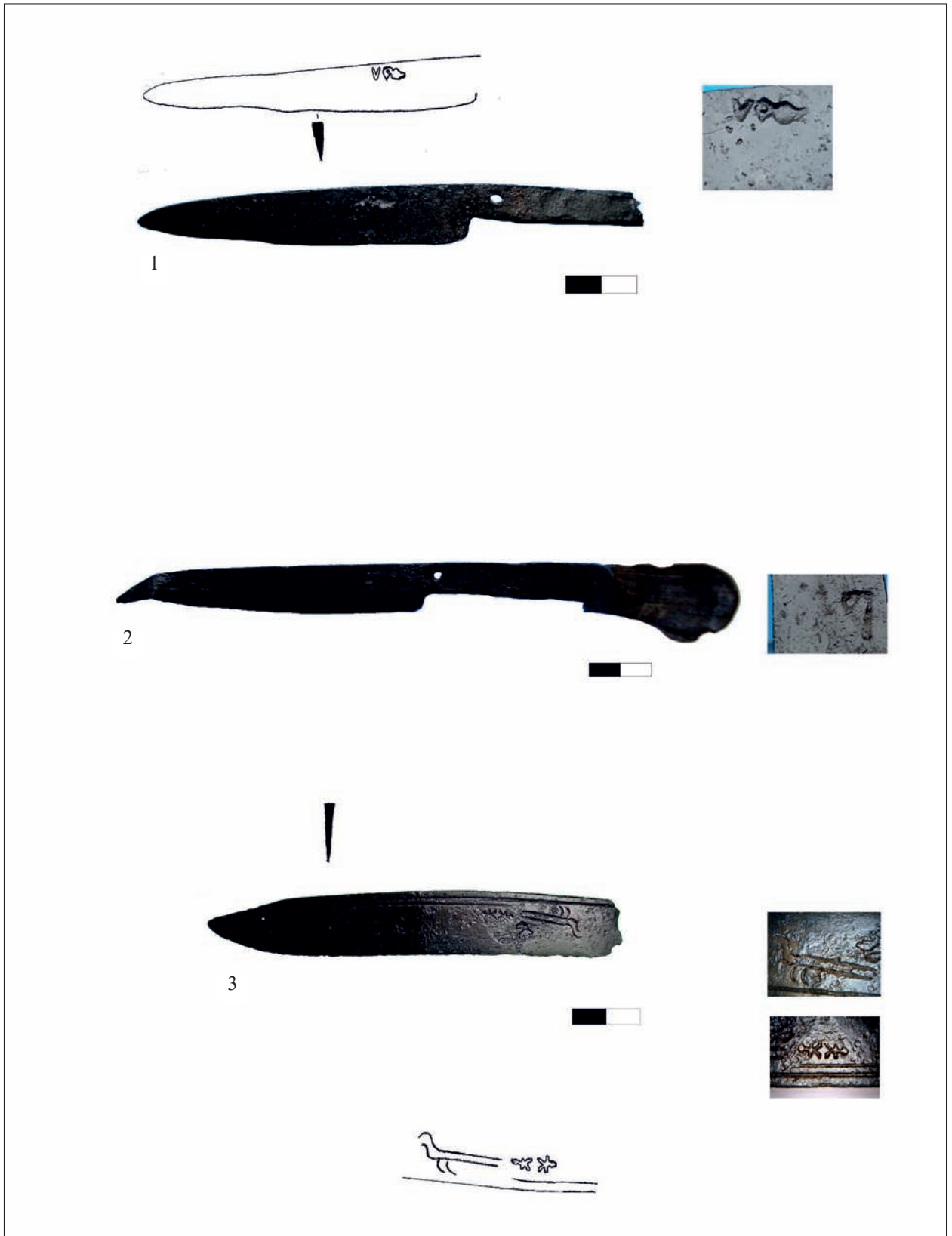
Vasból kovácsolt, háromszög átmetszetű kés

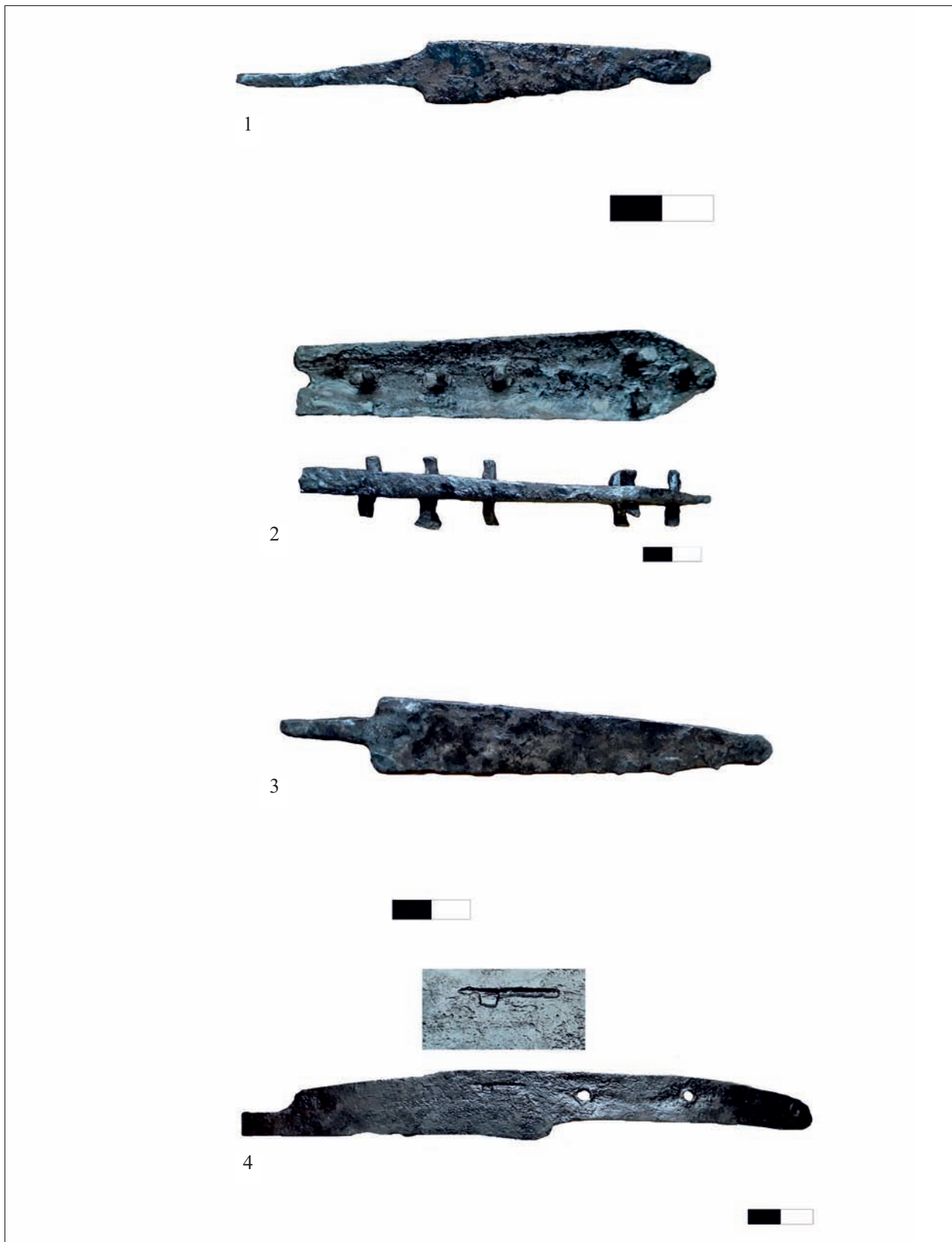
7. kép Kések a Molnár utcából. 1: 10. kés; 2: 11. kés; 3: 12. kés; 4: 13. kés
Fig. 7 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 10; 2: Knife nr. 11; Knife nr. 12; Knife nr. 13

8. kép Kések a Molnár utcából. 1: 14. kés; 2: 15. kés; 3: 16. kés; 4: 17. kés
Fig. 8 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 14; 2: Knife nr. 15; 3: Knife nr. 16; 4: Knife nr. 17

9. kép Kések a Molnár utcából. 1: 18. kés; 2: 19. kés; 3: 20. kés
Fig. 9 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 18; 2: Knife nr. 19; 3: Knife nr. 20

10. kép Kések a Molnár utcából. 1: 21. kés; 2: 22. kés; 3: 23. kés; 4: 24. kés
Fig. 10 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 21; 2: Knife nr. 22; 3: Knife nr. 23; 4: Knife nr. 24

pengéjének töredéke a 26. tárgy (Itsz. 2018.63.234., 18. szelv. Ny, SE-003-005). 7,6 cm hosszú, 1,7 cm széles, 0,2 cm vastag (11. kép 2).

A 27. töredéket feltételesen késhez kötjük (Itsz. 2018.63.264., SE-001). 11 cm hosszú, 1 cm széles. Háromszög átmetszetű pengéjű, nyéllemezes vaskés töredéke lehet. Megrongálódott, elhajlott (11. kép 3).

A 28. tárgy egy kisméretű, nyéltüskével ellátott vas késpenge (Itsz. 2018.63.275., 60. szelv., SE-110). 10 cm hosszú, 1,4 cm széles, 0,3 cm vastag. Háta egyenes, éle hiányos, nyéltüskéje 2,3 cm hosszúságú. Bal oldali lapján beütött mesterjegy van, de elmosódott (masni?) (11. kép 4)

A 29. kés nagyobb méretű, egyenes hátú, nyéltüskés példány (Itsz. 2018.63.276., 57. szelv. Ny, SE-108). 23 cm hosszú, 1,7 cm széles, 0,5 cm vastag. Tüskéje lefelé tart, szélesebb, lemezszerű, 6 cm hosszú. Éle hiányos, hegye letörött (12. kép 1).

A 30. tárgy egy háromszög átmetszetű, nyél nélküli vas késpenge (Itsz. 2018.63.277., 16. szelv. Ny, SE-001). 16,2 cm hosszú, 2,6 cm széles, 0,6 cm vastag. Nyele hiányzik, de törésnyom rajta nem látható, elképzelhető, hogy félkész termék. A penge hátával párhuzamosan, mindkét oldalon vájatolt (12. kép 2)

A 31. számú lelet kisebb méretű, nyéllemezes, majdnem ép kés (Itsz. 2018.63.278., 63. szelv. SE-111). 14,2 cm hosszú, 1,6 cm széles, 0,2 cm vastag. Háta enyhén ívelt, éle fogazott. Nyele téglalap alakú lemez, rajta három szegecslyukkal. A penge rövidebb, mint a nyéllemez. A tárgyat rétegtani adatai a 14. század legelejére kelteznek (12. kép 3).

A 32. kés kovácsoltvas, egyenes hátú, nyéllemezes darab (Itsz. 2018.63.279., 40–49. szelv., SE-001). 19,5 cm hosszú, 1,7 cm széles, 0,3 cm vastag. Háromszög átmetszetű pengéjének hegye letört, bal oldalán, a hátához közel beütött mesterjegy látható: a tartományi címer és egy vízszintesen fekvő halvány ábra, kovácsjegy. Nyéllemeze téglalap alakú, a penge találkozásánál megtörik, végén trapéz alakban kiszélesedik. Rajta három szegecslyuk, kettő 0,1 cm átmérőjű, egy 0,6 cm átmérőjű, benne apró részszegecs, utóbbiban rézhenger látható (12. kép 4).

A 33. tárgy egy felénél behajlított, eredetileg egyenes hátú, nyéllemezes vaskés (Itsz. 2018.63.280., 54. szelv., SE-021). 13 cm hosszú, 1,2 cm széles, 0,2 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, hegye letörött. A penge és a nyél találkozásánál egymással szemben csizma alakú, rovátkolt rézveretek, szegeccsel rögzítve. Nyele trapéz alakú (hiányos?) egy szegecslyukkal a penge közelében. A 24. késsel egy rétegből származik, a 14–15. századra keltezhető.

A 34. darab egy, a pengéjén hiányos, nyélleme-

zes vaskés (Itsz. 2018.63.281., 54. szelv., SE-021). 14 cm hosszú, 1,8 cm széles, 0,4 cm vastag. Pengéje töredékes, a nyél felé vele egybekovácsolt csizma alakú elválasztó tag figyelhető meg. Nyele lekerekített sarkú téglalap alakú, három szegecslyukkal és szegeccsel ellátott. Végén csepp alakú záróveret van, melynek csúcsán visszahajlított hurok helyezkedik el. A 24. és 33. számú késsel egy rétegből származik, a 14–15. századra keltezhető (13. kép 1).

A 35. kés egy töredékes állapotú vaskés részlete (Itsz. 2018.63.375., 22. szelv. K, SE-005). 10,3 cm hosszú, 1,1 cm széles, 0,2 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, éle rossz állapotú, háta egyenes. Feltehetően nyéllemezes kialakítású volt, bár nyele elveszett (13. kép 2).

A 36. darab egy tompa élű, ívelt aljú vaskés pengéje (Itsz. 2018.63.392., 21. szelv. K, SE-005). 13,5 cm hosszú, 3 cm széles, 0,1 cm vastag. Nyele lemezes indítású. Bizonytalan eredetű, feltehetően bőrmegmunkáló szerszám (13. kép 3).

A 37. egy jó állapotú, nyéllemezes vaskés (2019.186.14., 7. szelv. Ny, szórvány). 15,7 cm hosszú, 1,7 cm széles, 0,3 cm vastag. Pengéje háromszög átmetszetű, háta enyhén ívelt, kb. a felétől a hegyéig ferde síkkal lecsapott. A penge közepén egy három apró körből álló, beütött mesterjegy látható. Nyele a penge csatlakozásánál nem keskenyedek el, téglalap alakú, rajta két, kb. 0,5 cm átmérőjű szegecslyuk van a nyélborítás rögzítéséhez; vége hiányos (13. kép 4).

A 38. kés rossz állapotú, töredékes, háromszög átmetszetű vaspeng (2019.186.13., SE-096). 11,2 cm hosszú, 1,8 cm széles, 0,3 cm vastag. Feltehetően nyéltüskés, háta egyenes, amellyel párhuzamosan az egyik oldalán vércsatorna fut végig. Formai jegyei és rétegtani adatai alapján legkésőbb a 14. századra keltezhető, tökéletes párhuzama ismert a zólyomi alsóvárból (TÓTH–BELJAK–PAŽINOVÁ 2014, 351, Tab. XXXIV. 2.) (13. kép 5).

A kések formai értékelése, a mesterjegyek kérdése

A kések nyélformáinak alapján a kutatás már korábban elkülönített két fő kronológiai csoportot, mely szerint a nyéltüskés kialakítás a középkori első felében, a 13–14. századig volt használatban, majd később, a 14. századtól a nyéllemezes, vagy más néven nyéllapos szerkezet vált elterjedtté (HOLL 1994–1995, 171). Nyéltüskés késeink a 10., 14., 16., 17., 21., 23., 25., 28., 29., (38.) számúak, melyek formai jegyeik alapján legkésőbb a 14–15. század fordulójára keltezhetőek. Közeli, a 13–14. századra datált párhuzamaikat őrzi a Museum of

London (COWGILL–DE NEERGARD–GRIFFITHS 2016 (1987), 79, 54. kép 12). Érdekesség, hogy a 10., 21. és 28. kés ugyan nyéltüskés, de pengéjük mesterjeggyel jelölt, illetve nyélvédő rézverettel ellátott, ami a 14. század felé mutat. A rétegtani adatok a kések többségénél nem segítik elő a kelteztést, mert másodlagos helyzetben, késő középkori–kora újkori rétegekből kerültek elő (16., 21., 23., 25.).

További 21 kés biztosan nyéllemezes kialakítású, többségük rétegből került elő. A fa- vagy csont nyélborítás néhány esetben megmaradt, ami alapján látható, hogy kisméretű réz szegecsekkel, vagy henger formájú rézcsövecskékkel rögzítették azokat a vaslemezhez. A hazai lelőhelyeken leggyakoribb nyélborítás alapanyag a fa, Sarvaly házaiból kizárólag ilyen kések kerültek elő (HOLL 1994–1995, 173; COWGILL–DE NEERGARD–GRIFFITHS 2016 /1987/, 25). A Molnár utcában két kés nyelét csontlap borítással látták el.

A 17 késpengén felfedezhető mesterjegy használata a 13–14. században alakult ki, Angliában III. Edward király 1365-ben rendeli el, hogy a késes mesterek saját minőségjegyet üssenek a pengébe (COWGILL–DE NEERGARD–GRIFFITHS 2016 (1987), 33). Ausztriai területen, Steyr városában a 15. századtól használnak önálló jelzéseket. Külön jelölték a késes mesterekhez kerülő félkész termékeket, azaz a pengéket, és külön a már eladásra szánt késeket (HOLL 1994–1995, 164). Így fordulhat elő, hogy egy késen több mesterjegy is látható, egyik a pengekovács, másik a késes mester jele volt. Hogy ne legyen két egyforma, listázták a jegyeket, ám a formák egyszerűsége miatt az ismétlődés egy idő után szükségesszerű volt.

A cél a mester és a városi céh megjelölése, a minőség bizonyítása volt (HOLL 1994–1995, 163). Ha a tárgyat (jelen esetben a kést, de a sarlót is) élével lefelé tartjuk, a mesterjegy általában a baloldalon, a nyélhez közel helyezkedik el (BAJC 2008, 192). A magyarországi leleteken megfigyelt mesterjegyek kutatása és azonosítása jelenleg kezdeti fázisban van, főképp azért, mert ásatásból viszonylag ritkán közölnek fémanyagot, köztük mesterjeggyel jelölt darabokat. Az ásatási fémanyag közlését és feldolgozását vállaló egyetemi szakdolgozatok száma örvendatosan növekszik, így főként a várakból előkerült és gyűjteményekben fennmaradt leletek képeznek túlsúlyt (MIKESY 2015, TÓTH 2016, SZABADOS 2016). A mesterjegyes kések kapcsán máig alapvető munka Holl Imre gyűjtése (HOLL 1994–1995). A kutatást megnehezíti, hogy az angol és német nyelvben a mesterjegyre többféle kifejezés is ismert: *cutlers' mark*, *makers' mark*, *masters' mark*, *hallmark*, *trade mark* (angol) illetve *Schmiedezeichen*, *Klingenzeichen*, *Schlagzeichen*, *Schmiedemarken*, *Meistermarken*, *Schlagmarken*, *Herstellermarken* (német).

Európa jelentősebb késes központjai a középkorban London, Nürnberg és környéke, Bécs és környéke, illetve Steyr vidéke voltak. A Molnár utcai kések, a Duna közelsége miatt elsősorban az ausztriai központokból eredeztethetőek, ahonnan vízi úton jutottak Pest városába. Kedveltségüket mutatja, hogy a 15. századi soproni harmincadvámjegyzékek tömeges mennyiségben említik a kések és késpengék importját, amelyet legalább ekkora méretekben Pest esetében is feltételeznünk kell (FELD 2008, 303). 1457–1458-ban Pozsonyban például 1 617 282 kést hoztak az országba, melyek elosztását feltehetően budai és pesti kereskedők végezték (KUBINYI 2009, 391). A brassói vámnaplóban leírtak alapján a kések egy része biztosan tovább utazott kelet felé, a román fejedelemségekbe és a törökök irányába.

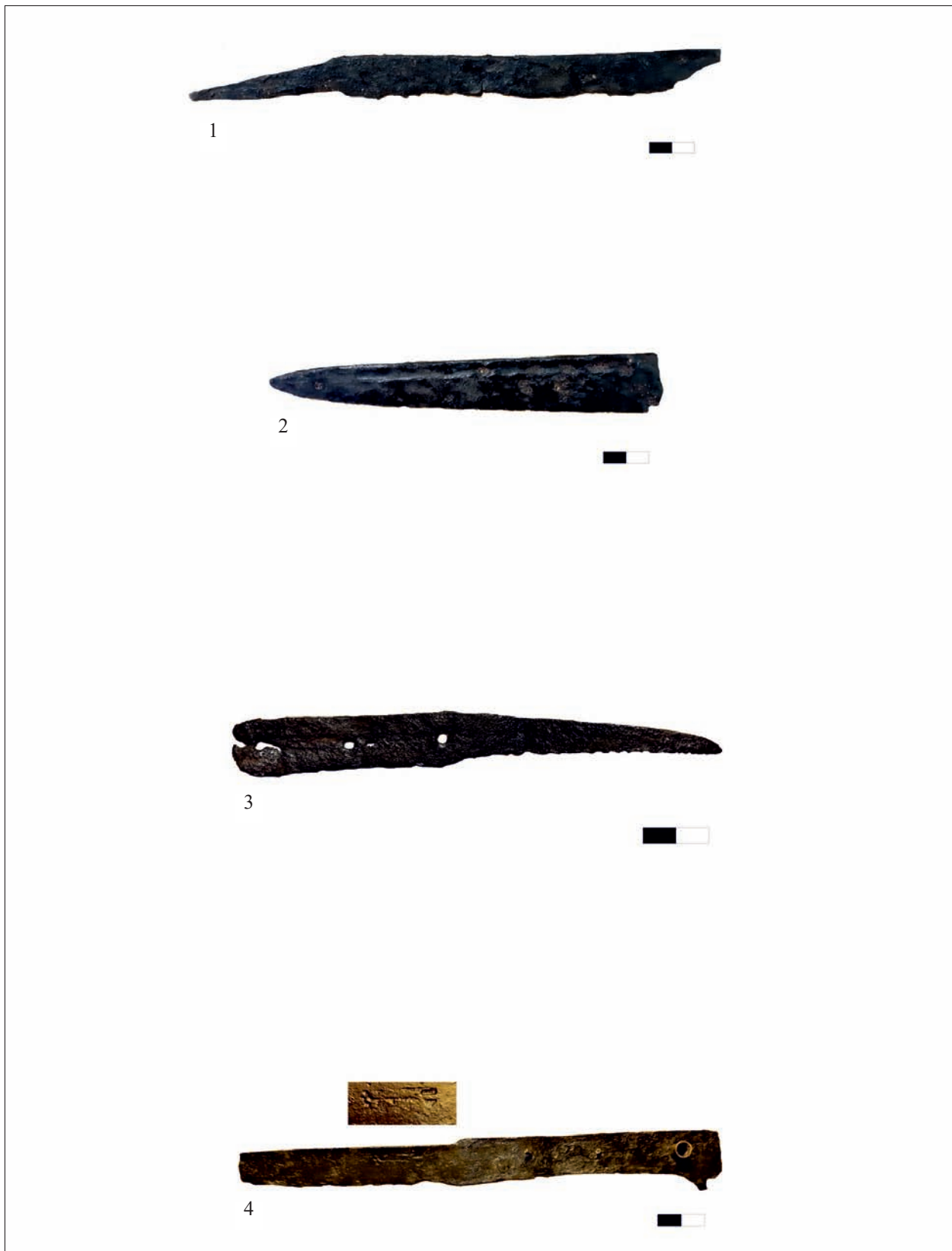
A fenti kések közül az 1. számú esetében a V egy városra vagy mesterre utalhat. A betűs jelzés elég gyakranak számított: mások mellett 1567–1568-ból ismerünk egy Thomas Swynden nevű mestert, aki ekkor kezdte sheffieldi műhelyében a vastagított V betű használatát, ám a pólyás címer egyértelművé teszi a kés ausztriai származását (HALL 1926, Table IX). A városi, jelen esetben tartományi jegy a hitelesítésre szolgált, melyet 1441-től, majd 1468-tól kizárólagosan Steyr városa használhatott, a legjobb minőségű kések esetében (HOLL 1994–1995, 167).

A 2., 13. és 20. késen egy vagy két fekvő figurát láthatunk. Holl Imre szerint az azonos jelzésű sarvalyi késen nürnbergi jegyek részletei láthatóak: felül kereszt, alul félhold (HOLL 1994–1995, 181. 16. kép 6). Véleményem szerint ez a meghatározás eléggé bizonytalan, mivel a sarvalyi és Molnár utcai példányokon is egyértelműen látszik, hogy a figura „lábai” lezártak, nem folytatódnak félhold alakban. Ezért lehetséges, hogy két, a 15. század végén készült, Szent Bertalan apostolt ábrázoló olajkép nyomán a fekvő alak a képek származási helyéhez, Salzburghoz köthető.³

A 14. számú késen látható virág, a 21. kés állalalakja, a 24. számú fekvő zászlórúd, illetve a 28. számú, talán masnit ábrázoló jegy eredetét nem ismerem, párhuzamot egyelőre nem sikerült találni. A 32. késpengén a bécsi címer, illetve egy ismeretlen kovácsjegy látható. A 37. kés pengéjén látható, háromszöget formázó apró körökből álló egyszerű mesterjegy több, 15. századi oltárképen ábrázolt fegyverpengén is felfedezhető, például egy 1445–1455 közé keltezett, Innsbruckból származó

11. kép Kések a Molnár utcából. 1: 25. kés; 2: 26. kés; 3: 27. kés; 4: 28. kés
Fig. 11 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 25; 2: Knife nr. 26; 3: Knife nr. 27; 4: Knife nr. 28

12. kép Kések a Molnár utcából. 1: 29. kés; 2: 30. kés; 3: 31. kés; 4: 32. kés
Fig. 12 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 29; 2: Knife nr. 30; 3: Knife nr. 31; 4: Knife nr. 32

szárnyasoltáron megjelenő, Szent Mátyás kezében tartott bárd pengéjén. A jegy eredetének meghatározása bizonytalan.⁴

A sarvalyi és ozorai késeken tett megfigyelések, az importtárgyakhoz köthető jegyek és a mesterjelzések hiánya együttesen felvetették annak a kérdését, hogy minden esetben külföldről behozott eszközökről, vagy esetlegesen helyi mesterek utánzatairól lehet-e szó (GERE 2003, 78; SZVATH 2014, 356). A mesterjegyek hiánya természetesen a restaurálás elmaradásával, illetve a tárgy gyengébb megtartásával is magyarázható. Az egységesen steyri késeknek nevezett tárgyak közös jellemzőit Gere László foglalta össze, megjegyezve, hogy az általa vizsgált ozorai kések nem minden esetben illenek a Holl Imre alkotta csoportokba (GERE 2003, 77). A fenti kések pengéjét és nyéllemezt összehasonlítva szintén nem történhet egyértelmű besorolás.

Középkori kések ábrázolások

A régészeti leletek mellett képi források is alkalmassak lehetnek a mesterjegyes kések összegyűjtéséhez, jövőbeni beazonosításához, hiszen számos olyan festmény, freskótöredék, metszet maradt fenn a középkorból, melyeken étkezési jelenetet, hadi eseményt ábrázolnak. A mai Románia területén megmaradt freskókon szereplő késeket a közelmúltban Voica Istrate gyűjtötte össze (ISTRATE 2007). A kések mellett szerszámokat, mezőgazdasági eszközöket, fegyvereket is elláttak mesterjeggyel, ezek is szép számmal fedezhetők fel katonák, parasztemberek, szentek oldalán.⁵ Mesterjegyes kések nagy számban jelennek meg például Szent Bertalan apostol attribútumaként.⁶

Evőeszközként használatos kések egyebek mellett két, a 15. század végéről származó oltárképen jelennek meg. Az 1481-ben készült, Mária születését megjelenítő, Linzben található oltárképen az ágy melletti asztalkán egy fa- vagy csontborítású, nyéllemezes kiképzésű, nyélvédő- és záróverettel ellátott, a 15. századra jellemző kés látható, rajta egy sematikus hullámvonal-jellel.⁷ Ugyancsak egy egyszerű, vázlatos vésett vonallal jelölte meg a festő azt az 1469 és 1480 közé tehető, Bécsben található oltárképet, melyen az Utolsó vacsora jelenetét láthatjuk.⁸

Késtokmerezítés

A fenti kések mellett két különböző korú és kialakítású vas késtokmerezítés is előkerült, mely a nagyobb méretű fegyverek bőrtokjának övre való felfüggesztésére szolgált (RUSU 2005, 21, Fig. 5;

RUTTKAY 1976, 297, Abb. 34). Az első tárgy két, végükön összekapcsolódó szárból és karikatagból áll (Itsz. 2018.63.52., 39. szelv. K, SE-111). 15 cm hosszú, 1,3 cm széles és 0,3 cm vastag. A merevítés 12–14. századi példányait legtöbb esetben várakból, ritkán sírból ismerjük (PUSZTAI 2011, 632; TEREI–HORVÁTH 2007, 163–164), a tárgytípusról Alexander Ruttkay készített összefoglalást (RUTTKAY 1976). A fenti darab 13–14. századi pénzérmével keltezett rétegből származik (14. kép 1).

A 2. tárgy ép, vaslemezből U alakúra hajtott szárú, egyik végén erre merőleges, ovális hurokból álló merevítés (Itsz. 2018.63.53., 40. szelv. K, SE-007-013-022). 18,5 cm hosszú, a felső hurok 4,7 cm széles, anyagvastagsága 0,1 cm. Mérete és kialakítása miatt feltehetően kardhüvely merevítésére szolgált, legkorábban 15. századi lehet.

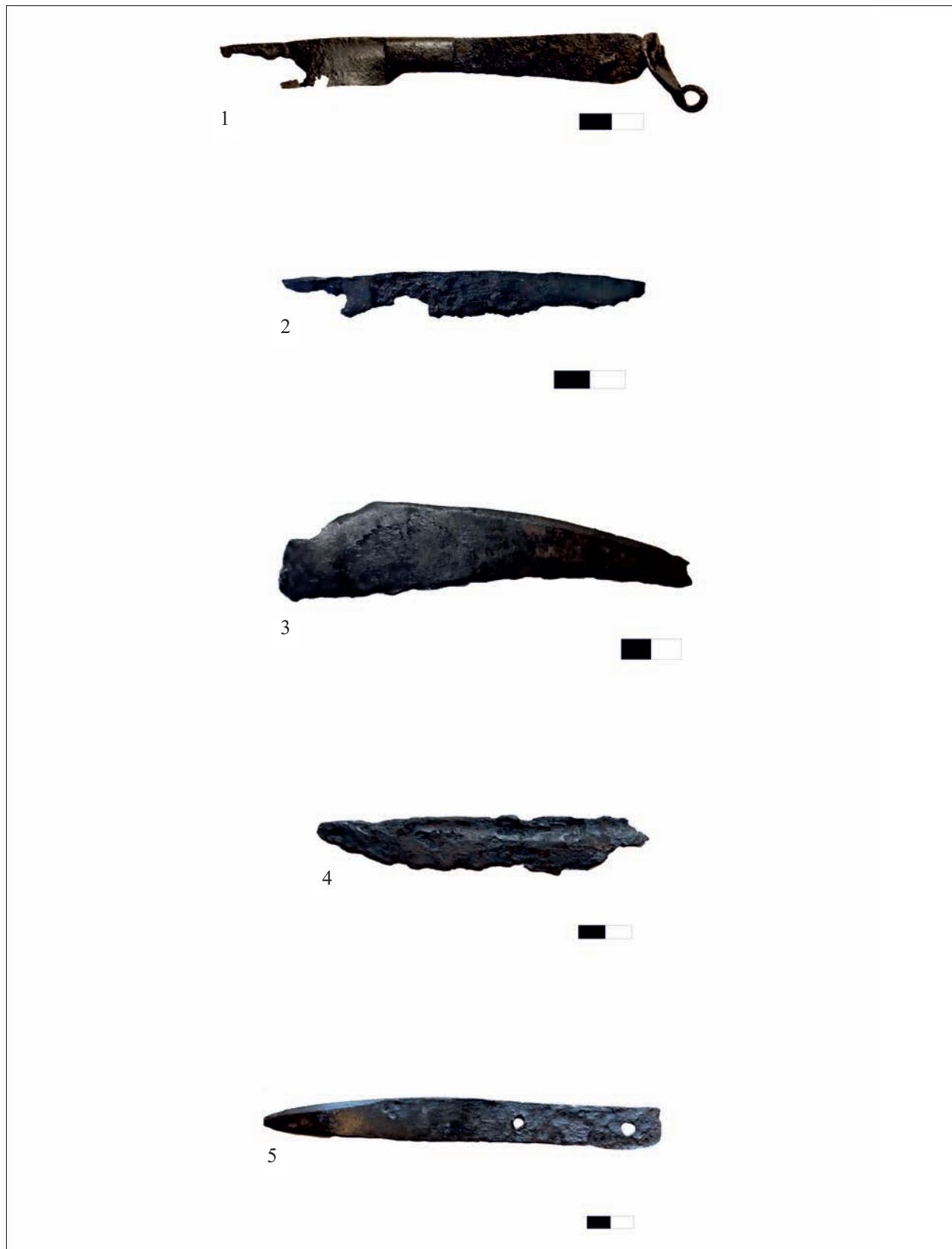
Bőr késtokok, kardhüvelyek

Az előkerült régészeti leletek alapján a területen a középkortól kezdve egészen az újkorig cserzőműhely működött, melynek félkész termékeit és a készítés során keletkezett hulladékait, nyese-dekeit egyaránt megőrizte az iszapos talaj. Ennek köszönhető, hogy az eddig elvégzett restaurálási munkálatok során hét azonos kiképzésű, hasonló préselt vagy áttört mintasorral díszített kard-, illetve késtok került beazonosításra. A vágóeszközök formáját követő, felül nyitott, kétoldalt összevarrt bőrtokok külső oldalát a teljes hosszon végigfutó osztott mezős geometrikus vagy növényi sormintával díszítették, merevítésükre a fentebb említett módon került sor.

A bőrhüvelyeket helyben készíthették, nyugati párhuzamaikat azonban több helyről is ismerjük. A 15. századi rétegekből származó darabok a Museum of London gyűjteményében található, 13–14. századra keltezhető példányokkal szoros rokonságot mutatnak (COWGILL–DE NEERGARD–GRIFFITHS 2016 (1987), 156, 100. kép, 466; 162, 105. kép 483) (14. kép 2).

Olló

A kések mellett előkerült egy vasból készült, igényes kidolgozású, jó állapotú olló (Itsz. 2018.63.69., 41. szelv. K, SE-003). 11,6 cm hosszú, szára 1,5 cm széles, 0,2 cm vastag. Szára hengeres, végén hurokszerűen visszahajlított, pengéje ép, egyenes hátú, lapján élesen levágott. A másik szárhoz apró vaszegeccsel erősítették. A penge alsó részén, a szárhoz közel beütött mesterjegy látható: címerpajzsban

13. kép Kések a Molnár utcából. 1: 34. kés; 2: 35. kés; 3: 36. kés; 4: 37. kés; 5: 38. kés

Fig. 13 Knives from Molnár Street. 1: Knife nr. 34; 2: Knife nr. 35; 3: Knife nr. 36; 4: Knife nr. 37; Knife nr. 38

egyenlő szárú kereszt. A címer alapján 15–16. századi ausztriai, feltehetően bécsi import (14. kép 3).

Sarló

A mesterjegyek kapcsán érdemes kiemelni a teljesen ép, ún. rövidnyakú sarlót, melynek hosszúsága 31,5 cm, a penge szélessége 1,6 cm, vastagsága 0,3 cm (Ists. 2018.63.14., 40. szelv. K, SE-007-013). Vasból kovácsolt, félköríves pengéjű, hegyének kis része letört. Nyaka nem erőteljes, nyele 6 cm hosszú, lapos lemez, pengéje háromszög átmetszetű, belső éle a nyélhez közel fogazott. A típus a késő középkortól igen elterjedt, többek között Ozoráról ismerjük párhuzamát (GERE 2003, 41). A nyél mellett beütött kettős körben madár (sas?) alakú mesterjegy részlete látható. Mesterjegyes sarklókat ismerünk például Baj-Öreg-Kovács-hegyről (LÁSZLÓ-SCHMIDTMAYER 2008, 21), vagy Sarvaly faluból (HOLL-PARÁDI 1982, 55–57), azonban készítési helyük meghatározása egyelőre nem történt meg. A téma kapcsán Európában legutóbb Ralph Röber végzett gyűjtést (RÖBER 2004, 153–154). A Molnár utcai sarló formai jegyei és rétegeadatai alapján a 15. századra keltezhető (MÜLLER 2014, 8) (14. kép 4).

Összefoglalás

A mesterjegyes kések, olló és sarló egyike azoknak a tárgytipusoknak, melyeket a pesti kereskedők és kézművesek nagyobb tételben vásárolhattak nyugati, elsősorban német és osztrák területekről (FELD 2008, 303). Feltételezhetjük, hogy a fenti tárgyak egy része – a beazonosítható mesterjeggyel jelölt darabok – külföldi kereskedelmi áruként, vízi úton

érkezett a középkori Pest városába. Az utókor szerencséjére ezek rakodás során elvesztek vagy elhagyták őket, így történhetett, hogy a rendszeresen vízjárta területen, csaknem eredeti állapotukban maradtak meg készítésük után több száz évvel.

A késeket elsősorban étkezési célra használták, némely darabokon a mesterek reprezentációs céllal művesen kidolgozott, vésett díszű, réz nyélvédő- és záróvereteket helyeztek el. A kések mai napig éles pengéje a használat hiánya mellett a jó minőségre is utal, kopást csak néhány esetben a hegyen és környékén lehetett megfigyelni. Az egyetlen nagyobb méretű, súlyos és éles kést minden bizonnyal kézi-fegyverként alkalmazták.

A Molnár utcai lelőkörmények lehetővé tették a szerves anyagok megmaradását, így a kések fa- és csontnyele mellett azok bőrből készült, préselt geometrikus és növényi mintával díszített hüvelyei is vizsgálhatóak. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az ismert 13–14. századi nyugati, angolszász és németalföldi polgárok mellett a pestiek sem maradtak szegényben, hiszen több, teljesen azonos darabot lehetett megfigyelni a hazai és külföldi késtokok összevetése során.

A fentiekben ismertetett fém tárgyak a formai jegyek alapján többségükben a késő középkorra keltezhetőek, ami a középkori város élénk kereskedelmét mutatja. Ugyanerre utal a területen feltárt 53, javarészt a 14. századi Európa városaiból származó textilplomba, illetve a 14–15. századi hazai és külföldi pénzek kiemelkedő mennyisége is. Reményeim szerint a leletanyag teljes körű feldolgozása és értékelése, valamint az írásos források összevetése után tovább mélyülnek ismereteink a középkori Pest városának kereskedelme és anyagi kultúrája kapcsán.

Jegyzetek

- 1 A feltárás vezetője Zádor Judit volt, akinek köszönettel tartozom az eredmények közlésének lehetőségéért.
- 2 Mivel a restaurálás jelenleg is folyamatban van, elképzelhető, hogy később újabb töredékeket lehet majd a késekhez kötni. Munkáját ezúton is nagyon köszönöm Józsa Júliának, a Budapesti Történeti Múzeum fémrestaurátorának.
- 3 Forrás: IMAREAL, képszám: 001187 és 001201. Utolsó letöltés dátuma: 2018. 03. 19.
- 4 Forrás: IMAREAL, képszám: 002040. Utolsó letöltés dátuma: 2019. 08. 10.
- 5 Egyebek mellett egy városcímerrel jelölt nyúzóké egy 1502-ből származó magdalensbergi szárnyasoltáron, Szent Bertalan apostol kezében. Forrás: IMAREAL, képszám: 000850. Utolsó letöltés dátuma: 2018. 03. 19. Négykaréjos jegy díszíti azt az alabárdot, mely egy St. Lambrechtben található szárnyasoltáron, a keresztre feszítés jelentében látható. Forrás: IMAREAL, képszám: 000924. Utolsó letöltés dátuma: 2018. 03. 19.
- 6 Érdekeség, hogy a jegyek az esetek többségében különbözőek. Forrás: IMAREAL. Képszám: 001089, 001187, 001201, 001502. Utolsó letöltés dátuma: 2018. 03. 19.
- 7 Forrás: IMAREAL, képszám: 000271. Utolsó letöltés dátuma: 2018. 03. 19.
- 8 Forrás: IMAREAL, képszám: 000317. Utolsó letöltés dátuma: 2018. 03. 19.

14. kép 1: Késtokmerevítés; 2: Bőr késtok; 3: Mesterjegyes olló; 4: Mesterjegyes olló
 Fig. 14 1: Knife case stiffener; 2: Leather scabbard; 3: A pair of scissors marked with a maker's mark; 4: A sickle marked with a maker's mark

RÖVIDÍTÉSEK

- ÉH
IMAREAL
Dr. Unger Emil: Magyar Éremhatározó I. Budapest 1997.
Institut für mittelalterliche Realienkunde, <http://tethys.imareal.sbg.ac.at/real-online/>

IRODALOM

- BAJC, Gudrun
2008
Messer und Gabeln von der Burgruine Alt-Scharnstein. In: Jahrbuch des OÖ. Musealvereines, Ges. f. LK, 153. Band. Linz, 153–200.
- BERZA László
1993
(Szerk.) Budapest Lexikon I–II. Budapest.
- COHEN, Nathalie–WRAGG, Eliott
2017
(Eds) *'The river's tale. Archaeology on the Thames foreshore in Greater London*. MOLA, London.
- COWGILL, Jane–DE NEERGARD, Margrethe–GRIFFITHS, Nick
2016 (1987)
Knives and scabbards. Medieval finds from excavations in London. London.
- FELD István
2008
Importtárgyak mint a középkori Magyarország gazdaságtörténeti forrásai. In: Kubinyi P.–Laszlovszky J.–Szabó P. (szerk.), *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 297–316.
- GARCIA, Michael
2007
Medieval Medicine, Magic, and Water: The dilemma of deliberate deposition of pilgrim signs. *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture* 1–3, 1–13.
- GERE László
2003
Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Budapest.
- HALL, T. Walter
1926
A Descriptive Catalogue of Sheffield manorial records from the 8th year of Richard II to the restoration. Vol 2. Sheffield.
- HOLL Imre
1994–1995
A középkori késes mesterség. – Messerhandwerk im Mittelalter. *Archaeologiai Értesítő* 121–122, 159–188.
- HOLL Imre–PARÁDI Nándor
1982
Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest.
- P.HORVÁTH Viktória–KOMORI Tünde
2019
Kora újkori bőrcserző műhely Pesten. Két gödör a Molnár u. 7–9. szám alatti telken. In: *Fiatalközépkor Régészek X. konferenciájának tanulmánykötete*, megjelenés alatt.
- ISTRATE, Voica
2007
Reprezentări de cuțite de masă în frescele medievale de pe teritoriul României (secolele XIV–XVI). *Cumidava XXX*, 46–56.
- ÍRÁSNÉ MELIS Katalin
1983
2014
Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Budapest.
Pest kialakulása és a középkor város építési periódusai. (Régészeti kutatások Budapest V. kerületében, a Belvárosban). Budapest *Régiségei* 47, 135–238.
- JANKOVICH Miklós
1817
Pesth Várossának hajdani helyheztetése. In: Fejér Gy.–Mokry B. (szerk.), *Tudományos Gyűjtemény* 1/10, 57–64.

- KUBINYI András
2009 *Tanulmányok Budapest középkori történetéről I. Várostarténeti tanulmányok* 10. Budapest.
- LÁSZLÓ János–SCHMIDTMAYER Richárd
2008 *Mátyás országa. Kiállítási katalógus.* Tata.
- MIKESY Anna
2015 *Fémleletek a kishánai várból.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, szakdolgozat kézirat.
- MÜLLER Róbert
2014 *A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján.* Ethnographia 125, 1–19.
- PUSZTAI Tamás
2011 *Könnyűlovas harcos sírja a muhi csatából.* A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 12, 629–640.
- RÓMER Flóris
1873 *A régi Pest.* Budapest.
- RÖBER, Ralph
2004 *Schlagmarkierungen auf mittelalterlichen Schmiedeobjekten – Ein Beitrag zum Aussagepotential gewerblicher Zeichen.* In: Melzer, W. (hrsg.), *Schmiedehandwerk in Mittelalter und Neuzeit.* Beiträge des 6. Kolloquiums des Arbeitskreises zur archäologischen Erforschung des mittelalterlichen Handwerks. Soest, 139–162.
- RUSU, Adrian Andrei
2005 *On the Medieval Battle Knives from Transylvania.* Medium Aevum Quotidianum. Krems, 51, 7–25.
- RUTTKAY, Alexander
1976 *Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II).* Slovenská Archeológia 24, 245–395.
- SPENCER, Brian
2010 *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges.* Medieval finds from excavations in London: 7. Museum of London, London.
- SPIRA György–VÖRÖS Károly
1978 *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig.* Budapest.
- SZABADOS Ákos
2016 *Fémleletek a fonyódi Alsóvár területéről.* Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, szakdolgozat kézirat.
- SZVATH Márton
2014 *Késő középkori és kora újkorai fémleletek a nagyvázsonyi várból I. Kések, evő- és konyhai eszközök.* A Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum Évkönyve 28, 351–384.
- TEREI György–HORVÁTH Antónia
2008 *Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II.* Budapest Régiségei 41, 153–92.
- TÓTH Balázs
2016 *Észak-magyarországi várak vas- és színesfémleletei.* Zólyom, Benevár, Szanda, Salgó. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, szakdolgozat kézirat.
- TÓTH, Balázs–BELJAK-PAŽINOVÁ, Noémi
2014 *Stredoveké kovové nálezy.* In: Beljak, J. et al. (eds), *Pustý hrad vo Zvolene. Dolný hrad 2009–2014.* Zvolen–Nitra. 171–189.
- WAGNER, Eduard
1967 *Cut and thrust weapons.* London.

KNIVES, SCISSORS AND A SICKLE FROM THE COAST OF THE DANUBE
IN BUDAPEST*Summary*

In 2017, the Budapest History Museum carried out an excavation near the Danube, on the left side, in the so-called medieval Pest town. In the beginning, hardly anyone could imagine the later results, which gave the archaeologists new exciting data in connection with the medieval topography and the hypothetical function of the site.

In the Middle Ages, Pest was a rich and independent town with a self-government. As the modern city is quite built-in since centuries, it is very hard and complicated to explore the past memories of the area. Therefore it was a great opportunity to examine a specific microsite, and paint the picture of a medieval quay of the Danube.

Besides that, plenty of organic matter remained to us due to the wet environment, especially objects of leather, textile and wood. With the help of the emerging archaeological phenomena, the researchers were able to specify a tannery working for a long time in the area. Because of fortunate circumstances, several metal findings were also excavated in excellent condition. The objects represent the everyday life of medieval people, and among many other traces refer to distance trading.

The wet, oxygen-enclosed environment created very favorable conditions, amongs to other things, to preserve the almost original state of the metal deposits. The majority of bronze, copper and lead articles were made up of wearing elements (belts, dressings, rings, buttons, chains, etc.), tools (thongs, weighing scales, cutlery, etc.) and coins (more than 180 pieces), and a number of unique and unparalleled objects have been produced. Among other things, smaller and larger tools are made of iron (for leather making, casting, carving, etc.).

We found at present 38 iron knives, most of which were in good conditions and are well-dated. In some parts of the blades, the bone or woodwork and copper locks were retained, indicating the exact appearance of the object. Their size is varied, from a quite small one to a knife which can be called a peasant knife, a larger tool.

The speciality of the objects is that in 17 cases out of 38, the blade is labeled with a makers' mark, which means they were imported from certain towns abroad. Besides that, also a pair of scissors and a sickle can be connected to distance trade.

V. P. Horváth
Várkapitányság Nonprofit Zrt;
Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Régészettudományi Intézet
H-1088, Budapest, Múzeum krt. 4/B.
hovirag92@gmail.com

KÖZLEMÉNYEK

Juhász Lajos

II. JUSTINUS FOLLISA AQUINCUMBÓL

A Byzantine follis minted by Justin II in Cyzicus came to light thanks to metal detectors in 2013 in the western part of the civil town of Aquincum. Such finds are rare in Hungary, especially with findspot, but specifically this type has never been found in the Carpathian-basin before. The folles of Justin II are the most common, but still only 18 were previously known from this territory. This coin is the first Byzantine follis from Aquincum, but despite its GPS locations, nothing can be stated about the context, which was disturbed.

Kulcsszavak: II. Justinus, bizánci érem, Aquincum, follis, avarok

Keywords: Justin II, Byzantine coin, Aquincum, follis, Avars

Bizánci follisok meglehetősen ritkák Magyarországon, különösen az ismert lelőhellyel rendelkezők. Már csak ezért is érdekes az Aquincum polgárvárosának nyugati felében talált II. Justinus follis (1. kép), amelynek pontos analógiája még nem került elő a Kárpát-medencéből. A darabot 2013-ban Lassányi Gábor és Zsidi Paula vezette műszeres leletfelderítő program keretén belül jött elő fémkereső segítségével (LASSÁNYI–ZSIDI 2015, 37–45; LASSÁNYI–ZSIDI 2017, 280, 283). A 2015-ig tartó projekt 3 éve alatt összesen 74 érem került elő, Marcus Antonius Kr.e. 31-es vereteivel kezdődően (2. kép).

1. kép II. Justinus follisa Aquincumból
Fig. 1 Follis of Justin II from Aquincum

Címlet: follis

Kibocsátó: II. Justinus

Datálás: 574–575

Verde: Kyzikos

Előlap: D N IVSTI – NVS P P A, Justinus és Sophia nimbuszal, szemben trónol

Hátlap: Középen nagy M, alatta A, felette kereszt, bal oldalt A/N/N/O, jobb oldalt X, éremszelvényben KYZ

Tömeg: 11.96 g

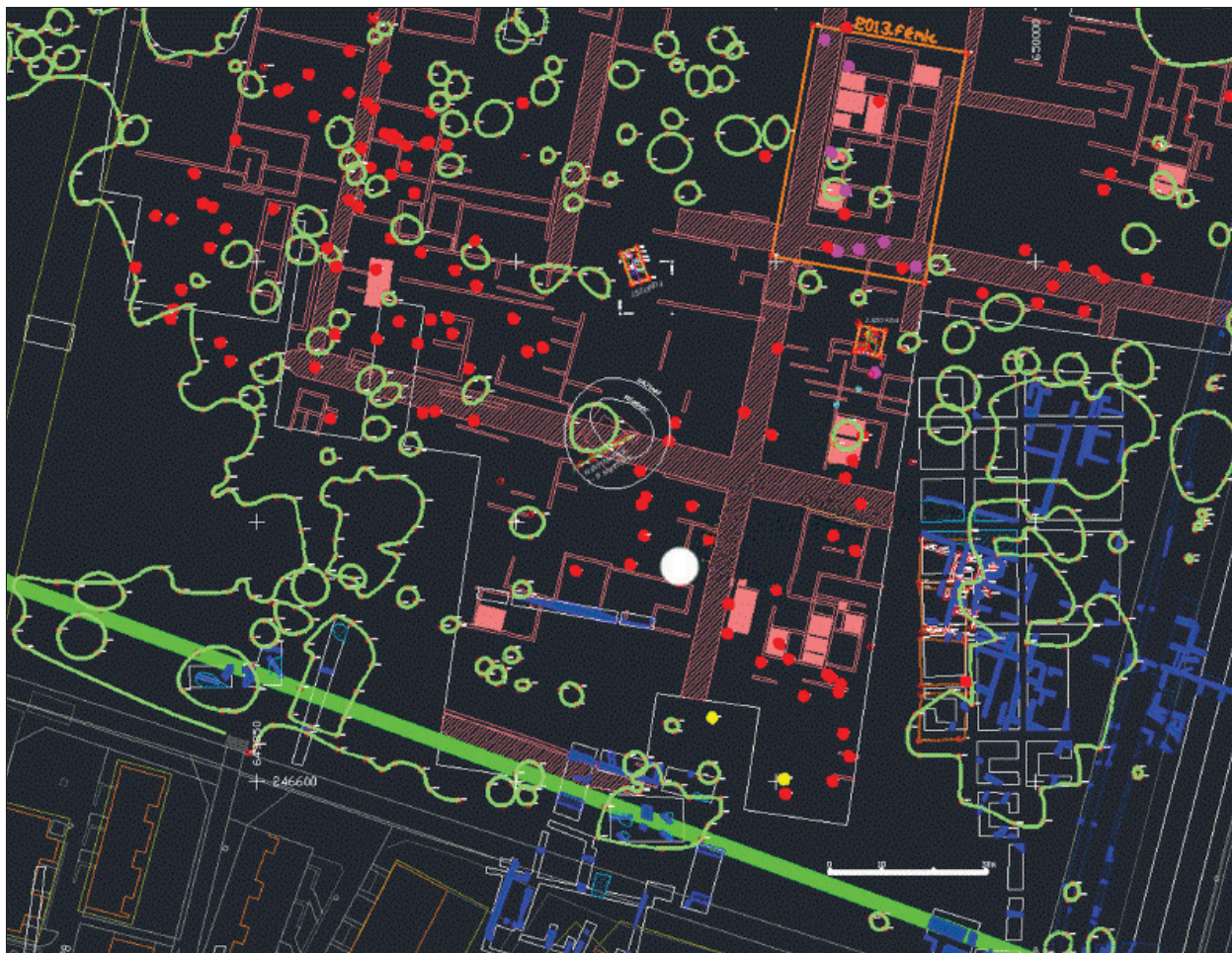
Irodalom: DO 123, MIB 90

Ltsz.: 2013.11.222.

Somogyi Péter összeállítása alapján a 18 db II. Justinus follis a leggyakrabban előforduló bizánci rézpénz a Kárpát-medencében, amelyet Mauricius

Tiberius és Heraclius 10, illetve 9 db érméje követ (SOMOGYI 1997, 145; SOMOGYI 2014, 68. Abb. 5, 242–243). II. Justinus rézpénzei közül egyedül a Kölked-Feketekapu A 253. férfi sírban talált fél follist verték ugyancsak Kyzikosban, ahol még Gallienus és Aurelianus érmét helyezték mellé egy tarsolyba (KISS 1996a, 159; SOMOGYI 1997, Kat. 39; SOMOGYI 2009, 144–145). Római pénzek avar sírokba javarészt erszény tartalmaként kerülnek (KISS 1996b, 227–228; SOMOGYI 2009, 144–145). II. Justinus rézpénzei közül a Kárpát-medencében a leggyakoribban a Konstantinápolyban (6 db) készült érmek, amelyeket a nicomédiaiak (4 db) és thessalonikiek (3 db) követnek.

Az aquincumi polgárvárosban talált éremmel teljesen megegyező került elő a bajorországi Krahamból (SOMOGYI 2014, 99), amely a keleti Meroving

2. kép A follis előkerülési helye a polgárváros nyugati felében
 Fig 2 The findspot of the follis in the western part of the civil town

területeken az egyetlen kyzikosi veret (DRAUSCHKE 2009, 286). Itt a bizánci rézpénzek elsősorban nyersanyagként újraolvasztva kerültek felhasználásra (DRAUSCHKE 2009, 292).

A bizánci rézpénzek az avaroknál feltehetőleg aprópénzként szolgáltak, amivel ugyanolyan gazdasági szerepet tölthettek be, mint a késő római párjaik (KISS 1996b, 227–228; SOMOGYI 2014, 145). Jóllehet előbbieik kisebb számban kerültek elő, mint az aranyból készült darabok, amelyeket Bizánc sarkként fizetett az avaroknak. Somogyi P. ezeket a rézpénzeket nem az államközi, hanem bizánci provinciák és az avar szállásterület közötti személyes kapcsolatok lenyomatának tekintette (SOMOGYI 1997, 145).

Az aquincumi follis a második Budapesten talált ilyen pénz, ezt megelőzően csak Heraclius egy 612/613-as verete került elő (SOMOGYI 2014, 243, 252–253, Kat 3). A polgárváros nyugati felének bolygatottsága miatt, sajnos az érem GPS-koordiná-

tájának ismeretében sem tudunk további következtetéseket levonni, mivel további avar leletanyag vagy objektum nem került elő. Ezért nem feltételezhetünk mást, minthogy az aquincumi romok között járó avarok véletlenül veszítették el II. Justinus follisát.

Hasonló római megtelepedés, feltehetően villa, nyomaiból előkerült bizánci rézpénzek Aparhant-Csorgó lelőhelyről ismertek. Itt II. Justinus 572–573-as follisa mellett Focas félfollisa látott napvilágot, mindkettő a konstantinápolyi verdéből (ÓDOR 2000, 181; SOMOGYI 2009, 268–269, Kat. 1; SOMOGYI 2014, 191, Kat. 3). A lelőhelytől északkeletre avar sírokat szántottak ki, amelyhez lehetséges, hogy a bizánci pénzek is tartoztak. A felszínről Marcus Antoniustól Gratianusig keltezhető pénzeket gyűjtöttek, főként késő római leletanyaggal.

A 2013-ban Aquincum polgárvárosának nyugati felében talált, Kyzikosban vert II. Justinus follis egyedi adalék a meglehetősen csekély számú Kárpát-medencei bizánci rézpénzek csoportjához.

IRODALOM

- DOC
BELLINGER, A. R.–GRIERSON, PH., *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittenmore Collection* 1–3. Washington 1966, 1968, 1973.
- DRAUSCHKE, Jörg
2009
Byzantinische Münzen des ausgehenden 5. bis beginnenden 8. Jahrhunderts in den östlichen Regionen des Merowingerreiches. In: Woloszyn, M. (ed.), *Byzantine coins in Central Europe between the 5th and 10th century.* Kraków, 279–324.
- KISS, Attila
1996a
Das frühwarenzeitliche gepidische und spätawarenzeitliche Gräberfeld von Kölked-Feketekapu-A. Wien 1996.
- 1996b
In terra nummus' – A Kárpát-medence avar kori kereskedelmi külkapcsolatainak vázlata a régészeti és numizmatikai leletek tükrében, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2, 221–245.
- LASSÁNYI Gábor–ZSIDI Paula
2015
Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros területén folytatott műszeres leletkutatásról, ásatásról és lelőhelyvédelmi munkákról. Aquincumi Füzetek 2015, 32–50.
- 2017
Új módszerek egy régi lelőhely kutatásában. Fémkeresővel az aquincumi polgárváros nyugati felének topográfiai kutatásában. In: Benkő E.–Bondár M.–Kolláth Á. (szerk.), *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen, jövő.* Budapest, 273–288.
- MIB
ÓDOR János Gábor
2000
HAHN, W., *Moneta Imperii Byzantini* 1–3. Wien 1974, 1975, 1981.
5. századi leletek Aparhantról. In: Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. (szerk.), *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája.* Szeged, 181–190.
- SOMOGYI, Péter
2007
Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Innsbruck 1997.
- 2009
Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Eine Bestandsaufnahme 1998–2007. Acta Archaeologica Carpathica 42–43, 231–299.
- 2014
Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld. Dissertationes Panonicae IV/2 Budapest.

Juhász L.
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Régészettudományi Intézet
H-1088, Budapest, Múzeum krt. 4/B.
jlajos3@gmail.com

Készült a Pauker Holding Kft. nyomdájában, 2020.
500 példányban
Nyomdai előkészítés: Váci Gábor